

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 027(477-25):090.1

Є. К. Чернухін
канд. іст. наук
Інститут історії України
НАН України

ПАМ'ЯТКИ КАРАМАНЛІЙСЬКОГО ПИСЬМА В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Пам'ятки караманлійського письма в Інституті рукопису НБУВ зосереджені головню в ф. V (Одеське товариство історії та старожитностей) – 36 од., ще по одному рукопису знаходяться в ф. 301 (Церковно-археологічний музей КДА), ф. 312 (Бібліотека Києво-Софійського собору), ф. 72 (Колекція грецьких рукописів) і в ф. 384 (Архів А.О. Білецького та Т.М. Чернишової). Усі вони були створені упродовж XVIII–XIX ст. на Кримському півострові або в Надазов'ї. Більшість пам'яток – акти й документи (25 од. зб.), що віддзеркалюють парафіяльне життя греків Надазов'я 1778–1797 рр. Серед наративних джерел: Євангельські читання, псалми, молитви, фрагменти літургічних текстів, уривки з творів Святих Отців, посібник з давньогрецької мови, паралельні тексти різними мовами, народні пісні, приказки тощо.

Тяглість традиції, що бере свій початок в історії культури християнських народів на теренах Османської імперії, змушує сучасних дослідників уживати термін «караманлійське письмо» стосовно всіх тюркомовних текстів, записаних грецькими літерами, незалежно від того, де вони були створені і які конкретно тюркські мови або діалекти представлені в таких записах. Відтак чимало писемних пам'яток, складених на українських теренах, також визначаються як «караманлійські», байдуже як там насправді трапилося, що назва малоазійської історичної області дала назву цьому способу письма¹.

Як відомо, на наших теренах грецькою абеткою писали в Криму й, до певної міри, в західних районах сучасної Одещини. В першому

випадку йдеться про тюркомовних християн, що в 1778–1780 рр. були переселені до Надазов'я², в другому – про гагаузів, теж, до речі, християн, котрі й досі доволі компактно проживають на півдні України та в Молдові³.

На відміну від багатьох інших спеціалізованих наукових напрямів, «караманлістика», або вивчення караманлійської культури, ще й досі не набула міжнародного визнання, залишаючись сферою діяльності обмеженого кола науковців, переважно західноєвропейського походження, або перебуваючи на маргінесі новогрецьких і тюркських студій. Лише останнім часом були зроблені рішучі кроки для утвердження караманлістики як окремого наукового напрямку із залученням широкого спектра фахівців різного профілю з кількох країн⁴.

Задавна, на мій погляд, занедбаність караманлійських студій була викликана низкою об'єктивних чинників, серед яких найвагоміший – це відсутність сьогодні живих носіїв і користувачів караманлійських писемних традицій. Таким чином, йдеться про «мертву» літературу, тексти якої нині без попередньої підготовки не в змозі прочитати пересічний нащадок тих чи інших народів або етнографічних груп, що свого часу користувалися караманлійським письмом. Різке скорочення чисельності носіїв караманлійської культури відбулося упродовж першої третини ХХ ст. Так, майже всі тюркомовні християни колишньої Османської імперії імігрували під час відступу грецьких військ або були насильницьки переселені до Грецького королівства за умовами Лозанської конвенції в 1922–1924 рр. і в мовному відношенні розчинилися серед елладських греків⁵. Проте окремі анклавні тюркомовних християн, що колись утворилися на теренах Османської імперії, набагато раніше, ще в ХVІІІ–ХІХ ст., потрапили під вплив інших державних утворень, а їхні нащадки існують й донині, дарма що їхня мовна компетенція або релігійна орієнтація не завжди відповідають традиціям предків. Отже, вивчення караманлійської культури як у широкому сенсі, так, зокрема, й писемного спадку, є справою не тільки загальнолюдської (й доволі спекулятивної) історії, але безпосередньо торкається долі окремих малих народів або етнографічних груп, котрі продовжують боротьбу за визнання своєї національної самоідентичності й збереження культурної спадщини⁶.

Одну з найчисельніших груп тюркомовного населення, що внаслідок певних політичних домовленостей опинилася поза межами впливу Османської імперії, утворили давні мешканці Криму (а від-

так – колишні «візантійці», або «ромеї»), переселені 1778–1780 рр. до Надазов'я, де вони заснували місто Маріуполь і низку невеличких на той час поселень. Сьогодні вони відомі в Україні й світі як етнографічна група в складі «греків» Надазов'я («маріупольських греків», «греків Донбасу» тощо), котра відрізняється своїми тюркськими говірками й самоназвою «урум»⁷ від іншої частини тих самих «греків», що називають себе «ромей» і ще донедавна послуговувалися новогрецькими діалектами⁸.

Як неважко здогадатися, саме «грекам Маріуполя» ми й завдячуємо досить значною кількістю караманлійських пам'яток, що зберігаються в ІР НБУВ. Майже всі вони надійшли до Києва в складі колекції Одеського товариства історії та старожитностей (далі – ОТИС) у 1945 р.⁹ Історія рукописних зібрань ОТИС нам достеменно не відома, оскільки давні описи або каталоги бібліотеки Товариства не збереглися¹⁰. Проте в нашому випадку можна припустити, що більшість матеріалів надійшла в складі двох «надбань» Товариства. Першого разу – під час передачі паперів архієпископа Гавриїла (1781–1858)¹¹, а вдруге – 1914 р. від Миколи Репнікова (1862–1940), який збирав старожитності для Товариства¹². Ані в першому, ані в другому випадку акти передачі матеріалів або детальні описи придбаних чи переданих до ОТИС надазовських рукописів не збереглися. Проте в історіографії досить прозоро зазначається першоджерело рукописів – це постать первісного їхнього власника й укладача частини документів маріупольського протопопа Трифілія (Трандафіла) Карацоглу, про якого свідчили, передаючи папери, його нащадки. Що ж до якісного і кількісного складу надбань, то такі відомості практично відсутні: йдеться лише про декілька зошитів з текстами, «связки» паперів, аркуші тощо. Не дивлячись на такі узагальнені описи, за опосередкованими фактами можна припустити, що більшість актових матеріалів і чимало наративних джерел у складі сучасних одиниць зберігання ІР НБУВ, що віддзеркалюють ті чи інші події в Криму або Надазов'ї XVIII – початку XIX ст. і були записані грецькою мовою або караманлійським письмом, надійшли саме від нащадків протоієрея Трифілія, котрі упродовж тривалого часу зберігали його особистий архів. Проте довести походження кожного окремого кодексу або документа саме з «архіву» Трифілія Карацоглу важко, позаяк теоретично вони могли надходити як до архієпископа Гавриїла, так і до будь-кого з членів ОТИС (або безпосередньо до Товариства) іншими

шляхами в якості пам'яток старовини. Незаперечною можна визнати належність до «архіву Трифілія» лише листів, направлених до самого протопопа, або рукописів, написаних його рукою.

Не всі матеріали цього гіпотетичного архіву Трифілія Карацоглу є пам'ятками караманлійського письма: чимало документів написані грецькою мовою¹³, декілька – російською, три – містять паралельні тексти, але більша частина рукописів може бути визначена як така, що була складена тюркськими діалектами. Додаючи до цих останніх декілька рукописів, щодо яких засвідчені інші шляхи надходження, а також ті, в яких знаходяться окремі тюркські тексти в іншомовному оточенні, можна утворити умовний «корпус» караманлійських пам'яток в ІР НБУВ. При цьому за одиницю тексту, котра надає рукопису статус пам'ятки караманлійського письма, будемо вважати таку, що невід'ємна від його головного історичного дискурсу, записана виконавцем принаймні більшої частини основного тексту і має власне самодостатнє документальне або літературно-художнє значення. Таким чином, на цьому етапі досліджень до розряду пам'яток були зараховані й рукописи з поодинокими караманлійськими текстами на кшталт окремих молитов, паралельних перекладів тощо в той час, як поза межами розгляду залишаються всі ті рукописи, де караманлійське письмо присутнє лише в супутніх записах (так званих маргіналіях).

Отже, загальна кількість рукописів як одиниць зберігання в ІР НБУВ, що являють собою пам'ятки караманлійського письма, тобто містять тюркські тексти, записані грецькими літерами, складає 40 одиниць. За сучасними назвами фондів ІР НБУВ усі вони розподіляються так: ф. V (ОТІС) – 36 одиниць¹⁴, ф. 72 (Колекція грецьких рукописів) – 1, ф. 301 (ЦАМ КДА) – 1, ф. 312 (Бібліотека Києво-Софійського собору) – 1, ф. 384 (Архів А.О. Білецького і Т.М. Чернишової) – 1. Оскільки ф. 72 є штучним утворенням (від червня 1977 р.), до якого увійшли грецькі рукописи, що не були на той час описані або атрибутовані як одиниці давніших колекцій¹⁵, можна було припустити, що фрагмент караманлійського Євангелія, що нині зберігається у фонді за числом 28, швидше за все колись «загубився», «видав» за межі своєї «рідної» колекції, наприклад, того ж ОТІС, уже під час перебування зібрання в Києві. Насправді так і трапилося, оскільки зазначений фрагмент є вірогідною частиною для реставрації кодексу ф. V, № 3738 і, швидше за все, колись «видав» за межі того ж «архіву Трифілія».

Рукописи ф. 301 (ЦАМ КДА), № 27л і ф. 312, № 582/103С (Бібліотека Києво-Софійського собору) були вперше описані в друкованих каталогах київських бібліотек ще дореволюційної доби із зазначенням дарувальників. Перший – Євангеліє 1743 р. – надійшов до КДА від священика маріупольського заводу «Русский Провиданс» Григорія Митрофановича Чернявського¹⁶ через члена Церковно-археологічного товариства при КДА М.М. Скабалановича (1871–1931)¹⁷, а другий – конволют XVIII ст. – колись належав єпископу Іринею Фальковському (1762–1823)¹⁸. Останню ж з названих караманлійських пам'яток – «Записки» або «Щоденник» Симеона Кечеджи-Єні (1803–1865)¹⁹, передала до НБУВ Марія Грекова, донька відомих київських елліністів Андрія Олександровича Білецького (1911–1995) і Тетяни Миколаївни Чернишової (1928–1993), разом з архівом своїх батьків.

Отже, лише три рукописи ІР НБУВ з пам'ятками караманлійського письма за всіма ознаками не могли мати ніякого стосунку до архіву Трифілія Карацоглу, а походять з інших відомих нам джерел.

Зазначене число пам'яток (40 од.) є цілком формальною кількістю одиниць зберігання в ІР НБУВ і зовсім не відповідає дійсному числу історичних документів, оскільки внаслідок невиваженого (очевидно, й не фахового) ставлення до рукописів чимало аркушів було перемішано, а відтак утворилася низка штучних поєднань різних за типологією, походженням і змістом матеріалів. Це додає незручностей для описувачів, вимушених посилатися на окремі аркуші нібито одного рукопису, а насправді різних документів, невідомо коли й ким складених докупи²⁰. Справі могли б допомогти старі шифри рукописів, однак їх не так багато. Формально на караманлійських пам'ятках можна побачити етикетки ОТІС з обліковими числами, марки Одеського музею з інвентарними номерами, а також номери, зроблені червоним олівцем у колі. На жаль, жодний спосіб обліку не надає можливості якось чіткіше з'ясувати первісний стан матеріалів. Швидше за все, вже на перших етапах опрацювання різні папери були об'єднані доволі хаотично, а відсутні тепер облікові числа могли бути зазначені на обкладинках папок або пакетів, у яких зберігалися рукописи.

Виходячи з того, що більша частина названих пам'яток походить з такого відомого осередку історичних досліджень, зокрема з елліністики, як ОТІС, неважко припустити, що хоч хтось з його

поважних членів мав би зацікавитися рукописами з грецьким письмом, котре завжди привертало увагу дослідників старовини. Справді, ще 1867 р. дійсний член ОТІС, протоієрей Серафим Серафимов²¹, відомий своїми розвідками з історії греків Надазов'я, звернув увагу на частину недосліджених матеріалів архієпископа Гавриїла і оприлюднив невеличку статтю в «Записках» ОТІС під назвою «Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму»²².

Будучи сином священика Антона й онуком кримського священика Серафима Константинова, а також природним носієм рідного (урумського) діалекту, протоієрей цілком міг би увійти до вітчизняної історіографії як перший дослідник караманлійських текстів. Проте пануюче в суспільстві зневажливе й поверхове ставлення до тюркомовної частини кримських, а відтак і маріупольських греків заважало оформленню наукових підходів до цього питання, змушувало тодішніх дослідників обмежуватися суто історичною й біографічною частиною матеріалів, не зазіхаючи на визнані суспільні норми. Можна сказати, що російська історіографія загалом не дуже переймалася питаннями долі «отуречених» греків та їхньою писемністю²³, тим паче, що влада здійснювала жорстку національну політику, нехтуючи розвитком не тільки таких «гібридних» етнокультурних утворень, але й усіх надазовських греків, насаджуючи всіма способами російську культуру й мову²⁴.

Загалом у своїй публікації, присвяченій «архіву», протоієрей Серафим розглянув сім документів ОТІС, що нині зберігаються в ІР НБУВ, серед них три караманлійські (ф. V, № 3670, 3668–3669), один з паралельними текстами – грецьким і караманлійським (ф. V, № 3667), ще два документи грецькі (ф. V, № 3644–3645) та один російський (ф. V, № 782). Найбільше уваги дослідник приділив двом караманлійським документам, названим «заметки, или дневник» протоієрея Трифілія. За сучасними поглядами науковців, йдеться швидше про спогади Трифілія, але Серафим Серафимов виходив лише з доступних йому на той час паперів і не надто переймався зіставним аналізом текстів. Текст «щоденника» в статті наведено в російському перекладі з історичним коментарем. Менше уваги приділив дослідник паралельним текстам заповіту (ф. V, № 3667) митрополита Ігнатія (1716?–1786)²⁵, наведеним у статті уривками або в переказі, ще менше – короткому листу Ігнатія до Трифілія з Санкт-Петербурга (ф. V, № 3670).

У 1914 р. ще один визнаний дослідник причорноморської старо-

вини – В. Латишев (1855–1821)²⁶ мав нагоду ознайомитися з новими надбаннями з Маріуполя, що надійшли до ОТІС через М. Репнікова. Стислий опис цих матеріалів В. Латишевим – єдиний ключ до ідентифікації караманлійських документів ОТІС в ІР НБУВ, але ось як писав про них учений: «несколько богослужебных рукописей на татарском языке греческими буквами, разные разрозненные тетради и записки, написанные таким же образом, и несколько документов на греческом языке»²⁷. Окремі грецькі матеріали були тоді ж ретельно вивчені й оприлюднені з перекладом у статті «К начальной истории г. Мариуполя»²⁸. Проте караманлійським матеріалам на цей раз знову не пощастило, хоча, як свідчить сам В. Латишев, окремі (не грецькі) місця в текстах йому допоміг перекласти відомий орієнталіст Н.І. Веселовський (1848–1918), а в примітках до статті він висловив побажання, щоб хтось зі знанням татарської мови уважно подивився на зошити²⁹. Судячи із записів на документах або на окремих клаптиках паперу, що збереглися до нашого часу в справах, більшість матеріалів насправді була ідентифікована за мовою й почасти навіть за змістом, а один з вірогідних описувачів склав коротеньку табличку фонетичних відповідників для окремих літер грецької абетки в караманлійських текстах.

Варто відзначити, що ані Серафим Серафимов, ані В. Латишев чомусь не вживали термін «караманлійське» письмо, на той час уже широко відоме принаймні в «грецькому світі», що його так глибоко вивчали обидва науковці. Між тим термін зустрічається в іншого не менш відомого дослідника кримських і маріупольських греків Ф.А. Хартахая (1836–1880)³⁰, не кажучи вже про той факт, що караманлійські книжки завжди були частиною духовного життя надазовських урумів.

Нам не відомо, чи цікавився хтось караманлійськими рукописами ОТІС у складні міжвоєнні роки, коли зібрання знаходилося в Одеському музеї. Надалі, з відомих причин, історія зібрання склалася доволі трагічно, й ми не знаємо, де нині перебуває значна частина колекції і який приблизно відсоток матеріалів надійшов до Києва в перші повоєнні роки. Після інвентаризації нових надходжень до Бібліотеки АН матеріали колишнього ОТІС утворили фонд за числом V, а картотека фонду була відкрита для відвідувачів. На жаль, наукового каталогу фонду не існує й досі, а відомості, вміщені в картотеці фонду, часто-густо мають узагальнюючий характер і не завжди чітко передають зміст документів. Так, кара-

манлійські пам'ятки в більшості випадків зазначені як документи «турецькою мовою грецькими літерами» без розкриття їхнього змісту. На щастя, й такого опису було достатньо, аби рукописами зацікавилися в Інституті мовознавства імені О. Потебні АН УРСР. Восени 1986 р. майже всі караманлійські тексти були мікрофільмовані, а відтак стали доступними для наукових співробітників Інституту. На жаль, поверховий огляд їх був оприлюднений лише 1993 р.³¹, а дещо розширений – у 1999³². Проте це останнє видання було здійснене вже поза межами України. У першому з двох томів праці його укладач О. Гаркавець присвятив декілька сторінок висвітленню загальних питань караманлійського (караманського) письма, перелічив зі стислими анотаціями 31 рукопис з ф. V (ОТІС) і по одному з ф. 72 (Колекція грецьких рукописів) і ф. 301 (ЦАМ КДА), навів зразки текстів 11 рукописів³³. Однак всі тексти пам'яток були подані в спотвореній редакції: кириличним шрифтом, фонетично відкоректовані й підлаштовані під сучасні тюркські мови й говірки відповідно до лінгвістичних поглядів укладача. Таким чином була знищена літерна (караманлійська) форма першоджерел, і текстам був наданий винятково літературно-історичний зміст.

Як уже було зазначено, деякі з караманлійських пам'яток або текстів знаходяться в інших фондах ІР. Відтак, один рукопис був описаний ще М. Петровим у складі бібліотеки Києво-Софійського собору³⁴ і один О. Лебедевим у складі колекції ЦАМ КДА³⁵. Таким чином, на відміну від решти рукописів, ці пам'ятки формально могли бути відомими дослідникам історії українських греків уже від часу публікації відповідних каталогів, але жодного натяку на увагу до цих рукописів в історіографії немає.

Моє особисте знайомство з караманлійськими текстами відбулося наприкінці 1989 р. під час роботи над укладанням каталогу грецьких рукописів у київських зібраннях. На той час такого роду документи були визнані як такі, що не являють собою «грецькі рукописи», – теза доволі дискусійна, позаяк чимало караманлійських рукописів або текстів сучасні науковці розглядають в складі «грецьких» колекцій. Проте змішаний характер окремих рукописів змусив мене розглядати як грецькі, так і караманлійські тексти й часом вирішувати складне питання визначення того, що робить документ «грецьким» або «турецьким». Так чи інакше, але до каталогу грецьких рукописів більшість караманлійських пам'яток не потрапила³⁶.

Опрацювання «архіву Трифілія Карацоглу» з метою його публі-

кації, безпосереднє відношення всіх без винятку караманлійських рукописів і текстів до історії грецьких громад в Україні і водночас їхня довготривала й невинуватена «відсутність» в науковому обігу спонукали мене зрештою до підготовки більшості текстів для оприлюднення як у межах окремих статей³⁷, так і в якості зведеного корпусу караманлійських пам'яток ІР НБУВ. На сьогодні цей процес завершений, і дана стаття містить свого роду попередні висновки вже виконаної роботи.

Хронологічний розподіл пам'яток караманлійського письма в ІР НБУВ охоплює проміжок часу від першої половини XVIII до кінця XIX ст. Проте засадничим є поділ на «кримський» та «надазовський» періоди, що знаменують різні етапи становлення цієї частини грецької людності.

Отже, до першого періоду належить порівняно незначна частина рукописів, переважно наративного змісту, серед них Євангельські читання 1743 р. (ф. 301, № 27л), караманлійська частина конволюту (ф. 312, № 582/103с), записана в 1773–1778 рр., недатовані фрагменти богослужбових текстів (ф. V, № 3641, 3685, 3686, 3689) і посібник з давньогрецької мови (ф. V, № 3736). До другого періоду, відповідно, належить решта рукописів, причому за межею XVIII ст. знаходяться лише 6 пам'яток: два листи (ф. V, № 3679, 3675) початку XIX ст., два музичних збірники (ф. V, № 3693, 3737) першої третини XIX ст., «Записки» Симеона Кечеджи-Єні (ф. 384, без шифру) за 1828–1855 рр. і уривки з Євангельських читань (ф. 72, № 28) другої половини XIX ст.

Таким чином, більша частина документальних джерел припадає на період облаштування греків у Надазов'ї, тоді як наративні джерела певним чином відбивають особливості духовного життя християнської громади, що склалося ще в Криму XVIII ст. й продовжувалося після переселення на нові терени.

За типологічними ознаками пам'ятки кількісно розподіляються не рівно: 24 одиниці зберігання мають бути визначені як документальні джерела, одна од. зб. є штучним об'єднанням листа й записів (ф. V, № 3690), ще одна за своєю природою поєднує документальні (щоденні) й наративні записи (ф. 384, без шифру), у двох випадках маємо тюркський наративний текст посеред грецького документального джерела (ф. V, № 3641) або фрагменти тюркського тексту (листування) в складі грецького музичного збірника (ф. V, № 3693).

За загальною кількістю сторінок серед тюркських текстів переважають, що й цілком природно, нарративні джерела. На жаль, серед них лише чотири кодекси – два Євангелія (ф. V, № 3738; ф. 301, № 27л), музичний збірник (ф. V, № 3737) і посібник з давньогрецької мови (ф. V, № 3736) – є вповні оформленими. Натомість чимало аркушів або зошитів є фрагментами чи то розбитих кодексів, чи то незавершених блоків, що ніколи вповні не набули ознак рукописної книги. Припущення, що в середовищі кримських, а пізніше – надазовських греків не було достатньої кількості фахівців для виготовлення рукописних книжок, є досить слушним і, можливо, пояснює незавершеність процесу утворення кодексів й низьку якість оформлення тих, що збереглися.

Типологічний аналіз нарративних джерел і розпис їхнього складу дозволяють зробити деякі попередні висновки щодо особливостей караманлійської літератури того періоду (принаймні в Криму XVIII ст. й Надазов'ї у перші десятиліття після переселення), представленої в ІР НБУВ.

Так очевидно, що ми не натрапили на якісь оригінальні літературні твори або творчі матеріали. Майже відсутня «світська» частина літератури, тобто переважають богослужбові тексти, власне, переклади з грецької³⁸. Але тут треба брати до уваги й самі джерела надходження пам'яток, а це головню архів протоієрея Трифілія, який не мав потреби збирати світську літературу, окремі взірці котрої потрапили свого часу до рук В. Григоровича, а відтак і Отто Блау³⁹. Чи не єдині винятки – посібник з давньогрецької мови (ф. V, № 3736), теж, однак, переклад – стисла версія «Граматики» візантійського ритора Константина Ласкариса (1434–1501)⁴⁰, а також особисті записи «граматично-лексичного» характеру Трифілія Карацоглу (ф. V, № 3690) та Симеона Кечеджи-Єні (ф. 384, без шифру) принагідно до вивчення їхніми виконавцями іноземних мов. Останній з названих укладачів цікавився не тільки іноземними мовами, котрими для нього, носія урумського діалекту, вочевидь були давньо- та новогрецька, російська та італійська. У своєму зошиті він залишив нам у спадок кілька десятків народних пісень, складених переважно тюркськими говірками, але є серед них і декілька новогрецьких. Питання атрибуції цих пісень, а також казок і приказок, що подекуди зустрічаються в записках Симеона Кечеджи-Єні, потребує подальших студій.

Чільне місце серед перекладів християнської богослужбової

літератури посідає текст Святого Письма. На той час найпоширенішою формою його були Євангельські читання (Євангелістарій, у слов'янській традиції – Апракос) з розташуванням текстів чотирьох євангелістів за трьома річними колами читань. У київській колекції зберігається унікальний примірник кодексу, переписаний ієреєм Михайлом з Карасубазара в Каракубі (Крим) 1743 року (ф. 301, № 27л). Переписували уруми Святе Письмо й надалі – вже в Надазов'ї кінця XVIII ст. (ф. V, № 3738) і навіть пізніше – збереглися окремі уривки з Євангелія, написані в другій половині XIX ст. (ф. 72, № 28). Декілька фрагментів євангельських текстів збереглися також у караманлійських записах 1773–1778 рр. у конволюті ф. 312, № 582/103с. Як відомо, грецька церква довго не давала благословення на повний переклад Євангелія для своїх тюркомовних вірних, а відтак рукописні тексти XVIII ст. являють собою унікальні пам'ятки творчості невідомих перекладачів, що на свій розсуд брали на себе всі ризики перекладу.

Друге місце в християнських церквах за важливістю тримає Псалтир. Проте серед караманлійських пам'яток ІР НБУВ повного тексту Псалтиря, на жаль, нема. Очевидно, що такий текст серед урумів існував, оскільки в рукописах трапляються як поодинокі псалми, так і цитати з різних псалмів, і навряд чи хтось принагідно перекладав окремі їхні частини. Найрозлогіші записи псалмів збереглися в конволюті XVIII ст. з бібліотеки Києво-Софійського собору (ф. 312, № 882/103с) – псалми 40, 69, 142. Записані вони були не раніше 1773 р., теж у Криму. Ці тексти ідентичні з виданими 1756 р. в караманлійській книжці, присвяченій головно шануванню Пресвятої Богородиці⁴¹. А от кілька аркушів з фрагментами окремих псалмів (37, 62, 81, 102), що знаходяться серед «паперів» протоієрея Трифілія (ф. V, № 3689), належать до іншої писемної традиції. Ані перша, ані друга редакції псалмів не збігаються з текстами, виданими в першому караманлійському Псалтирі 1764 р.⁴²

Старий Заповіт, власне, Приповідки Соломона, представлений також у «Записках» Симеона Кечеджи-Єні (ф. 384, без шифру). Але ці записи XIX ст. свідчать вже про інші виміри зацікавленості надазовських урумів, позаяк є копіями з друкованого видання 1799 р., зробленими задля приватного читання, а не літургійного вжитку⁴³.

До стрижевних текстів віри належать також молитви й піснеспіви широкого, як не повсякденного використання, певна кількість догматичних або «морально-етичних» читань (на кшталт «Слів»,

«Послань», «Правил» Святих отців) і Житія святих. Загальна кількість такого роду текстів серед караманлійських пам'яток, що зберігаються в ІР НБУВ, складає кілька десятків одиниць. Серед них вповні атрибутовані лише молитви, літургичні одиниці або фрагменти окремих відправ, «Слово» Іоанна Золотоуста на Великдень (ф. V, № 3689), два «Слова» відомого богослова Дамаскина Студита († 1577) (ф. V, № 3685, 3689), виписки з творінь св. Максима Сповідника (ф. 384, без шифру), св. Василя Великого (ф. V, № 3673), а також Житіє св. Марини (ф. V, № 3686). Кілька розлогіх повчань на різні догматичні теми (ф. V, № 3685, 3687–3689) є, очевидно, також перекладами творінь Святих отців, проте визначення їхніх першотворів або можливих друкованих джерел, з яких вони були переписані, пов'язане з переглядом значних обсягів патристичної літератури й питанням доступу до рідкісних караманлійських стародруків.

Зважаючи на те, що не всі давні тексти збережені часом, а найуживаніші (наприклад, «Отче наш»⁴⁴) були добре відомі й не мали потреби в надлишковій фіксації на папері, можна припустити, що тюркомовні християни Криму володіли достатнім репертуаром богослужбової літератури, аби задовольнити потреби пересічного вірного⁴⁵. Дискусійне питання стосовно можливості самих церковних відправ тюркськими діалектами знаходить певну підтримку з боку окремих пам'яток. Так очевидно, що в багатьох церквах Маріуполя й надазовських сіл читали Святе Євангеліє саме в тюркському перекладі, позаяк паства не розумілася на грецьких діалектах, не кажучи вже про давньогрецьку мову оригіналу. Окрім того, священнослужителі цілком могли виконувати молебний канон Пресвятій Богородиці ченця Феостерикта в тюркському перекладі (ф. V, № 3689, фрагмент), а також службу Малого повечір'я та окремі піснеспіви (стихири, ірмоси, псалми тощо), приклади яких збереглися в конвюлоті (ф. № 312, 582/103с)⁴⁶ та музичному збірнику (ф. V, № 3737).

Надзвичайно цікавим видається питання про витоки кримських традицій створення й використання богослужбової літератури тюркськими мовами – чи були вони продовженням власне караманських (малоазійських) традицій або ж існували паралельно, можливо, навіть випереджаючи їх у часі, ще з часів Середньовіччя.

Спокуслива думка щодо того, що кримські рукописи були списані з друкованих караманлійських книжок XVIII ст.⁴⁷, частково знаходить підтвердження в досліджених текстах. Так, очевидно, що укладач караманлійських текстів у конвюлоті ф. 312, № 582/103с

послугувався друкованими виданнями окремих молитов, відправ і псалмів⁴⁸, що текстуально збігаються з рукописними. Так само ідентичними треба визнати тексти напоумлення св. Василя Великого до священнослужителя в рукописі Трифілія Карацоглу (ф. V, № 3673) і в друкованому варіанті у книжці 1753 р.⁴⁹ Проте чимало текстів або суттєво відрізняються від надрукованих, хоча в часовому й просторовому вимірі співіснують з ними, або зовсім не мають аналогів, принаймні у відомій мені караманлійській видавничій діяльності дотичного періоду.

Окремої уваги заслуговує світська, «філологічна» частина рукописів, насамперед посібник з давньогрецької мови (ф. V, № 3737). Очевидно, що кодекс є копією з іншого давнішого джерела, що являло собою формалізований посібник, у складі якого вирізнялися щонайменше чотири частини: сентенції з творів античних і християнських авторів, літургічні приклади, синопсис граматики Константина Ласкариса, приклади з біблійної літератури. Тексти всіх чотирьох частин складені паралельно: грецькою та тюркською мовами. Попри свою «граматичну», тобто нормативну сутність, як грецький, так і тюркський тексти посібника рясніють помилками і в цьому сенсі мало чим відрізняються від решти караманлійських рукописів. Водночас, за браком усталеної системи караманлійського правопису як такого це навряд чи було великим недоліком для користувачів.

З іншого погляду, варті уваги записи Трифілія Карацоглу загальним обсягом у 24 аркуші, укладені після 1785 р. (ф. V, № 3690)⁵⁰. За своєю формою це також паралельні тексти: тюрксько-слов'янські⁵¹, тюрксько-грецькі або навпаки. У своїй більшості ці записи торкаються найуживанішої лексики й виразів повсякденних церковних справ: сповіді, покаяння, покарань (епітимій), хрещення тощо. Проте окремі сторінки зошита присвячені й побутовій лексиці.

Вірогідно, ці записи Трифілія свідчать про нагальну потребу колишнього кримського духовенства в церковному спілкуванні з новоствореною паствою Маріуполя, де змішалися різні діалекти й народи, зокрема помітною стала частка «російськомовних». Цікаво, що значна частка цих «паралелей» припадає на грецько-тюркські. Оскільки було б надто ризиковано припустити, що сам Трифілій почав вивчати грецьку або турецьку мову в Маріуполі, то вірогідним поясненням є те, що якісь його колеги священнослужителі не дуже розумілися з «іншомовними» вірними в новому поліетніч-

ному середовищі, а відтак виникала потреба в подібних «посібниках» з церковної термінології.

Пізніше караманлійські записи «лексикографічного» характеру трапляються в записках Симеона Кечеджи-Єні першої половини ХІХ ст. Але вони грецько-італійські й свідчать про вивчення їхнім укладачем італійської мови, своєрідної середземноморської «*lingua franca*» ХVІІІ–ХІХ ст.

Документальні джерела, на відміну від наративних, загалом дещо пізнішого походження, на що, власне, прямо вказують їхні дати. Лише одна з пам'яток може бути віднесена до кримського періоду (ф. V, № 3665). До трагічного періоду переселення, тобто ще до облаштування в Надазов'ї, належать декілька документів ІР НБУВ, один з них караманлійський (ф. V, № 3670), складений рукою митрополита Ігнатія Гозадинова. Отже, митрополит, звертаючись до Трифілія Карацоглу 8 листопада 1779 р., писав турецькою. Решта пам'яток була укладена вже в Маріуполі або в навколишніх селах.

Серед актових джерел вирізняється переклад, виконаний невідомою особою, але написаний рукою Трифілія Карацоглу. Текст оригіналу є доволі відомим в історіографії, оскільки йдеться про лист архієпископа Никифора Феотокі (1731–1800)⁵² від 26 серпня 1786 р. (ф. V, № 3642) до громади Маріуполя з нагоди відкриття школи⁵³ (відкрита лише 1820 р.⁵⁴). Очевидно, що громада міста не могла вповні насолодитися красою грецької мови й потребувала перекладу на доступнішу ідіому⁵⁵. Рукою Трифілія записані також інші документи. Серед них чи не найцікавіші з історичного погляду, безумовно, чернетки його листів до «Григорія Дмитровича»⁵⁶ (ф. V, № 784, 3668–3669), відомі з легкої руки протоієрея Серафима як «Щоденник»⁵⁷ Трифілія Карацоглу, та копія листа митрополита Ігнатія від 15 січня 1785 р. до невідомої особи (ф. V, № 3690). З решти пам'яток більшість документів була адресована до Трифілія як головного розпорядника церковного життя греків Надазов'я. Це рапорти, звіти, доповідні записки його підлеглих – священників окремих парафій, з найрізноманітніших питань: фінансування храмів, шлюбні відносини, церковно-громадське життя тощо.

Лише один документ 1804 р. (ф. V, № 3675), найпізніший серед пакету «архіву Трифілія», за своїм змістом виходить поза межі церковно-парафіяльної тематики – це живе свідчення про особисті економічні негаразди котрогось з надазовських урумів, що взявся був торгувати, але зазнав збитків.

Останні з досліджених на сьогодні документальних записів караманлійським письмом містять «записки» Симеона Кечеджигіні – це численні помітки переважно родинно-побутового характеру за період 1828–1855 рр. Нез'ясованими до цього часу залишаються зміст, авторство й датування окремих листів, що знаходяться в складі палітурки грецького музичного рукопису ф. V, № 3693. Для дослідження цих листів необхідно видалення решток їхніх аркушів зі складу палітурки та їхня реставрація.

Питання локалізації місця укладання й подальшого побутовання розглянутих рукописів не викликає значних труднощів. Усі вони досить чітко розподіляються на кримський та надазовський періоди, в актових документах повсякчас зазначені місця написання листів, звітів тощо. певні застереження виникають стосовно окремих наративних джерел, проте вірогідність їхнього пересилання або привезення до Криму надто мала. Палеографічні характеристики свідчать також на користь того, що навіть ті рукописи, укладачі котрих залишаються невідомими, писали в річищі кримських рукописних традицій. Важливими з історичного погляду, є записи на Євангеліях, що оповідають нам про зацікавленість тих чи інших місцевих громад у володінні тюркськими книжками й реакцію на книжки від окремих приватних осіб. Водночас, передача цих кодексів до ОГІС свідчить про зміни в ставленні громади до рідної мови й остаточний перехід до відправ церковнослов'янською⁵⁸.

З погляду мовознавства, більшість караманлійських текстів ще й досі залишається не тільки невивученою, але й зовсім невідомою. Між тим очевидно, що перекладні твори мали б розглядатися насамперед у царині перекладознавства та історії османської літератури як такої, що мала слугувати взірцем для перекладачів, а відтак їхні твори, попри іншу конфесіональну орієнтацію, швидше за все належать до різновидів тюркської літератури. Водночас, не можна повністю відкидати й ідею належності караманлійської літератури до зони впливу новогрецької філології, але це питання ще потребує глибокого й різнобічного аналізу. Отож, на своїх дослідників чекають такі важливі питання, як відбір оригінальних грецьких текстів для перекладу, визначення часу, місця й авторства перекладів, зіставний аналіз текстів оригіналів і перекладів, особливостей їхньої мови, формування різних стилів, термінологічних підсистем тощо.

На відміну від наративних джерел, орієнтованих на високий

стиль, документальні джерела містять пам'ятки ділового й епістолярного стилю зі значними впливами розмовної мови, відповідно до походження й помешкання їхніх укладачів. Вивчення таких пам'яток є вкрай важливим для історії тюркських мов, зокрема урумських говірок Надазов'я, а, можливо, й для їхнього подальшого розвитку.

Окремо, на широкому матеріалі, може бути розглянута тема мовної інтерференції та білінгвізму – більшість наративних текстів рясніє грецькими словами, а листування – ще й російськими та українськими.

Система караманлійського письма, котру, однак, важко оцінювати з погляду «правопису», уже була предметом дослідження окремих науковців. Проте об'єктом дослідження були виключно караманлійські стародруки⁵⁹. Між тим, навіть поверховий погляд на караманлійські рукописи наводить на думку, що існувало декілька різних систем передачі тюркських фонем грецькими літерами, доволі відмінних між собою і неустійнених у використанні, що можна пов'язати з різною генезою самих систем. Так, на відміну від інших регіонів поширення караманського письма, в Криму й Надазов'ї широко вживалися також окремі кириличні літери, котрі згодом склали конкуренцію, а пізніше й зовсім витіснили грецьку абетку.

Отже, не дивлячись на порівняно невелику кількість караманлійських рукописів, що зберігаються в ІР НБУВ, усі разом вони утворюють доволі компактну колекцію наративних та актових документів, об'єднаних спільним походженням, що робить їх важливим історичним джерелом для вивчення життя кримських та надазовських греків у XVIII–XIX ст., особливо в критичний для них період переселення й облаштування на нових землях⁶⁰. Проте не менш важливим видається значення колекції для подальших лінгвістичних, культурологічних та етнографічних досліджень життя саме тюркомовної частини християнської громади Криму (пізніше – Надазов'я), що упродовж століть перебуває ніби-то в тіні грецької складової тієї ж громади й донедавна значною мірою була позбавлена права на реконструкцію своєї власної історії.

¹ Назва письма бере свій початок від назви історичної області в Малій Азії – Караман, де за нез'ясованих обставин у період пізнього Середньовіччя утворилася численна тюркомовна християнська громада. В середині цієї громади (або задля її потреб) було начебто винайдене письмо грець-

кими літерами. Насправді ж, схожі процеси застосування грецьких літер для інших мов відбувалися повсюди й досить стихійно. Водночас, ступінь поширеності такого роду способів письма був різним, а відтак християни Караману, з цього погляду, заслуговують на увічнення їхньої пам'яті як найчисельнішої й найвпливовішої свого часу групи тюркомовних християн. Див.: *Чернухин Е.* Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования // Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності : Матеріали I регіональної конф. Донецьк. 15–16 груд. 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 205–227; *Clogg R.* A Millet within a Millet: the Karamanlides // *I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history.* – Istanbul, 2004. – P. 387–410.

² Переселення розпочалося влітку 1778 р. й розтяглося до весни 1780, коли нарешті були засновані м. Маріуполь і перші села. Див.: *Соколов І.* З історії колонізації Маріупольщини (Еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року) // Зап. Іст.-філол. т-ва Андрія Білецького. – К., 2006. – Вип. 4, кн. 2. – С. 21–84; *Калоеров С.А.* О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов // Материалы по истории и культуре греков Украины / Сост. С.А. Калоеров, Г.Н. Чердакли. – Донецк, 1998. – Вып. 1. – С. 5–53.

³ Див. перевидання класичної праці: *Мошков В.А.* Гагаузы Бендерского уезда (этнографические очерки и материалы). – Кишинев, 2004. – 493 с.; а також сучасне дослідження: *Губогло М.Н.* Именем языка: очерки этнокультурной и этнополитической истории гагаузов. – М., 2006. – 497, [1] с. : [6] л. цв. ил.

⁴ Перша міжнародна конференція з питань караманлістики відбулася 11–13 вересня 2008 р. в Нікосії (Кіпр). Див. стислий й доволі суб'єктивний огляд оприлюднених на конференції тез доповідей: *Дрига І.* Перший міжнародний конгрес досліджень караманлідіки // Схід. світ. – К., 2009. – Вип. 2. – С. 178–180.

⁵ Масова еміграція християн з Туреччини, а згодом насильницька депортація були наслідком «малоазійської поразки» (за визначенням грецької історіографії) 1922 р., коли зражені союзниками грецькі війська залишилися віч-на-віч з турецькою армією і були змушені терміново відступити. За конвенцією, підписаною в Лозанні 30 січня 1923 р., відбувся взаємний обмін населенням, внаслідок чого до Грецького королівства з Туреччини мали виїхати всі християни, окрім мешканців Константинополя і ще кількох регіонів. Доля багатьох переселенців складалася доволі трагічно, але найбільш уразливим компонентом їхньої культури були рідна мова й літературно-фольклорні традиції, втрачені назавжди. Див.: *Kitromilidis P.M., Alexandris A.* Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the close of the Ottoman era // *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies.* – Athens, 1984–1985. – Vol. 5. – P. 9–46; *Kitromilidis P.M.* The Greek-Turkish

population exchange // Turkey in the Twentieth Century. – Berlin, 2008. – P. 255–270 [Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta, t. 2 (= Philologiae Turcicae Fundamenta, t. 4) / Ediderunt Louis Bazin, György Hazai].

⁶ У цьому сенсі показовою є поява першого підручника урумської мови, підготовленого петербурзькою дослідницею й виданого в Києві в 2008 р., див.: *Смолина М.* Урумский язык. Урум дили (приазовский вариант). Учебное пособие для начинающих с аудиоприложением. – Киев, 2008. – 168 с.

⁷ Див.: *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я // Східний світ. – К., 1993. – № 2. – С. 48–65.

⁸ Новогрецькі діалекти Надазов'я, на думку фахівців, утрачені остаточно, попри формальне існування художньої літератури на основі сартанського діалекту та збереження незначної кількості носіїв діалектів похилого віку. Одним із головних чинників, що спричинив зміну ставлення до рідної мови, стало насильницьке запровадження в останні два десятиліття новогрецької мови як нібито «рідної» для греків Надазов'я. Див.: *Συμεωνίδης Χ., Τομπαιδης Α.* Η σημερινή ελληνική διάλεκτος της Ουκρανίας // Περιοδικό Αρχαίου Πόντου. Παράρτημα. – Αθήνα, 1999. – Τ. 20. – 157 σ.; *Якубова Л.Д.* Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків // УІЖ. – К., 2004. – № 2. – С. 121–132; *Чернухін Е.* К вопросу об изучении родного языка и сохранении греческого этноса в Украине // Зап. Іст.-філол. т-ва Андрія Білецького. – К., 2006. – Вип. 4, кн. 2. – С. 192–211; *Балабанов К.В., Пахоменко С.П.* Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. – Маріуполь, 2006. – С. 77–85.

⁹ Історія надходження зібрання ОТІС до Києва формально залишається нез'ясованою, див.: *Лисоченко І.Д.* Архів Одеського товариства історії та старожитностей // Збірка оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С. 49–62; *Чернухін Є.К.* Грецька рукописна спадщина в Києві. Огляд матеріалів IV–XX ст. – К., 2002. – С. 86; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1941–1964 рр. – К., 2003. – С. 101. Здається, однак, що давно відому версію про вивезення рукописного зібрання ОТІС до Румунії і повернення його наприкінці війни вже до Києва насмілився вперше сформулювати В.М. Хмарський, див.: *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса, 2000. – С. 47. Утім, навіть серед рукописів фонду ОТІС можна знайти доволі пряме підтвердження перебування зібрання в Румунії. Так, разом із рукописом № 3637 зберігається клаптик паперу із записом румунською мовою, що визначає рукопис як грецький, а сам «клаптик» є частиною типового румунського бланку для опису рукописів.

¹⁰ У єдиному друкованому каталозі рукописів ОТІС була врахована порівняно незначна частина колекції, див.: Рукописи, принадлежащие

библиотеке Императорского одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1910. – Вып. 1. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма / Описал А.В. Рыстенко. – 88 с.

¹¹ Гавриїл (Василій Розанов) був відомий своїми історичними студіями і активною співпрацею з ОТІС, дійсним членом якого він був з 1839 р. Найдокладніше написав про Гавриїла та його наукову діяльність його вихованець і молодший колега протоієрей Серафим Серафимов (1817–1884), див.: *Серафимов С.* Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом архиепископе Херсонском и Таврическом. – Одесса, 1859. – (рукопис праці зберігся в ІР НБУВ: ф. V, № 791); *Он же.* Сборник материалов Гавриила // ЗООИД. – Одесса, 1868. – Т. 7. – С. 305–320.

¹² Про М. Репнікова див.: *Араджиони М.А.* О материалах Н.И. Репникова по этнографии мариупольских греков в фондах Крымского республиканского краеведческого музея // Крым. музей. – Симферополь, 1994. – Вып. 1. – С. 82–89. Поїздка М. Репнікова до Маріуполя відбулася влітку 1914 р.

¹³ Грецькі матеріали архіву описані в каталозі грецьких рукописів ІР НБУВ, див.: Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. – К.; Вашингтон, 2000. – 378 с.

¹⁴ Рукописи № 784, 3641–3642, 3663–3690, 3693, 3736–3738.

¹⁵ *Чернухін Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві. Огляд матеріалів IV–XX ст. – К., 2002. – С. 89.

¹⁶ Протоієрей Григорій Чернявський відомий нам як автор одного з перших досліджень з історії греків Надазов'я, див.: Сведения о гор. Мариуполе с его округом, составленные благочинным протоиереем Мариупольского собора Гр. Чернявским. – Мариуполь, 1861.

¹⁷ Отчет ЦАО за 1909 г. – К., 1910. – С. 7; *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1918. – Т. 1. – С. 7. Випускник КДА (1896), відомий богослов і літургіст М.М. Скабаланович у 1898–1907 рр. був помічником інспектора Маріупольського духовного училища, а відтак був обізнаний в питаннях етнічного складу населення Надазов'я і мав можливість спілкуватися з урумами. З 1906 р. він повертається до своєї alma mater, де викладає Святе письмо й догматичне богослів'я. У 20-ті роки вчений намагався знайти собі прихисток у Київському університеті та різних установах ВУАН. Помер на засланні.

¹⁸ *Петров Н.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. – С. 252; *Чернухін Є.* Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. – К.; Вашингтон, 2000. – С. 133–134. Докладніше про конволют див.: *Чернухін Є.* Етнолінгвістичні загадки рукописного конволюту XVIII ст. з бібліотеки Київського собору св. Софії // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 117. – С. 4–18. Якась особлива дотичність тієї чи іншої частини конволюту до єпископа Іринея

Фальковського наразі не може бути підтверджена. Найвірогідніше те, що конволют подарував єпископові хтось зі студентів-греків Академії.

¹⁹ Ці дати дописані на рукописі онуком укладача записок Димитрієм, вірогідно, одним із збирачів урумського фольклору, зазначеним у книжці «Мариуполь и его окрестности» (Мариуполь, 1892. – 184 с.).

²⁰ На цьому етапі дослідження важко запропонувати число, що розкривало би правдиву кількість караманлійських пам'яток в ІР НБУВ. Так, наприклад, од. зб. № 3684 насправді містить шість різних листів, а № 3690 – копію листа й зошит із записами Трифілія Карацоглу. Найбільше ж питань виникає з розмежуванням наративних рукописів (ф. V, № 3685, 3689), що могли складатися один блок для майбутнього кодексу, але могли бути й зібрані пізніше (навіть нащадками Трифілія) з різних джерел.

²¹ Докладніше про Серафима Серафимова див.: *Бацак Н.І.* Протоіерей Серафим Серафимов // Подвижники і меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. : Іст.-біогр. нариси. – К., 2001. – С. 213–219; *Вона ж.* Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття). – К., 2010. – С. 83–88.

²² *Серафимов С.* Заметки из архива Готфрейской епархии в Крыму // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 591–595. Справжній архів митрополії був знищений в Маріуполі під час пожежі 1780 р. Отож, у статті Серафима Серафимова насправді йдеться про особистий архів Трифілія Карацоглу, як слушно зауважив ще В. Латишев (див.: *Латышев В.* К начальной истории города Мариуполя // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – С. 45).

²³ Найперше питання про тюркські діалекти Надазов'я поставив, як це часто буває, іноземець, відомий орієнталіст, на той час німецький консул в Одесі, Отто Блау (1828–1879). Утім, здається, що це відбулося не без участі видатного вітчизняного дослідника В. Григоровича (1815–1876). Саме В. Григорович після своїх відомих подорожей на півдні України показав Отто Блау деякі свої не надто цікаві, на його погляд, надбання (див.: *Григорович В.И.* Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра, Днестра и Турунгана. – Одесса, 1874. – 48 с.). Однак в Отто Блау були свої погляди на старожитності. Не переймаючись ідеями В. Григоровича щодо візантійської спадщини в Криму, надто серед греків надазовського степу, він виявив неабияку зацікавленість у рукописах, що містили караманлійські записи, і навіть придбав один з них (другий караманлійський рукопис літургічного змісту зберігається в Москві, у відділі рукописів РДБ: колекція 87, В. Григоровича, № 62). Втім, в його статті, що з'явилася незабаром у німецькому виданні, були проаналізовані обидва надазовські рукописи з караманлійськими текстами. Відволікаючись від літературно-філологічної частини статті, варто підкреслити, що то була одна з найперших у світі праць, присвячених питанням караманлійського письма, окремі висновки якої не втратили значення й сьогодні. Великим недоліком публікації була

орфографічна та археографічна корекція тексту – характерна риса для науковців тих часів. На жаль, стаття О. Блау не мала широкого розголосу в Росії й не стала стимулом для глибшого студіювання культури тюркомовної частини надазовських греків. Див.: *Blau O. Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft. – Leipzig, 1874. – Т. 28. – С. 562–583.*

²⁴ *Бацак Н.І.* Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття). – К., 2010. – С. 94–117.

²⁵ Про митрополита Іоана Гозадинова ще й досі не існує прийнятних, з наукового погляду, розвідок, попри той факт, що він визнаний святим УПЦ, а відтак його офіційне «Житіє» давно увійшло до церковного обігу. Деякі факти щодо походження митрополита можна прочитати в невеличкій статті наших грецьких колег: *Хаджинов К., Гарбуз К.* Новые биографические данные о митрополите Игнатии (Иакове Гозадино) // Грецьке православія в Україні : Зб. наук. ст. та матеріалів. – К., 2001. – С. 74–78.

²⁶ Про В.В. Латишева як ученого див.: *Тункина И.В.* В.В. Латышев: Жизнь и ученые труды (по материалам рукописного наследия) // Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга. – СПб., 1999. – С. 172–288.

²⁷ *Латышев В.* К начальной истории города Мариуполя // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – С. 45.

²⁸ Там же. – С. 42–64.

²⁹ Особливої уваги, на думку В. Латишева, заслуговував той факт, що серед паперів могли трапитися доповнення до «Щоденника» Трифілія Карацоглу, виданого Серафимом Серафимовим. Він навіть відзначає серед документів два листи Трифілія Карацоглу біографічного змісту (сучасна од. зб. ф. V, № 784)

³⁰ *Хартахай Ф.* Христианство в Крыму. – Симферополь, 1864. – С. 53 (див. також: *Хартахай Ф. А.* Собрание сочинений – Донецьк, 2004. – 573 с.). Про Ф.А. Хартахая див.: *Калоеров С.А.* Феоктист Хартахай. – Донецьк, 2007. – 379 с.

³¹ *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я // Схід. світ. – № 2. – К., 1993. – С. 48–65.

³² *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999. – 624 с.; *Гаркавець О.М.* Урумський словник. – Алма-Ата, 2000. – 632 с.

³³ У праці коротко описані рукописи (за типологією та в порядку представлення укладачем): 1) церковно-релігійні писемні пам'ятки: ф. 301, № 27л; ф. 72, № 28; ф. V, № 3689, 3686, 3641, 3673, 3687, 3688, 3641; 2) освітні пам'ятки: ф. V, № 3690; 3) епістолярно-ділові пам'ятки: ф. V, № 3676, 3666, 3667, 3665, 3674, 3675, 3677, 3682, 3670, 3642, 784, 3668, 3669, 3690, 3684, 3663, 3664, 3671, 3672, 3679, 3680, 3681, 3683, 3678; див.: *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ят-

ки. – Алма-Ата, 1999. – С. 23–26. Тексти рукописів ф. 72, № 28; ф. V, № 784, 3668, 3669, 3642, 3690; ф. 301, № 27л (фрагменти) наведені на с. 553–564, 613–616. З невідомих причин дослідник не розглядає караманлійські рукописи ф. V, № 3685, 3736, 3738, а також окремі караманлійські тексти в рукописах ф. V, № 3693, 3737; ф. 312, № 582/103с.

³⁴ *Петров Н.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып. 3 : Библиотека Киево-Софийского собора. – С. 252.

³⁵ *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1918. – Т. 1. – С. 7.

³⁶ У каталозі були описані такі рукописи, що містять караманлійські тексти (з посиланнями на відповідні аркуші): ф. V, № 3641, 3642, 3667, 3737; ф. 312, 582/103с; див.: *Чернухін Є.* Грецькі рукописи у зібраннях Києва : Каталог. – К. ; Вашингтон, 2000. – С. 133–134, 180–182, 223, 231, 232.

³⁷ Див.: *Чернухін Є.* Проблеми репертуару та особливості перекладів грецьких богослужбових текстів тюркськими мовами (на матеріалах урумських рукописів XVIII–XIX ст.) // Мова та історія. – К., 2009. – Вип. 103. – С. 7–34; *Чернухін Є.* Тюркские переводы греческих богослужбных текстов: запретительные молитвы св. Георгия и св. Киприана // ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ. – Л., 2010. – Вип. 5. – С. 294–326.

³⁸ Питання християнської богослужбової літератури на тюркських діалектах є доволі контраверсійним і таким, що його традиційно оминають грецькі дослідники. Попри відому прихильність грецької церкви до перекладу Святого Письма й богослужбових текстів на національні мови народів, віддалених від традиційного ареалу грецької культури, окремі групи населення колишньої Візантійської імперії упродовж віків сприймалися владою як такі, що мали б зрештою елінізуватися або принаймні не зазіхати на права грецької церкви проводити службу виключно грецькою мовою. Надання в 1453 р. грецькій церкві в особі константинопольських патріархів ексклюзивних юридичних прав стосовно вірних по суті продовжило форму правління візантійських імператорів, а відтак і традиційну політику церковного проводу в царині культури й освіти. За таких умов значні групи християнського, але не грецького населення Османської імперії залишилися під владою греків, а відтак християни, що здавна спілкувалися тюркськими діалектами, сприймалися щонайменше як «жертви» османського тиску, якщо не «зрадники» мови предків.

³⁹ Див. вказ. працю.

⁴⁰ Constantini Lascaris Byzantini De octo partibus orationis... 1501. – 240 р.

⁴¹ Χατζετναμέ κιταπή σουλτάν Βαλιτουλάχ Παναγία Μελβουτυλλαχίν/ Σεραφεϊμ Ιερομόναχοστα / Αμαρτωλών Σωτηρία, Αγάπιος, Μοναχός. Τ. 20. – Βενετικέ [Βενετία] : Βόρωλι Αντώνιοστα, 1756. Τ. 20. – 212 σ. Тут і надалі посилання на караманлійські видання подаються в редакції, наближеній до сучасних бібліографічних вимог. Детальний бібліографічний опис книжок див: *Salaville S., Dalleggio E., Karamanlidika.* Bibliographie analytique

d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584–1850. – Athènes, 1958. – XI, 325 p.

⁴² Ψαλτήριον πεγαμπέρ βέ πατισάχ Νταβουτούν σίμιτι ίπτιτα Αλλαχών Ίζνι σεριφι ίλε ιωνανί λισανυντάν τιούρκ ντιλινέ τερτζομέ ολοντουό. Χουρμετλου Ισταμπόλ πατριγόν κύριος κύριος Σαμουήλ εφεντιμιζύν εμπρι ίλε... – Ισταμπολλά Φενερταί : Πατрук Κελησεσινύν καρσιουντά σακίν ολάν Χατζί Κυριάκουν ογλού μπασματζί Παναγιωτούν κεντί χαρτζί μασραφί ίλε μπαστό, 1764. – 4, 232 π.

⁴³ Σοφός Σολωμωνούν παροιμίαλαρη βε σερήφ Εκκλησενήν ρουχανιέτ μανεσί Ομολογητής Μαξιμοσούν ... [Κωνσταντινούπολη] : [Πατριαρχικό Τυπογραφείο], 1799. – 132 σ.

⁴⁴ Не можна оминуті увагою недавно дуже невдалу публікацію пані І. Дриги, присвячену тюркським варіантам Господньої молитви (див.: *Дрига І.* Тюркомовні варіанти молитви «Отче наш» у Причорномор'ї // Схід. світ. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 135–145). Так, хоча й очевидно, що авторка працювала виключно з вторинними (друкованими) джерелами, її твердження про лише два «віднайдені О. Гаркавцем» варіанти молитви з Надазов'я є некоректним, позаяк таким чином нібито замовчується факт існування київської колекції караманлійських рукописів, про котрі вона добре знає і в котрих ця молитва теж знаходиться. До того ж у восьми з дванадцяти наведених авторкою караманлійських молитвах «Отче наш» повторюється одна й та сама безглузда помилка (тюркське *ığva* перекладене як «оскоплення», насправді – «спокуса»), котра настільки спотворює сенс Господньої молитви, що ображає пам'ять тих православних народів, котрі століттями зверталися до Бога, цілком дотримуючись оригінального тексту, а не з проханням «не привести їх до оскоплення», як це ввижається пані І. Дризі.

⁴⁵ *Чернухін Є.* Проблеми репертуару та особливості перекладів грецьких богослужбових текстів тюркськими мовами (на матеріалах урумських рукописів XVIII–XIX ст.) // Мова та історія. – К., 2009. – Вип. 103. – С. 7–34.

⁴⁶ Атрибуція караманлійських текстів конволюту ще не закінчена, проте очевидно, що укладач мав неабиякі лінгвістичні здібності і робив виписки з різних джерел або опитував різних осіб, щоб поповнити свої знання іноземних мов. Поряд з караманлійськими й грецькими текстами він залишив нам записи гебрійською, арабською, албанською, німецькою, латиною, грузинською, польською та румунською мовами. Див.: *Чернухін Є.* Етнолінгвістичні загадки рукописного конволюту XVIII ст. з бібліотеки Київського собору св. Софії // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 117. – С. 4–18.

⁴⁷ Перші караманлійські видання мали характер збірників різних текстів: морально-етичні повчання, молитви, догматичні тлумачення тощо. Ці видання містили тексти, загалом подібні до представлених у київському

зібранні. Першим великим самодостатнім твором, виданим караманлійським письмом, був Псалтир (1764) .

⁴⁸ Χατζετναμέ κιταπή σουλτάν Βαλιτουλάχ Παναγία Μελβουτλλαχίν / Σεραφεΐμ Ιερομόναχοσαν / Αμαρτωλών Σωτηρία, Αγάπιος, Μοναχός – Βενετικτέ [Βενετία] : Βόρωλι Αντώνιοσαν, 1756. – 212 σ.

⁴⁹ Κολάι μάν νασιχετού... Βενετικτέ [Βενετία] : Βόρωλι Αντώνιοζτάν, 1753. – [10], 92 σ.

⁵⁰ Аркуші 4–11зв. рукопису оприлюднив О. Гаркавець у кириличній редакції, див.: *Гаркавець О.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999. – С. 561–564.

⁵¹ Термін «слов'янський» тут є доречнішим з тих самих міркувань, що й уживане в статті слово «тюркський», оскільки представлені в рукописі слова й вислови є сумішню російських, українських, церковнослов'янських слів у фонетичному сприйнятті їх Трифілієм від невідомих нам мовців, носіїв різних мов і діалектів, а відтак визначати їх загалом як російські або українські, з мовознавчого погляду, не коректно. Подібним чином термін «тюркський» для визначення друкованих або рукописних караманлійських текстів також є прийнятнішим, аніж поширений в російській історіографії XIX ст., а також у сучасних іноземних мовах термін «турецький», позаяк ці тексти XVII–XX ст. були укладені як різними стильовими й локальними різновидами османської літературної мови, так і регіональними тюркськими діалектами й говірками (або сумішню і тих, й інших).

⁵² Про Никифора Феотоки див. найсучасніше видання: Архиепископ Никифор Феотокис. Благословенным христианам Греции и России. – М., 2006. – 344 с. : ил.

⁵³ *Латышев В.В.* Указ. соч. – С. 42–48.

⁵⁴ *Бацак Н.І.* Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (осання чверть XVIII – початок XX століття). – К., 2010. – С. 70–77.

⁵⁵ *Гаркавець О.* Уруми Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999. – С. 558–559.

⁵⁶ Ця особа залишається невідомою. Припущення О. Гаркавця щодо «кримського та азовського» митрополита не має сенсу, позаяк ніколи не існувало ані подібної титуляції, ані особи з таким ім'ям серед ієрархів православної церкви кінця XVIII ст. На мій погляд, тут йдеться про котрогось із високопосадовців Катеринославської єпархії у вікарних конторах Старого Криму або Феодосії, вірогідно, священнослужителя (відповідно до офіційної форми звернення), але водночас і старого знайомого Трифілія, відомого за ім'ям і по-батькові.

⁵⁷ *Серафимов С.* Заметки из архива.. – С. 591–594. У кириличній графіці всі тексти представлені в книжці: *Гаркавець О.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999. – С. 555–557. Повний текст українського перекладу див: *Дрига І.* Мова

листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (Караманлійські пам'ятки Анатолії) // Схід. світ. – К., 2008. – Т. 1. – С. 134–144; Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні. (Варіант 3–4) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філологічна. – 2008. – Вип. 45. – С. 215–224.

⁵⁸ Формальна заборона використовувати грецьку мову під час богослужінь була проголошена 1873 р. Але як там було насправді і як, де й коли служили тюркськими мовами, достеменно невідомо.

⁵⁹ *Miller M.G.* The Karamanli-Turkish texts: the historical changes in their script and phonology. – S.l., 1974. – XI, 221 p. У дослідженні, зокрема, підкреслено значення караманлійських текстів для історичної фонології тюркських мов і діалектів, оскільки традиційні записи османської доби арабським письмом не фіксували особливостей голосних звуків.

⁶⁰ Очевидно, що всі перелічені караманлійські пам'ятки є невід'ємною складовою рукописної спадщини греків Криму й Надазов'я і мають розглядатися в загальному контексті елліністичних студій разом з грецькими та іншими документами.

Summary

The manuscripts in Turkish dialects written with Greek letters (Karamanlidika) in the Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine are concentrated generally in the Fund V (Odessa History and Antiquity Society) – 36 mss, with other 4 mss held in the F. 301 (Church and Archaeology Museum of the Kyiv Theological Academy), F. 312 (Library of Kyiv Saint Sophia Cathedral), F. 72 (Collection of the Greek manuscripts) and F. 384 (Archives of A. O. Biletsky and T. M. Chernyshova). All these mss were written in 18th–19th c. in Crimea or Azov Sea region. Most of them are deeds, letters and notes (25 documents) reflecting the parish life of the Azov Greeks in 1778–1797. Among the narrative sources there are New Testament (Lectonaries), psalms, prayers, liturgical texts, fragments from works of Church Fathers, an Ancient Greek grammar, parallel texts in various languages, folk songs, proverbs etc.

УДК 061.12(477)“19”

С. В. Старовойт
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАН УКРАЇНИ У 1951–1955 РОКАХ

Представлено стислий огляд архівних джерел з історії НАН України періоду 1951–1955 рр. Надано характеристику окремих комплексів документів, що зберігаються в центральних державних архівах України, архівах та архівних підрозділах установ НАН України. Проаналізовано їхній видовий склад та інформативне наповнення з позицій подальшого використання для реконструкції наукової та організаційної діяльності НАН України у задекларований період.

Ключові слова: НАН України, джерелознавство, історія науки, документ.

Національна академія наук України становить найрозгалуженішу систему наукових установ нашої країни. Її історія та діяльність неодноразово ставали об'єктом для досліджень фахівців-істориків. Меншою мірою – за часів Радянського Союзу, більшою – за часів незалежної України, коли дослідники отримали значно ширший доступ до архівних джерел та можливість висловити своє бачення історичного процесу, відмінне від загальноприйнятого в радянські часи та вільне від ідеологічних нашарувань. Наразі відома ціла низка монографічних досліджень різного характеру (Б.Є. Патона, В.М. Терлецького, В.Є. Тонкаля, А.П. Шпака, В.М. Палія, С.В. Кульчицького, Ю.В. Павленка, Ю.О. Храмова, С.П. Рудої, В.А. Кучмаренко, Л.В. Матвеевої та ін.) та авторських публікацій (О.С. Онищенко, В.І. Онопрієнка, Л.А. Дубровіної, І.В. Верби та ін.)¹, присвячених історії НАН України та її установ. Проте ніша в історичних дослідженнях, пов'язана з розробкою проблем формування та наповнення джерельної бази з історії НАН України через розпорошеність останньої і пов'язану з цим складність опрацювання, довго залишалася незайнятою. Лише з початку 1990-х років питаннями вивчення принципів формування, аналізу складу та змісту документів,

виявлення можливостей реконструкції джерельної бази шляхом взаємодоповнення документальної інформації з різних комплексів архівних та опублікованих джерел став займатися колектив Інституту архівознавства НБУВ (ІА НБУВ), членом якого є й авторка даної статті. За цей час було виявлено та опрацьовано значний масив архівних документів з історії НАН України в різних архівосховищах, на підставі аналізу якого було розроблено концепцію серії збірників документів «Історія Національної академії наук України» та опубліковано десять книг, що охоплюють хронологічний період діяльності НАН України з 1918 до 1950 р.²

Наукова робота, спрямована на реконструкцію джерельної бази з історії НАН України, і подальше встановлення основних тенденцій в науковій та організаційній діяльності установ НАН України продовжується. Наразі об'єктом дослідження обрано наступний хронологічний період в історії НАН України – 1951–1955 рр. Саме джерелам, що містять інформацію про цей час діяльності НАН України, а тоді – АН УРСР, місцям їх зберігання в установах архівної системи України та критеріям відбору й присвячена дана стаття.

Найбільший масив документів з історії НАН України за весь час її діяльності і, зокрема, за період 1951–1955 рр. сконцентровано в Архівному фонді НАН України, до складу якого входить декілька комплексів документів – архів Президії, архіви установ і організацій, особові архіви провідних учених НАН України і низка фондів ліквідованих установ, що зберігаються в ІА НБУВ. З огляду на висвітлення в документах всіх аспектів діяльності Академії, найбільш представницьким є фонд архіву Президії НАН України. Документи, що найширше розкривають діяльність Академії (постанови, розпорядження, протоколи засідань Президії та додаткові матеріали до них, документи сесій Загальних зборів АН та ін.), сконцентровані в описі «Секретаріат». В описі «Планова комісія» представлено планову та звітну документацію АН УРСР, її відділів та установ про науково-дослідну, організаційну, видавничу діяльність, плани впровадження в народне господарство результатів науково-дослідних робіт установ АН, документи про надання установами АН УРСР наукової допомоги гідробудівництву в Україні. Документи з діяльності всіх відділів АН цього періоду акумульовані в описі «Відділення», де представлено протоколи засідань їхніх бюро, документи про роботу сесій відділів та виголошені на них доповіді, видавничі плани інститутів, доповідні записки про наукові роз-

робки, впровадження їхніх результатів у виробничу практику тощо. Звіти про наукову роботу окремих академічних установ об'єднані в описі «Інститути», документи, пов'язані з видавничою діяльністю Академії, – в описі «Редакційно-видавнича рада», де представлено протоколи засідань Ради та звіти про її роботу, документи про затвердження наукових праць до друку, відгуки та рецензії на них тощо. Документи про міжнародні зв'язки АН УРСР, які стали активно розвиватися в цей період, сконцентровано в описі «Міжнародні зв'язки», в якому є документи щодо відвідування академічних установ делегаціями вчених з різних країн, про налагодження співпраці між їхніми академіями наук та АН УРСР, про участь науковців України в міжнародних наукових заходах. Документи про фінансове забезпечення АН УРСР у 1951–1955 рр. представлено в описах «Центральна бухгалтерія» та «Фінансово-плановий відділ». Плани та звіти по капіталовкладеннях цього періоду діяльності АН УРСР, акти державних комісій з прийняття в експлуатацію закінчених об'єктів та титульні списки капітальних будівельних робіт представлено в описі «Відділ капітального будівництва». Всі документи, що стосуються наукових кадрів, їхньої ротації, діяльності аспірантури та стану підготовки наукових кадрів, атестації співробітників АН сконцентровано в описі документів з особового складу та описі «Відділ наукових кадрів і аспірантури».

Із загальної кількості архівів установ НАН України, що є сучасними складовими АФ НАН України, інтерес становлять ті, що містять у своїх фондах джерела про науково-дослідну та організаційну діяльність установ у 1951–1955 рр. Це, насамперед, архіви установ, що тоді функціонували в академічній структурі. Їхня градація така: діючі від того часу до наших днів – Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона, Інститут механіки ім. С.П. Тимошенка, Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного, Інститут геологічних наук, Інститут історії України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського та Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Національний ботанічний сад та ін.; утворені в більш пізній період діяльності Академії, але до складу архівних фондів яких увійшли документи установ-попередників – Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Фізико-механічний інститут ім. Г.В. Карпенка, Інститут металофізики ім. Г.В. Курдюмова, Інститут проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича та ін.; діючі протягом 1951–

1955 рр., але ліквідовані в наш час – Об'єднаний інститут економіки, Рада з вивчення продуктивних сил України. Як правило, в архіві кожної з цих установ обов'язково представлена планова та звітна документація, накази директора з основної діяльності та особового складу, листування щодо виконання науково-дослідних робіт, кошториси, штатні розписи; вибірково – документи про капітальне будівництво, діяльність аспірантури, інформація про зростання наукових кадрів.

Серед масиву документів особового походження видатних учених НАН України, що зберігаються в ІА НБУВ, інтерес представляють фонди тих науковців, які в означений період працювали в академічних установах (Є.О. Патон, П.С. Погребняк, Г.М. Савін, З.М. Аксентьева, О.І. Бродський, А.І. Кіпріанов, Є.В. Зверозомб-Зубовський, І.Г. Підоплічко та ін.). З огляду на посади, які вони обіймали в академічній структурі (провідні наукові співробітники або керівники установ, керівники академічних відділів чи члени Президії), у складі особових фондів часто представлена низка документів – витяги з протоколів, доповідні записки, інформації, листування, що містять відомості про діяльність установ і НАН України загалом у 1951–1955 рр., окремі наукові розробки, трансформації структури тощо. Їхня інформація є важливим доповненням до загальних документів з діяльності Академії наук.

З урахуванням об'єктивних та суб'єктивних факторів, що вплинули на розпорошення досліджуваного джерельного масиву, до об'єктів джерелознавчого пошуку належать фонди трьох центральних державних архівів України – ЦДАГО, ЦДАВО та ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного.

Серед численних фондів ЦДАВО України найбільш перспективним у плані наявності документів з історії НАН України є фонд Ради Міністрів УРСР з огляду на те, що з квітня 1934 р. Академія перебувала в її підпорядкуванні. Саме в матеріалах цього фонду представлено ініціативні документи АН УРСР зі створення нових установ, інформації про загальний стан розвитку наукових досліджень, змін кадрового складу та ін. Певний відсоток документів представлено також у фондах низки міністерств УРСР. Склад документів фондів Міністерства сільського господарства, його Державної комісії з сортовипробування та апробації плодово-ягідних культур і винограду та Міністерства лісової промисловості проаналізовано на предмет виявлення документів, що висвітлю-

ють діяльність академічних установ Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР, міністерств фінансів та державного контролю – для виявлення загальних академічних кошторисів та інших матеріалів, що торкаються проблем фінансування діяльності АН УРСР у 1951–1955 рр., Міністерства освіти – для виокремлення документів щодо підготовки наукових кадрів та співпраці установ Академії з вищими навчальними закладами України. Фонд Міністерства культури УРСР переглянуто з метою пошуку документів, що торкаються діяльності двох академічних бібліотек – бібліотеки Львівського філіалу АН УРСР та Державної публічної бібліотеки АН УРСР; фонд Міністерства місцевої паливної промисловості УРСР та Об'єднаного будкомуні будівництва газопроводу Дашава–Київ – для виявлення документів про застосування на практиці результатів наукових досліджень низки академічних установ. У ЦДАВО України зберігається також окремий фонд Інституту лісівництва АН УРСР, який не ввійшов до складу Архівного фонду НАН України і був переданий до даного архіву, бо на момент припинення своєї діяльності знаходився в структурі Академії сільськогосподарських наук. Однак він містить документи про роботу установи в академічній структурі досліджуваного періоду. Також тут зберігається низка особових фондів, що також містять документи з історії Академії наук 1951–1955 рр.: учених АН УРСР – академіків П.О. Свириденка, М.Д. Стражеска та О.Г. Гольдмана, члена-кореспондента В.П. Муравйова та Голови РМ УРСР Д.С. Коротченка, до якого, з огляду на займану посаду, часто зверталися представники АН УРСР для вирішення важливих стосовно діяльності Академії проблем.

Фонди ЦДАГО України залучені до кола джерелознавчих інтересів з урахуванням особливостей тогочасної системи державного організаційного керування – незалежно від підпорядкування, діяльність будь-якої державної установи так чи інакше підлягала контролю з боку партійних організацій. Якщо говорити про АН УРСР, то до її діяльності пильна увага була прикута ще з другої половини 1920-х років. Це підтверджується наявністю в різних структурних групах архівного фонду ЦК КП(б)У, що зберігається в згаданому архіві, документів з історії Академії наук. Найчисельніші групи документів, які висвітлюють діяльність Академії у 1951–1955 рр., відквалилися серед матеріалів загального відділу – як відкритої, так і секретної його частини (описи 23, 24, 30, 41), та відділу науки і вищих навчальних закладів (опис 71). В меншому обсязі

вони представлені в протоколах засідань Політбюро ЦК і матеріалах до них (опис 6) та документах відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У (опис 70). Поодинокі документи з історії НАН України цього періоду зустрічаються серед матеріалів промислових відділів (опис 76), відділу легкої і харчової промисловості (опис 78), сільськогосподарського відділу (опис 80) та відділу будівництва і міського господарства ЦК КП(б)У (опис 79).

На жаль, у джерельному масиві Архівного фонду НАН України присутня надзвичайно мала кількість ілюстративних матеріалів, що висвітлюють діяльність Академії. Саме тому було вивчено фонди ЦДКФФА ім. С.Г. Пшеничного, у складі яких сконцентровано кіно-, відео-, фото- та фонодокументи, що утворилися в процесі функціонування існуючих нині установ і тих, які діяли раніше на сучасній території України, зокрема й ті, що стосуються діяльності АН УРСР у 1951–1955 рр.

Переходячи до безпосереднього огляду джерел, варто відзначити, що найбільший кількісно масив – джерела з архіву Президії НАН України – є найбільшим і за ступенем концентрації, видовим та інформативним наповненням. У складі документів цього архіву присутні як документи, створені в апараті Президії, академічних установах та окремими співробітниками, так і документи інших установ та організацій, що відклалися у фонді як свідчення науково-організаційної діяльності керівного органу Академії. Це документи вищих та місцевих органів державної влади, партійних організацій, Академії наук СРСР та академії наук інших союзних республік, направлені до АН УРСР. Найбільш різноаспектну та сконцентровану інформацію про всі види діяльності АН УРСР у 1951–1955 рр. безперечно містять протоколи засідань Президії АН УРСР³. Документи, що найповніше розкривають тематику та висвітлюють результати науково-дослідної діяльності АН УРСР у 1951–1955 рр., це звітна та планова документація. Найбільшими плановими документами є п'ятирічний план підготовки наукових кадрів та пояснювальна записка до генерального плану капітального будівництва АН УРСР на 1951–1955 рр. Завдяки тематичному плану АН УРСР на 1951–1955 рр. окреслюється коло головних наукових проблем, визначених для установ пріоритетними напрямками досліджень. П'ятирічний план підготовки наукових кадрів свідчить про велику увагу, яку надавали в Академії підготовці молодих наукових кадрів, і обраний напрям до значного зростання їхньої кількості протягом

наступного п'ятиріччя. Пояснювальна записка до генерального плану капітального будівництва АН УРСР на 1951–1955 рр. дає вичерпну характеристику стану забезпечення приміщеннями академічних установ на початок 1951 р., акцентує увагу на найбільш проблематичних для розв'язання моментах і накреслює конкретні шляхи їхнього вирішення.

Звітні документи дають можливість прослідкувати ступінь розробленості кожної з дослідних тем протягом п'ятиріччя та ступінь особистісного внеску наукових співробітників у дослідницькі процеси, оцінити отримані результати, врешті, визначити відправні моменти в започаткуванні та подальшому оформленні нових наукових напрямів. Також вони містять інформацію про структурні зміни, видавничу діяльність, стан підготовки наукових кадрів, розвиток матеріально-технічної бази, наукові зв'язки. Річні звіти АН УРСР з 1951 до 1955 р. інформують про те, що певний відсоток досліджень було представлено комплексними проблемами, які розв'язувалися під керівництвом Ради з вивчення продуктивних сил УРСР низкою установ. Тільки у 1951 р., згідно з планом Ради, дослідження здійснювалися силами 22 інститутів АН УРСР і 38 галузевих інститутів і вузів України. З 126 тем, виконаних за цими комплексними проблемами, 78 було виконано інститутами Академії і 48 – галузевими інститутами та вузами України. Такий само підхід до вирішення поставлених завдань спостерігався і в роботі Комітету сприяння будівництву гідроелектростанцій, каналів і зрошувальних систем, що працював при Президії АН УРСР. Щодо проблем, які розроблялися не комплексно, а індивідуально інститутами АН УРСР, то в 1951 р. було розроблено 146 наукових проблем, які об'єднували 612 тем⁴. Це засвідчує тенденцію до зменшення комплексного підходу в дослідженнях АН УРСР, який переважав у науково-дослідній діяльності в попередні декілька п'ятиріч. Концентровану інформацію про головні досягнення установ АН УРСР за п'ятирічку містять «Короткі підсумки наукової діяльності АН УРСР за 1951–1955 рр.»⁵.

Інформацію, викладену в планах і звітах, розширюють і доповнюють різноманітні довідки: про впровадження досягнень Інституту використання газу в комунальному господарстві та промисловості в народне господарство УРСР, про стан науково-дослідної роботи в заповідниках АН УРСР та наукових досліджень Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР у галузі очищення питної

води та промислових стічних вод, про роботу установ Відділу технічних наук щодо вирішення проблем технічного прогресу та роботу наукових добровільних товариств, про стан та заходи щодо покращення видавничої діяльності, про наявні площі та необхідні додаткові асигнування, про стан гуртожитків для аспірантів та ін.

Окремо слід відмітити такий вид документів, як інформації Президії АН УРСР та дирекцій її установ до керівних органів влади. Вони містять відомості про виконання урядових постанов, зв'язки з науковцями зарубіжних країн, діяльність окремих установ, академічні заходи, що проводилися на республіканському рівні. Зокрема, це інформації заступника голови Комітету сприяння будівництву гідроелектростанцій, каналів і зрошувальних систем академіка І.Т. Швеця щодо виконання урядових постанов про будівництво Каховської ГЕС і Південноукраїнського каналу та Головного вченого секретаря Президії АН УРСР про заходи академічних установ з підготовки відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією, направлені Секретарю ЦК КП(б) України І.Д. Назаренку; інформації про діяльність Українського товариства охорони природи, необхідність вивчення та використання мінеральних вод і лікувальних грязей Криму, направлені до РМ УРСР; щодо участі установ Академії наук в озелененні міст і робітничих селищ республіки – до Міністерства комунального господарства УРСР тощо⁶.

Питання науково-організаційної діяльності Академії розкриваються в постановах, зверненнях, клопотаннях, доповідних та пояснювальних записках, листах Президії АН УРСР та керівників академічних установ.

Низка звернень, направлених Президією АН УРСР до ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР, стосується серйозних змін у внутрішній академічній структурі – доцільності розукрупнення Відділу суспільних наук та Відділу фізико-математичних, хімічних і геологічних наук, організації в системі АН інститутів географії (на базі Інституту географії КДУ ім. Т.Г. Шевченка) та рослинництва, переведення Інституту чорної металургії з м. Києва до м. Дніпропетровська. Піднімаються в зверненнях також питання про створення нових сейсмічних станцій в системі АН УРСР та доцільність подальшого функціонування окремих інститутів Відділення сільськогосподарських наук у складі Академії наук. Деякі стосуються використання рідкого природного газу метану в побуті та в роботі автомобільного транспорту, забезпечення Львівської бібліотеки

АН УРСР повним комплектом видань Української РСР. Інші – збільшення сум планових капіталовкладень на будівництво, сприяння в проведенні подальшого дослідження керченських руд Інститутом гірничої справи, побудову книгосховища Державної публічної бібліотеки УРСР. Турботу з боку АН УРСР про молоді наукові кадри виявляють звернення до ЦК КП(б)У щодо централізованого розподілу на роботу випускників аспірантури АН та до міністра культури УРСР К.З. Литвина про організацію секції для роботи з молодими вченими Києва; про соціальний захист співробітників Академії – звернення до секретаря Київського обкому КП(б)У П.Т. Тронька щодо надання житла співробітникам АН УРСР⁷.

Представлені серед документів також звернення до самої АН УРСР, зокрема від Президента АН СРСР О.М. Несмеянова та керівників структурних підрозділів АН СРСР – Відділення літератури та мови, Астрономічної ради з питань координації спільних досліджень. Вони містять інформацію про проведення астрономічних спостережень в рамках Міжнародного геофізичного року, закликають публікувати результати наукових досліджень у виданнях обох академій. Звернення Центрального геофізичного тресту Міністерства геології і охорони надр СРСР, направлене до Президента АН УРСР О.В. Палладіна, стосується виготовлення фахівцями Інституту машинознавства і автоматики АН УРСР розробленої ними геологорозвідувальної апаратури для її подальшого практичного застосування⁸.

Різноаспектна інформація про плани Академії та результати діяльності розкривається в доповідних і пояснювальних записках Президії АН УРСР. Деякі з направлених до РМ СРСР стосуються відновлення в складі Академії Інституту мінеральної сировини, надання Інститутові агробіології експериментальної наукової бази у Винниках, медичного забезпечення поліклініки АН УРСР новим приміщенням. Інші – виконання спільної постанови РМ УРСР та ЦК КП(б)У «Про заходи по впорядкуванню місць на території УРСР, зв'язаних з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка», необхідності концентрації всієї літературної спадщини українських письменників в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка. Доповідні записки, направлені до ЦК КП(б)У, містять інформацію про заходи АН УРСР щодо зміни структури та впорядкування штатів установ, змін у складі академічних періодичних видань, відновлення видання «Украинского физического журнала» та започаткування журналу «Автоматика»,

розширення міжнародних зв'язків АН УРСР та необхідності утворення в її структурі іноземного відділу.

Низка доповідних записок від співробітників та директорів академічних установ до Президії АН УРСР присвячена питанням організації сейсмічної служби в УРСР (старшого наукового співробітника Інституту геології корисних копалин С.В. Євсєєва), проведення подальших досліджень на ельбруській базі АН УРСР (дирекції Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця) та обладнання катера-лабораторії для Інституту гідрології та гідротехніки, щоб здійснювати нагляд за станом гідротехнічних споруд та рухомих суден (директора інституту академіка Г.Й. Сухомела), утворення в складі АН УРСР науково-дослідного інституту з фізіології тварин та людини (члена-кореспондента М.Ф. Гулого), необхідності організації маспектрометричної лабораторії в структурі Інституту фізичної хімії ім. Л.В. Писаржевського (директора інституту академіка О.І. Бродського), розробки проблем історії розвитку економічної думки в Україні (директора Інституту економіки О.М. Румянцева), висвітлення результатів досліджень щодо практичного використання менілітових сланців Карпатської зони (директора Інституту геології корисних копалин члена-кореспондента В.Б. Порфир'єва)⁹.

У документальному блоці листування представлено листи Президії АН УРСР до вищих органів влади і управління та листи, направлені до самої Президії. Деякі з них висвітлюють питання спільної роботи Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні з педагогічними вузами України над створенням Діалектологічного атласу української мови, укомплектовування фондів Українського державного музею етнографії і художнього промислу АН, інші – організації промислового виготовлення діаскопів, сконструйованих у лабораторії мікрофільмування Державної публічної бібліотеки УРСР, впровадження в промисловість нової технології виробництва чавуну, розробленої Інститутом машинознавства і сільськогосподарської механіки, організації серійного виробництва в Інституті машинознавства та автоматики розроблених там водовимірювальних пристроїв. Частина листів інформує про результати досліджень підземних ходів під Кирилівською церквою, придбання унікальної за складом бібліотеки академіка А.Ю. Кримського, утворення в структурі Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії відділу кіно та придбання до фондів інституту рукописних матеріалів про історію українського театру. Є також листи, що торкаються питань

створення Керченського історико-археологічного заповідника, передачі Чернівецької сейсмологічної станції до складу АН УРСР та реорганізації академічної Лабораторії металофізики в інститут.

Деякі листів містять подяки: від Міністерства бавовництва УРСР Інституту будівельної механіки за вирішення проблеми зносостійкості колінчастих валів тракторів, від Всесоюзного науково-дослідного інституту авіаційних матеріалів Міністерства авіаційної промисловості СРСР відділові контактної міцності Інституту будівельної механіки і особисто академіку Б.Д. Грозіну за надану допомогу в розв'язанні проблемних питань роботи двигунів літаків. Представлені у фонді листи від Президії АН СРСР щодо передачі установ Кримського філіалу АН СРСР до складу АН УРСР та Польської академії наук з проханням надати фотокопії деяких рукописів з фондів бібліотеки Львівської філії АН УРСР¹⁰.

Проаналізувавши інформативне наповнення перерахованих видів документів, доводиться констатувати, що реальні зміни в структурі та діяльності АН підтверджуються тільки постановами Президії АН УРСР. Інші документи містять інформацію початкового або проміжного етапу вирішення піднятих питань і проблем до остаточного їхнього розв'язання в уряді чи партійних органах. Тому, на наш погляд, варто окремо розглянути таку групу документів, як постанови та розпорядження Рад Міністрів УРСР та СРСР, ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. В архівному фонді Президії НАН України було виявлено значну кількість постанов і розпоряджень РМ УРСР та ЦК КПУ – як тих, що безпосередньо торкаються наукової та організаційної діяльності Академії, так і щодо питань загально-республіканського та союзного масштабу, в розв'язанні яких брали участь установи АН УРСР. Серед них – три спільні постанови РМ УРСР та ЦК КП(б)У, якими до складу АН УРСР з системи Комітету в справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР передавався комплекс музейних установ Т.Г. Шевченка (Київський державний музей, Канівський державний заповідник-могила, Київський будинок-музей), в складі АН утворювався Український державний музей етнографії і художнього промислу та Інститут гірничої механіки ім. М.М. Федорова реорганізувався в Інститут гірничої справи.

У цьому блоці представлено постанови Ради Міністрів УРСР, що стосуються структурних змін в АН УРСР. Відповідно до них було припинено діяльність академічних комісій з рослинництва і тва-

ринництва, у Львові організовано філіал АН та вирішено питання про розміщення його установ, передано до складу Академії літературно-меморіальний музей Т.Г. Шевченка в с. Шевченкове Вільшанського району Київської області та мережу українських заповідників, на базі академічного Інституту клінічної фізіології ім. О.О. Богомольця та Інституту експериментальної біології та патології ім. О.О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР організовано Інститут фізіології, переміщено Інститут чорної металургії з Києва до Дніпропетровська, організовано Одеську біологічну станцію Інституту гідробіології. За деякими постановами вирішувались питання зміни назв академічних установ – Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка та Інституту історії України, які втратили «українську» номінацію у власних назвах і з 1952 р. називалися просто Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка та Інститут історії, присвоєння Інституту фізіології імені академіка О.О. Богомольця, яке з технічних причин не було вказане в постанові РМ УРСР від 27 січня 1953 р. про організацію інституту, хоч обидва інститути, на базі яких створено новий інститут, носили ім'я академіка О.О. Богомольця. Інші постанови стосуються науково-дослідної діяльності академічних установ – розвитку дослідницьких робіт в галузі енергохімічного використання місцевих палив, надання допомоги будівництву газопроводу Дашава–Київ–Брянськ–Москва для забезпечення подачі природного газу до Москви до кінця 1951 р., пропозицій Інституту геології корисних копалин АН УРСР щодо застосування в будівництві менілітових сланців та впровадження в народне господарство закінчених Академією наук науково-дослідних робіт.

Окремі розпорядження РМ УРСР підтверджують передачу до складу АН УРСР сейсмічних станцій «Ужгород» та «Львів», установ Кримського філіалу АН СРСР, дозволу на організацію Кафедри філософії і Кафедри іноземних мов з метою кращої підготовки аспірантів¹¹.

Видовий склад документів фондів особового походження видатних учених НАН України та фондів окремих академічних установ, що зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ, представлений інформаціями, довідками, доповідними записками, листами, зверненнями, протоколами та звітами. Інформації та довідки стосуються питань науково-дослідної роботи установ АН УРСР у 1951–1955 рр., зокрема, перспективних завдань розвитку мікробіологічної науки,

науково-дослідної роботи Львівського державного музею етнографії та художньої промисловості та комплексної експедиції АН УРСР з розробки заходів щодо освоєння земель в районі будівництва Верхньо-Інгулецької зрошувальної системи, співпраці Інституту зоології АН УРСР з ученими наукових установ союзних республік та стану роботи його експериментальних баз, зв'язків Інституту суспільних наук АН УРСР з науковими установами та вченими АН СРСР¹².

Листи є тією групою документів, яка містить найбільш різнопланову інформацію, оскільки стосується і наукової діяльності, і співпраці АН з різними установами як у розв'язанні науково-дослідних та науково-практичних питань, так і в площині культурних зв'язків. Насамперед, звертають на себе увагу листи, що торкаються впровадження розробок учених академічних установ у промисловість та народне господарство. Таким є лист начальника ветеринарного управління Міністерства сільського господарства УРСР до директора Інституту мікробіології АН УРСР академіка В.Г. Дроботька про схвалення запропонованого Інститутом плану впровадження протибруцельозних заходів у колгоспах Київської області; лист директора Інституту біохімії АН УРСР академіка О.В. Палладіна до міністра охорони здоров'я УРСР П.Л. Шупика, що містить прохання організувати промислове виробництво препарату АТФ, розробленого інститутом; лист Головного управління водних шляхів та гідротехнічних споруд Міністерства морського та річкового флоту СРСР до директора Інституту гідрології та гідротехніки АН УРСР академіка Г.Й. Сухомела про зміну правил технічної експлуатації річкового флоту СРСР за результатами досліджень інституту¹³.

Питання наукової співпраці піднято в листах Інституту математики АН УРСР до Ленінградської обласної експлуатаційної контори «Ленсільенерго» (співпраця в оснащенні Рождественської ГЕС автоматичними приладами вимірювання рівня води); директора Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР академіка О.В. Думанського до директора Інституту використання газу АН УРСР В.Ф. Копитова (співпраця в розробці дослідної установки для активації і регенерації вугілля); голови Комісії з історії техніки АН УРСР академіка І.Т. Швеця до заступника голови Львівського філіалу АН УРСР члена-кореспондента Я.І. Середи щодо створення львівського філіалу комісії і участі в його роботі остан-

нього; директора Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР академіка О.І. Білецького до директора Польсько-радянського інституту професора З. Млинарського про встановлення книгообміну між установами. Характерним зразком співпраці на ниві культури є лист Президента АН УРСР академіка О.В. Палладіна до голови Комітету в справах культурно-освітніх установ при РМ Грузинської РСР В.О. Хатіашвілі про надання Академією допомоги в створенні музею Лесі Українки у м. Сурамі, де поетеса померла і була похована¹⁴.

Доповідні записки, за незначним винятком, складені керівниками академічних установ і направлені до Президії АН УРСР. Серед них – записка Інституту зоології про стан наукової роботи Зоологічного музею та пропозиції щодо її покращення, записка Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка про заходи щодо перебудови роботи інституту та про зустріч науковців інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР з ученими Китайської Народної Республіки, записка Інституту фізичної хімії ім. Л.В. Писаржевського про необхідність покращення умов роботи відділу хімії ізотопів інституту. Доповідні записки керівників установ та самої Президії до ЦК КП(б)У та РМ УРСР торкаються питань стану роботи Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка над виданням творів класиків української літератури, необхідності термінових заходів із збереження рукописів та стародруків, виявлених в різних установах Закарпатської області, стану та заходів з розвитку роботи в заповідниках та дендрологічних парках АН УРСР¹⁵.

Для характеристики діяльності АН УРСР в галузі впровадження результатів наукових розробок прислужиться перелік заводів, на яких Інститутом машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР у досліджуваний період здійснювалась робота з впровадження наукових досягнень у виробництво та виступ голови Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР академіка П.А. Власюка на активі АН УРСР про впровадження наукових досягнень та підняття рівня сільськогосподарської науки. Інформація про популяризаторську діяльність Академії міститься в протоколі засідання Ради науково-технічної пропаганди АН УРСР про підсумки виїзду бригад учених до військових частин¹⁶.

Окремі документи стосуються вдосконалення та науково-дослідної роботи Львівського філіалу АН УРСР (заходи Львівського обкому КП(б)У), результатів роботи Полтавської гравіметричної об-

серваторії АН УРСР (звіт за 1953–1955 рр.), діяльності Комісії з охорони природи при АН УРСР (витяг з протоколу засідання про організацію Карпатського заповідника), надходження колекції наукових доповідей, виголошених на Міжнародній науково-технічній конференції з мирного використання атомної енергії в Женеві до Державної публічної бібліотеки УРСР (повідомлення бібліотеки)¹⁷.

Документи, представлені в діловодних архівах академічних установ, що входили до структури АН УРСР у 1951–1955 рр., висвітлюють діяльність конкретних установ у цей період. Однак аналіз їхнього складу та змісту дозволяє виокремити із загального масиву науково-організаційної документації ті документи, що мають найбільшу інформативну вагу для характеристики діяльності АН УРСР загалом. Наприклад, у фонді наукового архіву Головної астрономічної обсерваторії НАН України є документи, що торкаються питань затвердження складу новоорганізованого Астрономічного комітету при АН УРСР, тематики та складу експедиції з нагляду за сонячним затемненням, стану обладнання обсерваторії та умов покращення її роботи. У документах з наукового архіву Інституту технічної теплофізики НАН України висвітлено результати Міжреспубліканської наради з проблеми спалення місцевих палив та піднято питання щодо необхідності видавання журналу «Теоретическая и прикладная теплотехника». У архіві Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України інтерес становлять документи про проведену у Львові конференцію з питань розвитку виробничих сил Західних, Чернівецької та Закарпатської областей УРСР, у якій взяли участь наукові співробітники установ АН УРСР та АН СРСР, відомчих науково-дослідних інститутів, дослідних станцій, представники вищих навчальних закладів, передові працівники промислових та сільськогосподарських підприємств. Також представлена доповідна записка заступника голови Українського відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д.І. Менделєєва члена-кореспондента АН УРСР Є.С. Буркзера до РМ УРСР про перспективи використання відходів підприємств хімічної, коксохімічної та металургійної промисловості УРСР. У цій записці, на підставі зібраних протягом 1951–1952 рр. матеріалів про використання відходів промислових підприємств УРСР для виробництва предметів широкого вжитку, членами товариства запропоновано цілу низку заходів, з яких тільки виробництво технічного хлористого кальцію з відходів Слов'янського содового заводу давало б понад 2 млн. тонн

продукції на рік. Документи з наукового архіву Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України висвітлюють питання стосовно процесу будівництва саду та інформують про основні наукові досягнення його колективу, представлені в павільйоні квітництва Всесоюзної сільськогосподарської виставки у 1954 р. Про найголовніші досягнення ботанічної науки в Українській РСР можна дізнатися з доповіді тимчасово виконуючого обов'язки директора Інституту ботаніки АН УРСР Г.І. Білика (архів Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України). Формування нових наукових напрямів у діяльності АН УРСР засвідчують такі документи, як положення про лабораторію спецсплавів (згодом – Інститут металокераміки і спецсплавів), виявлене в архіві Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України, та доповідна записка завідувача рентгеноспектральної лабораторії Інституту чорної металургії АН УРСР М.Д. Борисова до РМ УРСР про напрями наукової діяльності Лабораторії металофізики АН УРСР (архів Інституту металофізики ім. Г.В. Курдюмова НАН України). Документи з архіву Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського містять інформацію щодо реорганізації структури бібліотеки, основних результатів роботи бібліотеки в 1951 р., про план-графік видання монографій і тематичних збірників, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією, а також про дуже важливий аспект діяльності бібліотеки, який мав опосередкований вплив на подальший розвиток наукових напрямів в АН УРСР – про налагодження книгообміну з країнами «народної демократії». Документи з архіву Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника містять цікаву інформацію про співпрацю з відділом наукової бібліографії та документації Польської академії наук та участь колективу бібліотеки у заходах зі святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією¹⁸.

Потенційні можливості окресленого комплексу джерел Архівного фонду НАН України для реконструкції історії діяльності Академії у 1951–1955 рр. встановлено шляхом аналізу їхнього інформативного наповнення. Інформація даних джерел дозволяє визначити ключові моменти в науково-дослідній роботі АН УРСР, провівши паралелі між плановими та звітними документами, оцінити отримані результати через призму їх впровадження у промисловість та народне господарство країни, прослідкувати структурні зміни від ініціативного звернення до остаточного законодавчого рішення і та-

ким чином відтворити загальну картину функціонування АН УРСР у досліджуваній період.

У фонді Ради Міністрів УРСР (ЦДАВО України) сконцентровано значний за обсягом масив доповідних записок, довідок, інформацій, клопотань, листів та інших видів документів, направлених до РМ УРСР від Президії АН УРСР, директорів та провідних спеціалістів академічних установ. Є в цьому масиві й ніша, заповнена документами, утвореними в стінах АН УРСР і направленими до сторонніх організацій, але надісланих до РМ УРСР з метою інформування її як вищого державного органу керування діяльністю Академії. Також присутні документи, продуковані власне Радою Міністрів – як законодавчого характеру на республіканському рівні, так й інформативного – адресовані АН УРСР, РМ СРСР та ЦК ВКП(б). Спектр піднятих у них проблемних питань дуже широкий – вони торкаються практично всіх областей діяльності Академії наук.

Інформація щодо утворення нових установ чи включення до Академії установ інших відомств висвітлена в доповідних записках Президії АН УРСР про створення у її складі Сектору історії вітчизняної техніки, про доцільність об'єднання академічного Інституту клінічної фізіології й Інституту експериментальної біології та патології МОЗ УРСР в єдиний Інститут фізіології АН УРСР, у зверненні щодо включення Прохорівського заповідника до складу Канівського музею Т.Г. Шевченка та клопотанні з приводу передачі до системи АН УРСР кримських заповідників. Процеси можливих і реальних реорганізацій, змін назв академічних установ чи переведення їх в інші міста для продовження науково-дослідної діяльності відображено у доповідних записках про реорганізацію Лабораторії проблем швидкісних машин і механізмів в Інститут турбомашинобудування, утворення на базі Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії двох самостійних установ, про переведення Інституту гірничої справи ім. М.М. Федорова до Дніпропетровська та в клопотанні щодо внесення змін у назви інститутів історії України та української літератури ім. Т.Г. Шевченка. Відстоювання власних інтересів у справі збереження наявних структурних одиниць, коли над АН УРСР нависла загроза втрати цілої низки інститутів у зв'язку з черговою спробою організації Академії сільськогосподарських наук, або збереження окремих відділів у складі установ, зафіксовано в таких документах, як постанова про

недоцільність ліквідації Інституту генетики та селекції та лист директора згаданого інституту академіка В.Я. Юр'єва до Голови РМ УРСР Н.Т. Кальченка з того ж приводу, лист Президії АН УРСР до заступника Керуючого справами РМ УРСР С.Г. Горохова про недоцільність передачі кабінету мистецтв бібліотеки Львівської філії АН УРСР до Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва, колективний лист провідних діячів мистецтва УРСР до Голови РМ СРСР Г.М. Маленкова щодо недоцільності ліквідації відділу історії образотворчого мистецтва Інституту суспільних наук АН УРСР¹⁹.

Про науковий доробок установ, загальний стан дослідної роботи інформують довідки Президії АН УРСР про Сектор тваринництва АН УРСР та його роботу, дослідження нафтоносності Криму; Інституту лісівництва АН УРСР про стан і перспективи науково-виробничих робіт та дендропарку «Тростянець». Аспекти дослідної діяльності висвітлено в інформаціях Інституту ентомології та фітопатології про результати з передпосівної обробки насіння цукрового буряка гексахлораном для боротьби з довгоносиком, Президії АН УРСР про роботи, спрямовані на захист рослин та боротьбу зі шкідниками сільськогосподарських культур, короткому звіті інститутів математики та геологічних наук АН УРСР про роботу з покращення водопостачання колгоспів у південних областях УРСР; доповідних записках директора Інституту ботаніки академіка Д.К. Зерова до заступника Голови РМ УРСР В.В. Мацкевича про виведення та запровадження в сільське господарство нового сорту кліщовини, Президії АН УРСР про стан академічних заповідників; заходах АН УРСР щодо покращення роботи її установ. Зразком перспективного мислення в царині науково-дослідної діяльності є довідка Президії АН УРСР про заходи щодо розширення актуальних наукових досліджень академічних установ. Активна позиція щодо залучення наукових знань в широкі маси виявлена в пропозиціях Президії АН УРСР про запровадження торгівлі академічною науковою літературою через мережу Укркниготоргу²⁰.

Про те, що Академія прагнула здобутків не тільки в теоретичній площині, але й приділяла значну увагу практичному застосуванню результатів наукових досліджень, свідчать такі документи, як звернення Президії АН УРСР до РМ УРСР з проханням посприяти запровадженню у виробництво нової технології виплавки сталі в мартенівських печах, розробленої в академічних установах, про-

позиції Інституту теплоенергетики АН УРСР щодо запровадження нової техніки в енергетичний сектор республіки, повідомлення заступника голови РМ УРСР Г.О. Онищенка до АН УРСР про доцільність проведення її установами акліматизації амурських риб в українських водоймах на основі проведених власних досліджень. Оцінити участь АН УРСР у розробці питань загальносоюзного та республіканського масштабу можливо на підставі інформації Інституту лісівництва АН УРСР про сприяння гідробудівництву, направленої до Комітету сприяння будівництву гідроелектростанцій, каналів і зрошувальних систем при Президії АН СРСР, списку науково-дослідних інститутів та вищих навчальних закладів України, залучених до розробки тематичного плану Комітету сприяння гідробудівництву при Президії АН УРСР, пропозицій Президії АН УРСР до РМ УРСР щодо створення мережі науково-дослідних установ для комплексного вирішення питань розвитку сільського господарства України²¹.

Співпрацю з іншими науковими установами відображено в листах директора Інституту лісівництва АН УРСР академіка П.С. Погребняка до Президії Туркменської філії АН СРСР, який просить надати допомогу в справі вирощування деревних і кущових порід, характерних для рослинності Туркменської РСР, щоб використати їх для залісення Олешківських пісків та вирощування зелених насаджень в інших кліматично проблемних зонах УРСР, директора Інституту археології АН УРСР академіка П.П. Єфіменка керівникам відділу водогосподарських заходів РМ УРСР та українського відділення Інституту «Гідроенергопроект» про фінансове забезпечення археологічних досліджень в районах затоплення водосховища Кременчуцької ГЕС, інформації про науково-дослідну, науково-методичну та експериментальну роботу Інституту гідробіології АН УРСР в організаціях Міністерства сільського господарства УРСР²².

Турбота про зростання наукових кадрів виявлена в клопотанні Президії АН УРСР до Голови РМ УРСР Д.С. Коротченка, що стосується назрілої необхідності організувати при АН УРСР власну докторантуру і таким чином прискорити підготовку аспірантів-докторантів та спростити сам процес захисту, який в даний період діяльності АН УРСР був можливим тільки у ВАК СРСР, у Москві²³.

Проблемні питання капітального будівництва піднімаються в пояснювальній записці до генерального плану капітального будівництва АН УРСР на 1951–1955 рр. та доповідній записці Президії

АН УРСР до РМ УРСР про необхідність спорудження будівель для інститутів фізичної хімії та електротехніки АН УРСР²⁴.

Забезпечення рівня фінансування наукових досліджень, покращення матеріально-технічної бази академічних установ висвітлено в листуванні Президії АН УРСР та РМ УРСР щодо необхідності збільшення асигнувань на наукове обладнання, виділення коштів на придбання архівів українських діячів літератури і мистецтва у приватних осіб та на ремонтно-реставраційні роботи пам'яток архітектури, клопотанні щодо вирішення питання соціально-правового забезпечення команди експедиційного морського судна Інституту гідробіології АН УРСР²⁵.

Трансформацію особового складу та нюанси цього процесу зафіксовано в клопотаннях Президії АН УРСР про надання Академії права зміни штатних розписів академічних установ та про збільшення штату і затвердження нової структури Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, повідомленні Державної штатної комісії при РМ СРСР про затвердження нових штатів установ Львівської філії АН УРСР²⁶.

Представлені також документи про нагородження співробітників АН УРСР урядовими відзнаками (довідка Управління справами РМ УРСР про представлення до державних нагород співробітників АН УРСР), про заходи з увічнення пам'яті академіка Д.К. Заболотного та перенесення праху професора М.О. Грінченка з м. Уфи, де вчений був похований у 1942 р., до м. Києва (клопотання Президії АН УРСР до РМ УРСР)²⁷.

Таким же різноплановим за видовим та інформативним наповненням є й масив архівних документів, виявлених у фондах ЦДАГО України. Основним об'єктом джерелознавчого пошуку був фонд № 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України». У його складі представлені документи, що стосуються структурних змін у системі установ АН УРСР, – звернення, клопотання та інформачії Президії АН УРСР про переведення Карадазької біологічної станції до м. Одеси (до РМ УРСР) та рішення реорганізувати Інститут машинознавства і автоматики в Інститут приладобудування і автоматики (до ЦК КП(б)У), про сприяння в організації кафедр філософії та іноземних мов при АН УРСР (до Секретаря ЦК КП(б)У І.Д. Назаренка); звернення РМ УРСР до РМ СРСР щодо необхідності проведення структурних перетворень в системі АН УРСР та її ж клопотання до ЦК КП(б)У про надання дозволу АН УРСР на

організацію в Харкові Інституту радіофізики і електроніки; лист-клопотання старшого наукового співробітника Інституту чорної металургії АН УРСР Д.С. Хорунова до Секретаря ЦК КП(б)У О.І. Іващенко про збереження групи кисневої продувки чавунів під керівництвом М.В. Луговцова в Києві за умови переведення самого інституту до Дніпропетровська²⁸.

Про наукові дослідження, що мали значну перспективу подальшого розвитку, могли при впровадженні їхніх результатів у виробництво дати значний економічний ефект або виконувалися за спеціальними розпорядженнями і постановами РМ УРСР та ЦК КП(б)У, Академія наук традиційно інформувала вищий партійний орган УРСР. Тому у фонді ЦК КП(б)У відклалися документи, що стосуються науково-дослідної діяльності АН УРСР. Зокрема, це спільне звернення Президії АН УРСР і Міністерства автомобільного транспорту УРСР до Секретаря ЦК КП(б)У Л.Г. Мельникова про можливості використання рідкого природного газу метану, отриманого Інститутом використання газу, в комунальному господарстві та промисловості АН УРСР, звернення Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У щодо організації виробництва лікувального препарату «іманін», розробленого Інститутом мікробіології АН УРСР, довідки завідуючого сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У П.О. Дорошенка про проведені установами Львівського філіалу АН УРСР дослідження ефективності використання менілітових сланців в якості нового виду добрив та завідуючого сектором відділу науки і вищих навчальних закладів ЦК КП(б)У Г. Єфименка про можливості організації при АН УРСР докторантури. Серед документів цієї групи також лист президії Українського ентомологічного товариства до Секретаря ЦК КП(б)У Л.Г. Мельникова та Голови РМ УРСР Д.С. Коротченка щодо застосування пропозицій членів товариства в боротьбі зі шкідниками сільськогосподарських культур та доповідна записка члена-кореспондента АН УРСР В.А. Мовчана до Секретаря ЦК КП(б)У О.І. Кириченка про стан і перспективи розвитку ставкового рибного господарства в колгоспах УРСР²⁹.

Узгодження в ЦК КП(б)У потребували і такі моменти в діяльності АН УРСР, як започаткування нових наукових досліджень, зміни в плановій тематиці. Тому в складі фонду відклалося звернення директора Інституту геологічних наук АН УРСР академіка В.Г. Бондарчука про необхідність комплексного вивчення природних багатств східних Карпат, лист Інституту економіки про зміни в

дослідній роботі відділу економіки сільського господарства інституту в зв'язку зі створенням Академії сільськогосподарських наук УРСР та довідка відділу науки і культури ЦК КП(б)У про необхідність включення до плану роботи установ АН УРСР тематики з вивчення методу виробництва вітаміну В₁₂³⁰.

У складі фонду виокремлюється блок документів, які до тієї чи іншої міри демонструють контроль з боку ЦК КП(б)У за науково-дослідною та організаційною діяльністю АН УРСР. Однією зі складових цього блоку є документи, що інформують про роботи, які підлягали контролю ЦК через їхнє стратегічно важливе для держави значення. Зокрема, в листі директора Інституту електрозварювання Є.О. Патона до Секретаря ЦК КП(б)У Л.Г. Мельникова йдеться про проведення підготовчих робіт і виготовлення спеціального обладнання для зварювання блоків мосту через Дніпро у Києві, а в листі Головного вченого секретаря Президії АН УРСР академіка І.Т. Швеця до нього ж про перспективи розвитку Інституту фізики (у цей період було закінчено будівництво інститутського ядерного реактора, і його планували широко використовувати в експериментальних дослідженнях цілої низки установ). Дуже близьким до даної тематики є зміст доповідних записок Президії АН УРСР до ЦК КП(б)У про роботу Фізико-технічного інституту в галузі радіофізики і електроніки та необхідність створення окремого інституту в системі АН УРСР, дирекції Інституту теплоенергетики – про досягнення інституту в галузі покращення балістичних і фізико-хімічних якостей пороху та довідки про необхідність впровадження у виробничу практику методу отримання залізних порошків через відновлення природним газом, розробленого Лабораторією спеціальних сплавів АН УРСР³¹.

Моменти ідеологічного контролю виявляються в документах, що торкаються діяльності установ Львівської філії АН УРСР, яка ще з повоєнних років перебувала під пильним наглядом. Це доповідна записка завідуючого сектором відділу науки і вузів ЦК КП(б)У А. Павленка про надання допомоги в розвитку науково-дослідної діяльності Інституту суспільних наук, постанова бюро Львівського обкому КП(б)У «Про роботу Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР», звітна доповідь голови Львівської філії АН УРСР академіка Й.З. Штокала про роботу її установ та довідка відділу науки і вищих навчальних закладів ЦК КП(б)У про стан роботи з видання праць співробітників АН УРСР – уродженців за-

хідних областей. Навіть питання збільшення штату установ Львівського філіалу Академії вирішувалося через ЦК КП(б)У, про що свідчить відповідне клопотання³².

Формування нового погляду на історію України в рамках єдиної держави, якою був на той час Радянський Союз, та курс на «зближення» двох братніх народів простежуються в листі дирекції Інституту історії України про роботу над виданням «Історія Української РСР», повідомленні Президії АН УРСР про випуск Інститутом мовознавства першого тому Українсько-російського словника та доповідній записці про заходи у справі поліпшення діяльності Інституту філософії АН УРСР³³. Як видно із звернення Президії АН УРСР до Секретаря ЦК КП(б)У І.Д. Назаренка, налагодження міжнародних зв'язків будь-якого формату, в т.ч. і міжнародного книгообміну Державної публічної бібліотеки АН УРСР, також залежали від схвалення ЦК КП(б)У³⁴.

Пильна увага виявлялася також до змін, що відбувалися у керівному складі АН УРСР та її установ. По це свідчать довідка завідуючого відділом науки і вищих навчальних закладів ЦК КПУ С.В. Червоненка до Секретаря ЦК КПУ Л.Г. Мельникова про кандидатури виборних керівних працівників АН УРСР та протокол спільної наради вченої ради і партійного бюро Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона АН УРСР про увічнення пам'яті акад. Є.О. Патона та висунення на посаду директора інституту Б.Є. Патона³⁵. Завдяки клопотанню Президії АН УРСР до Секретаря ЦК КПУ О.І. Кириченка про диференціацію посадових окладів керівного складу науково-дослідних установ АН УРСР, доповідній записці відділу науки і культури ЦК КП(б)У про порушення клопотання перед урядом СРСР щодо виділення АН СРСР трьох додаткових вакансій для обрання до її складу українських учених та клопотання Першого секретаря ЦК КПУ О.І. Кириченка до Президії ЦК КПКР про поновлення для АН УРСР академічних звань, щоб урівняти її дійсних членів у правах з академіками АН СРСР, дізнаємося, що й ці аспекти діяльності АН не залишалися без уваги³⁶.

Багато документів, виявлених у фондах ЦДАГО України, стосуються видавничої діяльності АН УРСР. Серед них – пропозиції щодо покращення роботи Видавництва АН УРСР, довідка Президії АН УРСР про заходи, спрямовані на популяризацію та зниження збитковості академічних видань, доповідна записка відділу науки і культури ЦК КПУ до Секретаря ЦК КПУ І.Д. Назаренка про стан

підготовки до видання праць інститутів Відділу суспільних наук напередодні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, витяг з протоколу засідання вченої ради Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця АН УРСР про недоцільність злиття журналів «Вопросы физиологии» та «Медичного журналу». Є окремі документи про виділення додаткових коштів для капітального будівництва та придбання наукового устаткування³⁷.

Варто відзначити блок ілюстративних документів з історії АН УРСР 1951–1955 рр., що сформувався в результаті проведеного джерелознавчого пошуку у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, Інституту архівознавства НБУВ та архівних фондах установ НАН України і виступає додатковим візуальним рядом для відтворення загальної картини діяльності Академії наук у задекларований період свого розвитку. Серед фотодокументів представлено світлини із зображенням членів Президії сесії Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, присвяченої 90-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, науковців АН УРСР і працівників Рубіжанського хімкомбінату під час виїзної сесії АН УРСР у м. Рубіжне, працівників Інституту гідробіології АН УРСР за проведенням біологічного аналізу риб нижньої течії Дніпра в лабораторії інституту, співробітників Інституту історії АН УРСР – авторів 1-го тому «Історії Української РСР», наукових співробітників Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР під час вивчення фільтрації води через зразки ґрунтів Верхньо-Інгулецької зрошувальної системи, групу співробітників Інституту суспільних наук Львівської філії АН УРСР за розшифровкою нових документів про життя та діяльність Богдана Хмельницького, учасників наукової експедиції АН УРСР на розкопках Добраничівської стоянки та цілу низку інших³⁸.

Підсумовуючи даний огляд джерел з історії НАН України періоду 1951–1955 рр., варто зазначити, що він присвячений найінформативнішим із виявлених протягом дослідження документів. Результати, отримані в процесі аналізу інформативного наповнення загального комплексу джерел, дозволяють стверджувати, що він містить взаємодоповнюючу документальну інформацію, достатню для успішної реконструкції історії НАН України у 1951–1955 рр., а саме: встановлення основних етапів розвитку, дослідження тематики наукової діяльності та отриманих результатів, визначення ступеня їхнього застосування в промисловості та народному господарстві

країни та ступеня представлення у видавничій продукції України, дослідження причин трансформації структурної побудови Академії цього періоду, встановлення персонального складу дійсних членів, членів-кореспондентів та наукових співробітників НАН України.

¹ История Академии наук Украинской ССР. – К., 1979. – 835 с.; *Терлецький В.М.* Академія наук Української РСР, 1919–1969 : Корот. іст. нарис. – К., 1969. – 295 с.; *Тонкаль В.Ю.* Академія наук Української РСР. – К., 1980. – 433 с.; Академія наук Української ССР : История и современность / А.П. Шпак, В.П. Цемко, В.Д. Новиков и др. – К., 1990. – 432 с.; Рання історія Академії наук України (1918–1921)/ Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. – К., 1993. – 247 с.; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – 576 с.; Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті, 1918–1998 / Кульчицький С.В., Павленко Ю.В., Руда С.П., Храмов Ю.О. – К., 2000. – 527 с.; *Матвеева Л.В.* Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. – К., 2003. – 296 с.; Національна академія наук України : проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір / Онищенко О.С., Малицький Б.А., Онопрієнко В.І. та ін.. – К., 2007. – 679 с.; Національна академія наук України. 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування. – К., 2008. – 624 с.; Інститут історії України НАН України. – К., 2006. – 818 с.; Інститут українознавства імені І.П. Крип'якевича Національної академії наук. Наукова діяльність, структура, працівники. – Л., 2001. – 336 с.; *Кондратенко О.Ю.* Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.). – К., 2009. – 284 с. та ін.

² *Онищенко О.С.* 85 років Національної академії наук України: Історія формування вітчизняного комплексу фундаментальної науки // Вісн. НАН України. – 2004.– № 1.– С. 15–22; *Онищенко О.С.* Діяльність Національної академії наук України в системі МААН // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Мінськ, 2007.– С. 31–39; *Онопрієнко В.* Найкращий знавець неорганічної природи України (з нагоди 150-річчя з дня народження академіка П.А. Тутковського)// Вісн. НАН України. – 2008. – № 3. – С. 55–65; *Онищенко О., Дубровіна Л.* Голівна академічна бібліотека України (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського) в контексті ХХ ст. // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – 2006.– Вип. 15.– С. 11–21; *Онищенко О.С.* Віхи історичного шляху // Вісн. НАН України. – 2009. – № 1. – С. 3–15.

³ Історія Академії наук України (1918–1923) : Документи і матеріали. – К., 1993.– 571 с.; Історія Національної академії наук України (1924–1928) : Документи і матеріали. – К., 1998. – 762 с.; Історія Національної академії наук України (1929–1933) : Документи і матеріали. – К., 1998. – 537 с.; Історія Національної академії наук України (1918–1933) : Науково-довід-

ковий апарат. – К., 2002. – 448 с.; Історія Національної академії наук України (1934–1937) : Документи і матеріали. – К., 2003. – 832 с.; Історія Національної академії наук України (1938–1941) : Документи і матеріали. – К., 2003. – 920 с.; Історія Національної академії наук України (1941–1945). Ч. 1. Документи і матеріали. – К., 2007. – 808 с.; Історія Національної академії наук України (1941–1945). Ч. 2. Додатки. – К., 2007. – 576 с.; Історія Національної академії наук України (1946–1950). Ч. 1. Документи і матеріали. – К., 2008. – 604 с.; Історія Національної академії наук України. 1946–1950. Ч. 2. Додатки. – К., 2008. – 716 с.

⁴ Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 405–407, 472–475, 523–531, 579–588, 643–651.

⁵ Палладін О.В. Звіт про роботу Академії наук Української РСР у 1951 році // Вісн. АН УРСР. – 1952. – № 5. – С. 9.

⁶ Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. «Планова комісія», спр. 421, арк. 1–22.

⁷ Там само, оп. 1, спр. 503, арк. 9–10, 26–28; спр. 620, арк. 137–137 зв.; спр. 680, арк. 377–378, 399–400.

⁸ Там само, спр. 503, арк. 269–270, 574–575; спр. 505, арк. 51; спр. 562, арк. 164; спр. 618, арк. 214–217; спр. 620, арк. 158–160; спр. 676, арк. 16–16 зв.; спр. 678, арк. 298–298 зв.; спр. 680, арк. 263–266.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 571, арк. 116–117; спр. 632, арк. 73–74; оп. 8 «Відділення», спр. 194, арк. 63; оп. «Планова комісія», спр. 799, арк. 30–31.

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 387, арк. 119–123, 213–218; спр. 504, арк. 380–383; спр. 675, арк. 24–26, 70–72, 274–276; спр. 677, арк. 34–35, 218–223; спр. 679, арк. 217–219.

¹¹ Там само, оп. 8 «Відділення», спр. 194, арк. 45; оп. 1, спр. 402, арк. 387; спр. 488, арк. 535; спр. 505, арк. 34; спр. 561, арк. 68, 300, 517–522; спр. 571, арк. 116–117; спр. 679, арк. 437–438.

¹² Там само, оп. 1, спр. 392, арк. 55, 62–63, 65, 184–185; спр. 392-а, арк. 123–127; спр. 395, арк. 66, 136; спр. 505, арк. 292; спр. 508, арк. 13, 77–78, 111–112, 310; спр. 565, арк. 6–7.

¹³ ІА НБУВ, ф. 20, оп. 2, спр. 8, арк. 27–37; ф. 258, оп. 1, спр. 258, арк. 5; ф. 345, оп. 1, спр. 100, арк. 24–27, 102.

¹⁴ Там само, ф. 3, оп. 3, спр. 46, арк. 1; ф. 21, оп. 2, спр. 32, арк. 21; ф. 25, оп. 2, спр. 21, арк. 18.

¹⁵ Там само, ф. 260, оп. 2, спр. 22, арк. 57; ф. 261, оп. 1, спр. 252, арк. 18, спр. 425, арк. 17; ф. 264, оп. 1, спр. 262, арк. 14; ф. 345, оп. 1, спр. 101, арк. 12–13.

¹⁶ Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 45, арк. 1–4; ф. 139, оп. 3, спр. 92, арк. 13–23; ф. 258, оп. 1, спр. 218, арк. 1–8; ф. 261, оп. 1, спр. 252, арк. 30–34, спр. 340, арк. 22, спр. 384, арк. 4, 7–8, 42–45.

¹⁷ Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 9, арк. 7–8; ф. 48, оп. 1, спр. 141, арк. 22–25; ф. 63, оп. 2, спр. 60, арк. 1–6.

¹⁸ Там само, ф. 139, оп. 3, спр. 88, арк. 5–9; ф. 203, оп. 2, спр. 12, арк. 15–18; ф. 264, оп. 1, спр. 298, арк. 31; ф. 345, оп. 1, спр. 83, арк. 133–140.

¹⁹ Наук. арх. Головної астроном. обсерваторії НАН України, оп. 1, спр. 108, арк. 5–7; Наук. арх. Ін-ту техн. теплофізики НАН України, оп. 1, спр. 69, арк. 18–27, спр. 155, арк. 53–55; Наук. арх. Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, оп. 1, спр. 288, арк. 1–7, спр. 288, арк. 119–123; Наук. арх. Нац. ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України, оп. 1, спр. 89, арк. 21–26, спр. 106, арк. 1–6; Наук. арх. Ін-ту пробл. матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України, оп. 1, спр. 3, арк. 1–5; Наук. арх. Ін-ту металофізики ім. Г.В. Курдюмова НАН України, оп. 1, спр. 47, арк. 7–11; Наук. арх. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, оп. 1, спр. 799, арк. 39–43, 44–45; спр. 820, арк. 19–19 зв.; спр. 822, арк. 44–46; спр. 840, арк. 1; Наук. арх. Львів. нац. наук. б-ки ім. В. Стефаника НАН України, оп. 1, спр. 408, арк. 1–1 зв., спр. 539, арк. 2.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 8, спр. 4478, арк. 145–147; спр. 4480, арк. 56; спр. 4481, арк. 217–218; спр. 4761, арк. 13; спр. 7080, арк. 38–45, 196–197; спр. 7081, арк. 180–181; спр. 10690, арк. 98–99; оп. 9, спр. 1171, арк. 82–86 зв.; спр. 1189, арк. 127–128; спр. 2491, арк. 6–10.

²¹ Там само, спр. 2413, арк. 104–111, 130–160; спр. 2504, арк. 33–35; спр. 3406, арк. 146; спр. 4480, арк. 24–25; спр. 6309, арк. 86–88; спр. 7080, арк. 229–241; спр. 10727, арк. 2–3; спр. 10831, арк. 37–38.

²² Там само, ф. 2, оп. 8, спр. 3700, арк. 50–51; спр. 3716, арк. 22–23; спр. 4481, арк. 167–169; спр. 4482, арк. 201–206; ф. 4567, оп. 1, спр. 67, арк. 46; спр. 10299, арк. 21.

²³ Там само, ф. 2, оп. 8, спр. 10863, арк. 65–65 зв.; спр. 12027, арк. 1–27; ф. 4567, оп. 1, спр. 67.

²⁴ Там само, спр. 4478, арк. 334–335.

²⁵ Там само, спр. 2017, арк. 156–171; спр. 4482, арк. 156–157.

²⁶ Там само, спр. 4478, арк. 1–2; спр. 9501, арк. 125–126, 160; спр. 9758, арк. 127–128.

²⁷ Там само, спр. 4762, арк. 138; спр. 7081, арк. 152–153.

²⁸ Там само, спр. 2413, арк. 54–55; спр. 9503, арк. 18; оп. 9, спр. 1190, арк. 11–12.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3514, арк. 81–83; спр. 4032, арк. 79, 100–101; оп. 30, спр. 2377, арк. 156–156 зв.; спр. 3290, арк. 25–25; спр. 3672, арк. 163–164.

³⁰ Та само, оп. 30, спр. 2384, арк. 4–8; спр. 2396, арк. 11–13; спр. 2806, арк. 42; спр. 2818, арк. 5–6; спр. 3283, арк. 204–211; спр. 3363, арк. 2–4.

³¹ Там само, оп. 24, спр. 3514, арк. 31–33; спр. 4032, арк. 36–37; оп. 30, спр. 3673, арк. 139–142.

³² Там само, оп. 24, спр. 1567, арк. 212–214; спр. 1568, арк. 10–11; спр. 3514, арк. 55–58; спр. 4158, арк. 2–5; оп. 30, спр. 2382, арк. 110.

³³ Там само, оп. 24, спр. 3778, арк. 95–97; оп. 30, спр. 2376, арк. 93; спр. 2820, арк. 1–46; спр. 2861, арк. 54–55; спр. 3292, арк. 125–127.

³⁴ Там само, оп. 30, спр. 2339, арк. 15; спр. 3282, арк. 173–174; спр. 3290, арк. 48–50.

³⁵ Там само, оп. 24, спр. 1568, арк. 4–5.

³⁶ Там само, оп. 30, спр. 2861, арк. 5–9; спр. 3290, арк. 52–56.

³⁷ Там само, оп. 24, спр. 4032, арк. 122; спр. 2716, арк. 50–51; оп. 30, спр. 3290, арк. 44–46.

³⁸ Там само, оп. 30, спр. 2377, арк. 133–135; спр. 3292, арк. 76–79, 84–85; спр. 3599, арк. 56–57.

³⁹ ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. – 2-50166; 0-42199; 0-48659; 0-48864; ІА НБУВ, ф. 7, оп. 6, спр. 19; ф. 32, оп. 2, спр. 32; ф. 139, оп. 5, спр. 19.

Summary

The author presents a review of archival sources on the history of the NAS of Ukraine in 1951–1955 years. Some complexes of documents from various archives of Ukraine are characterized. The composition and informative content of the archive body for the further reconstruction of scientific and organizational activities of NAS of Ukraine in this time are analyzed.

Keywords: National Academy of Sciences of Ukraine, Source, history of science, document.

Л. В. Шипко
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

**ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ВИДАТНОГО ФАХІВЦЯ
В ГАЛУЗІ ГІДРОБІОЛОГІЇ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН
УКРАЇНИ Т. С. ПЕТІПИ (1927–1992): ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Висвітлено життя і діяльність видатного фахівця в галузі гідробіології члена-кореспондента НАН України Тамари Сергіївни Петіпи. Проаналізовано структуру та документальний склад фонду особового походження Т.С. Петіпи, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Доведено цінність документів даного фонду як важливого джерела для сучасних науковців у галузі планктонології та морської екології.

Ім'я Тамари Сергіївни Петіпи широко відоме науковцям України та закордону як відомого гідробіолога, головним напрямом дослідження якої було вивчення закономірностей функціонування морських екосистем, а також біології планктонних ракоподібних – веслоногих рачків (морських копепод), їхнього розподілення в морях та океанах, кількісних закономірностей живлення та міграцій. На основі дослідження цієї групи зоопланктону Т.С. Петіпою розкрито механізми еколого-фізіологічної взаємодії різних популяцій організмів в морях та океанах, встановлено взаємозв'язки між структурою морських екосистем і шляхами використання та передачі енергії по трофічних рівнях.

Враховуючи значний інтерес науковців до особистості члена-кореспондента НАН України Т.С. Петіпи, автор статті ставить за мету ознайомити дослідників з життєвим шляхом, науково-організаційною та громадською діяльністю вченої, а також з її архівною спадщиною, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Тамара Сергіївна Петіпа – вчений в галузі гідробіології, член-кореспондент НАН України (з 1972), доктор біологічних наук (з 1966), народилася 18 вересня 1927 р. в м. Саратов (РРФСР) у родині службовця. У зв'язку з постійними змінами місця проживання родини, до початкової школи м. Горького (нині – м. Нижній Новгород, РФ) була зарахована у 1936 р., а закінчила в 1945 р. вже у м. Сталінграді (нині – м. Волгоград, РФ). Протягом 1945–1947 рр. Т.С. Петіпа навчалася в Московському електротехнічному інституті, однак велика зацікавленість природничими науками сприяла прийняттю нею рішення щодо припинення навчання у цьому інституті. В 1947–1952 рр. вона зарахована на біолого-грунтової факультет Ростовського державного університету, де навчалась під керівництвом професора Ф.Д. Мордухай-Болтовського. В 1952 р., після завершення навчання з отримання кваліфікації біолога-зоолога зі спеціальності «гідробіологія», Т.С. Петіпа була рекомендована до аспірантури Севастопольської біологічної станції АН СРСР (з 1965 р. – Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України), де працювала на посадах лаборанта (жовтень – грудень 1952 р.), а потім молодшого наукового співробітника (грудень 1952 – квітень 1965 р.)¹.

Наукові інтереси Тамари Сергіївни цього періоду спрямовані на дослідження проблеми з визначення маси найбільш поширених планктонних організмів Чорного моря, а також вивчення добових вертикальних міграцій зоопланктону, його кількісного розвитку з врахуванням гідрологічних і гідрохімічних факторів. Результати її досліджень були представлені у 30-ти наукових статтях, які й склали основу кандидатської дисертації². В 1965 р. в Інституті океанології АН СРСР (м. Москва) відбувся захист дисертаційної роботи вченої, і рішенням Вищої атестаційної комісії Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР від 12 лютого 1966 р. Т.С. Петіпі було присвоєно вчений ступінь доктора біологічних наук³.

З 1965 р. Т.С. Петіпа працювала в Інституті біології південних морів ім. О.О. Ковалевського АН УРСР завідувачем лабораторії структури та функціонування морських співтовариств. Тут нею було започатковано сучасний напрям в екології моря, пов'язаний з вивченням загальних законів обміну речовин та енергії в біоценотичних системах та їхнього математичного моделювання⁴. З травня 1966 р. Тамара Сергіївна переведена на посаду старшого наукового співробітника⁵. Протягом 1972–1991 рр. очолювала створений нею

відділ функціонування морських екосистем⁶, в 1989 р. переведена на посаду головного наукового співробітника⁷. З грудня 1971 р. постановою Президії АН УРСР Т.С. Петіпа затверджена в ученому званні старшого наукового співробітника зі спеціальності «гідробіологія»⁸.

Спільно з колегами нею було проведене детальне вивчення структури та функціонування морських пелагічних систем у динамічно активних зонах Індійського океану з метою виявлення перспективних у промисловому відношенні районів. Також досліджено функціонування чорноморських екосистем з включенням проміжного прошарку на кордоні з сірководневою зоною, що було особливо важливим з огляду на тогочасний стан басейну моря. У ці роки Т.С. Петіпа, застосовуючи нові й модифіковані методи досліджень, опублікувала великий цикл праць з різних питань трофодинаміки морських копепод. Розроблений нею підхід до вивчення планктону було використано в дослідженні басейну Тихого океану Інститутом океанології АН СРСР⁹.

У 1972 р. Т.С. Петіпа була обрана до складу членів-кореспондентів НАН України¹⁰.

У 1967–1968 рр., на ініціативу Т.С. Петіпи, були проведені багатодобові спостереження на двох якірних станціях науково-дослідного судна АН СРСР «Академік Ковалевський» в західній халістазі Чорного моря. Аналіз біологічних та океанографічних досліджень дозволив підтвердити наявність епіпелагічного та батіпелагічного співтовариств в екосистемі чорноморської пелагалі. В 1970-ті роки, крім досліджень екосистем Азовського та Чорного морів, Т.С. Петіпа брала участь в експедиціях у тропічній зоні Тихого та Атлантичного океанів. Під її керівництвом співробітники досліджували структуру та функціонування пелагічних екосистем в тропічній зоні Світового океану з метою виявлення перспективних промислових районів. У 1983–1987 рр. учена організувала та здійснила дві комплексні наукові експедиції до приекваторіальної зони Індійського океану. Проведені дослідження показали, що висока біологічна продуктивність у відкритих районах Світового океану обумовлена утворенням стійких вирів над підняттям дна. Матеріали цих експедицій опубліковані в двох великих колективних монографіях під її редакцією.

Т.С. Петіпа брала активну участь в науково-організаційній та громадській роботі. Входила до складу спеціалізованої ради із за-

хисту докторських дисертацій Інституту біології південних морів ім. О.О. Ковалевського АН УРСР, а також Національного комітету з радянсько-французького співробітництва з проблеми «Біологія моря», була членом редакційної ради журналу «Биология моря», республіканського міжвідомчого збірника «Экология моря» та міжнародного «Журнала планктонных исследований» (Journal of Plankton Research – London). З 1966 по 1971 рр. Т.С. Петіпа тричі обиралася депутатом Севастопольської міської ради народних депутатів¹¹.

Протягом 1976–1991 рр. під керівництвом Т.С. Петіпи 8 аспірантів та 1 докторант підготували й захистили наукові дисертаційні дослідження.

Т.С. Петіпа – автор понад 120-ти наукових робіт, у тому числі монографії, де узагальнено результати багаторічних польових та експериментальних досліджень динаміки трофічних процесів у копепод в морських екосистемах.

Серед нагород Т.С. Петіпи є медаль за вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки в ознаменування 100-річчя від дня народження В.І. Леніна (1970), медаль «За доблесну працю» (1971), орден «Знак Пошани» (1976)¹². Вона також удостоєна премії імені Трегубова Французької академії наук за праці з морської біології (1984) та нагороджена грамотою Президії Верховної Ради УРСР за успіхи в розвитку біологічної науки та підготовку наукових кадрів (1987).

Тамара Сергіївна Петіпа пішла з життя 16 березня 1992 р. та похована в м. Севастополі¹³. Вчені й громадськість міста, оцінивши великий внесок Тамари Сергіївни в гідробіологічну науку, вшанували її пам'ять меморіальною дошкою на будинку, в якому вона проживала від 1965 до 1992 р.

Історія створення особового фонду почалася з передачі документів до Інституту архівознавства НБУВ 22 червня 2001 р. за сприяння завідуючої архівом Інституту біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України Т.М. Рогач в обсязі 100 см загального розсипу та 2-х коробок з кіноплівками. В результаті науково-технічного опрацювання в 2011 р. на документи фонду № 308 складено один опис загальною кількістю 103 справи, в яких нараховується 5819 документів. Хронологічні межі документів – 1945–1991 рр.

В особовому архівному фонді Т.С. Петіпи представлено наукові праці і робочі матеріали до них, щоденникові та експедиційні за-

писи вченої, а також документи біографічні та з діяльності, листування і фотодокументи.

Складовою архівної спадщини Т.С. Петіпи є масив документів з наукових праць і робочих матеріалів, який нараховує 52 справи за 1957–1991 рр. Так, у фонді представлено автограф монографії вченої «Трофодинамика копепод в морских планктонных сообществах. Закономерности потребления и превращения вещества и энергии у особи» (1980) і робочі та ілюстративні матеріали до монографії (1978–1980). Цінність і науковий інтерес складають такі статті Т.С. Петіпи, як: «Питание морских беспозвоночных» (1966), «Происхождение и классификация основных экологических типов питания Copepoda Calanoida» (1975), «On the Regularities of Matter and Energy Transport in the trophic Levels of the marine Communities» (1974), «О влиянии пищевого поведения на механизм потребления пищи морскими копеподами» (1975), «Пищевые связи сообществ и функционирование морских экосистем» (1976), «Matter accumulation and energy expenditure in planktonic ecosystems at different trophic levels» (1978), «О способах и критериях оценки активности обмена у копепод» (1984), «Механизм и энергетическая цена вертикальной миграции копепод» (1984), «Развитие и задачи биологических исследований в пелагиали Черного моря» (1991), а також статті вченої, опубліковані в співавторстві: «The food web structure, utilization and transport of matter and energy by trophic levels in the plankton communities of the Black Sea» (1968), «Dependence of phytoplankton production on rhythm and rate of elimination» (1969), «Об оценке выедания и утилизации бактерий, водорослей и животных крупным зоопланктоном в тропической зоне Тихого океана» (1971), «Баланс вещества и энергии у веслоногих раков (Copepoda) в тропических апвеллингах» (1974), «Питание и баланс энергии у тропических копепод» (1974), «Советские исследования биологической продуктивности морских биологических сообществ» (1976), «О сравнительных ловах зоопланктона автоматическим собирателем и планктонными сетями» (1977), «Экологические системы Черного моря и прикладные задачи их изучения» (1977), «Задачи и некоторые итоги изучения функциональных связей в пелагических сообществах Индийского океана (по результатам 4-го рейса НИС «Профессор Водяницкий»)» (1981), «Оценка активного обмена и эффективности использования химической энергии на миграцию у копепод» (1984) та ін.

Серед наукових праць в архівній спадщині вченої також представлено такі доповіді, як: «Основные работы по изучению питания копепод» (1960-ті роки), «Utilization of the matter and energy in food chains of pelagic ecosystems» (1978), «Food interrelationships as the basis of matter and energy turnover in marine ecosystems» (1979), «Роль теории и практики в развитии экологических исследований» (б.д) та тези доповідей: «Питание планктонных ракообразных в Черном море» (1968), «Пищевое поведение и питание морских копепод» (у співавторстві, 1975), «Накопление вещества и расход энергии в экологических системах южных морей» (1976), «О характере суточных вертикальных миграций и затратах энергии на движение» (1984), «Пятнистость распределения и процессы жизнедеятельности планктона» (1987), «The role of food interrelationships in production and use of (non-living) organic matter in tropic pelagic ecosystem of the Pacific ocean» (б.д), «Итоги и перспективы биоценологических исследований южных морей» (б.д) та ін.

Друкарські відбитки статей Т.С. Петіпи за 1957–1987 рр., що були опубліковані в різних наукових виданнях, об'єднані в одну справу № 1 та мають внутрішній опис. Відгуки Т.С. Петіпи на наукові праці інших осіб вміщено в справі № 28.

Окремий невеликий комплекс документів в особовому фонді вченої становлять робочі матеріали до наукових праць Т.С. Петіпи. Вони представлені графіками до різних наукових праць вченої (спр. 47–49) та фотознімками планктону, виконаними під час лабораторних досліджень (спр. 51, 52).

Щоденникові та експедиційні записи, зроблені Т.С. Петіпою під час експедиційних рейсів протягом 1954–1987 рр., вміщено в справах № 53–68. Серед них – записи дослідів з харчування планктону та рачків (спр. 53–55, 57, 68), а також з дослідження швидкості руху водоростей (спр. № 58), записи вимірювань рачків на лабораторних вагах ВЛУ (спр. 65) та балансових дослідів (спр. 61). Інформативну цінність складають експедиційні записи вченої, зроблені протягом рейсів на науково-дослідних суднах АН СРСР «Вітязь» (спр. 59, 60), «Академік Курчатов» (спр. 62, 63), «Академік Водяницький» (спр. № 67) та ін.

Серед біографічних документів та з діяльності Т.С. Петіпи, хронологічний діапазон яких охоплює 1953–1991 рр., слід виділити такі найбільш важливі документи, як: оригінал трудової книжки

(спр. 69), анкети (спр. 75), документи про діяльність вченої на посаді завідувача відділу функціонування морських екосистем Інституту біології південних морів ім. О.О. Ковалевського АН УРСР (спр. 72), а також документи про організацію та керівництво Т.С. Петіпою науковими експедиціями 14 та 23 рейсів на науково-дослідному судні АН СРСР «Професор Водяницький» для проведення комплексу досліджень в Індійському океані (спр. 77, 80), звіт Т.С. Петіпи про відрядження до Польської Народної Республіки по лінії науково-технічної співпраці академічних установ соціалістичних країн (спр. № 79).

Важливими є документи про участь Т.С. Петіпи у роботі міжнародних симпозіумів та всесоюзних конференцій, присвячених дослідженню різних проблем у галузі гідробіології (спр. 74, 78).

Також у фонді представлено документи з видавничої діяльності вченої, аналіз яких дозволяє простежити шлях опублікування її наукових праць в періодичних вітчизняних та зарубіжних виданнях (спр. 73), дослідити співпрацю Т.С. Петіпи у складі інтернаціональної ради редакторів «Журналу планктонных исследований» (спр. 76) та в складі редакційної ради журналу «Биология моря» (спр. 81).

Епістолярна спадщина Т.С. Петіпи за 1954–1981 рр. включає: листи Т.С. Петіпи до сестри Марії Сергіївни Петіпи та батька Сергія Володимировича Хреннікова (спр. 82, 83); листи до Т.С. Петіпи, репрезентовані листами від колег (спр. 84–87), батька С.В. Хреннікова (спр. 88) та листування між близькими родичами, яке було збережене Т.С. Петіпою (спр. 92–96).

Фотодокументи за 1945–1991 рр. представлено лише фотопортретом Т.С. Петіпи (спр. 97), її фотознімками на відпочинку (спр. 98), на пароплаві «Зея» (спр. № 100) та з подругою (спр. 101), зібраними і збереженими Т.С. Петіпою фотознімками різних осіб (спр. 103), а також Марії Сергіївни Петіпи – сестри Т.С. Петіпи (спр. 102) та її фотографіями з пам'ятними написами від друзів (спр. 99).

Отже, архівний фонд особового походження фахівця в галузі гідробіології члена-кореспондента НАН України Тамари Сергіївни Петіпи є унікальним за своїм документальним складом та структурою. Представлені документи – цінний джерельний масив, узагальнення і аналіз якого дає змогу здійснити наукову реконструкцію біографії вченої, прослідкувати становлення її як науковця, визначити етапи наукової діяльності, вивчити середовище, в яко-

му вона жила і працювала. В умовах розвитку суспільства знань та інформації, що сприяє внесенню суттєвих якісних змін у сферу досліджень та освіти, слід максимально відкривати в інформаційному середовищі доступ до обміну даними, що необхідні для прогресу науки. Введення до інформаційного простору джерельних матеріалів багато важить для наукових досліджень та розповсюдження знань. З огляду на актуальність цієї проблеми для громадськості, важливо, щоб документальна спадщина члена-кореспондента НАН України Т.С. Петіпи як складова культурного і наукового надбання суспільства була використана в максимальному обсязі в суспільстві знань як інформаційне джерело у вивченні проблем у галузі планктонології та морської екології.

¹ Арх. Президії НАН України. Особова справа члена-кореспондента АН України Тамари Сергіївни Петіпи, арк. 10.

² Там само, арк. 9–9 зв.

³ Там само, арк. 24

⁴ Там само, арк. 11.

⁵ Там само, арк. 35.

⁶ Там само, арк. 4, 29.

⁷ Там само, арк. 41.

⁸ Там само, арк. 57.

⁹ Там само, арк. 34.

¹⁰ Там само, арк. 39.

¹¹ Там само, арк. 12.

¹² Там само, арк. 50.

¹³ Там само, арк. 43.

¹⁴ Там само, арк. 58.

Summery

In the article the author defines the structure and describes the documentary contents of the T.S. Petipa personal archives, the last providing the source basis for research into the life and activities of the scientist.

Key-words: T.S. Petipa, personal archive, document, hydrobiology, copepoda.

УДК 061.237(477-25)“19”

С. М. Коваленко
*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЧЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ЯНА АМОСА
КОМЕНСЬКОГО У М. КИЄВІ (ВЕРЕСЕНЬ 1907 – ЧЕРВЕНЬ 1914 р.)**

Висвітлено історію створення та діяльність Чеського товариства ім. Я.А. Коменського у м. Києві.

Ключові слова: товариство ім. Я.А. Коменського, садок «Стромовка», чеська школа, чеський театр, чеська бібліотека.

В умовах розвитку сучасної України виняткового значення набуває дослідження історії національних меншин, відродження та збереження багатовікових культурних традицій численних народів, що тут проживають. Подальший гармонійний розвиток України, в тому числі, залежить і від виваженої національної політики, яка повинна забезпечити, нарівні з розвитком титульної нації, розвиток етнічних меншин.

На початку 90-х років ХХ ст. в Україні активізувалися національні рухи, почали відроджуватися товариства етнічних меншин, в тому числі й чеські. Метою даної статті є дослідження діяльності чеських громадських об'єднань в м. Києві, що не були об'єктом цілісного наукового дослідження, хоча окремі аспекти питання отримали своє висвітлення в працях українських¹, чеських² та російських³ дослідників.

У м. Києві поодинокі чеські родини оселялися ще в першій половині ХІХ ст. Це були представники різних промислових фірм, торгівці, домашні вчителі. Перепис від 2 березня 1874 р. засвідчив, що в Києві проживало 150 чехів⁴. Чисельність чеської громади в Києві зросла в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Більшість з них була кваліфікованими робітниками, залізничниками, техніками, а також промисловцями та представниками технічної інтелігенції. Вони приїздили на запрошення власників новостворених фабрик, заводів і

після встановлення устаткування нерідко залишалися працювати на підприємстві⁵. Висококваліфікованих робітників на підприємствах призначали майстрами, десятниками, інженерами, їм краще платили за роботу, надавали пільги⁶. На початку ХХ ст. в Києві проживало вже 5 тисяч чехів, 400 з них були власниками промислових і торгових підприємств⁷. Але, незважаючи на зростання чисельності чеської меншини в Києві на початку 1900-х років, чехи не мали власних культурно-освітніх громадських організацій, і всі спроби створити їх виявлялися невдалими⁸.

Чехи, опинившись далеко від батьківщини, у чужому мовному та культурному середовищі, поступово почали асимілюватися. У 1907 р. з ініціативи активістів гімнастичного товариства «Південь» Індриха Індришека, Вацлава Вондрака, Олексія Поспішла, Яна Вольфа та Рудольфа Шпатенка було розроблено проект статуту «Чеського освітнього товариства ім. Я.А. Коменського», що мало стати центром чеського культурного життя у м. Києві⁹.

Свою діяльність товариство розпочало 19 вересня 1907 р. після схвалення його статуту київським губернатором та реєстрації його як «Чеського благодійного й освітнього товариства ім. Яна Амоса Коменського» (далі – ЧБОТ ім. Я.А. Коменського). Метою діяльності товариства визначалося надання підтримки і матеріальної допомоги незаможним і безробітним співвітчизникам, піклування про літніх людей та калік, сприяння в поверненні на батьківщину, в отриманні освіти дітьми чеських емігрантів у Російській імперії. Товариство мало право здійснювати масові публічні заходи: лекції, виставки, музичні і танцювальні вечори, театральні вистави, благодійні ярмарки, екскурсії, відкривати бібліотеки та читальні зали, видавати власний журнал¹⁰.

Після реєстрації ЧБОТ ім. Я.А. Коменського на загальних зборах головою товариства обрали купця другої гільдії, власника магазину музичних інструментів, нот та спеціальної музичної літератури, члена Київської міської думи, дійсного члена Київського товариства швидкої медичної допомоги, мецената І. Індришека¹¹.

Дійсний член ЧБОТ ім. Я.А. Коменського, крім щомісячних обов'язкових членських внесків у сумі не менше 50 коп., був зобов'язаний упродовж 20 місяців внести в касу 10 руб. Почесні члени товариства вносили одноразово 50 руб. Членами товариства були промисловці, купці, власники броварень, майстерень, магазинів, учителі, музиканти та кваліфіковані робітники¹². Найвпли-

вовішими членами товариства стали київські підприємці І. Індришек, Й. Криванек і Ф. Дедина.

З перших днів діяльності ЧБОТ ім. Я.А. Коменського голова товариства разом із проф. О. Поспішлом і юристом В. Вондраком розпочав роботу з відкриття в м. Києві чеської школи¹³. Пропозиція відкрити школу належала Яну Мозеру, який був змушений відправити свого сина разом з дружиною для здобуття освіти рідною мовою до Чехії. Він бачив, що через це багато сімей робітників повертаються на батьківщину¹⁴. Його підтримали й інші активісти ЧБОТ ім. Я.А. Коменського, які мали дітей шкільного віку, зокрема, Й. Бубак, К. Конічек, В. Кучера, Б. Меліхар, В. Запал. Ідея відкриття школи активно обговорювалась київськими чехами ще в 1906 р., зокрема планувалось, що при ній відкриють дитячий садочок і вечірні ремісничі курси. Навчання мало проводитись з 8 до 12 години дня, плата за навчання складала 25 руб. на рік, але мало-забезпечених чехів від сплати планувалось звільнити. Школу вирішили відкрити в Києві, на Шулявці, де проживало близько 75 % чеських дітей¹⁵.

Упродовж серпня-жовтня 1907 р. для відкриття школи активісти ЧБОТ ім. Я. А. Коменського провели благодійну кампанію зі збору коштів. На зібрані пожертви було орендовано, відремонтовано і переобладнано під школу дачний будинок купця Адольфа Шеделя «Сан-Сусі», № 14, на 2-й Дачній лінії¹⁶. Найбільшими меценатами школи стали В. Вондрак, який пожертвував – 500 руб., І. Індришек – 100 руб., О. Поспішл – 50 руб., В. Земан – 50 руб., І. Смолік – 60 руб., Е. Смолік – 50 руб., М. Смолікова – 60 руб., Т. Смолік – 50 руб. та Маркевич – 50 руб.¹⁷

У неділю 2 жовтня 1907 р., ще не маючи офіційного дозволу від влади, в присутності великої кількості київських чехів, відбулось урочисте відкриття чеської школи, а вже наступного дня – 3 жовтня діти пішли до школи¹⁸. Тільки 19 жовтня 1907 р. попечитель Київського навчального округу дав дозвіл на відкриття школи для хлопчиків-чехів, яка отримала назву: «Приватне училище 3-го розряду Ярослава Боучека». Після отримання офіційного дозволу ЧБОТ ім. Я.А. Коменського на зборах вирішило взяти опіку над школою. Набрали 35 учнів, які навчалися в трьох групах¹⁹. Офіційним днем відкриття школи стало 21 жовтня 1907 р.²⁰

Директором навчального закладу обрали молодого талановитого вчителя із села Вовковиї Волинської губернії Ярослава Боучека,

який позитивно себе зарекомендував, працюючи в Квасилівській школі на Волині²¹. Навчати дітей йому допомагала вчителька Юзефіна Шпікова, яка займалась вихованням найменших дітей²².

У 1908 р. кількість дітей збільшилась до 65, тому було прийняте рішення стосовно запрошення до школи третього педагогічного працівника – вчительки Вейгнерової. У 1909 р. кількість дітей зросла до 76, у 1911 р. – до 86²³, але вже 1912 р. кількість дітей зменшилась до 68²⁴.

Товариство в 1907 р. виплатило заробітної плати вчителям Я. Боучеку – 140 руб., Ю. Шпіковій – 90 руб, у 1908 р. Я. Боучеку – 500 руб., Ю. Шпіковій – 390 руб. та Вейгнеровій – 84 руб.; у 1909 р. вчитель Я. Боучек отримав – 570 руб., Ю. Шпікова – 405, Вейгнерова – 96. Наступного року Я. Боучеку виплатили 600 руб., Ю. Шпіковій – 265 руб, помічнику – 96 руб²⁵. Плата за навчання складала 18 руб. на рік²⁶.

Навчання проводилось російською мовою, а чеська використовувалась як допоміжна. Прийшовши до школи, діти зовсім не володіли російською мовою, але за короткий час швидко її опанували²⁷. В школі вивчали Закон Божий, російську і чеську мови, арифметику, російську історію, географію, природознавство, граматику, малювання, співи та проводили заняття з гімнастики²⁸. Біля школи був город, на якому кожний учень мав свою ділянку²⁹.

Товариство приділяло велику увагу чеській школі, постійно надаючи їй різноманітну підтримку, насамперед фінансову. Кошти для неї збиралися в ході постійних благодійних акцій. З ініціативи товариства у м. Києві організували фонд чеської школи і «шкільний комітет», до складу якого увійшли І. Індришек, А. Дуда, А. Шварц³⁰. Шкільний комітет займався винятково шкільними питаннями та мав право делегувати свого представника до Центрального комітету товариства³¹.

У київській чеській школі 5 грудня 1907 р. вперше відбулося святкування дня святого Миколаша (Миколая). Вчитель Я. Боучек знайомив дітей з чеськими національними традиціями та оповідками³². Через декілька днів чеські діти в приміщенні товариства «Південь» святкували «Ваноце» (Різдво) та Новий рік. Школярі показали своє вміння в танцях, співах та театральних постановках. Організували свято члени ЧБОТ ім. Я.А. Коменського Богуміл і Зденка Меліхорові, Марія Червена, Марія Вітачкова³³.

Керівництво товариства для більш комфортних умов навчання

і продуктивної діяльності школи вирішило побудувати нове приміщення. Але це бажання зіткнулося з проблемою. Чехам як підданам Австро-Угорської імперії заборонялося купувати землю, тому вирішили, що земельну ділянку на своє ім'я придбає один із найавторитетніших чехів, підданий Російської імперії, голова ЧБОТ ім. Я.А. Коменського Ї. Їндржишек. У 1909 р. відбулось урочисте відкриття двоповерхової дерев'яної школи. Вона знаходилася за адресою: вул. Польова, № 109 і виходила фасадом до парку Політехнічного інституту³⁴.

Надзвичайно шанована та порядна людина Ї. Їндржишек за свою громадську активність постраждав від нападок заздрісників – купця 2-ї гільдії, члена Київської міської думи, предводителя дворянства Дубенського повіту Волинської губернії, відомого волинського хмеляра, власника пекарні та прибуткового будинку Їндржиха (Генріха) Зівала і члена Київської міської ради, депутата IV Державної думи від Київської губернії, українця Анатолія Івановича Савенка, які звинуватили його в привласненні коштів товариства на купівлю земельної ділянки для будівництва на ній школи, що була оформлена як особиста власність Ї. Їндржишека. Також лунали звинувачення в привласненні коштів товариства, які лежали на особистому рахунку Ї. Їндржишека. Але цьому є дуже просте пояснення.: Ї. Їндржишек був дуже багатю людиною і мав великі кошти на рахунках у банку, тому відсоток по вкладу разом з коштами Їндржишека був значно вищий, ніж отримало б товариство, якби розмістило кошти на свій рахунок. Ї. Зівал неодноразово писав наклепницькі статті до газети «Кієвлянинь», в яких обмовляв Ї. Їндржишека, а тим самим наносив велику шкоду й ЧБОТ ім. Я.А. Коменського. Також Ї. Зівал та А.І. Савенко неодноразово писали доноси на нього в поліцію, але репутація Ї. Їндржишека була бездоганною, і поліція згодом перестала реагувати на подібні заяви³⁵. 27 березня 1912 р. загальні збори ЧБОТ ім. Я.А. Коменського під головуванням Яна (Івана) Вікентійовича Вольфа за систематичну негідну поведінку вирішили виключити зі складу товариства Ї. Зівала³⁶.

Упродовж 1913–1914 рр. в школі навчались майже 100 дітей і працювали троє вчителів. Напередодні Першої світової війни при школі відкрили дитячий садок. Однак навчальний процес опинився під загрозою, адже існувала велика заборгованість в сплаті за навчання. ЧБОТ ім. Я. А. Коменського активно працювало над тим,

щоб зробити школу престижною для заможних верств чеської громади, але ці спроби були марними³⁷. Товариство поставило перед собою завдання зробити школу винятково чеською, але з вивченням російської мови. Одночасно проводило реформу школи, в якій працювало вже три класи. Розширили шкільну програму, ввели фізкультуру, трудове навчання, розпочала діяльність вечірня школа та продовжений день тощо. Покращилось методичне забезпечення – школа закупила нові посібники та підручники³⁸.

Театральна та музична секція ЧБОТ ім. Я.А. Коменського 31 грудня 1911 р. організувала святкування Нового року чехами в міському «Дворянському клубі». Програма свята включала комічну постановку «Весела родина» за твором чеського письменника Франтішека Свободи, трагікомедію «Вбивство при місячному сяйві», танці за участю військового оркестру під керівництвом Антоніна Йосиповича Гумла. Квитки на свято коштували на 1–2 ряд – 2 руб., 3–4 ряд – 1 руб. 50 коп., 5–10 ряд – по 1 руб. та на всі інші – 75 коп.³⁹ Взимку 1912–1913 рр. театральна секція товариства провела благодійні різдвяні та новорічні вистави в приміщенні школи. Кошти, виручені від вистав, витратили на святковий стіл та подарунки для дітей⁴⁰.

Члени товариства пропагували чеську мову та культуру в осередку чехів-колоністів в Україні, неодноразово виїжджали в містя компактного проживання чехів. У 1912 р., на ініціативу помічника Ї. Індришека, секретаря редакції першого в Російській імперії часопису «Російський чех» Я. Вольфа створили пересувну бібліотеку, яка мандрувала від колонії до колонії⁴¹. Він придбав за власні кошти книги та передав їх у користування ЧБОТ ім. Я.А. Коменського⁴². Ян Вольф був великим знавцем чеської літератури і приклав значні зусилля для її розповсюдження серед чехів в Росії⁴³. Пізніше книжкові фонди бібліотеки поповнив Ї. Індришек. Бібліотеку укомплектували книгами чеською мовою та мовами інших слов'янських народів. У Києві бібліотека на постійній основі розпочала свою діяльність у 1913 р.⁴⁴

Діяльність товариства активно висвітлювалась на шпальтах чеськомовних часописів, які виходили в Києві, Петербурзі та Москві. Найбільш плідна співпраця зав'язалася із київським часописом «Російській чех», який видавався упродовж 1906–1908 рр. членом товариства В. Вондраком⁴⁵. На шпальтах журналу постійно висвітлювалась діяльність театральної та музичної секції товариства,

чеської школи, повсякденного життя чехів у Російській імперії. На адресу часопису «Російський чех» читачі неодноразово надсилали свої пожертви для чеської школи. За короткий час часопис зумів об'єднати навколо себе чехів Київської, Подільської, Волинської, Таврійської губерній, формував їхню національну свідомість, що, безумовно, суперечило основним принципам Російської імперської політики. Пізніше товариство не менш активно співпрацювало з іншим київським чеським часописом «Чехослован», який розпочав видавати в 1911 р. Венцеслав Швіговський за фінансової підтримки В. Кліха та Ї. Індржишека.

Напередодні Першої світової війни ЧБОТ ім. Я.А. Коменського організувало низку публічних читань, диспутів, лекцій, в яких брали участь провідні вчені, громадські та культурні діячі з України та Чехії. У квітні 1912 р. голова товариства звернувся з клопотанням до Київського губернатора щодо дозволу на проведення публічних лекцій відомого чеського публіциста Франца Говорки на тему: «Відродження чеського народу і Франтішек Палацький». Клопотання Ї. Індржишека не знайшло підтримки у влади, губернатор відмовив у проханні читати лекції публіцисту Ф. Говорці, але дозволив членам товариства⁴⁶.

Для більш активної роботи потрібно було мати нове приміщення для проведення зборів і різноманітних культурно-просвітніх заходів. Тому товариство орендувало, а пізніше, за фінансової підтримки Ї. Індржишека, придбало за 120 тис. руб. земельну ділянку на Шулявці біля «Київського машинобудівного і котельного заводу Гретера і Криванека»⁴⁷. На цій ділянці товариство організувало земляцький клуб «Садок Стромовка».

Упорядкуванням ділянки займався заступник голови товариства, інженер заводу «Гретера і Криванека» Віктор Кашпар. Під його керівництвом було викорчувано чагарники, обрізано старі великі дерева, для театру збудували сцену, переодягальню для акторів, встановлено лавки на 600 осіб. На території парку «Садок Стромовка» було розміщено альтанки та побудовано павільйони для літнього ресторану. Інженер В. Кашпар став організатором заходів, що проходили в парку, під час яких обов'язково був присутній поліцейський для нагляду за дотриманням порядку чехами – підданими Австро-Угорської імперії. Щоб «задобрити» поліцейського, чехи вдавалися до хитрощів, встановивши для нього окремих столик з різноманітними наїдками та карафкою, наповненою міцними напоями.

У вихідні дні чеська громада м. Києва збиралась в парку «Садок Стромовка». Відпочинок був насичений різними цікавими заходами та іграми (кеглі, футбол), грали аматорські духовий та струнний оркестри. Молодь танцювала в чеських національних костюмах. У парку працював ресторан, де подавали чеські національні страви та напої⁴⁸.

Отже, діяльність товариства ім. Я.А. Коменського сприяла збереженню культури та традицій чехів. В цій діяльності товариство досягло найбільших успіхів з-поміж чеських товариств у Російській імперії. І хоча його робота не підтримувалась органами влади, але все ж йому вдалося відіграти помітну роль в культурно-освітньому розвитку чеської меншини в Київській губернії. Подальшого дослідження потребує функціонування ЧБОТ ім. Я.А. Коменського упродовж Першої світової війни.

¹ *Ковба Ж.М.* Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03. – Л., 1974. – 191 с.; *Коваленко С.М.* Діяльність чеських спортивних товариств у м. Києві на поч. XX ст. // Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 13 квіт. 2011 р. – К., 2011. – С. 122–127; *Сидорчук О.С.* Діяльність чеських громадських організацій Києва (серпень 1914 – квітень 1917 р.) // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільськ. – 2001. – Т. 5. – С. 242–247; *Сидорчук О.С.* Діяльність чеського благодійного і освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 роки) // Чехи на Волині: історія і сучасність : Пр. Житомир. краєзнав. т-ва дослідників Волині. – Т. 24. – С. 75–80; *Супруненко М.І.* Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) – К., 1951. – 343 с.; *Муратов А.А., Муратова Д.И.* Йиндржих Йиндрижишек или Генрих Игнатъевич // Рус. слово . – Прага, 2009. – № 7/8. – С. 30–35.

² *Клеванский А.Х.* Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. Чехословацкие политические организации и военные формирования в России 1914–1921 гг. М., 1965 – 366 с.; *Яковлев Л.И.* Дружба, рожденная Октябрем. – М., 1968. – 232 с.

³ *Vaculik J.* Česí v cizine 1850–1938. – Brno, 2009. – 188 s.; *Vazulik. J.* Dejiny volnukuch Čechu. Leta 1868 – 1914. – Praha, 1997. – 210 s.; *Краль В.* О контрреволюционной и антисоветской политике Масарика и Бенеша. – М., 1955 – 280 с.; *Веселы И.* Чехи и словаки в революционной России, 1917–1920 . – М., 1965. – 182 с.

⁴ Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром, Байкова гора и Демиевка с Саперной слободкой / По переписи 2 марта

1874 г., произвед. и разработ. Юго-Зап. отд. императ. Рус. геогр. о-ва; Изд. по распоряжению Киев., Подол. и Волын. генерал-губернатора. – К., 1875. – 456 с.

⁵ Švihovský V. Kijev a kijevští češi // Naše zahraničí. – 1924. – N 7, Sv. 4. – S. 153.

⁶ Завод «Большевик». – К., 1967. – С. 6–7.

⁷ Ковба Ж. М. Вказ. пр. – С. 102.

⁸ Центр. держ. іст. арх. України у м. Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 75, арк. 4–7, 12.

⁹ Vaculík J. Češi. – S. 114.

¹⁰ Відділ рукописів Ін-ту мистецтвознавства фольклористики і етнології ім. М. Т. Рильського ф. 7, спр. 6/37, арк. 28. – (Далі – ВРІМФЕ).

¹¹ Муратов А.А. Указ. соч. – С. 34.

¹² ВРІМФЕ. – ф. 7, спр. 6/37, арк. 15–21.

¹³ Prof. Alexej Pospíšil // Věstník Ústředního Sdružení Čechu a Slováků z Ruska. – 1930. – Č. 4. – S. 36.

¹⁴ Cyprián J. K historii česke školy v Kijevě // Ibid. – 1923. – Č. 2. – S. 2.

¹⁵ Ruský Cech. – 1906. – 17/30 října.

¹⁶ Španihel J. Adressář zahraničních čechu. – Praha, 1911. – S. 65.

¹⁷ Ruský Cech. – 1907. – 24 srpna.

¹⁸ Ibid. – 14/27 září.

¹⁹ Сидорчук О.С. Діяльність чеського благодійного... – С. 75.

²⁰ ВРІФЕ. – ф. 7, спр. 6/32, арк. 3.

²¹ Švihovský V. Op. cit. – S. 153.

²² Держ. арх. Служби безпеки України, ф. 6, спр. 57288 фп, т. 23 б, арк. 196; т. 14, арк. 8, 20; Ruský Cech. – 1907. – 14/27 září.

²³ Держ. арх. Київ. обл., ф. 10, оп. 1, спр. 489, арк. 1, 5; ВРІФЕ, ф. 7, спр. 6/32, арк. 3.

²⁴ Cyprián J. Op. cit. – S. 3.

²⁵ Českoslovan. – 1912 – 18 ledna.

²⁶ ВРІМФЕ, ф. 7, спр. 6/32, арк. 3.

²⁷ Сидорчук О.С. Діяльність чеського благодійного... – С. 75.

²⁸ ВРІФЕ. – ф. 7, спр. 6/32, арк. 3.

²⁹ Муратов А. А. Указ. соч. – С. 34.

³⁰ Сидорчук О.С. Діяльність чеського благодійного... – С. 75

³¹ ВРІМФЕ, ф. 7, спр. 6/32, арк. 1–2.

³² Ruský Cech. – 1907. – 13/26 prosince.

³³ Ibid., 1/14 ledna.

³⁴ Муратов А.А. Указ. соч. – С. 34.

³⁵ Zuman F.J. Jindřiška v historii našeho češství na Rusi // Věstník Ústředního Sdružení Čechu a Slováků z Ruska. – 1924. – Č. 3. – S. 7.

³⁶ Ibid. – Č. 5. – 1925. – S. 5.

³⁷ Сидорчук О.С. Діяльність чеського благодійного... – С. 75–76.

³⁸ Короткий звіт про діяльність добродійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського в Києві у період війни 1914–1917 рр. / Пер. з чеської Ю. Луцького. // Хроніка 2000 : Укр. культурол. альманах. – К., 1999. – Вип. 25/26 : «Україна-Чехія», ч. 1. – С. 269.

³⁹ ВРІФЕ, ф. 7, спр. 6/39, арк. 1.

⁴⁰ *Сидорчук О.С.* Діяльність чеського благодійного... – С. 76.

⁴¹ *Vaculik J.* Jihomoravský signatář kujevského zapisu Jan Volf. Jižní Morava, r. 35, sv. 38, s. 306.

⁴² *Švihovský V.* Op. cit. – S. 156.

⁴³ Řeč dra Václava Vondráka, bývalého předsedy Svazu čsl. Spolků na Rusi, u příležitosti odhalení pamětní desky Janu Volfovi v Brně dne 28 října 1924 // Věstník Ústředního Sdružení Čechů a Slováků z Ruska. – Příloha roc. 5. – Č. 2.

⁴⁴ *Сидорчук О.С.* Діяльність чеського благодійного... – С. 76.

⁴⁵ *Švihovský V.* Op. cit. – S. 156.

⁴⁶ *Сидорчук О.С.* Діяльність чеського благодійного... – С. 76.

⁴⁷ ВРІМФЕ. – ф. 7, спр. 6/38, арк. 13.

⁴⁸ *Муратов А.А.* Указ. соч. – С. 34.

Summary

In the article the author gives the history of foundation and activities of the Czech Komenskiy society in Kyiv.

Key words: the Komenskiy society, the «Stromovka» garden, Czech school, Czech theatre, Czech library.

В. М. Ковальчук

канд. іст. наук

*Національний університет державної
податкової служби України*

ПРОСВІТНИЦЬКІ СТУДІЇ М. П. БАЛЛІНА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СВІТОВОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

На основі вивчення архівних документів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського здійснено аналіз внеску М.П. Балліна в пропаганду досвіду світового, зокрема західноєвропейського та американського, кооперативного руху.

Ключові слова: М.П. Баллін, Україна, кооперація, світовий кооперативний досвід, просвітництво.

М.П. Баллін – видатний представник кооперативного руху на українських теренах в другій половині XIX – на початку XX ст. – відомий в науці як засновник першого вітчизняного споживчого товариства в Харкові, фундатор ремісничих артілей та шкіл, видавець та книготорговець. Літературно-публіцистична діяльність М.П. Балліна була спрямована на пропаганду кооперативної ідеї, суть якої, на його думку, полягала в справедливості «в усіх формах людського існування – в економіці, науці, літературі, свідомості».

Багато хто із сучасників М.П. Балліна мав його за ідеаліста та мрійника, проте підмурок для своїх ініціатив він мав міцний – це був досвід світового кооперативного руху, який нараховував на той час вже не одне десятиліття. Отож, одне з головних завдань своєї просвітницької роботи М.П. Баллін вбачав у пропаганді прогресивних економічних ідей розвинутих країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки.

В особовому архівному фонді М.П. Балліна, що міститься в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 326), є доволі значний за обсягом комплекс документів, що висвітлюють цю важливу сферу діяльності видатного кооператора. Це, зокрема, цикл студій М.П. Балліна «Закордонне

життя», що складається із статей, присвячених земельному питанню в Англії, німецьким університетам, англійським товариствам оптового продажу, Міжнародному статистичному вченому товариству, розвитку промисловості в Сполучених Штатах Америки тощо [1].

Плануючи видання власних «Альманахов кооперации» на 1870 та 1871 роки, М.П. Баллін займається перекладом праць провідних зарубіжних економістів і укладає їхню бібліографію [2].

У своїй статті «Что такое кооперация: Роберт Оуэн и его ученики» [3] український ентузіаст популяризує ідеї свого англійського передника та висвітлює історію одного з перших промислових кооперативних споживчих товариств Англії, яке виникло у 1830 р. у місті Рочдейл. У 1832 р. у облікових книгах цього товариства нараховувалося 52 члени, і воно мало лише 168 фунтів стерлінга (ф. ст.) статутного капіталу. Основним його напрямом було виробництво тканин. Проіснувавши три роки, воно припинило свою роботу. Десять років потому були здійснені дві невдалих спроби його відродження. Проте у 1844 р. 28 городян заснували нове товариство. Прагнучи зробити справедливою торгівлю та виробництво, вони назвали створену ними організацію «Кооперативне товариство чесних рочдельських піонерів». Діяльність товариства, – дізнаємося зі статті М.П. Балліна, – розпочалася з капіталу в 28 ф. ст., який «чесні рочдейльці» збирали по 2 пенси на тиждень. А вже на святкуванні 44-ї річниці від дня заснування було виголошено, що товариство має 11223 члени, пайовий капітал у 339937 ф. ст. та облігації на суму в 6528 ф. ст.

Акцентувавши увагу своїх читачів на тому, що наприкінці XIX століття в Англії діяло понад 1500 споживчих товариств з мільйоном членів, які продавали товарів на 33 млн. ф. ст., мали пайового та позичкового капіталу 12 млн. ф. ст. та отримували щорічний прибуток 4 млн. ф. ст., М.П. Баллін таким чином пропагував вигідність та велике майбутнє кооперативних ідей.

У інших документах фонду українського кооператора містяться дані про зарубіжні товариства оптового продажу, які почали діяти у 60-х роках XIX ст. М.П. Баллін аналізує їх за роками створення, репрезентує статuti, капітали, число членів, річний обіг, перелічує відділення, висвітлює їхню спеціалізацію (товариства з кредитування, зернові млини, хлібопекарські товариства тощо).

У передмові до свого видання «Робітничі союзи в Англії графа

Паризького» [4] М.П. Баллін розповідає про результати діяльності Англійського пайового товариства за перший рік існування. На твердження дослідника, збори «Асоціації розвитку соціальної науки», що проходили в Манчестері у 1866 р., доручили фундатору товариства Арчібальду Бріггсу скласти доповідну записку про роботу його вугільних копалень. І як результат, – королівська комісія, яка проводила дослідження робітничих союзів, ознайомившись на своєму засіданні у березні 1868 р. зі звітами А. Бріггса, дійшла висновку про безумовно задовільне становище членів їхнього промислового пайового товариства, у якому робітники приймали безпосередню участь в управлінні компанією.

Додаткові відомості про організацію та функціонування споживчих товариств за кордоном містяться в статті М.П. Балліна «Кооперативний союз (Манчестер)» [5]. Автор доводить до відома своїх однодумців, що ця організація була створена на засадах справедливості у виробництві та обміні. Одним із завдань, які ставив перед собою манчестерський союз, було «узгодження інтересів капіталіста та робітника справедливим розподілом між ними». У звітах кооперативних товариств Англії за 1890 рік М.П. Балліним оприлюднені такі промовисті дані: зареєстровано товариств в Англії – 2923, число їхніх членів на кінець року склало в Англії – 883798 осіб, в Шотландії – 171088.

На думку М.П. Балліна, споживча кооперація прямо чи опосередковано сприяє руйнуванню старих систем і торгових відносин, обмежуючи надприбутки власників засобів виробництва. Її схема може бути застосована до всіх станів населення, навіть і до найбіднішого. Вона допомагає людям розвивати взаємодопомогу. Від палких мрій економістів-утопістів кооперативна ідея відрізняється тим, що рекомендує солідні практичні заходи до удосконалення загального добробуту та об'єднання спільних зусиль задля індивідуальної вигоди.

Ще одним аспектом кооперативного руху, яким цікавився М. Баллін, була організація і діяльність закордонних сільськогосподарських споживчих товариств.

У своїй роботі, яка має назву «Революція у роздрібній торгівлі 1887 року» [6], М.П. Баллін характеризує становлення та розвиток одного з англійських сільськогосподарських товариств – «Кооперативного товариства оптового продажу». Справа була заснована у 1864 р. спілкою з 50-ти споживчих товариств з 17545 членами та

капіталом, що спочатку ледь сягав 1000 ф. ст. З часом воно стало лідером серед кооперативних товариств. До речі, створювалося воно з метою запобігання підробці виробленої продукції та сприяння її здешевленню. Через 2 роки свого існування товариство нараховувало 31000, а через 4 роки – вже 75000 членів. На додаток до головних офісів у Манчестері цим товариством були відкриті власні відділення у Н'юкастлі та Лондоні. Не менше семи агентств для закупівлі масла, шинки і яєць було засновано також в Ірландії, два агентства для закупівлі сиру і шинки розпочали свою роботу в Н'юборні, окрім того існували ще представництва «Кооперативного товариства» у Копенгагені, Гамбурзі, Руані та Кале. Для підтвердження ефективності діяльності товариства М.П. Баллін наводить цифри, що свідчать про обіг його капіталу, про кількість землі, що йому належить, тощо.

У своїй статті «Про артільні сироварні за кордоном» [7] він надає відомості про їхній розвиток у Німеччині, Італії, Швейцарії та деяких інших країнах. Особливу увагу автор приділяє Німецькому молочному споживчому товариству, розташованому біля міста Болле. Молочна ферма давала щодня 200000 літрів молока, яке розсилалося 107 возами. Кожний із працівників молочної ферми, згідно із внесеним ним капіталом, отримував частину прибутків. Окрім їдальні, гуртожитку та школи на фермі знаходилася і крамниця, де продукція відпускалася членам товариства за собівартістю.

Час заснування кооперативних сироварень точно не з'ясований: найвідоміші з них – Юрські – виникли у Швейцарії наприкінці XVII ст. «Є артільні сироварні швейцарського походження майже в усіх альпійських областях Савойї, Аости, Беллуно і Фріулі. Є вони і на Майні, на верхньому Рейні, в різних місцях Німеччини, Італії, Англії, Швеції, Норвегії, Данії, Росії та США», – писав у зазначеній статті М.П. Баллін.

«Одна корова – масло погане, багато корів – масло чудове», – говорять гірські жителі Беллуно. Ця приказка, – на твердження М.П. Балліна, – краще за все доводила ідею виникнення артільних сироварень у цій окрузі: бідні альпійські землі не давали змоги селянам займатися землеробством, тому тваринництво було єдиною надією на виживання. Проте бідність кожного поодинокого селянина не дозволяла утримувати більше 2–3 корів, через це їхні власники об'єднувалися і давали один одному молоко у борг так, щоб його було багато у одного в один день, у іншого – у другий і так

дали. Вони наймали сировара і платили йому по черзі – це особливість так званої турнарійської системи, що полягала в об'єднанні розрізаних елементів в одне ціле.

Наступним етапом розвитку сироварень було їхнє перетворення на кооперативні. У 1869 р. в Швейцарії діяло 372 сироварні, виробляючи приблизно 181400 гектолітрів молока на рік, і число членів у кожному товаристві сягало у середньому 30–40 чоловік. Було розраховано, що кооперативні сироварні збільшили рентабельність на 25 % відколи вони замінили індивідуальне сироваріння. Цю обставину М.П. Баллін пояснював економією палива, вдосконаленням знарядь праці та вдосконаленням процесу виробництва, а отже – меншими втратами молока. Окрім того, збільшення кількості худоби та більш якісне її вигодовування також сприяли збільшенню надоїв.

У Швейцарії правління кооперативних сироварень спільно проводило конференції та створило спеціальну біржу, на якій виробники та споживачі визначали ціни на продукцію, способи її перевезення до віддалених покупців, умови оптового продажу своєї продукції та придбання спільно палива, солі тощо. Сироварні покращували недостатньо міцний економічний стан дрібних землевласників і в той же час розвивали дух братерства, поширюючи демократичні засади кооперації.

М.П. Баллін у своїх студіях стверджував, що не можна було не визнати переваг заснування кооперативних молочних ферм, оскільки спільне ведення справи, безумовно, ліквідувало такий негативний момент, як одноосібне привласнення результатів найманої праці.

Вивчаючи досвід прогресивного зарубіжного кооперативного руху, М.П. Баллін усіма силами шукав можливості застосування його на українських теренах [8], проте його ідеї, зокрема об'єднання великих молочних кооперативних ферм та споживчих товариств, на той час не знайшли підтримки ані у місцевої влади, ані у селян: недостатній рівень освіти не лише в селах, але і в містах спричинив до того, що навіть керівники тодішніх споживчих товариств не могли зрозуміти ідеї кооперації, вважаючи її простим поєднанням праці і капіталу.

1. ІР НБУВ, ф. 326, № 150–157.
2. Там само, № 793–794.
3. Там само, № 633–634.

4. *Баллин Н.П.* Рабочие союзы в Англии графа Парижского. – СПб., 1871. – 192 с.

5. IP НБУВ, ф. 326, № 251.

6. Там само, № 153

7. Там само, № 386.

8. Там само, № 3.

Summary

Having studied the archive documents from the funds of the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine named author performs the analysis of the contribution of M.P. Ballin to the popularization of the experience of the global cooperative movement, West European and American in particular.

Key words: M.P. Ballin, Ukraine, cooperation, global cooperative experience, education.

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 027.021:271.5(477):71

І. О. Ціборовська-Римарович
канд. іст. наук
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

МІСЦЕ І РОЛЬ МЕДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СТРУКТУРІ КНИГОЗБІРНІ ОСТРОЗЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ

Присвячено ролі медичної літератури в діяльності католицьких монастирів XVI–XVIII ст. на прикладі бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму. Представлено «палітру» медичних видань, які зберігалися в книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму, запропоновано їхню історико-книгознавчу характеристику, провенієнції медичних стародруків визначено як важливе джерело до історії медицини України.

Ключові слова: бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму, медичні стародруки, історія медицини України.

Монастирська медицина є важливою сторінкою в історії медичної науки, яка розкриває один з аспектів її розвитку в добу Середньовіччя та Модерної доби. В монастирях навчали лікарського фаху, при них існували шпиталі для хворих та аптеки. Лікарська справа на всіх етапах розвитку людського суспільства завжди була життєво необхідною, викликала повагу до її фахівців, потребувала від людини високої ерудиції, особливих здібностей та рис характеру. Спрямована на піклування про здоров'я людини, часто на боротьбу за її життя, вона займалася лікуванням хворих, полегшенням страждань немічних. Вона була однією із сфер діяльності монастирів, які керувалися християнськими морально-етичними нормами, сформульованими в постулатах: «любов до ближнього», «полегшення духовних та фізичних страждань», «допомога бідним та стражденим». І в цьому головне завдання медицини перегукувалося з християнською мораллю.

Багато святих Християнської Церкви вважалися покровителями лікарської справи. Св. Апостол Лука, «улюблений лікар», був по-

кровителем не тільки художників, але й лікарів [1, 128]. Покровителями лікарів та аптекарів вважалися брати-близнюки св. Козьма та св. Даміан [1, 114], лікарів – св. Пантелеймон та св. Рох, захисник від чуми, холери та інших інфекційних хвороб [1, 192–193]. Покровителькою офтальмологів, оптиків та сліпих була св. Люція [1, 131], покровителькою повитух – св. Доротея Каппадокійська [1, 67], покровителькою стоматологів – св. Аполлонія [1, 24]. Заступником хворих на епілепсію та хворобу, яка одержала назву «танок св. Вітта», покусаних зміями і скаженими собаками вважався св. Вітт [1, 45]. Покровителем хворих був св. Антоній Аббат. За церковною історією цілительством займалися св. Текля [1, 216–217], св. Трифон і преподобний Агапіт.

Одним із джерел у дослідженні монастирської медицини можуть бути фонди монастирських бібліотек. З іншого боку, присутність медичних видань у бібліотечних фондах розширює їхню тематичну палітру і повніше відтворює діяльність монастиря. Медична література монастирських бібліотек досі не була об'єктом самостійного фахового історико-медичного чи історико-книгознавчого дослідження вітчизняних науковців. Метою даної публікації є історико-книгознавчий аналіз стародруків медичної тематики з фондів бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму в контексті історії бібліотек римо-католицьких монастирів в Україні та історії медицини.

Острозький єзуїтський колегіум (1624–1773) був уфондований дідичкою Острога кн. Анною Алоїзою Острозькою (1603–1654), дочкою волинського воєводи кн. Олександра Острозького, онучкою київського воєводи, протектора Православної Церкви, фундатора і патрона Острозької академії, благовірного кн. Костянтина Василя Острозького, дружиною великого литовського гетьмана Кароля Ходкевича. Кн. Анна Алоїза Острозька 1624 р. і 1627 р. відписала Колегіуму значні маєтності та пожертвувала ділянку і матеріали для будівництва приміщення Колегіуму й костелу. Наданням від 27 липня 1624 р. Колегіуму належали: Білі Береги, Бодаки, Княгинине з фільварком, Мартиновщина, Нараїв, Острів, Спасів з фільварком, Шаварки, Уїздці, Волиця і Заруддя. За наданням 1627 р. йому належали: Кургани, Могиляни, Мощаниця з фільварком, Берездів, Мишківці, Монастерок, Волосківці, Новородчизна [5, 482]. Кн. Анна Алоїза Острозька дарувала Колегіуму книжки, про що свідчать стародруки з гербовим суперекслібрисом княгині з бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму [3; 4].

Книгозбірні єзуїтських колегіумів можна назвати багатоструктурними підрозділами. Зібрання книжок орденського осередку складалося з фондів головної, вживаючи сучасну лексику, фундаментальної бібліотеки та менших, спеціалізованих бібліотек, до яких відносилися бібліотека аптеки та бібліотечка інфірмерії. Частина медичної літератури могла знаходитися і у фонді головної бібліотеки.

Взагалі складно на основі джерел, які збереглися до нашого часу, констатувати ступінь використання монастирських бібліотечних фондів, інтенсивність читання бібліотечних книжок. Один із шляхів визначення ступеня використання друкованих джерел – це їхнє цитування. Інший шлях – прослідкувати в творах сліди досліджених джерел і використаних праць. Це стосується різних галузей знань, в тому числі й медицини. Наявність книжки в бібліотеці, запис, що засвідчує особу власника книжки, маргінальні записи на її берегах – коментування тексту, записи посилань на інші медичні видання, нечасті випадки наявності на форзацах вставлених для нотаток чистих аркушах медичних рецептів, способу приготування ліків – все це дає інформацію про використання даного твору, ступінь обізнаності й фаховий рівень власника книжки, лікаря чи аптекаря орденського осередку. Шкода тільки, що перелічені факти всі разом трапляються дуже рідко. Але скрупульозно зібраний фрагментарний фактографічний матеріал дає можливість яскравіше висвітлити рівень розповсюдження медичних знань, ступінь обізнаності з досягненнями світової медичної науки, роль монастирів у наданні медичної допомоги хворим тощо.

Загалом джерельна база подає скупі дані про медичні книгозбірні монастирів, часом не дає можливості встановити імена авторів і назви медичних праць, якими користувалися ченці, поповнюючи свої теоретичні знання з різних галузей медичної науки, необхідні для лікування хворих людей та звірів, застосування медикаментів. Списки книжок, які після поділів Речі Посполитої склалися під час канонічних візитацій в монастирях, що опинилися в складі Російської імперії, інформували тільки про наявність медичних видань і подавали їхню загальну кількість. В наш час, якщо не збереглися каталоги чи інвентарі монастирських книгозбірень, це єдине джерело, окрім власне стародруків.

Діяльність на медичній ниві в єзуїтських колегіумах здійснювалася через функціонування аптек та інфірмерій. Аптеки в єзуїтських колегіумах засновувалися, в першу чергу, для обслугову-

вання його мешканців. Аптека займалася виготовленням і розповсюдженням ліків, але в ній можна було придбати коріння приправ, ароматичні речовини, алкогольні напої тощо. Ліки єзуїтських аптек виготовлялися, в основному, на місцях. Сировину для ліків одержували або збираючи трави, квіти, коріння, насіння, або купуючи необхідні речовини і переробляючи їх за існуючими рецептами. З цієї причини аптека мала велике значення і часто ретельно фахово комплектувалася. Її завданням було підготувати адепта до медичних занять і забезпечити відповідними вказівками щодо виготовлення ліків та їхнього застосування при лікуванні хворих. Для забезпечення аптеки лікарськими рослинами колегіуми в своїх маєтностях мали сади, де їх вирощували. Аптечні бібліотеки не були дуже великими. Вони нараховували в своєму фонді до кількох десятків томів. Менш потрібні в повсякденній діяльності медичні видання зберігалися в головній бібліотеці монастиря. Ліки, виготовлені в колегіумній аптеці, могли безкоштовно роздаватися бідним та бонефакторам Ордену. Аптекарями були члени Товариства Ісусового. Фах аптекаря в Ордені єзуїтів відносився до такого, яким займалися впродовж усього життя. Принцип «ротації кадрів» у Товаристві Ісуса стосувався і аптекарів, і лікарів, і інфірмарів. Багато орденських аптекарів, завдяки таланту й тривалій практиці, ставали відомими не тільки в місті, але далеко за його межами. До розвитку й популярності єзуїтських аптек спричинився обмін досвідом у галузі фармації як на теренах окремо взятої провінції, так і в межах цілого Ордену. З 1591 р. набули поширення, завдяки позитивним наслідкам лікування, так звані «єзуїтські пігулки» проти епідемічних хвороб (моривиці), які почав виробляти у Кракові брат Вільгельм Ламбертус (†1600; [5, 353], англієць за походженням. З 1643 р. єзуїтські аптеки уславилися постачанням «єзуїтського порошку», який виробляли з кори хінного дерева і який був головним засобом лікування малярії. Кора хінного дерева була привезена до Європи з Південної Америки 1640 р. лікарем віце-короля Перу доном Жуаном Вега. Про лікувальну дію хініну дізналися отці єзуїти і взяли імпорт кори під свій суворий контроль. В Римі популяризував хінін як “pulver jesuiticus” іспанський теолог, згодом кардинал Хуан де Людо.

Аптеки колегіумів, як і власне Товариство Ісуса, переживали різні ситуації у своїй діяльності. Візитатор Помпіліус Ламбертенго у своєму меморандумі від 11.09.1629 р., призначеному для ректо-

рів колегіумів Речі Посполитої, в пунктах № 23 і № 24 зазначив, що при єзуїтських колегіумах є забагато аптек і заборонив продавати ліки, наказавши безкоштовно видавати ліки бідним та благодійникам Ордену за розпорядженням ректора. Він ухвалив, щоб аптекою опікувалася світська особа, а брати-єзуїти опікувалися інфірмерією. Останнє розпорядження виконувалося не вповні, бо світська особа після навчання аптекарській справі бажала відкрити власний заклад, щоб мати більший прибуток. Тож аптекарями і надалі продовжували бути члени Товариства Ісусового [5, 14]. За розпорядженням візитатора Фабриція Банфі (Banfi), з 1645 р. аптекарю-єзуїту заборонялося лікувати хворих жінок. Він також не мав права довільно виписувати ліки. Ліки він мусів одержувати через посередництво міністра дому.

Для утримання аптек часто використовували грошові суми, одержані від продажу ліків. Гроші необхідно було спрямовувати на подальший розвиток аптек, а надлишок віддавати до провінціо-нальної каси й аптекам інших колегіумів. Деякі аптеки однак мали сталі фондуші або записи, яких вистачало на їхнє утримання, а аптекарі віддавали прибутки від аптекарської справи на релігійні потреби свого колегіуму. Популярність єзуїтських аптек серед населення часом провокувала конфлікти з міськими аптекарями [5, 14–15].

Відомості про аптекарів єзуїтських колегіумів подають каталоги орденських провінцій, інформацію про обладнання аптек можна віднайти в історіях колегіумів і доповідних записках їхніх ректорів.

В Острозькому єзуїтському колегіумі аптека була заснована в 1628 р., розширена – в 1641 р. Вона не мала жодних фондушних записів, але функціонувала без перерви до закриття колегіуму в 1773 р., після чого була продана Едукаційною Комісією. Якийсь час в колегіумній аптеці працював кваліфікований аптекар Бальтазар із Тюрингії (XVII ст.), протестант за віросповіданням, який не зміг дістатися до Києва і залишився в Острозі, прийнявши католицьку віру. Він підніс рівень місцевої аптеки на вищий щабель і навчив своєї справи брата Степана Войтельського. Архівні документи зберегли для історії імена 23 аптекарів Острозького єзуїтського колегіуму, які працювали тут з 1628 до 1773 р. [5, 483].

В орденському домі було приміщення, в якому перебували хворі члени Ордену і яке називалося інфірмерія. Приміщення ін-

фірмерії складалося з кількох кімнат для догляду за хворими, найчастіше до 10 ліжок. Опікувався хворими інфірмар. Орденські правила залучали до підготовки на посаду інфірмара братів – членів Ордену, які відзначалися фізичною силою і здоров'ям, а також такими душевними якостями, як доброзичливість та терпіння. Інфірмари піклувалися про фізичний стан хворих, давали приписані аптекарем або лікарем ліки, несли моральну втіху. Діяльність інфірмарів регламентували правила братів-інфірмарів. У Польській та Литовській провінціях Товариства Ісуса інфірмерії існували у всіх колегіумах і в багатьох резиденціях. У XVII ст. в багатьох єзуїтських колегіумах почалося заснування аптек, і часто аптекарі, хоча і не завжди, виконували обов'язки інфірмара [5, 229]. В інфірмерії для хворих тримали невелику кількість книжок, часто ілюстрованих. Серед них завжди були аскетичні твори, які повинні були допомагати переносити страждання від хвороб, полегшувати недужим нелегкий шлях повернення до здорового стану [8, 263]. В цьому випадку книжки мали виконувати психотерапевтичну функцію.

Стан джерельної бази для дослідження фонду колегіумної книгозбірні взагалі і медичної літератури в ньому зокрема сьогодні не є ретельно відпрацьованим і не вирізняється багатством і різноманітністю документів та їхньою кількістю. Каталог бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму часів його існування, тобто джерело інформації першого порядку, не зберігся. Але в каталозі бібліотеки Волинської православної духовної семінарії (Інститут рукопису НБУВ, ф. I, спр. 4726), укладеному 1893 р., куди влилися стародруки єзуїтської книгозбірні, зазначено, які книжки надійшли з єзуїтської бібліотеки Острога. Разом із стародруками острозької єзуїтської книгозбірні, найбільша відома сьогодні частина якої зберігається тепер у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), ці відомості дозволяють реконструювати досить повно репертуар медичної літератури, яка знаходилася в колегіумі на середину XVIII ст. Але треба мати на увазі, що бібліотечний фонд мав втрати під час реєвакації у 1813 р. з м. Кобеляки Полтавської губернії після війни 1812 р. з Наполеоном Бонапартом, страждав від пожеж вже в складі книжкового зібрання Волинської православної духовної семінарії. До того ж у рукописному каталозі частина бібліографічних описів стосується дефектних примірників без початку і закінчення, без

оправи, в поганому стані збереження, на яких не збереглися провенієнції. Це могло завадити укладачеві каталогу наприкінці XIX ст. визначити приналежність видань XVI–XVIII ст. до конкретної книгозбірні в минулому. А серед подібних примірників могли бути й медичні стародруки з книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму. Тож книжок з медицини в її складі цілком могло бути більше, ніж зафіксовано в рукописному каталозі семінарії. У тексті публікації після вихідних даних стародруків подаються їхні номери за рукописним каталогом Волинської духовної православної семінарії.

Другим важливим джерелом є власне стародруки з острозької книгозбірні, які збереглися до нашого часу з провенієнціями, власницькими книжковими знаками тощо. Зроблені підрахунки подають таку кількість видань медичної тематики, включаючи ботанічні атласи, в книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму – 57 видань. Для порівняння подаємо відомості про наявність медичних книжок у монастирях інших католицьких орденів, включаючи Орден бонефраторів або Орден братів милосердя, в якому лікування та догляд хворих були основним видом діяльності. Лікуванням хворих та утриманням шпиталів окрім бонефраторів займалися єзуїти, тринітарії, босі кармеліти, василіяни. Відповідно, вони теж мали певну кількість медичних книжок у своїх монастирях.

Візитація 1818 р. луцьких бонефраторів зафіксувала в монастирі 63 книжки, серед них 16 – з медичної тематики [6, 48]. Бонефратори в монастирі, що у Високому Литовському, на початку XIX ст. мали 53 медичні книжки, гродненські бонефратори – 21, віленські – 14 медичних книжок у 22 томах [10, 89], вишнівецькі босі кармеліти у своїй книгозбірні зберігали 18 медичних книжок [6, 53], луцькі тринітарії – 46. Наведені дані дозволяють зробити висновок, що Острозький колегіум був непогано забезпечений медичною літературою, беручи до уваги, що лікарська справа не відносилася до основних видів діяльності членів Товариства Ісусового. Аналіз змісту медичної літератури засвідчує, що тогочасні здобутки медичної науки були представлені досить широко в монастирській книгозбірні.

Серед 57 видань були праці 42-х медиків, відомих в історії медицини від давніх часів до XVIII ст. Це були медичні твори лікарів давніх часів: давньогрецького лікаря Гіппократа, давньоримського філософа й письменника Авла Корнелія Цельса (Celsus; 1 ст.

до н.е.–1 ст. н.е.), давньоримського лікаря Клавдія Галена (бл. 130–бл. 200), та Модерної доби: Теофраста Парацельса (1493–1541), який ввів застосування металів у фармакологію, стверджував у медицині перевагу досвіду над авторитетом античних авторів, «батька анатомії» Андреа Везалія (1514–64), французького лікаря Жана Фернеля (Fernel, лат. Fernelius; 1497–1558; [8, 259]), який у своїй роботі «Universal medicine» вперше медичну науку поділив на фізіологію, патологію й терапію; іспанського лікаря Луїса де Меркадо (лат. Mercatus; 1513–1599; [7, XI, 54]), німецького ботаніка і медика Леонарда Фукса (Fuchs; 1501–1566; [7, VIII, 864]), польського лікаря Симона з Ловіча (XVI ст.), французького лікаря Жан-Жака Векера (Wecker; 1528–1586; [7, XV, 1295]), італійського медика Луки Антоніо Поржіо (Porzio, лат. Portius; 1639–1728; [7, XII, 1486]), Германа Бургааве (1668–1738) – визначного голландського клініциста, який ввів термометр у повсякденний звичок, та ін.

Хронологічно медичні стародруки розподілялися таким чином: XVI ст. – 24 видання, XVII ст. – 26 видань, XVIII ст. – 7 видань.

За місцем видання медична література в книгозбірні була представлена друкарнями таких європейських міст: Авіньйон – 1 вид., Базель – 5 вид., Бергамо – 1 вид., Брешія – 1 вид., Венеція – 3 вид., Відень – 2 вид., Гданськ – 1 вид., Ієна – 2 вид., Кельн – 1 вид., Краків – 1 вид., Лейден – 3 вид., Лейпціг – 2 вид., Ліон – 7 вид., Лондон – 1 вид., Любек – 1 вид., Монтебельяр – 1 вид., Нюрнберг – 3 вид., Падуя – 3 вид., Париж – 3 вид., Торунь – 1 вид., Утрехт – 1 вид., Флоренція – 1 вид., Франкфурт-на-Майні – 11 вид.

Книжки були присвячені різним галузям медичної науки та лікуванню різних хвороб. Найширше була представлена фармація – 12-ма виданнями. Цю галузь представляли фармакопеї, праці про способи приготування ліків, трактати про протиотрути, зокрема праця Ж.Ж. Векера “Antidotarium generale” (Базель, 1585; № 3095). Серед фармакопей в книгозбірні були представлені такі видання: праця німецького лікаря й хіміка Йоганна Цвельфера (Zwelfer, 1618–1668; [7, XV, 1521]) “Pharmacopoeia regia...” (Нюрнберг, 1693; № 3143), “Dispensatorium pharmaceuticum austriaco-viennense...” (Відень, 1737; № 3148). Фармацію представляли праця німецького ботаніка, помолога і фармацевта Валерія Кордуса (Cordus, 1515–1544; [7, V, 133]) “Dispensatorium pharmacorum omnium...” (Нюрнберг, 1598; № 3103), праця німецького лікаря, професора ботаніки, хірургії

й анатомії у Лейпцігу Міхаеля Етмюллера (Ettmuller, 1648–1683; [7, VII, 1082]) “Opera pharmaceutico-chymica” (Ліон, 1686; № 3142), три праці німецького лікаря, відомого фармацевта Йоганна Гельфрика Юнгкена (Jungken; 1648–1726; [7, IX, 1110]), видані у Франкфурті-на-Майні: “Medicus praesenti seculo accomodandus...” (1672; № 3134), “Lexicon pharmaceuticum...” (1698; № 3145), “Lexicon chymico-pharmaceuticum...” (1709; № 3136).

Тісно пов'язаними з фармакологією були ботанічні видання, які містили інформацію про рослини та їхні лікувальні властивості. Часто ці видання мали форму ботанічних атласів, багато ілюстрованих зображеннями рослин. З ботанічних видань у списку книжок острозької єзуїтської книгозбірні стоїть знаменита праця Леонарда Фукса “Historia stirpium commentarii insignes” (Базель, 1542), перше прижиттєве видання латинською мовою, яке вважається найранішим монументальним ботанічним трактатом. Її автор – німецький лікар, один із трьох основоположників ботанічної науки, поряд із Отто Брунфелсом (Brunfels) і Ієронімом Боком (Bock). Він був лейб-медиком бранденбурзького маркграфа Георга (1528–1531), професором медицини у Тюбінгенському університеті. Видання вміщує описання 400 диких і 100 культивованих рослин та відомості про їхнє медичне застосування. Книжка ілюстрована 512 дереворитами із зображеннями рослин. Ілюстрації були виконані художником Аьбрехтом Меєром (Meyer), який малював рослини за вказівками Леонарда Фукса, художником Генріхом Фультмаєром (Fullmauer), який переносив малюнки на дерев'яні дошки, та гравером Рудольфом Спеклем (Rudolf Speckle), який вирізав зображення на дереві.

У колегіумній книгозбірні в двох примірниках зберігався відомий ботанічний атлас авторства Матіаса де Лобеля (L'Obel de, лат. Lobelius; 1538–1616) і Пітера Пена (Pena, 1538–1605) “Stirpium adversaria nova ...” (Лондон, 1570; № 3090).

У книгозбірні були представлені праці з анатомії і хірургії. З анатомії – капітальна праця Андреа Везалія “De humani corporis fabrica...” (Ліон, 1552; № 3079), з хірургії – твір видатного італійського хірурга Джованні Віго (Vigo, 1460–1525) “Practica chirurgica” (Без тит.; № 3184), який видавався 40 разів, твір відомого німецького хірурга Вільгельма Фабриса (лат. Fabricius; 1560–1634; [7, VIII, 21]), в якому йдеться, зокрема, про лікування гангрені “Selectae observationes chirurgicae quinque et viginti, item de gagnghrena...” (S. l.;

1598; № 3105). Серед видань п'яти праць Луїса де Меркадо, опублікованих у Франкфурті-на-Майні, були твори, присвячені хірургії: “Opera omnia medica et chirurgica in 5 t.” (1620; t. 1, 2, 3; № 3117); “De puerorum educatione custodia et providentia” (1629), “De mulierum affectionibus” (1620; № 3120), “Institutiones chirurgicae” (1619), “Institutiones ad usum et examen eorum, qui luxatoriam exercent artem” (1625).

Відносно невелика кількість праць з хірургії може бути пояснена об'єктивними причинами. Ця галузь медицини по суті залишалася поза увагою лікарів-ченців, бо рішеннями Латеранського собору 1139 р. та Собору в Монпельє 1162 р. заборонялося духовним особам проводити медичні маніпуляції, при яких проливалася кров. Окрім того, заборона папою Бонифацієм VIII у 1300 р. під страхом відлучення від церкви робити розтини людських тіл після смерті гальмувала розвиток медичних знань [2, 50].

У колегіумній бібліотеці зберігався опус Корнелія Цельса «Про медицину». Його розділи були присвячені питанням гігієни, хірургії, захворюванням шкіри. Запис про це видання в рукописному каталозі бібліотеки Волинської православної духовної семінарії так інформує про острозький примірник: «“Libri octo medici”. Падуя. 8°. Без титулу і перших 8 сторінок; № 3180». Перше видання твору побачило світ у 1566 р.

У монастирській книгозбірні були трактати про методи лікування різних хвороб французького лікаря і натураліста Гільйома Ронделе (Rondelet, 1507–1556; [7, XIII, 1367]) “Methodus curandorum omnium morborum corporis humani in tres libros distincta” (Париж, [s. a.]; № 3182), про лікування лихоманок “De febribus” (Лейден, 1598; № 3102) голландського лікаря, професора медицини Лейденського університету Йохана Герна (лат. Heurnius; 1543–1601; [7, IX, 264]), про хвороби очей Філіппа Монтальдо “Optica intra philosophiae et medicinae arcam. De visu, de visus organo, et objecto theoriam accurate complectens” (Флоренція, 1606; № 3111). У фонді бібліотеки знаходилася праця Луки Антоніо Поржіо з військової медицини “De milites in castris sanitate tuenda” (Відень, 1685; № 3140).

Доробок голландського клініциста Германа Бургааве представлений виданнями 4 праць: “Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis” (Лейден, 1737; № 3153), “Tractatus de viribus medicamentorum” (Іена, 1752; № 3156), “Tractatio medico-practica de lue venera” (Лейден, 1751; № 3155), “Opera” (Нюрнберг, 1755).

Важливу інформацію про надходження книжок до бібліотеки

та їхнє використання подають провенієнції. Стародруки з аптечної бібліотеки колегіуму на титульних аркушах мають запис: “Pro Apotheca Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu” («Для Аптеки Острозького єзуїтського колегіуму»).

Для історії медицини цікаво простежити зв'язок «книжка – фахівець». Такі випадки трапляються не так часто, як би хотілося досліднику. Серед медичних стародруків книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму є яскрава ілюстрація такої сув'язі. Примірник прижиттєвого видання праці італійського лікаря, доктора медицини Джованні Томазо Мінадо (лат. Minadous; 1540–1615; [7, XI, 277] “De humani corporis turpitudinibus cognoscendis et curandis libri tres...” (Падуя, 1600; № 3106) має в собі чотири записи, які оповідають про його долю. Книжка була придбана за 6 тинфів для аптеки Острозького єзуїтського колегіуму його аптекарем Бенедиктом Харлецьким. Про це свідчать перші два записи, які зроблено одним почерком, найвірогідніше самим аптекарем: 1) “Hunc librum emi 6 Tynf. P. Apotheca Ostrogiensis / Societatis Jesu” («Цю книжку я купив за 6 тинфів [польських] для Острозької аптеки Товариства Ісусового», 2) “Benedictus Charlecki S. J. Apoth. Ostrog[iensis]” («Бенедикта Харлецького, члена Товариства Ісусового, острозького аптекаря»). 1766 року Бенедикт Харлецький передав книжку Острозькому колегіуму, факт, який засвідчують наступні два записи: 3) “Collegii Ostrogiensis / Societatis Jesu / 1766 / ex dono Benedicti / Charlecki S. J.” («З дару Бенедикта Харлецького, члена Товариства Ісусового Острозькому єзуїтському колегіуму 1766 року»), 4) “Applicui Collegii Ostrogiensis Soc[ietatis] Jesu” («Надав Острозькому єзуїтському колегіуму»). Три записи розміщуються на форзаці стародруку, один під № 3 – на титульному аркуші. Бенедикт Харлецький (1724 – після 1773) був аптекарем, інфірмарієм і фармацевтом у Любліні в 1750–1752 рр., Острозі – в 1752–1769 рр., Станіславі – у 1771–1773 рр. Після касації Ордену єзуїтів він залишався у Станіславі [5, 86].

Поданий у публікації матеріал інформує про розповсюдження в Україні у XVI–XVIII ст. друкованих праць провідних європейських медиків та їхнє використання, повніше розкриває історію книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму, дає можливість провести порівняльний книгознавчий і джерелознавчий аналіз медичних видань бібліотеки цього Колегіуму з медичними виданням, які зберігалися в бібліотеках інших єзуїтських колегіумів на етнічних українських

землях, що, в свою чергу, додасть новий фактографічний матеріал в історію монастирської медицини в Україні.

1. *Апостолос-Каппадона Д.* Словарь христианского искусства. – Челябинск, 2000. – 266 с.

2. *Голяченко О. М., Ганіткевич Я. В.* Історія медицини. – Тернопіль, 2004. – 246 с.

3. *Ціборовська-Римарович І.О.* Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Сер. Іст. науки. – Острог, 2009. – Вип. 13. – С. 378–392.

4. *Шемета Ю.* Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 157–171.

5. *Encyklopedija wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995 / Oprac. L. Grzebień.* – Kraków, 2004. – 882 s.: il.

6. *Giżycki J. M.* Klasztor O. Karmelitów bosych w Wisniowcu // *Rocznik Wołyński.* – Równe, 1939. – Т. 8.

7. *Grand dictionnaire universel du XIX siecle / P. Larousse.* – Paris, s. a. – 15 t.

8. *Grzebień L.* Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku // *Archiwa, Biblioteki i Muzea kościelne.* – Lublin, 1975. – Т. 30. – С. 223–278; Т. 31. – С. 225–281.

9. *Kardaszewicz St.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa ; Kraków, 1913.

10. *Pidtypczak-Majerowicz M.* Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1996. – 193 s. – (*Acta Universitatis Wratislaviensis ;* § 1815. *Bibliotekarstwo XX*).

Summary

The article covers the information about the role of medical editions in the activity of the Roman-Catholic friaries by example the Ostrog Jesuit College and presents historical and bibliological analysis of the literature on medicine in the Ostrog College Library. The publication examines also the provinienes in the medical editions of this friary's library and characterizes them as valuable source for the history of medicine in Ukraine.

Key words: Ostrog Jesuit College library, medical old-printed books, history of Medicin in Ukraine.

УДК 7.636(084.5):94(477)“19”

О. М. Донець
*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**УКРАЇНСЬКИЙ ДРУКОВАНИЙ ПЛАКАТ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980 – ПОЧАТКУ 1990 РОКІВ
ЯК ХРОНІКА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗРУШЕНЬ ПЕРІОДУ
ПЕРЕБУДОВИ (НА МАТЕРІАЛАХ ЗІБРАННЯ НБУВ)**

Йдеться про докорінні зміни в розвитку й функціонуванні українського друкованого плаката, що відбулися під впливом певних соціокультурних умов у період з другої половини 1980-х до початку 1990-х років ХХ ст. Розглядається тематика плаката та його художньо-стилістичні особливості, номіновані обставини, що спричинили зникнення з обігу масового друкованого плаката й появу концептуального авторського плаката, який цілком перейшов до сфери графічного дизайну.

Ключові слова: український радянський плакат; період перебудови; концептуальний авторський плакат.

Мистецтво українського радянського плаката ніколи не стояло осторонь державної ідеології та політики. На цьому неодноразово наголошували в своїх роботах українські та зарубіжні дослідники, зокрема Л. Владич, Н. Бабуріна, О. Шклярчук та ін. Адже власне плакат як найбільш інформативний вид прикладної графіки виник «на потребу дня» і завжди віддзеркалював найактуальніші проблеми сьогодення, пропагував, декларував, просував, рекламував...

Втім плакат не лише застосовувався для маніпулювання громадською думкою поряд з іншими засобами масової інформації, а й за допомогою візуальних художніх образів фіксував соціальні та культурні зміни в суспільному житті. Саме в цьому й полягає його беззаперечна історична вагомість і першоджерельна цінність. Стосовно українського радянського плакату принагідно зазначимо, що його політико-ідеологічна спрямованість не завадила художникам-плакатистам створювати досконалі за художньою формою і змістом твори. Політична заангажованість цього виду мистецтва, як

слушно зазначає у своїй статті «Территория плаката» художник-графік, скульптор і дослідниця плакатного мистецтва Ірина Вештак-Остроменська¹, «змивається часом, і залишається тільки графічний лист, в якому збережена пластична стилістика моменту, талант чи невміння творця. Ці матеріальні свідчення історії були зроблені художниками, а значить не тільки їхніми руками, а й душею». Адже тільки в мистецтві плаката гра візуального і вербального та їхнє гармонійне поєднання відбуваються на високому інтелектуальному рівні: розкуто, лаконічно й оперативно, всебічно розкриваючи талант митця.

На жаль, найінтелектуальніший вид графічного мистецтва – плакат – лишився поза увагою сучасних українських дослідників. Про сучасний стан речей з вивчення українського плаката другої половини ХХ ст. Ірина Вештак-Остроменська зазначає: «На сьогодні реальність така – якщо знайомитися з історією мистецтва України за каталогом «Мистецтво України ХХ століття», товщиною, що претендує на об'єктивність, в Україні такого виду графіки, як плакат, не існувало. А втім плакат (точніше феномен соціалістичного плаката) цікавий хоча б тим, що це був наймасовіший вихід художників в люди за весь час існування світового мистецтва». Зі свого боку можемо додати, що автори сучасної багатотомної «Історії українського мистецтва» також не приділили належної уваги вивченню цього виду графіки. Зокрема, плакат 1960–1980-х років вважається «масованою, добре спланованою й нестримною атакою на психіку, що провадилась у різноманітних громадських місцях: у закладах, на підприємствах, у транспорті, на вулицях»². Характеристика цього виду мистецтва за два десятиліття викладена в одному абзаці друкованого тексту, хоча автори претендують на «глибокий і всебічний культурологічний та мистецтвознавчий аналіз»³.

Значну частину зібрання Відділу образотворчих мистецтв (близько 1500 од.) складають плакати середини 1980-х – початку 1990-х років – періоду, який увійшов в історію України під назвою «перебудова» і розпочався з квітня 1985 р., коли новим лідером КПРС, генеральним секретарем партії було обрано Михайла Горбачова. Це був переломний момент у суспільно-культурному житті країни, а в мистецтві плаката – час небувалого відродження й, разом з тим, несправджених сподівань; плідної праці відомих майстрів-плакатистів і залучення талановитої молоді, яку раніше не приваблювала сувора регламентованість цього виду мистецтва.

У зібранні міститься чимало друкованих плакатів відомих українських художників-графіків: Тимофія і Тамари Ляшуків, Євгена та Клавдії Кудряшових, Федора Глущука, Олега Терентьєва, Віталія Шості, Олега Векленка, Юрія Мохора, Володимира Вештака, Віктора Бистрякова, Валерія Вітера, Олексія Штанка, Романа Кириченка, а також молодих на той час художників-графіків: Леоніда Берната, Вячеслава Єрка, Віктора Пішого, Ігоря Хари й багатьох ін. Отже, кількісний і якісний аналіз змісту фактичного матеріалу дозволяє виокремити ті ідеологічні, соціальні та художні проблеми, що певним чином знайшли своє втілення в українському друкованому плакаті зазначеного періоду, а також прослідкувати історію «перебудови» та специфіку її прояву в Україні. Аналіз форми та змісту плакатів дозволяє виявити ті новотворення, які внесли тогочасні художники-плакатиристи в оновлення художньо-графічних традицій українського плаката. Адже на динаміку розвитку плакатного мистецтва, окрім внутрішніх, суто художніх причин, впливають і зовнішні соціокультурні процеси – зміни в політиці, ідеології тощо.

Термін «перебудова» з 1985 по 1988 рр. вживався винятково в контексті поліпшення управління господарським механізмом, інтенсифікації економіки, прискорення науково-технічного прогресу, активізації «людського фактора», «підвищення організованості й дисципліни». Передусім це було пов'язане з тим, що на XXVII з'їзді КПРС 1986 р. з програми КПРС було врешті-решт вилучено завдання «побудови основ комунізму» і проголошено курс на «удосконалення соціалізму» та «інтенсифікацію народного господарства». «Час вимагає від кожного комуніста творчості, новаторства, ініціативи», – сповіщає гасло на плакаті художника В.Г. Яланського (К., 1987 р.), виконаного в класичних традиціях радянського агітаційного мистецтва. Розташування основного лозунгу в центральній частині аркуша, на яскраво-червоному тлі, відразу привертає увагу глядача. Портрет вождя розміщено в лівому верхньому куті – найбільш активній для сприйняття зоні, де зазвичай розміщуються найважливіші за змістом візуальні образи⁴. Під ним – хрестоматійний ленінський вислів «партия – ум, честь и совесть нашей эпохи». Зазначимо, що семантика образу Леніна в українському друкованому плакаті середини 1980-х – початку 1990-х років лишалася незмінною: він, як і раніше, був знаковою фігурою, ідеологічним катализатором і мірилом, нарівні з постаттю Т.Г. Шевченка.

Таке трактування образу вождя революції, приміром, бачимо на плакаті Т. Лящука «Думайте, читайте...» (К. : Політвидав України, 1990), в якому художник використав рядки з поеми Т.Г. Шевченка «І мертвим, і живим...». Художник вдався до фотомонтажу: на плакаті – портрет «вождя революції», відкритий том його творів і «знаряддя праці» – олівець. Таким чином, за допомогою незначних, але важливих деталей автор опосередковано, з документальною лаконічністю привернув увагу до вивчення ленінських першоджерел, адже багатьма перебудова сприймалася, як повернення до ленінських норм життя, на чому неодноразово наголошував і сам М. Горбачов.

На початку перебудовного періоду тематика плакатних гасел та текстів часто не виходила за межі господарсько-виробничих питань. Їхньою характерною ознакою було вживання окличних речень з використанням у цих синтаксичних конструкціях дієслівних форм наказового способу, як це було й у попередні «доперебудовчі» «брежнєвські» десятиліття, коли йшлося про апеляцію до свідомості «простой радянської людини». Але форма звертання була не абстрактною (до «людини взагалі»), а цілком конкретною: до робітників певних господарських галузей. Як, наприклад, на плакатах художників Юрія Воеводи і Людмили Даценко, що вийшли друком 1986 р. накладом від 9000 до 18000 примірників: «Працівники паливно-енергетичного комплексу! Боріться за виконання енергетичної програми!»; «Працівники легкої промисловості! Прискорюйте оновлення асортименту продукції!»; «Будівельники і монтажники! Будуйте економічно і доботно, на сучасній технічній основі!»; «Металурги! Розширюйте випуск економічної високоякісної продукції!»; «Трудівники ланів! Активніше впроваджуйте науково обгрунтовану систему землеробства!». Або ж на плакатах художника Миколи Мотузки: «Інженери і техніки, винахідники і раціоналізатори! Примножуйте свій вклад у прискорення науково-технічного прогресу!». Також вживалися форми, що апелювали до свідомості кожного глядача, як на плакаті художника В.Г. Яланського: «А що ти зробив для прискорення науково-технічного прогресу?». Такий прийом є характерним для плакатів кризових та перехідних періодів, коли час вимагає певної концентрації уваги на подіях, що відбуваються, і згуртованості суспільства. Згадаємо, наприклад, англійський плакат Першої світової війни, де командуючий британською армією лорд Кітченер звертається до глядача

і закликає до мобілізації: «Твоя країна потребує тебе!» (Your country need you!), або ж відомий хрестоматійний плакат Д. Моора «Ты записался добровольцем?».

Та вже з кінця 1980-х років плакатні тексти, їхня стилістика та образне наповнення почали змінюватися, адже саме поняття «перебудова» трансформувалося в свідомості людей в реконструкцію існуючої системи, через що набуло нових значень, стало полісемантичним – суспільство очікувало й навіть вимагало докорінних зрушень в ідеології і політиці згідно з тими принциповими гаслами, що їх ініціював М. Горбачов: «гласність», «широка демократія», «плюралізм думок», котрі були сприйняті з ентузіазмом насамперед творчою інтелігенцією. Про це свідчать, наприклад, численні плакати-афіші, що інформують про проведення творчих зустрічей та літературних вечорів з сучасними діячами культури – «Перебудова і позиція письменника» (К., 1989), меморіальних літературних вечорів, присвячених творчості В. Симоненка, Остапа Вишні та ін.

У плакатному мистецтві місце позитивно-оптимістичних тем поступово займають нові: СНІДу, дітей-сиріт, боротьби з наркотиками, критики тоталітаризму, що було абсолютно неможливим у попередні десятиліття. Усталені теми стають більш гострими, метафоричними за художнім втіленням, значно розширюється діапазон їхнього втручання в тогочасну дійсність. Після довгих років вимушеного мовчання художники врешті-решт отримали змогу вільно доносити, користуючись художніми засобами, неприкрашену буденну правду життя, відчули свою причетність до того, що відбувається в країні, і, разом з тим, – свою відповідальність перед суспільством. Особливо гостро це виявилось в жанрі соціального плаката, зокрема тема екології набула нового звучання. Плакат став не просто інформувати, агітувати, а й викривати, що в попередні десятиліття було неможливим. Відтепер художник отримав змогу, не вдаючись до вигадливих іносказань езопової мови, висловлювати громадянську позицію, як це зробив харківський художник Олег Векленко. Він 1991 р. став організатором нового художньо-мистецького угруповання – Асоціації дизайнерів-графіків «4-й блок». Головною темою творчості членів асоціації стала моральна відповідальність митця перед загрозою нових техногенних аварій, забруднення довкілля. У зібранні маємо кілька плакатів екологічної тематики О. Векленка: «Нет!» (К.: Политиздат, 1989);

«Друзи і піклуйся» (К.: Політвидав України, 1989); «Збережемо» (К.: Політвидав України, 1990). У цих роботах художник не оперує стандартними гаслами, а передає власні почуття, говорить про те, що пережив сам. Адже О. Векленко був у числі ліквідаторів чорнобильської аварії і на власному досвіді переконався, як дорого суспільству в цілому і кожній людині зокрема обходиться замовчування кричущої правди. З екологічної трагедії чорнобильська катастрофа перетворилася на потужний політичний чинник суспільного життя, підштовхнула до переосмислення існуючих порядків, відкрила очі на стан речей в економіці й політиці СРСР і в Україні зокрема, пробудила усвідомлення національних інтересів, похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені. Про це свідчить, наприклад, плакат Володимира Вештака *Welcome to Kiev!* (К., 1990 р.). Візуальний образ (художнє зображення) контрастує з вербальним (назвою твору). Запрошення англійською до української столиці, вочевидь, розраховане на гостей-іноземців, сприймається як зловісна іронія або «антифразис», коли висловлювання набуває в контексті художнього зображення протилежного значення. На чорному тлі – великими білими літерами назва міста. Літера «І» – Лаврська дзвінниця, за якою сполохи охопленого вогнем реактора і знак радіації. Автор скористався одним з прийомів шрифтового плаката – «перевтіленням» графічної форми в художній образ і таким чином надав оптимістичному інформаційному повідомленню (*welcome to Kiev*) трагічного звучання. Це приклад твору, в якому візуальна мова виявилася значно багатшою, ніж вербальна.

Розробляючи екологічну тематику, художники почали звертатися до філософських роздумів про сутність людини, її місце й роль в екосистемі планети. Тож Перша Київська бієннале плаката 1989 р. отримала назву «Екологія культури». Художники-учасники виставки намагалися привернути увагу до болючих проблем українського суспільства, зокрема до відродження і збереження пам'яток національної культури. Так, художник Віталій Шоста в плакаті «І всякий день перед нами – стид наш» (К.: Політвидав України, 1989) висловив власне ставлення до історичного й культурного надбання України, проілюструвавши рядки з поезії Т. Шевченка оселедцями, загорнутими в стародруки. Цій темі присвячений плакат і Валерія Вітера «Втрачаючи минуле – втрачаємо майбутнє» (К., 1989), експонований на пересувній виставці «Т.Г. Шевченко:

спадщина і сучасність» (1989 р.). Тема збереження пам'яток і сьогодні є актуальною та потребує філософського осмислення від сучасних митців у нових концептуальних творах.

Знайшла своє втілення в плакаті і антиалкогольна кампанія, проголошена М. Горбачовим під девізом «тверезість – норма життя». Плакат художника Володимира Гридковця «Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викориненню самогоноваріння» (К. : Політвидав України, 1985) містить текст указу.

Нового «дихання» в способах творення художнього образу набули на той час і театральні афіші, що зумовлено появою альтернативних театрів і молодих режисерів, які відійшли від традиційного репертуару й використовували в своїй творчості п'єси українських та російських авторів-постмодерністів, по-новому підходили до постановок відомих класичних творів. Так, приміром, афіша запорізького літературного театру «Апрель-85» презентує резонансну на той час виставу за п'єсою російського поета і драматурга Віктора Коркії «Черный человек, или я, бедный Сосо Джугашвили», в якій порушувалося питання про природу влади та шляхи її досягнення. Афіша Ніжинського драматичного театру ім. М. Коцюбинського інформує про те, що репертуар поповнився одіозною п'єсою автора-постмодерніста Анатолія Дяченка «Вона плюс вона, або мрія ідіотки». Автори цих театральних плакатів якнайкраще справилися зі своїм завданням – вони не тільки привернули увагу глядача до репертуару, а й дотепно анонсували зміст вистав. Плакати-афіші кінця 1980-х – початку 1990-х років, що складають значну частину зібрання, як різновид рекламного плаката, мають свої особливості і потребують детального аналізу з розкриття нових тем і образів.

Плакат часів перебудови сучасні російські і зарубіжні дослідники (С.І. Серов⁵, Н.І. Бабурина, К. Вашик⁶) цілком справедливо називають «критичним» і «викривальним». Так, плакат «Демократическая фотография: 150 лет фотографии. Первая областная выставка» (1989 р., наклад 50 прим.), наочно демонструє художнє втілення загального тяжіння в суспільстві до нового розуміння «правди»: замість демонстрації яскравих «урапатріотичних» досягнень і парадних портретів передовиків виробництва на плакаті – чорно-біле фото старого з інвалідною милицею на тлі розбитої дороги. В тексті йдеться про те, що в експозиції представлені ро-

боти аматорів і професіоналів, які не проходили попереднього відбору. Тобто організатори наголошують на повній відсутності цензури, що в умовах тогочасної дійсності було певним досягненням, враховуючи досвід попередніх «підцензурних» десятиліть.

Під час перебудови змінився й арсенал найуживаніших художніх засобів. Якщо в попередні роки одним з найулюбленіших прийомів художників-плакатистів була антитеза, коли автори чітко розмежовували поняття «добра» і «зла» (за допомогою таких протиставлень, як ворог–друг; мир–війна; соціалізм–капіталізм; чорне–біле та ін.), – тобто глядач був приречений на чіткий і однозначний вибір (як, наприклад, на плакаті художника В.П. Ручка «Два мира – две политики» (К. : Политиздат України, 1987), то в плакаті 1989–1990-х років пряма, безпосередня агітація поступово зникає, він починає тяжіти до філософської неоднозначності світосприйняття. Саме тому все частіше плакатні тексти подаються не у формі закличного гасла, а певною тезою, яка спонукає до роздумів, діалогу з «мислячою особистістю – глядачем». Те саме стосується й художнього зображення: на відміну від візуальних стереотипів попередніх років, що передбачали однозначне тлумачення образу, в зазначений період художники вподобали метафорично-абстраговану мову художніх засобів, що містить в собі загадку, інтригу, створює певну інтелектуальну напругу в сприйнятті твору, коли глядач прагне утримати, розвинути побачене на аркуші. Як, наприклад, у плакаті художника Олексія Штанка «Человек человеку...» (К., 1987), де піднімається замовчувана раніше проблема наркоманії. Відомий і активно експлуатований за радянських часів афоризм з «Морального кодексу будівника комунізму» (Матеріали XXII з'їзду КПРС, 1961 р.) «людина людині друг, товариш і брат» тут подається в трактовці першоджерела (давньорим. письм. Плавта з лат. *Nomo homini lupus est*) – «людина людині вовк». На плакаті – чорний силует чоловіка з головою вовка, що нишком крадеться з оберемком макових голівок. Автор, використовуючи прийом версифікації (шаради), подає текст за допомогою асоціацій. Напружений контраст фіолетового й чорного посилює драматизм твору.

Відомо, що одним з головних здобутків «гласності» стала ліквідація «білих плям» в історії через повернення дискримінованих імен, літературно-мистецьких творів, наукових праць: оприлюднення замовчуваних та нова інтерпретація вже відомих фактів, розкриття

раніше заборонених тем, подолання стереотипів, осмислення сучасності через призму історичного досвіду. Для широкого загалу було відкрито спецсхови бібліотек, і читачі змогли ознайомитися з раніше забороненими творами. Одним із багатьох реабілітованих авторів став український мистецтвознавець Федір Іванович Шміт, який запропонував теорію діалектичної циклічності мистецтва (за вирішенням шести художньо-пластичних проблем – ритму, форми, композиції, руху, світла, простору), яка суперечила марксистському вченню про суспільно-економічні формації, за що його було репресовано, а потім і знищено. Про те, що ім'я видатного історика мистецтва знову виринуло з небуття, свідчить плакат «Федор Шмит и его творчество. Вечер, посвященный теоретику и историку искусства академику Федору Ивановичу Шмиту (1877–1941)», виконаний художником Валерієм Шкарупою на замовлення Сумського художнього музею та обласної державної універсальної наукової бібліотеки.

Зі змісту інших плакатів зібрання дізнаємося про діяльність центральних українських видавництв, що почали випуск заборонених раніше творів діячів української культури, які «підривали існуючий устрій». Наприклад, видавництво художньої літератури «Дніпро» у 1990 р. запланувало до випуску твори засудженого до розстрілу за «участь у контрреволюційній організації» письменника Гната Хоткевича (на плакаті повідомлено про випуск його творів у п'яти томах, подано фотопортрет письменника (К., 1990 р.). Також довідуємося, що того ж року мали вийти друком твори Володимира Винниченка (в дванадцяти томах); письменниці Зінаїди Тулуб (у чотирьох томах); журналіста і письменника Бориса Харчука (в чотирьох томах)⁷. Також плакати містять відомості про те, що видавництво «Наукова думка» підготувало до випуску у 1990 р. заборонені раніше твори – тритомник Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» й «Історію України-Руси» М.С. Грушевського в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Особливу цінність становлять названі плакати з точки зору іконографічних та бібліографічних досліджень, адже кожен з них містить фотопортрет та перелік запланованих до випуску книг.

Перебудовчі процеси в Україні хоча й збігалися із загальносоюзними, однак мали і свої особливості, серед яких – тривале збереження при владі старої брежнєвської еліти, а з огляду на це – подекуди трапляється інерційна декларація застарілих на той час

лозунгів, про що свідчать плакати зібрання ВОМ художників А.О. Гончаря «Кожна наша п'ятирічка – крок до комунізму» (К. : Політвидав України, 1986) та С.О. Грущенка «Майбутнє належить комунізму» (К.: Політвидав України, 1986).

Незважаючи на спробу подолати «систему», «зверху», як і раніше, продовжують надходити методичні вказівки щодо оформлення червоних куточків у школах, військових частинах, на підприємствах. Як ілюстрацію маємо в зібранні стендовий плакат, розрахований на експонування в інтер'єрах відповідних установ. Це плакати переважно двох типів: побудовані з використанням синтезу тексту і карикатури, як, наприклад, серія плакатів журналу «Перець» – «На допомогу групам і постам народного контролю та штабам «Комсомольського прожектора», видані чималими накладками (від 8500 до 156000 пр.), та ті, що носили документальний характер, з використанням фото, текстів з цифрами, діаграмами, схемами тощо. Як, наприклад, плакат художниці Н.П. Євменової «Закон, созданный народом» (К., 1987). Текст на плакаті містить окремі цитати з матеріалів XXVII з'їзду КПРС, що пояснюють «нову лінію партії». Одне з провідних гасел плакату: «Прискорення розвитку суспільства неможливе без подальшого розвитку соціалістичної демократії, всіх її сторін і проявів».

Цікаво також простежити, користуючись матеріалами зібрання, розвиток мовної політики в Україні часів перебудови. Принагідно зазначимо, що кількість плакатів, виданих українською мовою у попередні десятиліття (з 1950 по 1985 р.) складає біля 50% від усього загалу. Під тиском обставин в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон „Про мови в Українській РСР”. Була розроблена державна програма розвитку української мови до 2000 р. Ставлення до рідної мови та засудження русифікації в Україні бачимо в плакаті Людмили Постних «Слово рідне, мово рідна, Хто вас забуває, той у грудях не серденько, але камінь має...» (К. : Політвидав України, 1989).

У зв'язку з тим, що під час перебудови було прийнято рішення в радянську планову економіку ввести елементи ринкової, почали організовуватися кооперативи, більшість підприємств перейшла на бригадний підряд, виникло таке поняття, як «сімейний підряд». З появою приватної власності виникають такі не притаманні радянському суспільству явища, як меценатство, доброчинність, аукціони. Про це свідчить, наприклад, зміст плаката «Впервые в

нашій стране. К 150-летию фотографии. Всесоюзный благотворительный коммерческий конкурс Мисс-фото СССР-89», виданий накладом 1000 пр. Або плакат І.І. Яхіна «Осіння виставка-продаж, аукціон», виданий Харківською організацією Спілки художників України спільно з Творчим об'єднанням «Сервіс-мистецтво».

Образна лаконічна знаковість плакатного мистецтва доносила до спільноти також біль і проблеми України на загальнолюдському міжнародному рівні. Було переглянуто ставлення до національної культури і релігії в цілому. Почала відроджуватися національна духовна спадщина, про що свідчать плакати-афіші Валерія Вітера «Українські колядки та щедрівки: український чоловічий хор імені Л. Ревуцького» (К. 1990), «Старовинна духовна музика: український чоловічий хор імені Л. Ревуцького» (К. 1989), «Духовна вітчизняна хорова музика» (К., 1990). В них автор скористався цитуванням фрагментів українського монументального розпису XVII ст., зображенням писанки як символу відродження національної культури, а також зобразив сюжет щедрювання молоді на святвечір з різдвяною зіркою.

Сьогодні нікого не здивуєш елементами української національної або релігійної символіки, а на той час використання писанки, тризуба, німба або хреста на плакаті треба було відвойовувати. Гостроту мови плакатного мистецтва демонструє дотермінове закриття виставки, присвяченої шевченківським дням у Каневі 1989 р., – настільки сміливими і викривальними були представлені на ній плакати.

Зібрання також містить плакати-проспекти – доволі цінний і рідкісний різновид рекламного плаката, – в яких презентувалися сучасні художні виставки та образотворчі видання. Так, плакат-проспект «Пересувна виставка «Т.Г. Шевченко: спадщина і сучасність» дає досить вичерпне уявлення про характер заходу та його учасників. Зі статті мистецтвознавця Зої Кучерової, розміщеної на аркуші, дізнаємося: «такої виставки ще декілька років назад не могло бути: демократизація нашого життя збудила мистецьку активність плакатистів, примусила переосмислити міру відповідальності художника перед суспільством і перед власною совістю. До плаката звернулись молоді художники, яких регламентованість вчорашнього плаката не вабила». Відтепер, як зазначає авторка, «шевченкові рядки не ілюструються, а закликаються на допомогу для підтвердження істини».

Та сподівання на те, що залучена до плакату молодь відродить престиж цього виду масового графічного мистецтва, виявилися передчасними. Втім, це сталося з об'єктивних причин. Зокрема, в період «перебудови» якісно змінилася ситуація з випуском друкованих плакатів. Якщо в попередні роки друк був повністю монополізований державою, а змістове й образне навантаження плакатів регламентувалося за допомогою державних органів контролю і цензури, то зараз плакати все частіше починають друкуватися на замовлення і коштом численних кооперативів та громадських організацій, це пересвідчують і матеріали зібрання. Плакат відтепер презентує політичні партії, фірми, підприємства, установи, освітні заклади тощо. Це, переважно, іміджеві плакати (наприклад, афіша для персональної художньої виставки або авторського концерту, реклама іміджу політичних лідерів, що з'явилися в умовах багатопартійності). Подібне тематичне розмаїття, на перший погляд, створює широке поле для творчості, однак, підлягаючи об'єктивним законам ринку, ставить художника в пряму залежність від конкретних вимог, смаку й культури рекламодавця. Як наслідок, провідні плакатисти в своїй творчості дедалі частіше звертаються до станкової графіки і графічного дизайну, дехто – й до живопису. Отже, друкованих плакатів стає дедалі менше, натомість значно зростає частка так званого «виставкового», або «авторського» «нетиражного» плаката. Принагідно зазначимо, що такий різновид плакатної графіки почав дедалі частіше з'являтися наприкінці 60-х років ХХ ст. Про це згадує дослідник мистецтва українського плаката Л. Владич у монографії «Майстри плаката»: «Протягом останніх десятиліть великого поширення набув так званий виставочний плакат, тобто оригінали творів, виконувані спеціально для показу на виставках. ... Саме по собі існування виставочного плаката не викликало б ніяких заперечень, якби твори цього роду не переважали б в експозиціях виставок (інколи їх втричі більше тих, що побачили світ) і якби кращі з них частіше друкувалися масовим тиражем. Пошук, експеримент у галузі плаката, за природою своєю – масового мистецтва, повинен приводити до логічного завершення – тиражування твору. Інакше плакат перестає бути плакатом»⁸. Що, власне, й трапилося з українським друкованим плакатом наприкінці перебудови. Так, наприклад, оригінали плакатів художника Леоніда Берната «Ось де, люди, наша слава...», а також «Этот день мы приближали как могли?» так і не потрапили до

поліграфії, незважаючи на те, що були відзначені дипломом журі I Київської бієннале плаката «Екологія культури». Така доля спіткала роботи багатьох художників-плакатистів, що було зумовлено ліквідацією спеціалізованих видавництв, які займалися випуском друкованих плакатів – «Плакат», «Політвидав», «Агітплакат». Останнє, що було надруковано в «Агітплакаті», – серія, присвячена гетьманам України, репресованим діячам культури та мистецтва, традиційним народним святам⁹. Та були й поодинокі випадки, коли «виставковий» плакат перетворювався на «масовий» завдяки громадським організаціям та спонсорській підтримці. Як, наприклад, плакати художників – учасників I Київської бієннале «Екологія культури» (1989 р.) – Георгія Шевцова «На культуру», Андрія Вишневецького та Юрія Панфілова «Геноцид культури – геноцид народу», Володимира Шпанька «Спаси и сохрани!», які були розтиражовані за сприяння різних громадських організацій та новостворених кооперативів, про що свідчить їхня наявність в зібранні ВОМ. Більшість робіт художників-плакатистів було випущено незначними, порівняно з попередніми десятиліттями, накладом – 1000, 100, 50 примірників.

Отже, за таких обставин нетиражний авторський плакат перетворюється на «самостійний художній інтелектуальний»¹⁰ твір, який можна побачити вже не в «червоних куточках» освітніх та інших закладів або на міських вулицях, а винятково в експозиції художніх виставок.

Таким чином, період другої половини 1980-х – початку 1990-х років XX ст., що увійшов в історію під назвою «перебудова», вніс докорінні зміни в розвиток мистецтва українського плаката – в його тематику, стилістичні особливості та функціональність, що було зумовлено низкою певних обставин, а саме: демократизація суспільства призвела до появи гострих яскравих художніх образів у плакатному мистецтві; фактична відсутність цензури дозволила художникам піднімати болючі, заборонені або замовчувані раніше соціально-культурні проблеми, що позначилося як на способах художнього втілення (посилення метафоричності образної мови), так і на розширенні тематики (висвітлення заборонених тем); через появу елементів приватної власності і ліквідації державних видавництв, що займалися випуском плакатів, зменшилася частка друкованого плаката і, відповідно, збільшилася «авторського». Загалом можна стверджувати, що в 90-ті роки XX ст. намітилися тенденції «розчинення» плаката в суміжних видах образотворчого мистецтва –

живопису, графіці, дизайні. Саме з того часу український плакат як вид масового друкованого мистецтва став матеріальною частиною історії української графіки, яку треба зберегти для наступних поколінь – в цьому і полягає основне завдання при створенні БД українського плаката 1950–1990 рр.

¹ *Веиштак-Остроменская И.* Территория плаката // Галерея. – 2000. – № 3/4. – С. 26–27.

² Історія українського мистецтва : У 5 т. – К., 2007. – Т. 5 : Мистецтво ХХ століття. – С. 539–540.

³ Там само – С. 27.

⁴ *Басков А.* Идеологическое оружие. (Поэтика и идеология агитплаката). Прикладное исследование семиотики визуальных образов в агитации и пропаганде / Електронна версія в режимі доступу: <http://newideology.ru/teoriya-i-praktika-pr/zakony-kreativa/ideologicheskoe-oruzhie-vizualnaya-ritorika-plakata>

⁵ *Серов С.* Плакат 90-х в Третьяковке // [КАК]. – 2004. – № 4/5. – С. 166–167.

⁶ *Вашик К., Бабурин Н.* Реальность утопии. Искусство русского плаката ХХ века. – М., 2005. – С. 318.

⁷ Зараз відомо, що із запланованого чотиритомного видання творів Б. Харчука світ побачило лише два томи.

⁸ *Владич Л.* Майстри плаката : Альбом. – К., 1989. – С. 53.

⁹ *Веиштак-Остроменская И.* Территория плаката // Галерея. – 2000. – № 3/4. – С. 27.

¹⁰ *Серов С.* Плакат 90-х в Третьяковке // [КАК]. – 2004. – № 4/5. – С. 166.

Summary

The article deals with the fundamental changes in the development and functioning of the Ukrainian printed broadsheet caused by certain social-cultural circumstances in the period from the 2nd half of the 1980s up to the beginning of the 1990s of the 20th century. The author analyzes the subject range of the broadsheet pictorial art and its artistic-stylistical characteristics, reveals the factors that predetermined the disappearance of the popular printed broadsheet and caused the spreading of the conceptual auteur broadsheet, that made a complete shift to the domain of graphic design.

Key words: Ukrainian graphic broadsheet, perestroika period, conceptual auteur broadsheet.

**КНИГОЗБІРНЯ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО
ІНСТИТУТУ (1906–1920): ОРГАНІЗАЦІЯ БІБЛІОТЕКИ ТА ЇЇ
МІСЦЕ У ФОНДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Висвітлено історію створення фундаментальної книгозбірні Київського комерційного інституту (1906–1920) та його спеціалізованих бібліотек, шляхи організації та формування книжкового фонду. Підкреслюється роль професора Київського університету св. Володимира М.В. Довнар-Запольського в організації цього приватного вищого спеціалізованого навчального закладу та його бібліотеки.

Ключові слова: бібліотекознавство, бібліотека Київського комерційного інституту, бібліотека Київського інституту народного господарства, книжкові фонди Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, М.В. Довнар-Запольський.

Історія бібліотек вищих навчальних закладів тісно пов'язана з розвитком освіти, віддзеркалює рівень підготовки фахових спеціалістів, розвиток бібліотечної справи, участь професорсько-викладацького складу установ в діяльності бібліотек. Історія бібліотеки як структурної частини вищого навчального закладу невід'ємна від його власної історії.

Тривалий час процеси формування та розвитку книжкових історико-культурних фондів сучасних бібліотек залишалися поза увагою дослідників та широкого громадського загалу. Нині частина цих фондів вже досліджена та залучена до наукового обігу, частина – ще є об'єктом вивчення фахівців. Це стосується, зокрема, й історії бібліотеки Київського комерційного інституту (далі – ККІ), що досі не репрезентована у вітчизняному бібліотекознавстві в спеціальних публікацій, що були б присвячені, наприклад, книгознавчому аналізу її фондів, висвітленню її ролі як структурної частини ККІ в підготовці фахівців в галузі торгівлі, економіки, управління тощо.

У процесі роботи з упорядкування книжкових колекційних фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі – ВБЗІК) бібліотеку ККІ на основі провенієнцій було виділено в окрему колекцію. На сьогодні обсяг колекції становить 15 тис. од. зб. Формування колекції та створення науково-довідкового апарату на її фонд у вигляді електронного каталогу, топографічного службового каталогу в традиційній картковій формі дасть можливість ввести до наукового обігу значну кількість книжок, що сприятиме розкриттю сучасних фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ).

Мета даної публікації – на основі архівних документів показати започаткування та розвиток бібліотеки ККІ (1906–1920), історію її фондів у контексті реорганізації київських вищих навчальних закладів економічного спрямування та її місце у фонді НБУВ.

Інтенсивний розвиток промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі середини ХІХ – початку ХХ ст. викликав у Російській імперії нагальну потребу у висококваліфікованих фахівцях у галузях торгівлі, банківської і кооперативної справ, комунально-муніципальних служб і, відповідно, спричинив бурхливий розвиток економічної освіти. Почали відкриватися комерційні курси та інститути. Досить згадати численні вищі жіночі курси, зокрема: бухгалтерські курси Є.А. Сулімерського в Любліні (1903), Петербурзькі комерційні курси М.В. Побединського (1904), курси комерційних знань Є.А. Ронталера у Варшаві (1904), Київські приватні загальноосвітні вечірні жіночі курси А.В. Жекуліної (1905), курси при біологічній лабораторії проф. П.Ф. Лесгафта в Петербурзі (1905), Московські вищі жіночі історико-філологічні та юридичні курси В.А. Полторацької (1906), Московський народний університет імені А.Л. Шанявського (1908), Одеські вищі жіночі курси (1909) тощо [1].

Чимало комерційних закладів відзначилися серйозним ставленням до викладання спеціальних дисциплін – запрошувалися відомі вчені, які забезпечували фундаментальну фахову підготовку слухачів. Професорсько-викладацький склад державних університетів та інших вищих навчальних закладів був зацікавлений брати участь в розробці проектів навчальних програм, організаційної структури і діяльності нових комерційних інститутів. Професори охоче відгукувалися на запрошення викладати в них.

Ідея заснування вищого навчального закладу з вивчення комерційних та економічних дисциплін у Києві виникла ще в 1903 р.

Професор Університету св. Володимира Митрофан Вікторович Довнар-Запольський звернувся до Попечительської Ради Київського Першого Комерційного училища з пропозицією про заснування при училищі вечірніх Вищих комерційних курсів (далі – ВКК), підкреслюючи велике значення розповсюдження торговельних та економічних знань для міста та загалом для Південно-Західного краю. На його думку, приміщенням Комерційного училища після закінчення основних занять могли б користуватися слухачі ВКК. У 1905 р., за сприяння Міністерства народної освіти, професор М.В. Довнар-Запольський отримав дозвіл на відкриття в Києві приватних жіночих курсів, програма яких включала також комерційне відділення. Від 1906 р. – початку свого існування – курси були підпорядковані Міністерству торгівлі та промисловості, а вже в 1908 р. Вищі комерційні курси отримали статус інституту [2].

В Інституті було два відділення (з 1917 р. – факультети): економічне та комерційне. Крім того, для більш детального вивчення фахових галузей знань були започатковані спеціальні навчальні підрозділи – підвідділи: банківської справи; залізничний; оцінювально-податковий (з 1913 р. – земсько-міський); педагогічний; страхової справи, з бібліотеками та кабінетами. Відповідно до навчальних програм і предметів викладання формувалась Фундаментальна бібліотека ККІ та бібліотеки спеціалізованих підвідділів.

Бібліотека ККІ комплектувалася шляхом дарів, придбання, передплати та через книгообмін. У 1906 р. основний фонд бібліотеки налічував лише 2460 томів, а в 1920 р. – 59302 томи літератури [3].

Показово, що всі, хто вступав до навчального закладу, мали внести одноразово 2 руб. на користь бібліотеки Інституту [4 с. 56]. Значні пожертвування бібліотека отримала від професорів О.М. Гуляєва, М.В. Довнар-Запольського, О.О. Ейхельмана. При Фундаментальній бібліотеці існував читальний зал для користування фаховими виданнями, довідковою літературою, періодикою.

У 1909 р. було відкрито бібліотеку підручників, яка мала на меті забезпечувати студентів посібниками, підручниками, методичною навчальною літературою. У 1910 р. Фундаментальна бібліотека разом з бібліотекою підручників налічувала 11000 томів, також мала у своїх фондах періодичні видання російською, французькою, німецькою та англійською мовами в кількості 140 назв, винятково за спеціальністю [4].

Окрім основної бібліотеки, для практичних занять з окремих

дисциплін були організовані ще й допоміжні бібліотеки та читальні. Так, при Статистичному кабінеті, де проводилися практичні заняття зі статистики, було відкрито бібліотеку та читальню із спеціальним статистичним матеріалом стосовно земств, міст, залізниці тощо. В основу цієї бібліотеки лягла досить багата і цінна література, пожертвована викладачем статистики О.О. Русовим. Загалом у бібліотеці налічувалось 1500 томів літератури [4, с. 51]. При Кабінеті торгівлезнавства спочатку була відкрита читальня для студентів, а пізніше – бібліотека із спеціальними журналами та літературою з питань торгівлі і промисловості, комерційної та банківської справи. У 1915–16 навчальному році в ній налічувалося 793 назви видань, з них – 148 іноземні [5]. Також були відкриті читальня та бібліотека при Семінарі (кабінеті) фінансових та економічних наук. На 13 січня 1915 р. систематичний каталог бібліотеки Семінару налічував 3000 бібліографічних карток [6].

Не залишалось без уваги комплектування бібліотек спеціалізованих підвідділів Інституту, таких як залізничного, страхового, педагогічного.

Аналізуючи звіт про діяльність Страхового кабінету за 1914–15 навчальні роки, можна відзначити, що на 1 серпня 1915 р. книжок налічувалося 1097 назв у 2203 томах, серед них надійшло 90 назв у 165 томах, у тому числі іноземних 12 назв, пожертв від різних осіб та установ – 62 назви. Щоденно користувалися бібліотекою та підручними посібниками 10–30 слухачів [7]. Фахова бібліотека Кабінету земських та міських справ на 1 серпня 1914 р. налічувала 2185 назв у 1999 томах, 115 примірників іноземними мовами. Придбано за рахунок кабінету 20 томів, отримано в дар – 1799 томів [8].

Як уже зазначалося, поповнення Фундаментальної бібліотеки ККІ проводилося не тільки шляхом купівлі та пожертви, але й через книгообмін. Після виходу першої книги власного друкованого видання “Известия Киевского Коммерческого Института” (1909) під редакцією О.О. Русова почав здійснюватися обмін дублетними виданнями на основі широкого листування з зацікавленими в цьому установами [9].

Усі організаційні питання щодо роботи Фундаментальної бібліотеки, студентської бібліотеки підручників та бібліотек науково-допоміжних підрозділів Інституту вирішувала спеціально створена Бібліотечна комісія, до складу якої входили представники інститутської професури та завідувачий бібліотекою. Комісія займалася

розробкою нормативно-методичних документів, контролем за комплектуванням та розподілом літератури, яка надходила до Інституту, між Фундаментальною бібліотекою (саме через неї здійснювалося поточне комплектування) та бібліотеками інших допоміжних підрозділів.

Уся література, якою комплектувалась Фундаментальна бібліотека ККІ, в першу чергу, реєструвалася в інвентарній книзі, де в хронологічному порядку записувалися нові надходження, незалежно від галузі знання та мови видання. Потім, відповідно до тематики та наповнення, вона розподілялася між основним фондом та фондами спеціалізованих підрозділів, згідно з систематичним класифікатором, який був розроблений в Інституті [10].

Класифікатор складався з восьми розділів: I. Науки економічні, соціальні та юридичні; II. Місцеве господарство; III. Природничі науки та математика; IV. Історія; V. Публіцистика; VI. Періодичні видання; VII. *Varia* – “Різне” (переклад наш. – А. З.); VIII. Довідкові видання.

Враховуючи новизну такого типу вищого навчального закладу, яким був Комерційний інститут, та відсутність в Києві інших бібліотек, які б мали у своїх фондах літературу з економічних питань, до того ж маючи на увазі специфіку навчального процесу, надаючи викладачам та студентам можливість повно і систематично ознайомитися з матеріалами з дисциплін, що викладалися, Фундаментальна бібліотека Інституту стала першою і єдиною на той час, де найповніше зосереджувалися документи та матеріали, які висвітлювали економічний стан Російської імперії та зарубіжних країн. Завдячуючи цьому, її фондами згодом користувалися майже всі радянські установи [11].

Після багатьох реорганізацій ККІ (влітку 1920 р. Інститут було перейменовано в “Інститут соціально-економічних наук”, а у вересні того ж року він отримав назву “Київський інститут народного господарства” (далі – КІНГ). Президія Укрголопрофосвіти для увіковічення пам’яті Євгенії Богданівни Бош видала наказ від 11 квітня 1925 р. про присвоєння КІНГу імені Євгенії Бош, яке Інститут носив до наступного перейменування у 1930 р. [12]. Потім його було названо “Київський інститут обміну та розподілу” (далі – КІОР), пізніше – “Всеукраїнська академія постачання ім. Й.В. Сталіна” (далі – ВАП) [13], у 1934 р. частину фондів ВАП було передано до Державної наукової бібліотеки Всеукраїнської

академії наук (ДНБ ВУАН), тепер НБУВ [14]. На жаль, документів, які б підтверджували причину надходження книжкового фонду ВАП (колишнього КІНГУ) до ДНБ, на сьогодні не виявлено.

Негативні наслідки численних перейменувань Інституту, зміни його науково-навчального напрямку, ротації професорсько-викладацького складу, постійної переорієнтації кінцевих цілей підготовки фахівців та термінів навчання, а також інших організаційних негараздів були відмічені в плані роботи Бібліотеки ВАП на 1931–1932 навчальний рік завідуючим бібліотекою Дмитром Теремцем. Він, зокрема, був стривожений тим, що реорганізація КІНГУ (1931–1932) в “Академію постачання” негативно позначилася на роботі бібліотеки: майже увесь навчальний рік (1930–1931) бібліотека виділяла книжкові фонди для передачі до тієї чи іншої установи та приймала нові надходження від різних установ. Нормальне планове життя бібліотеки закінчилося, внаслідок чого залишилось приблизно 10 тис. друкованих одиниць, які не були записані до інвентарної книги, каталоги студентського відділу бібліотеки було порушено, з’явилась велика кількість нікому не потрібної або ж непрофільної літератури.

Злиття бібліотеки КІОРУ, колишнього КІНГУ, з бібліотекою ВАП вимагало додаткової роботи, принаймні впродовж перших наступних років. Після об’єднання фондів приміщення бібліотеки було настільки перевантажене книжками, що для нових надходжень і літератури з бібліотеки ВАП фізично не вистачало місця.

Враховуючи все зазначене, на бібліотеку, крім щоденної планової роботи (комплектування, інвентаризація, каталогізація, обслуговування читачів через абонемент та в читальному залі), було покладено ще й низку інших завдань, а саме:

1) відібрати видання, які із зміною навчальних планів вже були непотрібні, і передати їх на утилізацію, що звільнило б біля 30 метрополиць бібліотечних стелажів для нових надходжень. Частково сортування літератури було вже розпочато, але цієї роботи могло вистачити принаймні ще на місяць;

2) виокремити зі студентського відділу бібліотеки літературу, ідеологічно “невитриману” та “шкідливу”. Ця робота проводилась щоденно. Списки на таку літературу повинна була розглядати спеціальна комісія та надавати свої висновки щодо подальшого її використання. Виділення такої само літератури з Фундаментальної бібліотеки було справою більш складною і могло проводитись протягом року;

3) упорядкувати каталоги студентського відділу бібліотеки колишнього КІОРу;

4) завершити складання абеткового каталогу бібліотеки ВАП, створити систематичний каталог на фонд цієї бібліотеки та об'єднати його з каталогом бібліотеки КІОРу;

5) заінвентаризувати та закаталогізувати майже 10 тис. книжок;

6) виокремити зі студентського відділу бібліотеки книжки, які стали не потрібними бібліотеці ВАП, але могли б знадобитися для інших бібліотек.

Передавання таких книжок звільнило б до 100 метрополиць бібліотечних стелажів, потрібних для літератури, яка відповідає новим навчальним планам ВАП. Види робіт, зазначені в пунктах 3–6, можна було виконати за рік лише за умови, що планова робота бібліотеки не відбиратиме в бібліотекарів усього робочого часу [15].

Історія фондів бібліотеки ККІ тісно пов'язана з Подільською філією ВБУ, яка була створена наприкінці 1920 р. на базі фондів Київської духовної академії (далі – КДА) на території колишнього Києво-Братського монастиря по вул. Набережній-Микільській [16, с. 276].

Починаючи з 1953 р. у Подільській філії № 1 було розібрано за комплектами, проштамповано, заінвентаризовано, складено бібліографічних описів та наклеєно ярликів приблизно на 149 тис. од. штучно сформованого фонду періодичних видань, значну частину якого складала дореволюційна періодика Фундаментальної бібліотеки ККІ*.

Основний масив сучасних фондів історичних колекцій та зібрань, рукописів і стародруків, музичних, графічних й архівних матеріалів надійшов до Бібліотеки власне у період 1918–1934 рр. і був розподілений між спеціалізованими відділами, склад яких сформувався до 1934 р.

Виходячи з цього, російськомовні книги бібліотеки ККІ були передані до універсального книжкового фонду ВБУ, російськомовна періодика до 1917 р. залишилась у штучно сформованому фонді періодичних видань у Філії № 1 на Подолі, газети надійшли до відділу газетних фондів, а іноземні видання (книги та періодика) Фундаментальної бібліотеки ККІ тривалий час зберігались у фондах обмінно-резервного відділу і в 2007 р. були передані до відділу

* Записи кварталних звітів Філії № 1 за 1953 р. зберігаються в архіві відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій.

бібліотечних зібрань та історичних колекцій. Цей неупорядкований фонд, який склався з монографій, довідників з економічної тематики (проспекти, звіти, статuti торговельних фірм тощо), природничо-наукової літератури, книг із суміжних дисциплін, спеціалізованих періодичних видань, а також підручників переважно іноземними мовами, було розібрано та розміщено відповідно до порядкових (інвентарних) номерів (понад 35 тис.), що були надані книгам з часів започаткування бібліотеки ККІ. Грунтуючись на структурі Інституту та навчальних програмах, розміщення фонду бібліотеки було проведено з орієнтацією на основну печатку Фундаментальної бібліотеки Інституту, а також на відповідні печатки науково-допоміжних підрозділів.

У процесі розстановки літератури книгозбірні за порядковими (інвентарними) номерами виявились великі пропуски в нумерації. Відомості про склад і зміст бібліотечного фонду Інституту подають збережені інвентарні книги реєстрації нових надходжень, які було передано з бібліотеки ККІ разом із фаховими виданнями до ВУАН у 1934 р. Це інвентарні книги: Фундаментальної бібліотеки № 1–18, реєстрації періодичних видань № 1–3; Страхового кабінету № 1, в яких була записана вся література, що надходила до бібліотеки від початку її заснування.

Інвентарні книги мали стандартну загальноприйнятну форму, розміром 35x24 см, з різною кількістю прошитих та пронумерованих сторінок (100–350 арк.), які були друкарським способом розграфлені на такі колонки: порядковий номер; час надходження; прізвище автора та назва твору; кількість томів (екземплярність і загальна кількість); спосіб придбання (пожертва, закупівля); вартість (руб., коп.); примітки (відзначалися переміщення фонду, вибуття, передавання до інших відділів та кабінетів, загублені тощо). Вся література, що надходила до бібліотеки і записувалась в інвентарній книзі, мала бібліографічний опис, але без зазначення кількості сторінок у виданні. Записи велися різними почерками, в кінці кожна інвентарна книга була прошита, мала сургучеву печатку з абрєвіатурою назви установи та підписами: директора, діловода Правління та завідуючого бібліотекою. Цей обліковий документ було оформлено за усіма правилами діловодства [17].

Звіряючи існуючу літературу з рукописними інвентарними книгами фундаментальної бібліотеки КІНГ – колишнього ККІ, було виявлено, що відсутні порядкові (інвентарні) номери належать

фаховій літературі російською мовою та періодичним виданням до 1917 р., які свого часу були розподілені між спеціалізованими відділами ВБУ.

Можна відзначити такі особливості обробки нових надходжень літератури до бібліотеки:

– на всі видання до запису в інвентарну книгу проставлявся штамп, в якому вказувалась приналежність до бібліотеки ККІ з фіксованою датою отримання (після 1910 р.);

– на всіх книжках після запису в інвентарній книзі наданий їм порядковий номер дублювався в середині печатки Фундаментальної бібліотеки або ж у середині печатки науково-допоміжних навчальних підрозділів ККІ;

– усі періодичні видання після запису в інвентарній книзі та отримання порядкових номерів вписувалися в середині основної печатки Фундаментальної бібліотеки ККІ, але вже не чорнилом, а кольоровими олівцями – червоним або синім. Під час роботи з фондом було зроблено цікаве спостереження: червоним олівцем відмічали перший примірник періодичного або продовжуваного видання, а синім – другий та наступні.

На жаль, через розпорошеність книжок бібліотеки ККІ в масиві фонду відділу наукової організації основного фонду та фонді періодичних видань НБУВ їх виявлення шляхом перегляду всього фонду *de visu* здійснити фізично не реально.

Відтворення історії бібліотеки ККІ та аналіз складу й змісту її фонду залучають до наукового обігу нові документи про діяльність першого в Києві вищого приватного навчального закладу торговельно-економічного спрямування, розкривають сучасні фонди НБУВ, подають фактографічний матеріал до історії поширення наукових знань та освіти в галузі торгівлі і економіки в Україні.

1. *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – Прил. 2. – С. 361–368.

2. Записка о Киевском коммерческом институте. О возникновении Киевского коммерческого института // Изв. Коммерческого ин-та 1909. – Кн. 1. – С. 1.

3. Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 402, арк. 74.

4. Отчет о библиотеке Киевского коммерческого института // Изв. Коммерческого ин-та 1910. – Кн. 4. – С. 51–56.

5. Держархів м. Києва, Київський торговельно-промисловий інститут – ф. 153, оп. 8, спр. 1330, арк. 15.

6. Там само, спр. 424, арк. 22.
7. Там само, спр. 1153, арк. 3.
8. Там само, оп. 10, спр. 10, арк. 55.
9. Там само, оп. 8, спр. 32, арк. 94.
10. Бюл. Киев. коммерческого ин-та – 1914. – № 8. – С. 12–3.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1154, арк. 165.
12. Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 400, арк. 16–17.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 562, арк. 230.
14. Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 493, арк. 184.
15. Там само, спр. 400, арк. 19–20.
16. *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941 – К., 1998. – С. 74.
17. ІР НБУВ, ф. 397, оп. 1, кн. 1, № 89–105.

Summary

The author of the paper retraces the history of the creation of the Kyiv commercial institute fundamental library (1906 – 1920) and its specialized branches. The principles of the collection ordering and the acquisitional management techniques are described. A particular attention is paid to the role played by professor of the Kyiv St. Volodymyr university M. V. Dovnar-Zapolsky in the foundation of the mentioned institution.

Key words: library knowledge, library of the Kyiv commercial institute (1906 – 1920), library of the Kyiv institute of economics, book collections of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine, M. V. Dovnar-Zapolsky.

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 091:027(477-25)

Л. А. Дубровіна

д-р іст. наук

О. А. Іванова

канд. філол. наук

*Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського*

НОВИЙ СПИСОК «КАЗАНСЬКОГО ЛІТОПИСЦЯ» В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Висвітлено основні характеристики історико-публіцистичної повісті XVI ст. «Казанський літописець», надано детальний кодикологічний опис рукопису списку повісті 60-х років XVIII ст., придбаного Інститутом рукопису НБУВ, із наведенням його постатейного змісту.

Ключові слова: кодикологія, рукописна книга, російські літописи, російська історична повість, російська історія XVI ст., історія Казані, Іван Грозний.

Історико-публіцистична повість «Історія про Казанське царство», або «Казанський літописець» (далі – КЛ), була створена в 1564–1565 рр. анонімним автором, руським полоненим, який перебував у казанському полоні 20 років, очевидцем останніх років існування Казанського ханства. Повість відображає складні відносини Казанського ханства і Московської держави від часів утворення Золотої Орди до завоювання її в 1552 р. Іваном Грозним. КЛ був дуже популярним на Русі і дійшов до нашого часу у великій кількості списків: у науці відомо близько 200 списків цієї пам'ятки, які істотно різняться між собою.

Системне текстологічне вивчення пам'ятки започаткував Г.З. Кунцевич, який датував повість 1564–1565 рр., встановив етапи створення повісті та розділив на 9 редакцій всі відомі на той час списки¹. Г.Н. Моїсеєва, продовжуючи дослідження тексту, виявила нові списки, запропонувала поділ всіх списків на дві редакції, уточнила деякі композиційні особливості тексту².

Дослідниками було виявлене коло історичних та літературних джерел КЛ. До перших слід віднести такі: літопис Ніконовський, Московський великокнязівський літописний звід 1479 р., літописи Новгородський IV, Воскресенський, Софійський II і Львівський, Хронограф Руський редакції 1517 р., розрядні книги, посольське листування, місницькі суди, родовідні книги князів та бояр, промови Івана Грозного на Стоглавому соборі, його послання А.М. Курбському.

Серед літературних джерел дослідники називають військові повісті, житія, Космографію, біблійну, гімнографічну та паломницьку літературу, зазначають зв'язок КЛ із Сказанням про Мамаєве побоїще, Словом про погибель Руської землі, Троїцький твір про взяття Казані, руський і татарський фольклор тощо. Проте цей список джерел й досі не є завершеним.

Маючи компілятивне походження, повість є значною мірою публіцистичним твором, в якому анонімний автор послідовно трактує історичні події з позиції Івана Грозного, стверджує ідеологію самодержавної влади, що уособлюється з іменем Івана Грозного, воцаріння якого поклато кінець смуті в державі. Голосно лунає в творі і патріотична нота: в розповіді про успішну боротьбу з Казанським ханством простежується його спадкоємність із Золотою Ордою, у васальній залежності від якої Русь перебувала протягом тривалого часу.

Найповніший текстологічний аналіз усіх відомих рукописів, які містять текст КЛ, віднайдених на той час списків (268) був проведений у двох дослідженнях Л.А. Дубровіної³.

За класифікацією Л.А. Дубровіної, списки КЛ поділяються на три типи, що розрізняються за складом тексту до й після глави «Совет з бояры своими царя и великаго князя» (в більшості списків – глава 50-та).

І тип репрезентує одна редакція, яка виникла наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. і дійшла до нас в шести списках. При створенні цієї редакції був дещо скорочений авторський текст, і до первісного варіанту було додано дві останні глави: «О хождении к Казани...» і «Похвалы Ивана Грозного», а також було перероблено оповідання про перше заснування Казані: воно приписується болгарському хану Саїну й відноситься до домонгольських часів (1177 р.).

До II типу належить більшість списків (259), які поділяються

на 18 редакцій. Протограф цих редакцій, вірогідно, був складений в 10-х роках XVII ст. Від нього беруть початок I–IV редакції, які є основними, та решта похідних. Велика кількість редакцій II типу зумовлена текстовими втратами в джерелі протографа редакцій II типу, в якому була втрачена друга половина тексту після глави «Совет» і аркуш з розповіддю про смерть князя Чури (глава «О воставшем мятеже в Казани... и о убьение князя Чюры»). Відсутні частини були доповнені автором протографа новим оповіданням про похід Івана Грозного на Казань, якій був написаний за кількома джерелами: Степенною книгою, уривком з літопису, Повістю про царицю Динару та грамотою митрополита Гермогена патріарху Іову 1592 р. про трьох казанських мучеників – Іоанна, Петра та Стефана.

Текст протографа III типу, створений у 60-ті роки XVII ст., увібрав у себе частини текстів протографів перших двох редакцій; до глави «Совет» – протографа редакцій II типу, після глави «Совет» – до тексту редакції I типу.

За часів вивчення КЛ було здійснено кілька видань тексту повісті⁴.

Новий список КЛ був придбаний для Інституту рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ) директором ІР НБУВ Любов'ю Андріївною Дубровіною у Котикової Тетяни Дмитрівни, співробітниці Київського університету імені Т.Г. Шевченка. Тетяні Дмитрівні цей рукопис відійшов від її подруги Лариси Кіндратівни Козачок, мешканки с. Боярка, Київської області, після її смерті. Рукопис увійшов у Колекцію рукописних книг ІР НБУВ (ф. 30) за № 177.

Рукопис нараховує 110 аркушів. Перший аркуш втрачений, фактичний перший аркуш пронумерований вже як другий, від останнього аркуша (110-го) відрізана нижня чверть. Сигнатура (нумерація аркушів) здійснена коричневим чорнилом, почерком XIX ст.; між арк. 70 та 71 – один непрономерований аркуш; арк. 6–7, 59–60 випадають. Аркуші подекуди затерті. Блок книги розбитий, нижня та верхня дошки оправи відірвані від блока. Оправа – картон, обтягнутий шкірою, – пізніша. Рукопис реставровано в XIX ст., були приклеєні форзацні аркуші.

Книга написана на папері у 4° (160 x 200), філігрань одна – герб м. Ярославля (ведмідь) / ЯМАЗ (Ярославська мануфактура Алексея Затрапезного) – Клепиков № 749 (1756 р., 1765 р.)⁵. Тому рукопис може бути датований 60-ми роками XVIII ст.

Текст написаний давньоруською мовою, скорописом другої поло-

вини XVIII ст. Основний почерк рукопису один, дрібний, квадратний. Особливістю цього почерку є невиправдане за сенсом виділення деяких слів, напр.: «ВЕЛИЦЕЙ», «СВОИМ» (арк. 12 зв.), або букв у словах, іноді навіть службових, напр.: «НА дрѣгое» (арк. 12). На останніх аркушах рукопису основний почерк фрагментарно перемежується з іншим, більш недбалим (арк. 81, від половини, 82–85, 87–89). Чорнило рукопису темно-коричневе, подекуди вицвіло, на арк. 104 зв.–106 – чорнило світло-коричневе. На арк. 30 ініціал заголовка обведений червоним чорнилом, на арк. 29 зв. він частково відбився. Заголовки відокремлюються від попереднього та наступного текстів чистими рядками. Навпроти заголовків розміщена нумерація глав повісті.

За змістом рукопис є однією з редакцій історичної повісті «Історія про Казанське царство». Самоназва книги в запису XIX ст. наводиться на задньому форзаці в одному із записів: «О взяттии и зачатию града Казани». Вона, вірогідно, була переписана читачем XIX ст. з арк. 1, згодом втраченого. Для повного уявлення стосовно змісту цієї редакції повісті вважаємо за доцільне подати перелік 73-х глав, на які поділяється текст (зберігається орфографія рукопису, виносні букви подаються в рядку, титла розкриваються).

Глава 1 (арк. 2–2 зв.). [«О началѣ царства Казанскаго»], без початку, починається словами: «за бежавшимъ тамо от крещенія и вселившимся имъ в балгарскихъ жилищахъ...».

Глава 2 (арк. 2–3 зв.). «О войнѣ Батыеве на русь и взятїи от него великаго града столнаго Владимира. и о порабоженїи великихъ князей рускихъ».

Глава 3 (арк. 3 зв.–4 зв.). «О великомъ князе Ярославѣ, и о поновленїи от него рускихъ градовъ, и о поученїи от него людемъ своимъ, и о воставшемъ мятеже на рускую землю отъ саина царя ординскаго».

Глава 4 (арк. 4 зв.–5 зв.). «О первомъ зачале казанского царства и о местномъ угодїи, и о змїйномъ жилище».

Глава 5 (арк. 6–7). «О первомъ взятїи казанскомъ и о инехъ болгарскихъ градехъ, и о воеванїи Великія златыя орды от великаго князя юрья дмитріевича».

Глава 6 (арк. 7–8 зв.). «О изгнанїи ули ахмета от златыя орды и о смиренїи его и о бранехъ с великимъ княземъ московскимъ».

Глава 7 (арк. 8 зв.–9 зв.). «О посланїи вой московскихъ на царя и о побиенїи от него».

Глава 8 (арк. 9 зв.–11). «О второмъ начале Казанскомъ, и о

прихожденіи Казанскаго царя на Рускія грады, и о смерти его, и о взятіи в пленъ великаго князя Василья Васильевича».

Глава 9 (арк. 11–12 зв.). «О взятіи великаго нова града от великаго князя Івана Васильевича Московскаго, и похвала тому ж великому князю».

Глава 10 (арк. 12 зв.–13 зв.). «О послѣхъ царя Ахмата пришедшихъ дерзостно к Великому князю Івану Васильевичу Московскому, и о ярости царевѣ на великаго князя, и о храбрости великаго князя».

Глава 11 (арк. 13 зв.–14). «О конечномъ запустеніи Златыя орды, и о царехъ ея, и о свободе, на величество рускія земли, и о чести великаго князя, и о красоте великаго града Москвы».

Глава 12 (арк. 14–16). «О второмъ взятіи казанском, и о плененіи аলেখама царя со всеми его. И о посажденіи на казань Махметелина царя, и о сече христіанъ от него в Казани».

Глава 13 (арк. 16–17). «О приходе Махметелина казанскаго царя; к нижнему нову граду, и о паденіи вой его у града и о страсти московскихъ вой, и о смерти великаго князя».

Глава 14 (арк. 17–18). «О посланіи московскихъ воевод х казани, и о паденіи вой его у града казани».

Глава 15 (арк. 18 зв.–19 зв.). «О проказе царевѣ Махметелинове, и о покаяніи его, и о посланіи его з дары к великому князю, и о смерти царевѣ».

Глава 16 (арк. 19 зв.–20). «О смиреніи Великаго князя с казанцы и о посланіи на царство в Казань царя касимовскаго Шихалея».

Глава 17 (арк. 20–21). «О печали великаго князя о христіанехъ в казани погибшихъ, и радость о Шихалѣеве животѣ».

Глава 18 (арк. 21–22). «О посланіи на казань великаго князя Василя Ивановича Московскаго брати с воеводами».

Глава 19 (арк. 22–23). «О престаніи воевати на время великаго князя, и о браніи и о смиреніи с полскимъ королемъ, и о второмъ посланіи великихъ воеводъ своихъ на Казань с воинствомъ».

Глава 20 (арк. 23–24 зв.). «О третьемъ посланіи воеводъ московскихъ х казани, и о взятіи Казанскаго великаго острога».

Глава 21 (арк. 25–25 зв.). «О мирѣ казанцевъ с великимъ княземъ васильемъ ивановичем, и о взятіи царя геналея на царство казанское и о убиеніи его в Казани».

Глава 22 (арк. 25 зв.–26 зв.). «О смерти великаго князя Василя Ивановича, и о приказѣ царства своего сыну своему великому князю Івану Васильевичу и о самовластіи боярѣ его».

Глава 23 (арк. 26 зв.–28). «О воцареніи на москвѣ царя и великого князя Івана Васильевича, и о разѣме его и премудрості, и о избіеніи от него боярь Московскихъ за ихъ неправдѣ, и о милости его к воемъ своимъ, и о увѣданіи его о казанскомъ царствѣ, и како были о нихъ обиды на рѣсь».

Глава 24 (арк. 28 зв.–30). «О плененіи казанцевъ на русскую землю, и о оскверненіи от нихъ святыхъ божіихъ церквѣй и о порѣганіи ихъ на христіаны».

Глава 25 (арк. 30–30 зв.). «О царицынѣ пророченіи о Казани».

Глава 26 (арк. 31–31 зв.). «О моленіи ко Господъ Бог и Пречистей его матери царя и великого князя Івана Васильевича всея росіи самодержца, и о жалості христіанского народа».

Глава 27 (арк. 31 зв.–35). О востаніи Мятѣжа в Казани, и о изгнаніи и[з] Казани царя Сапкирея, и о взятіи с Москвы на царство в Казань царя шихаллея и о избѣжаніи его ис казани, и о убиеніи князя Чѣры».

Глава 28 (арк. 35–37). «О третѣмъ взятіи царя Сапкирея на царство в казань и о скорой смерти его и о царицахъ, и о казни на Москвѣ царя и великого князя Івана Васильевича всея росіи воевод московскихъ за измѣн ихъ, и о посланіи воевод московскихъ на Казань от царя и великого князя Івана Васильевича всея росіи самодержца».

Глава 29 (арк. 37–37 зв.). «О первомъ хожденіи царя м великого князя х Казани, и о любленіи его мѣста граднаго».

Глава 30 (арк. 37 зв.–38 зв.). «О виденіи сна и великого князя, и о второмъ его посланіи воевод х казани, и о поставленіи Свѣяжского града».

Глава 31 (арк. 38 зв.–39). «О бывшемъ звонѣ на томъ месте, и о чудотвореніи, и о явленіи Сергія Чудотворца».

Глава 32 (арк. 39 зв.–40). «О волхвѣхъ прорицающихъ взяте казанское и о сѣтованіи старейшинъ казанскихъ, и о горденіи иныхъ».

Глава 33 (арк. 40–40 зв.). «О бѣъсе творящемъ мечты предъ челоуеки живѣщими во градѣ».

Глава 34 (арк. 40 зв.–41 зв.). «О Царицынѣ владеніе Казанью всею, и велмож ихъ с нею болшихъ, и печаль о поставленіи града свѣяжского».

Глава 35 (арк. 41 зв.–42 зв.). «О любви блѣдной со царицею Коцака, и о избѣжаніи его ис казани, и о ятіи его по смерти его».

Глава 36 (арк. 42 зв.–43 зв.). «О думѣ велможъ казанскихъ со царицею о Казани и о мирѣ со царемъ Шихаллеемъ, и с воеводами».

Глава 37 (арк. 43 зв.–44). «О Царицынѣ отраве данной на смерть царю, и о гневѣ его к Царицѣ».

Глава 38 (арк. 44). «О смерти Сеитовой, и испѣщеніи ис казани Всего руского плена».

Глава 39 (арк. 44–45 зв.). «О изведеніи царицы и с сыном ея ис казани, и о плачи ея».

Глава 40 (арк. 45 зв.–46). «О утѣшныхъ глаголѣхъ воеводы к царицѣ, и о провожаніи ея от народа казанского».

Глава 41 (арк. 46–47). «О поведеніи царицы в москвѣ ис казани, и о плачи ея от свияжского града идѣщи».

Глава 42 (арк. 47–48). «О бывшей вести у турскаго царя о казани и о царицѣ и о посланіи его з дары к мѣрзамъ каганским».

Глава 43 (арк. 48–49). «О пошествіи в казань царя Шихаллея, и о посаженіи его на Царство, и о избиеніи от него велможъ казанскихъ».

Глава 44 (арк. 49–50). «О прелагатае князѣ Чапкѣне, и о измене с ним казанцевъ».

Глава 45 (арк. 50–51). «О писаніи воевод к царю и великому князю на царя Шигаллея, и о изшествіи царя ис казани».

Глава 46 (арк. 51–51 зв.). «О веселіи и пирѣ воевод, и о посланіи в казань отрокъ ихъ, и о сетованіи казанцевъ по велможамъ своихъ».

Глава 47 (арк. 51 зв.–52). «О смерти посланныхъ вой воеводиньгъ».

Глава 48 (арк. 52–52 зв.). «О пошествіи воеводъ на утро х Казани, и хула на уничиженіе имъ отъ казанцевъ, и печаль ихъ о Казани».

Глава 49 (арк. 52 зв.–53 зв.). «О пошествіи царя Шигаллея к Москвѣ, и печаль царя и великаго князя о казани, и о пришествіи в казань Едигея царя».

Глава 50 (арк. 53 зв.–55). «Совет с боярыи своїми царя и великаго князя».

Глава 51 (арк. 55 зв.) «Царевнино прорицаніе о Казани».

Глава 52 (арк. 55 зв.). «Прорицаніе юродиваго татарина о Казани».

Глава 53 (арк. 55 зв.). «Диво ѿ коровѣ и о детище».

Глава 54 (арк. 56). «Диво в рыбной ловитвѣ на реке волгѣ».

Глава 55 (арк. 56). «Диво во градѣ Казани».

Глава 56 (арк. 56–57). «О казанскомъ мученикѣ Иоанне».

Глава 57 (арк. 57–57 зв.). «О мученике Петре иже в Казани».

Глава 58 (арк. 57 зв.–61). «Книга Казанскаго взятъя».

Глава 59 (арк. 61–66). «О послании к Москве писанія к митрополитѣ».

Глава 60 (арк. 66–70 зв.). «Послание к царю и великому государю Ивану Васильевичу от святейшаго Макария митрополита всея великия россии».

Глава 61 (арк. 70 зв.–72). «Послание ѿ благовѣрнаго царя великого государя Ивана Васильевича всея великия Россіи самодержца к митрополиту Макарею всея великия рѣссіи (!)».

Глава 62 (арк. 72 зв.–74 зв.). «О царскомъ походѣ из Мѣрома іюля в 20 на память святого пророка Іліи».

Глава 63 (арк. 74 зв.–83). «О приходѣ великого князя царя во Свѣяжскій город».

Глава 64 (арк. 83–84 зв.). «Ѡ побитіи татаръ на Арском полѣ».

Глава 65 (арк. 84 зв.–91). «О поведеніи подкопа под таиникъ и взорваніи его».

Глава 66 (арк. 91–92 зв.). «О бытіи царском наединѣ со отцемъ духовнымъ, и вооруженіи».

Глава 67 (арк. 92 зв.–97). «О взорваніи подкоповъ».

Глава 68 (арк. 97–98 зв.). «Ѡтвѣт царской к царю Шигалею».

Глава 69 (арк. 98 зв.–101). «О водруженіи животворящего креста и о поставленіи Церкви честнаго Ея Благовещенія».

Глава 70 (арк. 101). «О приходе Государя к Москвѣ».

Глава 71 (арк. 101 зв.–104). «Речь Царя и великого князя Ивана Васильевича всея великия русіи к Макарію митрополиту, и ко всему Священному собору».

Глава 72 (арк. 104–105 зв.). «Речь Макарія митрополита».

Глава 73 (арк. 105 зв.–106). «О бывшем столѣ у Царя и великаго князя, на князей и бояр и вельможъ».

Згідно з класифікацією за порівняльно-текстологічним принципом, запропонованою Л.А. Дубровіною, рукопис можна вважати компілятивним списком, створеним на основі двох редакцій II, найбільш поширеного, типу – четвертої, відомої за 65 списками 20-х років XVII – початку XIX ст., та шостої, відомої в 17 списках середини XVII – 80-х років XVIII ст.⁶

Віднести текст до II типу можна за кількома ознаками. Так, в оповіданні про смерть князя Чури (глава 27) в тексті II типу, чому й відповідає наш список, розповідь про смерть князя Чури, на відміну від розповіді за I типом, є більш розлогою та детальною і обривається на тому, як після втечі Шигалея (шаха Али) приїхали князі та мурзи у двір царя «и видеша двор его пѣст, ни входящихъ».

ни ісходящихъ не видеша, не бѣ стражей никогоже на дворѣ ходящихъ, но токмо две жены с рабынями. И несть болши сея любви ничтоже, еже положити душѣ свою за друга своего, якоже се князь Чюра за Шахаллея царя убиень бываетъ». Глава 50 «Совет с бояры своїми царя и великаго князя» закінчується фразою «несть бо смерть, но животь вѣчный»⁷.

До шостої та її основного джерела – четвертої редакції II типу наш список слід віднести за порядком розміщення кількох глав⁸. Так, глава «О посланіи на казань великаго князя Василя Ивановича Московскаго брати с воеводами» (глава 18 за нашим списком) йде за главою «О печали великаго князя о христіанехъ в казани погибшихъ, и радость о Шихалѣеве животь» (глава 17), що відповідає шостій редакції. Ще однією ознакою шостої редакції є те, що глава «Совет» (50) доповнена оповіданням зі Сказання про князів володимирських про прийняття князем Володимиром дарів від царя Костянтина і вінчання Володимира царським вінцем у Києві (арк. 54)⁹.

У порівнянні з текстами переважної більшості редакцій текст даного рукопису дещо скорочений. Так, рукопис містить 73 глави, тоді як тексти інших списків містять 96–100 глав.

У рукопису є три записи різними почерками XIX ст.

1) запис 1868 р. на арк. 106 зв.: «Сія книга принадлежит ученику Шуйскаго Духовнаго Уѣзнаго училища Высшаго отдѣленія Михаилу Соловьеву. Номер четырнадцатый. Михаилъ Соловьев. Тысяча восемьсот шестьдесятъ восьмой годъ».

2) на арк. 110, після переліку глав: «ἀγτός ο φεός, ἀγτός ηοχίρός, αφάνατος, ελέιοων / Святый бже, стый крепкій, стый безсмертний помилдй насъ».

3) на задньому форзаці: «Сія книга моя / Право моя/ Ей ей моя / Она под названіемъ О взятіи и зачатіи Града Казани».

Крім того, на нижніх полях подекуди трапляються нотатки до тексту, почерком XIX ст., простим олівцем.

Повість «Казанський літописець», створена в середині XVI ст., у списку ІР НБУВ 60-х років XVIII ст. свідчить про неабияку популярність цього твору серед читачів. Збережений в задовільному фізичному стані і повному текстовому вигляді, він слугуватиме новим джерелом для уточнення класифікації наявних редакцій пам'ятки та вивчення історичних і літературних джерел.

¹ *Кунцевич Г.З.* История о Казанском царстве, или Казанский летописец. – СПб., 1905.

² *Моисеева Г.Н.* Автор «Казанский истории» // ТОДРЛ. – М.; Л., 1953. – Т. 9. – С. 266–288; *Моисеева Г.Н.* О некоторых источниках «Казанской истории» // ТОДРЛ. – М.; Л., 1955. – Т.11. – С. 187– 197. Повну бібліографію щодо КЛ див.: ПСРЛ. – 2-е изд. – М., 2000. – Т. 19 : История о Казанском царстве. – С. XVI–XVIII, XXV–XXVI.

³ *Дурбовина Л.А.* Казанский летописец. – Йошкар-Ола, 1981; *Дурбовина Л.А.* Казанский летописец. Историко-текстологическое исследование : Автореф. дис. ... канд. ист наук.– М., 1981.

⁴ История о Казанском царстве неизвестного сочинителя XVI столетия по двум старинным спискам. – СПб., 1791; Подробная летопись от начала России до Полтавской баталии. – СПб., 1798. – Ч. 2. – С. 30–243; Сказание о зачатии царства Казанского / Изд. Ф.Т. Васильева. – Казань, 1902; История о Казанском царстве (Казанский летописец) / Подг. Г.З. Кунцевичем // ПСРЛ. – СПб., 1903. – Т. 19; Казанская история / Подг. текста, вступ. ст. и примеч. Г.Н. Моисеевой ; под ред. член.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1954; Сказание о царстве Казанском / Вступ. ст., перелож. и примеч. Н.В. Водовозова. – М., 1959; История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли в пяти томах. Т. 1. Античность; Средние века; Возрождение / Ред.-сост. В.П. Шестаков. – М., 1962, с. 428–441; Казанская история / Подг. текста и пер. Т.Ф. Волковой, ком. Т.Ф. Волковой и И.А. Евсеевой // Памятники литературы древней Руси: Середина XVI в. – М., 1985. – С. 360–565, 601–624; ПСРЛ. – 2-е изд. – М., 2000. – Т. 19 : История о Казанском царстве. – С. XVI–XVIII.

⁵ *Клепиков С.А.* Филигрani и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. – М., 1959.

⁶ *Дурбовина Л.А.* История о Казанском царстве. (Казанский летописец). Списки и классификация текстов. – К., 1989. – С. 28, 31.

⁷ Там же. – С. 17.

⁸ Там же. – С. 28, 31.

⁹ Там же. – С. 31.

Summary

The article is focuses on a new manuscript acquired by the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine – a copy of the historical story of the XVI century “Kazan Chronicle”. The author reveals the main features of the story and provided a detailed codicological description of the manuscript giving the titles of each its chapter.

Keywords: codicology, manuscript, Russian historical chronicle, Russian historical story, Russian history of the XVI century, history of Kazan, Ivan the Terrible.

Л. А. Гнатенко
канд. філол. наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

**УРИВКИ З КИРИЛИЧНИХ КОДЕКСІВ XII–XIII ст.
З КНИГОСХОВИЩ УКРАЇНИ, РОСІЇ, БОЛГАРІЇ
У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ: ІСТОРІЯ
ВИЯВЛЕННЯ ТА АТРИБУЦІЯ**

Розглянуто найдавніші кириличні манускрипти Інституту рукопису НБУВ, що є уривками з п'яти конфесійних кодексів XII–XIII ст., частини яких зберігаються в книгосховищах України, Росії, Болгарії. Подаються археографічні, кодикологічні та орфографічні дані. Наголошується, що уривки з фондів Інституту рукопису доповнюють кодекси, які мають важливе значення для східнослов'янської, безпосередньо української, й південнослов'янської культури.

Ключові слова: кириличні кодекси XII–XIII ст., манускрипти, уривки, дата написання, мовна редакція, уставне письмо, правопис.

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського¹ зберігаються уривки з п'яти кириличних кодексів XII–XIII ст., частини яких знаходяться в книгосховищах України, Росії, Болгарії.

Кодекси писані церковнослов'янською мовою, на пергамені, уставним письмом, не мають точної дати написання й датуються за кодиколого-палеографічними даними. Чотири кодекси створені в XII ст. і один – в XIII ст.:

1. *Апостол атракос повний* («*Сліпченський апостол*»), кінця XII ст.
2. *Апостол тлумачний* («*Кристинопольський*», або «*Городиський апостол*»), середини XII ст.
3. *Євангеліє атракос короткий*, першої половини XII ст.
4. *Стихирар мінейний, нотований*, середини – третьої чверті XII ст.
5. *Паремійник*, другої чверті XIII ст.

Це пам'ятки східнослов'янського та південнослов'янського походження, до українських відносимо кодекси № 2–4, до македонських – № 1 та сербських – № 5.

Київські уривки цих кодексів мають свою історію побутування, дослідження й описування². Чотири уривки (№ 1–3, 5) були включені до каталогів колекцій та зібрань, зокрема, до каталогів М.І. Петрова «Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (К., 1875–1879, вып. 1–3) та С.І. Маслова «Обзор рукописей библиотеки Имп. университета Св. Владимира» (К., 1910). Вони також увійшли до хронологічного каталогу М.В. Геппенера «Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації)» / Склад М.В. Геппенер, за участю М.П. Візира та Й.В. Шубинського (К., 1969)³, до якого не увійшов виявлений пізніше уривок зі Стихирара мінейного (№ 4). При укладанні «Сводного каталога славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.» (М., 1984)⁴ дані попередніх описів київських уривків були уточнені.

1. Уривок з *Апостола апракоса повного* («Сліпченський апостол») кінця XII ст. Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 25 П⁵. Два аркуші у 2°: 275–265 x 195–220, текстове поле 210 x 155, рядків 24, на чільних боках, та 26, на зворотних; письмо уставне, в один стовпець.

Основна частина кодексу зберігається в РНБ, Ф.п. I, 101 і Ф.п.І.101а – 130+6 арк.; уривки – в БАН, 24.4.6 (Срезн. 53) – 1 аркуш; в РДБ, Григ. 14 (М. 1696) – 6 аркушів; у НБ «Иван Вазов», № 25 – 9 арк.⁶ Ототожнення київського уривка з основною частиною РНБ було проведено О.Є. Вікторовим. Арк. 2, у відповідності до тексту, має знаходитися між арк. 17 та 18 основної частини РНБ, арк. 1 – між арк. 18 та 19⁷.

Апостол був виявлений В.І. Григоровичем у 1844 р. в Сліпченському монастирі Св. Іоана Предтечі біля м. Прилепа (Західна Македонія), звідкіля й назва кодексу⁸. Київський уривок із кодексу був вилучений, на думку Г.А. Ільїнського, до 1862 р.⁹, ймовірно, в 1865 р. він потрапив до архімандрита Антоніна Капустіна, який тоді відвідав Сліпченський монастир як глава Імператорської Руської духовної місії в Єрусалимі. Архімандритом уривок був подарований до бібліотеки Київської духовної академії й переданий у 1874 р. до ЦАМу при КДА. В складі раритетів частини колекції колишнього ЦАМу в 1923 р. уривок надійшов до Музею культур та побуту, який розміщувався на території Києво-Печерської Лаври (згодом – Всеукраїнський музейний городок), а 16.03. 1934 р. – до відділу рукописів ВБУ¹⁰.

Кодекс належить до македонської писемної традиції, написаний церковнослов'янською мовою македонської юсової редакції, на паліпсесті, по змитому грецькому тексту X ст. (Збірник житій святих), деінде помітні сліди грецького мінускулу. У каталозі М.В. Геппенера 1969 р. було вказано, що київські уривки – східноболгарського походження, а в СК XI–XIII 1984 їх віднесено до середньоболгарської редакції¹¹. Письмо Апостола двоєрове (**Б**) юсове (**А**, **Ж**), йотованих юсів немає. Докладний аналіз письма, правопису та мови кодексу було проведено Г.А. Ільїнським за основною частиною РНБ ХХ ст.¹² Київські уривки писані першим писцем основної частини РНБ, Ф.п.І.101.

Відразу після відкриття кодексу дата його написання подавалася як XI/XII ст., таке ж датування було поставлено при описі київського уривка М.І. Петровим¹³. Пізніше вчені відносили кодекс до XII ст., більш конкретне датування, зокрема, подавали: Г.А. Ільїнський – перш. пол. XII ст.; М.Б. Тихомиров – кін. (?) XII ст.; В.О. Мошин – ост. чв. XII ст.; Българска ръкописна книга X–XVIII в. Каталог – сер. XII ст.; СК XI–XIII 1984 – кін. (?) XII ст., до якого був включений вперше під цим датуванням і київський уривок; Дубровіна, Гнатенко 2005 – кін. XII ст.¹⁴ Одним із аргументів щодо датування кодексу кінцем XII ст. є те, що писано Сліпченський Апостол у час, коли ця редакція Апостола була вже остаточно сформована¹⁵.

2. Уривок із *Апостола тлумачного («Кристинопольського», або «Городиського апостола»)* середини XII ст. Ф. VIII, № 3 М¹⁶. Вісім аркушів у 2°: 295 x 240, текстове поле 217 x 110, рядків 23, письмо уставне, в один стовпець. Бічні поля дуже широкі – внутрішні 50, зовнішні 70, зроблені для вписування тлумачень (катени наявні на арк. 6 зв., 8 зв.).

Основна частина кодексу зберігається в ЛІМ, Рук. 39 – 291 арк.¹⁷ Київський уривок є п'ятим зошитом кодексу і має стояти перед львівською частиною. Ототожнення з основною частиною було проведено власником уривка А.С. Петрушевичем у 1888 р.¹⁸

Кодекс є одним із рідкісних добре збережених пергаменних рукописів часів Давньої Русі і, хоча перші чотири зошити та кінець рукопису втрачені, він є найповнішим із найдавніших списків перекладу Дій і Послань апостолів церковнослов'янською мовою, що зберігся у давньослов'янській літературній традиції. Значна цінність рукопису, як зазначає О.В. Ясіновська, зумовлена й наяв-

ними в ньому катенами – тлумаченнями апостольських читань, які сьогодні становлять єдиний відомий повний слов'янський переклад відповідної частини візантійського біблійного коментаря¹⁹.

Апостол був створений у західній частині Київської держави. Перші його дослідники О.І. Соболевський та П.В. Владимиров вважали його за походженням галицько-волинським²⁰. На галицькому походженні наголошував А.Ю. Кримський, а О.М. Колесса вважав рукопис південноволинським²¹. У кодексі є свідчення в записі городищенського дяка Євхима, на бічному полі на арк. 111 зв., про те, що в кінці XIV – на початку XV ст. він знаходився в Городищі (тепер с. Городище Сокальського району Львівської області). Спираючись на цей запис, О.М. Колесса припускав, що кодекс перебував на Волині в Городиському монастирі з XIII чи XIV ст., а п'ятий зошит був відокремлений від нього близько 1773 р., коли монастир був закритий, а його бібліотеку передали до уніатського Кристинопольського монастиря отців Василян²² (що знаходився поблизу), звідкіля в 1889 р. основна частина кодексу була передана до Ставропігійського інституту в Львові²³. Зошит був знайдений в оправі якоїсь книжки, більше відомостей про це немає. Він належав польському письменнику А. Більовському, а після його смерті був куплений в його вдови львівським каноніком А.С. Петрушевичем (не пізніше середини 1874 р.). Влітку 1901 р. зошит з Кристинопольського Апостола надійшов до бібліотеки Університету св. Володимира в складі рукописів, подарованих А.С. Петрушевичем²⁴, а 24 жовтня 1927 р. – в складі ж рукописної колекції бібліотеки Університету – до відділу рукописів ВБУ²⁵. Зошит вкладено в паперову обкладинку, на якій наявні запис колишнього його власника А.С. Петрушевича та штамп Університету св. Володимира.

Кодекс належить до давньої української писемної традиції періоду Київської Русі, створений на Волині. Писаний церковнослов'янською мовою української редакції, уставним письмом. Основний текст виконаний одним писцем, уставним середнім за розміром письмом. Письмо двоєрове (**Ъ, Ъ**) юсове (**▲**). В київському уривку маленьким півуставом двох почерків зроблено: писцем основного тексту – тлумачення, номери читань, заголовки окремих епізодів та скорочені уставні позначення богослужбових читань, та другим писцем, почерк якого близький за часом до основного тексту, – нові позначення богослужбових читань замість старих або як доповнення до позначень першого писця. Глаголичними буквами

позначено, в процесі створення рукопису, місця вставок у тексті, які зроблені одним писцем, що користувався старшою круглою глаголицею (в львівській частині наявні глаголичні йотовані юси). У XVI ст. півустановним письмом було зроблено розподіл тексту на зачала, поновлення стертих літер, доповнення назв днів тижня до скорочених позначень першого писця.

У науковій історіографії пам'ятка вже давно проходить під датою написання як середина XII ст. і не викликає заперечень. Щодо письма всього кодексу, то воно розглядалося несистемно, хоча О.І. Калужняцьким був виданий ще в 1896 р. текст основної частини, але без передмови до апостольських читань та катен²⁶, а от кодиколого-палеографічний та графіко-орфографічний матеріал київської частини кодексу був опрацьований С.І. Масловим у 1910 р.²⁷ І тільки в сучасних дослідженнях О.В. Ясіновської графічні особливості всього кодексу отримали більш послідовне вивчення: уперше досліджено графіку письма, яким писано катени, й самі катени як окремий об'єкт досліджень, зокрема кодиколого-палеографічних²⁸.

Об'єктом дослідження зошит манускрипту став, тільки коли потрапив до львівського каноніка А.С. Петрушевича. В його приватній бібліотеці з ним ознайомився О.О. Кочубинський, який в серпні 1874 р. побував у Львові для вивчення слов'янських книг і яким у 1876 р. першим були надані відомості про уривок й датовано його XII/XIII ст., а пізніше були опубліковані арк. 1–1 зв.²⁹ Власником А.С. Петрушевичем уривок був досліджений і поданий в 1882 р. як манускрипт XII ст.³⁰ А.С. Петрушевич порівнював його з Галицьким Євангелієм 1143 р. й знаходив подібності в письмі та мові, і тільки в 1888 р. ним було встановлено, що уривок є частиною Крестинопольського апостола, коли йому випала можливість ознайомитися і коротко описати кодекс, привезений в той час до Львова з уніатського монастиря в Крестинополі на археологічно-бібліографічну виставку, присвячену 300-літньому ювілею заснування Ставропігії та 900-літтю християнізації Русі. До датування кодексу XII – поч. XIII ст. схилилися й О.І. Соболевський, А.Ю. Кримський, М.С. Возняк³¹, і лише І.С. Свенціцький датував кодекс XIII ст.³² До XII ст. кодекс відносили П.В. Владимиров, О.І. Калужняцький, С.І. Маслов³³ та наступні за ними фахівці. Під більш конкретним датуванням – др. пол. XII ст. – кодекс подавався в монографічних студіях з історії української мови³⁴, і тільки в СК XII–XIII 1984 хронологічні рамки його створення були звужені до середини XII ст.³⁵

Як *Апостол тлумачний* кодекс уперше вміщено в додатку № 1 до СК XIV 2002 I, в якому подано виправлення й уточнення окремих описів СК XII–XIII 1984³⁶. М.В. Геппенер не відносив кодекс до тлумачних апостолів і щодо жанру кодексу подавав такі спостереження з приводу катенів на бічних полях: «Джерела цих коментарів, судячи з київського уривка (коментарі основної львівської частини рукопису лише частково цитовані у виданні Калужняцького...)»³⁷, не мають нічого спільного з толковим апостолом, менш численні і менш обширні і, очевидно, зовсім іншої, переважно історичної (а не богословсько-догматичної) спрямованості. Складається враження, що переписувач рукопису (чи його оригіналу) лише починав підбір матеріалу для наміченого широкого (судячи з широких полів) коментаря. В одному лише випадку ми знайшли частковий збір тлумачення в Христінопільському і в толковому апостолі (за рукописом XV ст. із Синодальної збірки, № 96³⁸, Діяння XII 1–2. Див. текст у додатках. У старшому рукопису толкового апостола 1200 р.³⁹, із тієї ж Синодальної збірки, текст діянь апостольських і тлумачення їх утрачено). Проте й тут маємо справу з самостійним використанням спільного джерела – Іоанна Златоуста, до того ж, у Христінопільському апостолі у коротшому варіанті і, очевидно, на основі іншого перекладу тексту Златоуста»⁴⁰. О.В. Ясіновська переконана, що Апостол є кодексом четв'яого типу⁴¹.

3. Уривок з *Євангелія апракос короткого* першої половини XII ст. Ф. I, № 3935⁴². Один аркуш у 2°: 320 x 220, текстове поле 195 x 160, рядків 17, у два стовпці розміром 195 x 165, із широкими бічними полями.

Уривок із кодексу зберігається в БАН, 4.5.2 – 1 арк.⁴³ Ототоження київського уривка проведено О.В. Ухановою⁴⁴. Він має розміщуватися перед уривком із БАН.

Манускрипт використовувався як обкладинка для збірника польських документів XVIII ст., в 4°. Після вилучення з оправи знаходився в Центральному архіві давніх актів у Києві⁴⁵, Вітр. № 58, з якого надійшов до відділу рукописів ВБУ, відповідно до акту передачі від 28 квітня 1935 р.

Цей кириличний уривок є найранішим із манускриптів періоду Київської Русі, які зберігаються в ІР. Він походить з київського скрипторію, писаний церковнослов'янською мовою української редакції, уставним каліграфічним письмом, одним почерком. Письмо двоєрове (Ѣ, Ъ) безюсове (юс малий (А) замінений на ІА). На цю

особливість правопису уривка вказував ще М.В. Геппенер, зауважуючи, що сам текст ... виразно виявляє у ряді випадків у лексичному відношенні значне наближення до стародавніх текстів, зокрема до Архангельського⁴⁶, проте часом і до Остромирового⁴⁷. У фонетичному ж і орфографічному відношенні зрідка допускаються відступи від старого тексту; щодо цього дуже дивує повна відсутність юсів, особливо малого, всюди заміненого літерою **Ѧ**. Це явище, зауважує М.В. Геппенер, з такою послідовністю не простежується навіть у пізніших рукописах⁴⁸. На нашу думку, це можна пояснити тим, що даний уривок належить до корпусу ранніх давньоруських кодексів, у яких тексти писані як із використанням юсів, так і без них, тобто різними правописами, в залежності від протографів, якими користувався писець. Наприклад, тексти Мінеї службової на жовтень, 1096 р.⁴⁹, написання якої приписується писцю Домкові⁵⁰, в яких навіть на одному аркуші, в одній частині послідовно вживається буква **Ѧ**, а в другій – на її місці пишеться **Ѧ**. Тому, вірогідно, Євангеліє апракос, з якого є київський уривок, мав тексти як з використанням юса малого, так і без нього.

До наукового обігу київський манускрипт був залучений у 1966 р. в «Предварительном списке славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (Для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно»)» як уривок з Євангелія тетр XII ст., проте вже в роботі Л.П. Жуковської 1968 р. він був віднесений до апракосів XII ст., а в роботі О.В. Уханової 2011 р. було встановлено, що уривок – перш. пол. XII ст. і належить до коротких апракосів⁵¹. Саме в роботі О.В. Уханової цей уривок уперше отримав уточнення атрибуції – часу написання, текстової редакції та змісту, а також був ототожнений з уривком, який зберігається в БАН. Розглядаючи ці два уривки, вчена зауважує, що невеликі відмінності між ними в кількісних показниках пояснюються суб'єктивним фактором при створенні рукопису (наприклад, при його розмітці) і різною долею після того, як він був розшитий, а деяке зниження норм каліграфії в уривкові БАН можна пояснити тим, що цей аркуш знаходився в кінці Місяцеслова, і писець міг збільшити темп роботи для прискорення завершення кодексу за рахунок менш ретельних накреслень⁵². Щодо почерку київського уривка й уривка з БАН дослідниця зазначає, що він є унікальним і не знаходить близьких аналогій у каліграфічних рукописах кінця XI – середини XII ст. Стосовно датування

вчена вважає, що квадратні пропорції букв, їхня монументальність й широкі проміжки між ними вказують на самий ранній період давньоруського книгописання. І що за монументальністю письма ці уривки не поступаються основному почерку диякона Григорія в Остромировому Євангелії 1056–1057 рр., букви якого, між тим, мають більш витягнуті пропорції. Атрибуючи рукописні уривки та подаючи їхні графіко-орфографічні особливості, О.В. Уханова вважає, що вони належать до короткого апракоса і були створені в першій половині XII ст. в одному з центральних скрипторіїв Києва. При цьому вона вказує на дуже цікавий факт: на її думку, уривки належать до найдавнішої апракосної редакції, яка відбита в Савиній книзі⁵³ і продовжувала переписуватися й оформлюватися в розкішні напрестольні кодекси, незважаючи на появу й широке розповсюдження на Русі в ті часи нових редакцій євангельських текстів (в т. ч. редакцій повного апракоса)⁵⁴.

Приймаючи датування О.В. Уханової – перша половина XII ст., припускаємо, за наведеними вище даними, що київський уривок міг бути створений і раніше – в кінці XI – на початку XII ст.

4. Уривок зі **Стихирара мінейного, нотованого**, середини – третьої чверті XII ст. Ф. 235, № 10⁵⁵. Два аркуші (подвійний аркуш) у 4°: 245 x 205, текстове поле 185 x 130, рядків 17; письмо уставне, в один стовпець.

Основна частина кодексу зберігається в ДІМ, Син. 279 – 168 арк.; уривок – в РДБ, Григ. 47 (М. 1729) – 6 арк.⁵⁶ Ототожнення й атрибуцію всіх частин кодексу було проведено М.Б. Тихомировим⁵⁷. Дані уривки є першим та восьмим аркушами 12-го зошита, які його складають разом із уривком із РДБ, Григ. 47 (М. 1729) – арк. 2–7.

Уривок зі Стихирара був виявлений тільки в 70-х роках XX ст. в Житомирському краєзнавчому музеї (завідуючою фондами Є.І. Філоненко) й ідентифікований під час роботи археографічної експедиції ЦНБ АН УРСР у 1978 р., яку очолював завідуючий відділом рукописів М.П. Візир. Тоді членом експедиції Л.П. Жуковською уривок був датований кін. XII ст. 29 березня 1979 р. він був переданий, разом з іншими манускриптами, виявленими археографічною експедицією, на постійне зберігання до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР.

Кодекс належить до київської писемної школи. До київського осередку його відносять І.О. Гарднер та Л.П. Корній⁵⁸. В.М. Металов на початку XX ст. при дослідженні основної частини Стихирара

мінейного, що зберігається в ДІМ, Син. 279, припускав його походження зі Смоленської області і часом написання вважав др. пол. – кін. XII ст.⁵⁹ Писаний церковнослов'янською мовою української редакції, уставним письмом. Письмо двоєрове (**Ъ**, **Ь**) юсове (**▲**). Нотація знаменна. Київський уривок писаний одним писцем маленьким прямим уставом. Тип письма схожий до Стихирара мінейного, нотованого, XII ст., який зберігається в ДІМ, Син. 589 (на арк. 1 зв. скорописом XVII ст. проставлена дата [1157 (?) г.]⁶⁰). Знамена та їх накреслення відповідають особливостям знаменної нотації XII ст. Аналіз системи знаків знаменної нотації уривків був проведений дослідницею давньої української музичної спадщини Л.П. Корній⁶¹. Про спорідненість із частиною із РДБ, Григ. 47 (М. 1729) свідчать палеографічні дані (схожість почерку, розмір стовпця тексту) та аналіз тексту; на всіх аркушах зошита співпадають й конфігурації плям.

До наукового обігу манускрипт як уривок XII ст. був уведений М.П. Візиром⁶², ним же був поданий короткий опис уривка до СК XI–XIII 1984, до якого він був включений, після атрибуції й отождоження М.Б. Тихомировим, під датою – кінець XII ст.⁶³ Ми схиляємося, за графіко-орфографічними особливостями письма, до більш раннього датування – середина – третя чверть XII ст. (можливо, ще й раніше). Особливого значення для датування даного манускрипту мають, зокрема, вживання редукованих **Ъ**, **Ь**. Букви **Ъ** та **Ь** пишуться за старослов'янською орфографією і, як зауважував В.М. Щепкін, чим давніший рукопис – тим частіше, хоча порушення цієї орфографії зустрічається вже в давніх руських рукописах XI ст.⁶⁴

5. Уривки із *Паремійника* другої чверті XIII ст. Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 387 та 388 П⁶⁵. Чотири аркуші (№ 387 – арк. 1, 3, 4; № 388 – арк. 2) в 2°, аркуші різних розмірів, поля й частини текстів обрізані: № 387 – 140–160 x 110–115, 90–105 x 140; № 388 – 160–185 x 117–120. При нумерації уривків порушена послідовність тексту – арк. 2 має бути арк. 2 зв.

Основна частина кодексу зберігається в РНБ, Q.п.I.51 – 71 арк.⁶⁶ Ототожнення уривків з основною частиною РНБ В.М. Загребіна. Уривки мають стояти перед основною частиною.

Уривки використовувалися в оправі книги в 4°. У 1875 р. вони надійшли до бібліотеки Київської духовної академії від архімандрита Антоніна Капустіна й були передані до ЦАМу при КДА. У

складі колекції музею уривки знаходилися разом тільки до початку 20-х років ХХ ст., потім вони були роз'єднані й зберігалися окремо в різних установах. У 1923 р. два уривки (із трьох) № 387 у складі раритетів частини колекції колишнього ЦАМу були передані до Музею культів та побуту, який розміщувався на території Києво-Печерської Лаври. У «Списку рукописів, що належать Відділові Письма й Друку Лаврського Музею» [1924 р.], складеному П.М. Поповим, подано такий інвентарний запис: «Уривок із серб. тріоди постної XIV в. на 2 перг. лист. *Номер старого каталогу* 186 (ЦАМ КДА – Л. Г.). *Розмір в сантиметрах* 12 x 19, другий лист менший. Листки обірвані з усіх боків. Мб. з оправы»⁶⁷. Отже, до Лаврського музею надійшло тільки два пергаменних аркуші, вірогідно, третій аркуш залишився в основному складі колекції ЦАМу КДА, яка в той час перебувала в Подільській філії ВБУ, а 26 листопада 1924 р. ця колекція з філії була передана до відділу рукописів ВБУ⁶⁸. Тоді ж надійшов і уривок під № 388, а уривки під № 387 були відмічені в акті передачі в переліку рукописів, що не надійшли. 16.03.1934 р. два пергаменних аркуші з № 387 у складі раритетів частини колекції колишнього ЦАМу були передані з Відділу письма й друку Всеукраїнського музейного городка до відділу рукописів ВБУ⁶⁹. Згодом уривки були ототоженні й об'єднані.

Уривки – з кодексу сербської редакції, писаного церковнослов'янською мовою, маленьким нерівним уставом. Письмо одноєрове (**Б**) безюсове, боснійської писемної школи⁷⁰. На київських уривках один почерк. Письмо одноєрове (**Б**) безюсове, боснійської писемної школи. Деякі графіко-орфографічні особливості даного манускрипту були розглянуті в каталозі М.В. Геппенера, проте, наголошуючи на сербському походженні уривків, учений конкретно не вказує на їхнє відношення до боснійської писемної школи, хоча наведені ним особливості письма репрезентують окремі риси саме цієї школи⁷¹.

У каталозі М.І. Петрова уривки були описані під двома номерами як самостійні: під № 387 три аркуші – прокимни й читання з Книги буття, й датовано XIII ст.; під № 388 один аркуш – пісня в п'яток 2-го тижня, прокимен – Господи, да не яростию, – і читання з пророцтва Ісайї, і з більш широким датуванням – XIII–XIV ст.⁷² Об'єднали уривки пізніше, – в Указ. ЦАМ КДА 1897 вони вже подаються як уривки з Тріоди пісної XIV ст.⁷³ У студіях першої половини ХХ ст. їхнє датування подавалося як XIII–XIV ст. Таке ж да-

тування вказано і в каталозі М.В. Теппенера 1969⁷⁴, після видання якого в роботі Купа 1970 час написання уривків датовано початком XIII ст.⁷⁵, ця дата була вказана і в СК XI–XIII 1984, в описах основної частини РНБ і київських уривків⁷⁶. Між тим, Б. Йовановичем у 1976 р. в текстологічному дослідженні давніх сербських паремійників основна частина рукопису датувалася другою чвертю XIII ст.⁷⁷, до цього часу ми й відносимо уривки.

Отже, в Інституті рукопису НБУВ зберігаються уривки з п'яти кириличних кодексів XII–XIII ст., частини з яких знаходяться в різних книгосховищах України, Росії, Болгарії і, незважаючи на їхню кількість, мають важливе значення для східнослов'янської, безпосередньо української, й південнослов'янської культур. Вони є складовими частинами кодексів, які репрезентують книжний репертуар, скрипторії, особливості мови, письма тощо давнього періоду слов'янської писемності.

Список скорочень книгосховищ

БАН	Бібліотека Російської академії наук (Росія, м. Санкт-Петербург)
ВБУ	Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській академії (нині – НБУВ) (Україна, м. Київ)
ГБЛ	див. РДБ
ДІМ	Державний історичний музей (рос. – ГИМ) (Росія, м. Москва)
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Україна, м. Київ)
ЛІМ	Львівський історичний музей (Україна, м. Львів)
НБ «Иван Вазов»	Народна бібліотека «Иван Вазов» (Болгарія, м. Пловдив)
НБУВ	Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Україна, м. Київ)
РДАДА	Російський державний архів давніх актів (рос. – РГАДА) (Росія, м. Москва)
РДБ	Російська державна бібліотека; Науково-дослідний відділ рукописів (рос. – РГБ) (Росія, м. Москва)
РНБ	Російська національна бібліотека; відділ рукописів (рос. – РНБ) (Росія, м. Санкт-Петербург)
ЦАМ КДА	Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (Україна, м. Київ)

ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦНБ АН УРСР	Центральна наукова бібліотека АН УРСР (нині – НБУВ) (Україна, м. Київ)

Список скорочень зібрань, фондів, колекцій рукописів

Григ.	Зібрання В.І. Григоровича (ф. 87) РДБ
М.	Зібрання Музейне РДБ
Рук.	Збірка рукописного відділу ЛІМ
Син.	Зібрання Синодальне (ф. 80370) ДІМ
Син. тип.	Фонд Бібліотеки Московської Синодальної типографії (ф. 381) РДАДА
Срезн.	Зібрання І.І. Срезневського (у складі Основного зібрання) БАН
ЦАМ КДА	Колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії ІР НБУВ

¹ Колишній відділ рукописів ВБУ, згодом – ЦНБ.

² Нові археографічні описи цих уривків підготовлені для студії: *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XI–XII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Кодиколого-орфографічне дослідження. Каталог. Палеографічний альбом. – № 1–3, 7, 10. – (У друці).

³ Далі – *Генпенер 1969*.

⁴ Далі – *СК XI–XIII 1984*.

⁵ Див. опис: *СК XI–XIII 1984*. – С. 141–142, № 114.

⁶ *СК XI–XIII 1984*. – С. 138–141, № 110–113.

⁷ Послідовність аркушів порушена при бібліотечній нумерації – має бути арк. 2, 1. У каталозі М.В. Генпенера 1969, с. 65–68, № 18, та в *СК XI–XIII 1984*, с. 141–142, № 114, дані подано за невірною нумерацією, крім рубрики *зміст*.

⁸ *Викторов А.Е.* Собрание рукописей В.И. Григоровича. – М., 1879. – С. 11, № 14.

⁹ Слепченский апостол XII века / Труд Г.А. Ильинского. – М., 1911 (на обложке – 1912). – С. IV.

¹⁰ Акт передачі від 16.03.1934 р. – Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 44, арк. 81 (№ 53).

¹¹ *Генпенер 1969*. – С. 65, № 18; *СК XI–XIII 1984*. – С. 141, № 114.

¹² Слепченский апостол XII века / Труд Г.А. Ильинского. – ХСІІ, 136 с., 2 табл.

¹³ *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3. – С. 16, № 25.

¹⁴ Слепченский апостол XII века / Труд Г.А. Ильинского. – С. VI, 21–22, 115 (опис, повна публ. з прим. київського уривка); *Тихомиров М.Б.* Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XII вв., хранящихся в отделе рукописей Гос. б-ки СССР им. В.И. Ленина, ч. II (XII в.) // Зап. ОР ГБЛ. – М., 1965. – Вып. 27. – С. 145–148; *Мошин В.* Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо. – Скопје, 1966. – С. 15–16, № 11; Българска ръкописна книга X–XVIII в. Каталог / Главен уредник Константинка Калайджиева. – София, 1976. – С. 15, ил. с. 61; *СК XI–XIII 1984.* – С. 138–142, № 110–114; *Дубровина Л.А., Гнатенко Л.А.* Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга // Українсько-македонський науковий збірник. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 292–293.

¹⁵ *Мошин В.А.* Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – Вып. 1. – М., 1973. – С. 59.

¹⁶ Див. опис: *СК XII–XIII 1984.* – С. 102–103, № 60.

¹⁷ *СК XII–XIII 1984.* – С. 101–102, № 59.

¹⁸ *Петрушевич А.С.* Каталог церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологическо-библиографической выставке в Ставропигийском заведении. – Львов, 1888. – С. 4–5.

¹⁹ *Ясіновська О.* Кристинопольський Апостол – цінна пам'ятка українського рукописного мистецтва XII ст. (палеографічний та кодикологічний опис) // Наук. зап. / Львів. іст. музей. – Л., 2008. – Вип. 12. – С. 303.

²⁰ *Соболевский А.И.* Лекции по истории русского языка. – К., 1888. – С. 13; *Владимиров П.В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. – К., 1890. – С. 10.

²¹ *Крымский А.* Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 38, 68; *Колесса О.* Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI вв. – Прага, 1923. – Т. 1–3. – С. 27.

²² Монастир був заснований у 1763 р. у м. Кристинополі, у 1953 р. місто було перейменоване на м. Червоноград, Львівська обл.

²³ *Колесса О.* Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI вв. – С. 18.

²⁴ *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки Имп. университета Св. Владимира. – К., 1910. – С. 2.

²⁵ Акт передачі від 24. 10. 1927 р. – Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 40, арк. 57.

²⁶ *Kažuňiacki Aem.* Actus epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII-o scripti. – Vindobonae : Apud Caroli geroldi filium, 1896. – XXXIV, 376 p.

²⁷ *Маслов С.И.* Отрывок Христинопольского апостола, принадлежа-

щий бібліотеке Университета св. Владимира // Изв. ОРЯС, 1910. – Т. 15, кн. 4. – С. 229–269.

²⁸ Ясіновська О. Кристинопольський Апостол... – С. 303–322; Ясіновська О. Катени як жанр герменевтичної літератури: візантійська традиція і слов'янська рецепція (на прикладі Кристинопольського апостола XII століття) // Княжа доба: історія і культура. – Л., 2010. – Вип. 3. – С. 72–103.

²⁹ Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доцента Новороссийского университета А. Кочубинского за время от 1 августа 1874 г. по февраль 1876 г. // Зап. Новорос. ун-та. – Одесса, 1876. – Т. 18. – С. 194–195; Кочубинский А. Рецензия на книгу Житецкого: “Очерк литературной истории малорусского наречия” // Отчет о тридцать втором присуждении награды графа Уварова / Прилож. к LXIX-му тому записок Импер. Академии наук. – № 3. – СПб., 1892. – С. 233–235.

³⁰ Петрушевич А.С. Краткое историческое известие о введении христианства в Предкарпатских странах во времена Кирилла и Мефодия. – Л., 1882. – С. 73, 74.

³¹ Соболевский А.И. Лекции по церковно-славянскому языку. – СПб., 1891. – Изд. 2. – С. 13; Крымский А. Украинская грамматика для учеников... – С. 38, 68; Возняк М. Історія української літератури : У 3 т. – Л., 1920. – Т. 1: До кінця XV віку. – С. 52.

³² Свенціцький І. Опись Музея Ставропігійського Інституту во Львові. – Л., 1908. – С. 13, № 39; Свенціцький І. Нариси з історії української мови. – Л., 1920. – С. 29.

³³ Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности... – С. 10; *Kaŭžniacki Aem. Actus epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice* – ê. VII, XII, XXX; Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Импер. университета Св. Владимира. – С. 9, № 3.

³⁴ Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 350; Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматики української мови. – К., 1980. – С. 314.

³⁵ СК XII–XIII 1984. – С. 102–103, № 60.

³⁶ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. – Вып. 1: (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская). – М., 2002. – Дод. I. – С. 563, № 59, 60.

³⁷ *Kaŭžniacki Aem. Actus epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice* ...

³⁸ Зберігається в ДІМ, Син. 96.

³⁹ Апостол толковий, 1220 р. – СК XII–XIII 1984. – С. 197–198, № 175 (ДІМ, Син. 7). Також див. доповн. до опису СК XI–XIII 1984, поданого в каталозі: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. – Вып. 1. – Дод. I. – С. 567, № 175.

⁴⁰ Геттєнер 1969. – С. 23–24.

⁴¹ Ясіновська О. Характер і функції художнього оформлення Кристи-

нопольського Апостола як книги четвёртого типу // Зап. Львів. нац. наук. б-ки ім. В. Стефаніка : Зб. наук. пр. – Л., 2011. – Вип. 3 (19). – С. 364.

⁴² Див. опис: *СК XI–XIII 1984*. – С. 110, № 68 (XII ст.).

⁴³ *СК XI–XIII 1984*. – С. 169, № 149 (XII/XIII ст.); Пергаменні рукописи Библиотеки Академии наук: Описание русских и славянских рукописей XI–XVI вв. / Сост. Н.Ю. Бубнов, О.П. Лихачева, В.Ф. Покровская. – Л., 1976. – С. 13 (XII–XIII ст.).

⁴⁴ *Уханова Е.В.* Древнерусские рукописи последней четверти XI–XII вв. в хранилищах Львова и Киева: новые находки и атрибуция // *Palaeoslavica*. – 2011. – № 19 (I). – С. 110–117; *СК XI–XIII 1984*. – С. 169, № 149.

⁴⁵ Нині – ЦДІАК України.

⁴⁶ Євангеліє апракос короткий («Архангельське євангеліє»), 1092 р. Див.: *СК XII–XIII 1984*. – С. 43–46, № 6 (РДБ, М. 1666).

⁴⁷ Євангеліє апракос короткий («Остромирове євангеліє»), 1056–1057 рр. Див.: *СК XI–XIII 1984*. – С. 33–36, № 3 (РНБ, Ф.п.І.5).

⁴⁸ *Гептнер 1969*. – С. 29.

⁴⁹ Знімок частини тексту арк. 79 зв. див.: *Карський Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – С. 377, ил. № 14.

⁵⁰ *СК XII–XIII 1984*. – С. 47–48, № 8 (РДАДА, ф. 381 (Син. тип.), № 89).

⁵¹ Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (Для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно») / Сост. Н.Б. Шеламанова // *Археографический ежегодник за 1965 год*. – М., 1966. – С. 194, № 91; *Жуковская Л.П.* Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // *Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология*. – М., 1968. – С. 329; *Уханова Е.В.* Там же. – С. 117.

⁵² *Уханова Е.В.* Там же. – С. 112.

⁵³ Євангеліє апракос («Савина книга»), X (?) – XI ст. Див.: *СК XI–XIII 1984*. – С. 30–33, № 2 (РДАДА, ф. 381 (Син. тип.), № 14); *Уханова Е.В.* Там же. – С. 116 (перш. пол. XI ст.).

⁵⁴ *Уханова Е.В.* Там же. – С. 112–113, 113, 117.

⁵⁵ Див. опис.: *СК XI–XIII 1984*. – С. 156–157, № 132; *Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А.* «Колекція уривків» XII–XVI ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історія, описання, графіко-орфографічний аналіз) // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 143–144, № 10.

⁵⁶ *СК XI–XIII 1984*. – С. 155–156, № 130, № 131.

⁵⁷ *Тихомиров М.Б.* Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XII вв., хранящихся в отделе рукописей Гос. б-ки СССР им. В.И. Ленина, ч. II (XII в.) // *Записки ОР ГБЛ*. – М., 1965. – Вып. 27. – С. 99–101, 126–129; Ч. III (XII и кон. XII – нач. XIII в.). – М., 1968. – Вып. 30. – С. 109–110; Ч. IV (дополнения). – М., 1972. – Вып. 33. – С. 214; *СК XI–XIII 1984*. – С. 155–157, № 130–132.

⁵⁸ *Гарднер И.А.* Богослужбное пение русской православной церкви. – М., 2004. – Т. 1; *Корний Л.* Проблемы джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст.) // Студії мистецтвознавчі: театр, музика, кіно. – К., 2005. – № 6. – С. 11.

⁵⁹ *Металлов В.* Богослужбное пение русской церкви в период до-монгольский, по историческим, археологическим и палеографическим данным. – Ч. I и II, с прилож. 12 табл. (Facsimile) снимков с рукописей X–XI–XII вв. // Зап. Имп. Моск. археол. ин-та им. Императора Николая II. – М., 1912. – Т. 26. – С. 191–196.

⁶⁰ Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки, VI–XVII века / Издал Савва, епископ Можайский. – М., 1863. – С. 24, табл. 22 (1152 р.); *СК XI–XIII 1984.* – С. 131, № 100 (XII ст.).

⁶¹ *Корний Л.* Проблемы джерелознавства української музичної культури... – С. 11.

⁶² *Визирь Н.П.* Описание рукописей в Центральной научной библиотеке Академии наук УССР // Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности : Материалы Всесоюз. конф. : Сб. статей. – Л., 1981. – С. 166.

⁶³ *СК XI–XIII 1984.* – С. 156–157, № 132.

⁶⁴ *Щенкин В.Н.* Русская палеография. – М., 1967. – С. 118.

⁶⁵ Див. опис: *СК XI–XIII 1984.* – С. 236, № 216.

⁶⁶ *СК XI–XIII 1984.* – С. 235–236, № 215.

⁶⁷ Список рукописів, що належать Відділові Письма й Друку Лаврського музею і з'являється демонстрацією різних типів рукописних книг, різних віків, народів, манер письма, оздоб, оправ, різноманітного змісту рукописних книг і т. под. Складений П.М. Поповим, [1925 р.]. – ІР НБУВ, ф. 285 (Архів П.М. Попова), № 2036, арк. 12 (№ 51).

⁶⁸ Акт передачі рукописних збірок та колекцій до відділу рукописів ВБУ від 26.11.1924 р. – Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 40, арк. 40–43.

⁶⁹ Акт передачі від 16.03.1934 р. – Архів ІР НБУВ, оп. 1, спр. 44, арк. 78 (№ 12).

⁷⁰ Див. про боснійську школу письма: *Лавров П.А.* Югославянская палеография: Курс, читанный в С.-Петербургском Археологическом институте в 1903–1904 году. – СПб., 1904. – С. 59–64.

⁷¹ *Генценер 1969.* – С. 71–72.

⁷² *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – С. 371, № 387, 388.

⁷³ Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н.И. Петров. – К., 1897. – С. 206, № 185, 186.

⁷⁴ *Генценер 1969.* – С. 70, № 20.

⁷⁵ *Kuna H.* Fragmenti parimejnika boaanske provenijencije u Centralnoj naučnoj biblioteci Akademije nauka Ukrajinske RSR u Kijevu // Slovo. – Zagreb, 1970. – S. 97–102, Š 20.

⁷⁶ *СК XI–XIII 1984.* – С. 235–236, № 215, 216.

⁷⁷ *Јовановић Б.* Значај српских паримејника за текстолошко развртавање словенских преписа и реконструкцију првобитног Ђирило-Методског оригинала // *Зборник историје књижевности.* – Београд, 1976. – Вип. 10. – С. 8, 17–18.

Summary

In the article the oldest Cyrillic manuscripts of the Institute of Manuscripts of VNLU are examined, that are fragments from five confessional codes of XII–XIII century. Their parts are kept in book depositories of Ukraine, Russia and Bulgaria. Archaeographic, codicological and orthographical data is given. The autor holds, that the fragments from the Institute of Manuscripts complement the codes that are of high value for East Slavic, Ukrainian in particular, and South Slavic cultures.

Key-words: Cyrillic codes of XII–XIII century, manuscripts, fragments, date of writing, language redaction, orthography.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.25:061.12(477)“19”

О. В. Січова

*Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського*

АРХІВНА СИСТЕМА АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 60–70-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Розкривається етап історії архівної системи НАН України, правонаступника АН УРСР, ознаменований створенням центральних загально-академічних архівних інституцій – Центрального наукового архіву та Ради по організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР

Ключові слова: науковий архів, академія наук, історія архіву, архівний фонд науково-дослідного інституту, архівна система.

Дане дослідження висвітлює процес становлення архівної системи НАН України (правонаступника АН УРСР) на основі мережі наукових та науково-технічних архівів організацій та загально-академічних архівних інституцій, створених для впровадження централізованого контролю і координації роботи, пов'язаної з розробленням і впровадженням єдиних принципів і правил формування, зберігання і повноцінного оперативного використання ретроспективної документної інформації про всі аспекти життєдіяльності Академії наук.

В історіографії процес створення архівної системи НАН України, зокрема початковий етап, висвітлений не в повній мірі. Окремі аспекти цього процесу аналізувалися в роботах Л.М. Яременко, О.І. Путра, В.А. Кучмаренко, присвячених дослідженню історії Архівного фонду НАН України та створенню і еволюції Центрального наукового архіву Академії наук¹.

Накопичення архівних документів в академічних установах відбувалося з часу їхнього створення, однак тільки у повоєнне де-

сятиліття з'явилися перші спроби налагодити архівну справу, тоді ще на рівні власне науково-дослідних інститутів. Процес створення архівів на правах структурних підрозділів для забезпечення збирання і зберігання документів в установах АН УРСР почався в 50–60-х роках ХХ ст.

Поштовхом для активізації цього процесу стали урядові розпорядження другої половини 50-х років ХХ ст. – постанова РМ УРСР «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР» від 18.04.1956 р. № 408 (у відповідь на аналогічну постанову РМ СРСР від 7.02.1956 р.) та «Правила роботи архівів установ, організацій та підприємств», затверджені наказом МВС СРСР від 1.06.1956 р. Згідно з правилами 1956 р., архівним підрозділам установ рекомендувалося створювати різні довідники до документів, першочергово – описи з передмовою, де висвітлювалась би історія установи, її структура, компетенція та особливості складу документів; пропонувалася також методика описування документів².

Постановою Ради Міністрів СРСР від 13.08.1958 р. № 914 було затверджене нове положення про Державний архівний фонд СРСР (далі ДАФ СРСР)³. Незважаючи на те, що основна увага в положенні зосереджена на визначенні і регулюванні роботи мережі центральних державних архівів СРСР, пунктом 16 виокремлювався ряд відомчих архівів, яким надавалося право постійного зберігання документів. До їх числа були віднесені архіви Академії наук СРСР, академій наук союзних республік та їхніх установ. Зокрема, в Положенні зазначено, що документальні матеріали АН СРСР, академій наук союзних республік та їхніх установ є частиною Державного архівного фонду Союзу РСР. Документи установ, а також матеріали академіків і окремих учених, що становлять особливу цінність для науки, повинні передаватися на постійне зберігання в архіви академій. Згідно з положенням, в установах і організаціях повинні бути створені архіви, в разі необхідності, на правах структурних підрозділів. Відповідальність за збереження, впорядкування, облік і використання документальних матеріалів відомчих архівів, дотримання правил знищення документів, що не підлягають зберігання, згідно з положенням, покладено на керівників відповідних установ і організацій. Положення також визначило терміни зберігання документів в архівах до передачі їх на державне зберігання. Зокрема,

термін зберігання документів установ загальносоюзного і республіканського підпорядкування становив 15 років.

Таким чином, згідно з Положенням про ДАФ СРСР, 1958 р. Академія наук УРСР отримала право постійного зберігання документальних матеріалів, що утворювалися в процесі її діяльності. Протягом наступного десятиріччя АН УРСР скористалася цим правом лише частково. Установи АН УРСР зберігали архівні документи, що утворювалися в процесі їхньої діяльності в себе, не передаючи до державних архівів УРСР, але зберігали їх з суттєвими порушеннями нормативних вимог до архівної справи⁴. Забігаючи наперед, слід зазначити, що Президія АН УРСР визнала за необхідне створити загальноакадемічний архів лише через 10 років після того, як отримала на це право⁵.

Для перевірки ходу виконання постанови РМ УРСР від 18.04.1956 р. № 408 в ряді інститутів АН УРСР були проведені перевірки співробітниками Архівного управління МВС УРСР. В наглядних справах установ-джерел комплектування Архівного фонду НАН України, що формуються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, збереглися дані про перевірки, проведені в одинадцяти академічних інститутах протягом 1959–1960 рр. За актами перевірок прослідковуються спільні тенденції в формуванні і зберіганні архівних документів в академічних інститутах, зокрема, архівні документи зберігалися в шафах в структурних підрозділах, упорядкування і описування документів робилося з суттєвими помилками, описи були не повні, часто виникали помилки при формуванні документів у справи, основною причиною цього була відсутність номенклатури справ установи і неправильне ведення діловодства. Справам надавалися некоректні глухі заголовки, які не розкривали їхнього змісту. Лише в Інституті металофізики була призначена особа, відповідальна за архів, і обладнане архівосховище. Разом з тим в архіві зберігалися тільки документи Лабораторії металофізики та частина справ канцелярії. Бухгалтерські документи були впорядковані, але зберігалися в бухгалтерії⁶. Науково-дослідна документація, як і в більшості перевірених інститутів, зберігалася в бібліотеці і обліковувалася за інвентарними книгами, а не за описами.

Перевірка Інституту зоології показала, що в установі зберігалися документи за 1942–1958 рр., наукова документація (наукові праці, наукові звіти, автореферати та ін.) зберігалися в бібліотеці.

Інші документи – протоколи вченої ради, плани роботи, річні звіти, листування зберігалися в приміщенні канцелярії, тобто збереженість документів була забезпечена. Архівні документи впорядковані, на них складені описи за 1942–1956 рр., справи оправлені і повністю оформлені. Документи, що не підлягали зберіганню, кілька разів списувалися з дозволу Архівного управління МВС УРСР. Серед недоліків зазначено, що в описах заголовки низки справ неточно і неповно відображають зміст документів (наприклад, «Листування з різними організаціями», «Кадри», «Плани» та ін.)⁷. В Інституті гідробіології відклялися архівні документи, в основному, післявоєнного періоду. Зберігалися вони в канцелярії, бухгалтерії, в ученого секретаря і в бібліотеці. Управлінські та науково-організаційні документи були оправлені, але лише частково пронумеровані, в справах відсутні вірчі написи⁸. В Інституті органічної хімії відклялися архівні документи за повоєнний період (плани і звіти з наукової роботи, протоколи вченої ради, звіти по завершених наукових темах, автореферати, монографії, листування, кадрові документи та ін.), документальні матеріали частково пройшли експертизу цінності і науково-технічну обробку: бухгалтерські документи описані, оправлені і оформлені згідно з правилами; документи канцелярії описані за 1946–1952 рр. і передані для оправлення. Наукові звіти, автореферати, монографії зберігалися і обліковувалися в бібліотеці. Всі архівні документи зберігалися в канцелярії в шафах під замками⁹. В Інституті математики відклялися документи за 1944–1958 рр., однак документи зберігалися у відділах. Документи бухгалтерії опрацьовані згідно з вимогами по 1955 р. Документи канцелярії не пройшли експертизи, на них складені описи, але заголовки частини справ сформовані неточно, багато технічних помилок в оформленні справ, зберігалися вони в шафі в коридорі¹⁰. В архіві Інституту археології відклялися документи з 1945 р., документи зберігалися в дерев'яних шафах у відділах і коридорі, у відкритому доступі для співробітників. Відповідального за архів не було призначено, експертиза цінності документів не проводилася, документи з постійним терміном зберігалися разом з документами з тимчасовим терміном зберігання. Експертна комісія в інституті не створена. Частково документи оправлені, але значна частина зберігалася в розсіпу. Описи на документи відсутні, одиниці зберігання без титулів та засвідчувальних написів, аркуші не пронумеровані¹¹. Перевірка Інституту мікробіології показала, що архівні

матеріали зберігалися в дерев'яних шафах у робочих кімнатах, відповідальної особи за архів не було призначено, архівосховища не було, архівні документи ніяк не обліковувалися і зберігалися неупорядкованими в скорозшивачах¹². Згідно з перевіркою, в Інституті фізики архів не створений, архівні матеріали неупорядковані і зберігалися в структурних підрозділах, відповідального за архів не було призначено¹³. В Інституті історії архів не створений, відповідального за архів не призначено, документи як діловодні, так і рукописи наукових робіт зберігалися в шафах в одному з наукових відділів в неупорядкованому стані, документи з особового складу зберігалися в розсіпу, що унеможливило користування ними¹⁴. В Інституті ботаніки архівні документи за 1944–1959 рр. були частково оправлені, частково в скорозшивачах, зберігалися в робочих кімнатах канцелярії і бухгалтерії. Документи більш раннього періоду зберігалися в шафах, які не опечатувалися. Відповідального за архів не було призначено. Збереженість документів не забезпечена. Документи зберігалися в неупорядкованому стані. Часткове впорядкування документів канцелярії з 1954 р. проведене із значними помилками – неточні заголовки («матеріали по ботжурналу», «прием в аспирантуру»), в один опис сформовані справи з постійним і тимчасовим термінами зберігання. Експертиза наукової і практичної цінності документів не проводилася. Відсутня зведена номенклатура справ¹⁵. В Інституті газу, за даними перевірки, архів не створено, відповідальний за архів не призначений, експертиза цінності не проводилася, архівні документи зберігалися у неупорядкованому стані, більшість у скорозшивачах. Документи за 1949–1954 рр. містилися в приміщенні складу. Відсутня номенклатура справ, тому документи в діловодні справи формувалися неправильно¹⁶.

В ході перевірок спеціалісти з Архівного управління МВС УРСР встановили, що постанова РМ УРСР «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР» від 18.04.1956 р. № 408 в чотирьох з одинадцяти перевірених інститутів АН УРСР не виконувалася взагалі, а в решті семи – виконувалася частково. Результати перевірок свідчать, що на початок 1960-х років в системі АН УРСР робота з архівними документами здійснювалася дуже повільно і зі значними недоліками. Протягом наступних років ця робота істотно не покращилася. Більшість установ, що виконали

впорядкування документів за повоєнні роки, доручили цю роботу некваліфікованим працівникам, які не вникали в історію установи, її функціональні особливості та особливості формування справ і ведення діловодства. Описані і залишені на зберігання документи не в повній мірі розкривали історію установи. Лише кілька інститутів впорядкували і описали науково-дослідну документацію. Штатну посаду завархівом мали близько 20 інститутів, у решти були відповідальні за архів, або взагалі ніхто не вів цей напрям роботи¹⁷.

До 1969 р. розгляд описів установ АН УРСР проводила Центральна експертно-перевірна комісія при Архівному управлінні РМ УРСР, і контрольний примірник передавався до Центрального державного історичного архіву УРСР (далі ЦДІА УРСР)¹⁸.

Таким чином, у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР в м. Києві відклялися контрольні примірники 18 описів на документацію установ АН УРСР, затверджених в 1960-х роках. Протягом зазначеного періоду документи впорядкували такі установи: у 1962 р. опис 1 за 1946–1960 рр. представив Науково-дослідний інститут фізіології рослин (протокол № 7 від 16.03.1962); у 1963 р. Інститут використання газу представив опис 1 за 1949–1962 рр. та опис 2 за 1949–1959 рр. (протокол № 22 від 17.10.1963); Інститут мікробіології – опис 1 та опис 2 за 1943–1959 рр. (протокол № 13 від 27.06.1963); Інститут металокераміки і спеціальних сплавів – опис 1 за 1952–1962 та опис 1-м за 1952–1963 рр., історичну довідку (протокол № 25 від 26.12.1963); Видавництво АН УРСР – опис 1 за 1943–1959 рр. і опис 2 за 1940–1961 рр. (протокол № 10 від 7.05.1963). У 1965 р. були затверджені документи Інституту математики – опис 1 за 1944–1963 рр. і опис 1-м за 1952–1963 рр., історична довідка; Експериментально-конструкторські майстерні при Інституті фізіології ім. О.О. Богомольця – опис 1 за 1944–1961 рр. (протокол № 12 від 10.02.1965); профспілка Інституту історії – опис за 1949–1963 рр. (протокол № 5 від 11.03.1965). У 1966 р. – Експериментально-виробничі майстерні Інституту фізики – опис 1 за 1961–1964 рр., історична довідка (протокол № 1 від 06.01.1966). В 1968 р. були затверджені документи Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона – опис 1, опис 2, історична довідка (протокол № 3 від 8.02.1968) та Редакції журналу «Український історичний журнал» – опис 2 за 1957–1966 рр. (протокол № 4 від 22.02.1968)¹⁹.

Хоча робота, спрямована на забезпечення збереження архівних

документів установ АН УРСР, і проводилася, в цілому вона мала спорадичний характер. Відсутність в АН УРСР органу, який би здійснював контроль і координацію роботи архівних підрозділів установ, унеможлиблювала запровадження єдиної системи зберігання та обробки наукової документації; повноцінного і оперативного використання архівних документів у наукових цілях; створення єдиного науково-довідкового апарату до архівних документів та організацію централізованої інформації про склад і зміст архівних фондів Академії та її установ. Крім того, протягом кількох десятиліть не проводилося систематичне виявлення і збирання документальних матеріалів особових фондів академіків і видатних учених²⁰. Тому в 1968 р. Академія наук УРСР створила Центральний науковий архів (постанова Бюро Президії АН УРСР від 6.03.1968 № 105 б) і Раду з організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР (постанова Президії від 16.07.1968 № 253). Хоча при формуванні архівної структури АН УРСР за основу було взято організацію архівної справи в Академії наук СРСР, новостворені архівні органи АН УРСР мали істотні відмінності.

Архів АН СРСР у 1925 р., згідно з постановою РНК СРСР, був визнаний науковою установою. В 30-х роках ХХ ст. Архів отримав статус загальноакадемічної установи та власне приміщення і почав комплектуватися архівними матеріалами академічних науково-дослідних установ²¹. Центральний науковий архів АН УРСР (далі ЦНА) був створений для забезпечення збирання і приймання на зберігання архівних матеріалів, що відкладаються в результаті науково-дослідної та організаційної діяльності АН УРСР і її установ, а також особистих фондів академіків, членів-кореспондентів і видатних учених, матеріали яких мають значення для історії Академії наук, історії окремих галузей науки, техніки і культури. ЦНА АН УРСР створений як самостійний структурний підрозділ при Центральній науковій бібліотеці АН УРСР і підпорядкований безпосередньо Головному вченому секретарю Президії АН УРСР, штатна чисельність на 1968 р. – 3 одиниці, передбачалося розмістити архів у новому приміщенні бібліотеки²². Розпорядженням Президії від 12.04.1972 р. «Про розміщення архіву Президії АН УРСР» ЦНА дозволили тимчасово, до закінчення будівництва спеціального приміщення в будинку ЦНБ АН УРСР, зайняти кімнату площею 21,2 м², кімнату площею 5,8 м² та перший поверх архівосховища –

91 м² по вул. Володимирській, 55. Зазначені приміщення мали використовуватися ЦНА лише для розміщення найважливіших матеріалів установ АН УРСР²³. У квітні 1968 р. на посаду завідуючого Центральним науковим архівом АН УРСР було призначено, за переведенням з посади старшого інспектора Архівного управління при РМ УРСР, Бориса Дмитровича Нененка, який мав вищу спеціальну історико-архівну освіту і досвід організаційної роботи²⁴.

У 1963 р. при Архіві АН СРСР була створена Рада з організації комплектування і використання архівних матеріалів АН СРСР для розгляду науково-методичних і практичних питань, пов'язаних з експертизою цінності документів і комплектування ними академічних архівів, організацією документів в діловодстві установ та контролю за діяльністю експертних комісій установ АН СРСР²⁵. Схожий орган створили і в АН УРСР, та, на відміну від союзної, Рада з організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР (далі – Рада) була створена при Президії Академії наук УРСР. Раду створили для здійснення науково-методичного керівництва діяльності наукових і галузевих архівів, а також відділів рукописних фондів наукових установ АН УРСР і координації роботи в справі збирання, зберігання та наукової розробки документальних матеріалів з історії дореволюційної і радянської української науки, в тому числі матеріалів наукових установ і рукописної спадщини членів Академії наук УРСР та інших видатних учених республіки. В сфері комплектування на Раду були покладені функції Експертно-перевірної комісії АН УРСР²⁶.

Згідно з положеннями, новостворені органи розподілили між собою обов'язки так. Рада повинна була здійснювати науково-методичне керівництво діяльністю всіх архівних підрозділів установ Академії наук УРСР в області комплектування і використання документальних матеріалів. Для виконання цього завдання Рада мала право знайомитись зі станом документування і архівів в установах АН УРСР; вносити рекомендації про поліпшення організації архівної справи; вносити пропозиції про упорядкування мережі архівів, а також про організацію нових архівів у наукових установах АН УРСР; визначати профіль комплектування архівів та архівосховищ установ АН УРСР, приймати рішення про передачу непрофільних матеріалів з одного архівосховища в інше або в інше відомство; затверджувати інструктивно-методичні документи з питань роботи архівів і постановки документування наукової та науково-організаційної

діяльності в АН УРСР; затверджувати матеріали експертних комісій установ АН УРСР з відбирання документальних матеріалів на постійне зберігання; брати участь в розгляді питань забезпечення архівів науковими кадрами, їх раціонального використання та підвищення кваліфікації робітників, які пов'язані з документуванням діяльності наукових установ та архівів; рекомендувати кандидатури на заміщення посад завідуючих архівами та відділами рукописних фондів наукових установ АН УРСР²⁷. Центральний науковий архів АН УРСР створювався, щоб здійснювати наукову і технічну обробку документальних матеріалів, які знаходяться в архіві; складати і публікувати наукові описи і огляди архівних матеріалів; вести науково-довідковий апарат до архівного матеріалу, що зберігається в Архіві, і облікових відомостей про архівні матеріали, що знаходяться на зберіганні в інших установах Академії наук; контролювати стан документування наукової діяльності та надавати науково-методичну допомогу установам АН УРСР з питань правильної організації поточного діловодства; здійснювати загальний архівний нагляд і архівно-методичне керівництво з питань обліку, обробки, зберігання і використання архівних матеріалів в установах АН УРСР і своєчасного здавання установами своїх матеріалів до ЦНА АН УРСР²⁸.

Стосовно науково-дослідної роботи на Раду покладалися обов'язки визначати напрями і завдання наукових досліджень архівів наукових установ АН УРСР, вносити пропозиції з цих питань до відповідних відділень, секцій або Президії АН УРСР. При складанні координаційних планів науково-дослідних робіт за своїм профілем Рада повинна була використовувати досвід, напрацювання і пропозиції міністерств, відомств, вузів тощо, які займалися розробкою відповідних проблем; розробляти перспективи планування комплектування та використання документальних матеріалів наукових та галузевих архівів і відділів рукописних фондів наукових установ АН УРСР; заслуховувати доповіді керівників робіт про хід виконання наукових досліджень за профілем Ради, вносити рекомендації, спрямовані на успішне виконання робіт, оцінювання наслідків і внесення пропозицій щодо їх практичного використання. Раді надане право вносити рекомендації про тематику докторських та кандидатських дисертацій, а також рекомендувати до захисту як дисертації результати досліджень за профілем Ради. Координувати роботу з архівними установами республіки і архівами

закордонних академій; встановлювати контакти з закордонними архівними установами з метою обміну досвідом і поповнення ЦНА АН УРСР матеріалами з історії науки і історії АН УРСР, з цією метою Рада мала право рекомендувати кандидатів для направлення в наукові відрядження за кордон з метою вивчення стану науки в цій області, розглядати звіти про відрядження, брати участь в розробці плану міжнародних наукових зв'язків за профілем Ради²⁹.

Центральний науковий архів АН УРСР, в свою чергу, повинен був здійснювати наукову розробку і публікацію матеріалів з історії Академії наук УРСР; організовувати роботу зі всебічного використання документальних матеріалів Архіву з науковою, народно-господарською практичною метою шляхом видачі архівних довідок, копій документів, видавання матеріалів у тимчасове користування і до читального залу, організації виставок і т.п.³⁰

Рада складалася з голови Ради, заступника голови, одинадцяти членів і вченого секретаря. Рада мала здійснювати свою роботу, розглядаючи необхідні питання безпосередньо на засіданнях Ради і Бюро Ради через проведення координаційних нарад і конференцій, через роботу створюваних Радою тимчасових груп і комісій для підготовки пропозицій, пов'язаних з розробкою питань за профілем Ради, шляхом виконання на громадських засадах доручень тощо. Пленарні засідання мали проводитися не рідше одного разу на рік, рішення приймалися більшістю голосів. Рекомендації Ради, які передбачали відповідні заходи, могли впроваджуватися в життя рішенням Бюро Президії АН УРСР. Рада здійснювала діяльність під керівництвом Президії АН УРСР, робочим апаратом Ради мали бути співробітники Центрального наукового архіву АН УРСР. Рада складалася з 21 члена. Головою Ради було обрано директора Інституту історії АН УРСР академіка АН УРСР А.Д. Скабу, заступником – завідуючого Центральним науковим архівом АН УРСР Б.Д. Нененка. Серед членів Ради були чотири дійсні члени АН УРСР, три члени-кореспонденти АН УРСР, заступники директорів, завідуючі науковими відділами, вчені секретарі інститутів АН УРСР, заступник Головного вченого секретаря Президії, начальник Секретаріату Президії, заступник начальника Науково-організаційного відділу Президії, Голова Центральної експертно-перевірної комісії Архівного управління при РМ УРСР та ін.³¹

Таким чином, на Раду були покладені функції координації роботи та контролю за комплектуванням архівних підрозділів в

системі АН УРСР, визначення напрямів архівознавчих досліджень в АН УРСР, налагодження наукових контактів з архівними установами УРСР, СРСР та зарубіжних країн. Центральний науковий архів, в свою чергу, мав займатися вирішенням практичних архівних проблем – питаннями обліку, науково-технічної обробки документів, їхнього зберігання і використання.

Рада працювала протягом 10-ти років. За цей період було проведено 7 засідань³². На першому засіданні Ради 15 жовтня 1969 р., на пропозицію голови академіка АН УРСР А.Д. Скаби, для вирішення основних робочих питань було обране бюро Ради у складі дев'яти осіб. До складу Бюро ввійшли академік АН УРСР А.Д. Скаба (голова), Б.Д. Нененко (заст. голови); академік АН УРСР Й.З. Штокало (завсектором історії техніки та природознавства Інституту історії АН УРСР), академік АН УРСР І.Г. Підоплічко (академік-секретар Відділу загальної біології), В.І. Стрельський (д.і.н., завкафедрою архівознавства КДУ ім. Т.Г. Шевченка), В.М. Лало (заст. Головного вченого секретаря АН УРСР), Д.Ф. Байс (кандидат фізико-математичних наук, учений секретар Інституту фізики), М.І. Соколовська (завархівом Президії АН УРСР), Т.Ф. Лошицька (вчений секретар Ради, співробітник ЦНА)³³.

Принципи, відображені в положеннях про центральні архівні органи Академії, які були закладені в основу створення централізованої архівної системи АН УРСР, як показали перші кроки практичної роботи, мали суттєві розбіжності з дійсним станом речей і не могли в повній мірі бути впровадженими. Власне тому вже на першому засіданні Рада почала вносити суттєві зміни в систему організації роботи центральних архівних органів АН УРСР, зокрема, учасники засідання на чолі з головою вирішили не покласти на бюро Ради функції Експертно-перевірної комісії АН УРСР з розгляду і затвердження описів установ, як це прописано в положенні, а доручити вирішення цього питання Центральному науковому архіву. На виконання цього співробітникам архіву було доручено розробити і подати на затвердження бюро Ради положення про Експертно-перевірну комісію АН УРСР і склад комісії. На основі постанови Ради в грудні 1969 р. було створено Експертно-перевірну комісію при ЦНА АН УРСР у кількості 7 осіб³⁴.

На першому засіданні Ради піднімалося питання про передавання до ЦНА архівних документів установ, та його вирішення відклали на невизначений період – до того часу, коли ЦНА буде

надане повноцінне архівосховище³⁵. Як головний науково-методичний архівний орган АН УРСР Рада, через Центральний науковий архів, розпочала роботу, спрямовану на формування повноцінної дієвої структури архівних підрозділів установ АН УРСР. Зокрема, у 1970 р. було затверджене Типове положення про архів наукової установи АН УРСР і Правила користування документальними матеріалами в архівах установ АН УРСР³⁶. На засіданнях Ради заслухували доповіді директора ЦНА і представників академічних інститутів про роботу, проведену в установах АН УРСР з формування і забезпечення зберігання архівних фондів установ та особових фондів. За ініціативою Ради, в АН УРСР було створено археографічну комісію для виявлення і збирання особливо цінних рукописних документів.

Як відмітив незмінний голова Ради академік АН УРСР А.Д. Скаба у 1979 р. на останньому засіданні: «... К сожалению, власти у нас очень мало, но есть право постоянно заявлять о наших наиболее важных вопросах во весь голос...»³⁷. Такий стан речей пояснює, чому більшість важливих проблем, поставлених Радою перед керівництвом Академії, не була вирішена. Серед основних питань, що їх намагалися актуалізувати члени Ради, були такі, як підвищення статусу ЦНА – доктор історичних наук В.І. Стрельський звернув увагу членів Ради на невідповідність статусу новоствореного архіву до діючого Положення про Державний архівний фонд СРСР: «Создание ЦНА АН УССР – давно назревший вопрос. Непонятно только, почему Президиум АН УССР не до конца решил его. У нас действует единое положение: архивы являются структурной частью учреждения. В интересах дела ЦНА АН УССР следует ввести структурной частью в Президиум АН УССР»³⁸. Погоджуючись із зауваженням В.І. Стрельського, Рада постановила просити Президію АН УРСР підняти питання перед РМ УРСР про дозвіл ввести ЦНА до складу Президії АН УРСР і внести відповідні зміни до структури апарату. Однак через загальнодержавну політику оптимізації складу державних установ в УРСР це прохання було відхилене. Регулярно протягом роботи Ради піднімалося питання про виділення приміщення для створення повноцінного архівосховища ЦНА. Також на засіданні Ради в 1971 р. піднімалося питання про створення об'єднаних архівів інститутів. Противником цієї ідеї став академік АН УРСР І.Г. Підоплічко: «...Создание объединенных архивов ничего не даст, т. к. институты разные, разные положения.

Необходимо добиватися введення штатної должности и создания архива в каждом институте...». Ця ідея була відкинута, голова Ради академік АН УРСР А.Д. Скаба відмітив, що в АН УРСР немає сенсу створювати якісь штучні утворення – об'єднані архіви, оскільки Академія має ЦНА, а інші створювати безглуздо. Однак, на його думку, було б правильно об'єднати архів Президії АН УРСР з ЦНА, як це зробили в АН СРСР³⁹. Також піднімалося питання про створення в АН УРСР госпрозрахункової групи для науково-технічного впорядкування документів академічних установ; це питання теж не було вирішене⁴⁰.

У 1970 р. вийшла Постанова Президії «Про стан архівної справи в установах АН УРСР» від 30.04.1970 р. Згідно з постановою, ЦНА залишається самостійним структурним підрозділом ЦНБ АН УРСР, але підпорядковується безпосередньо Президії АН УРСР, відповідно ЦНА зобов'язаний щороку подавати відомості про виконання роботи та стан архівної справи в академічних установах для включення до звіту Президії АН УРСР. Разом з тим фінансово-плановому відділу Президії, починаючи з 1971 р., доручалося вжити заходів до збільшення штату ЦНА⁴¹. На 1973 р. штат ЦНА становив 6 працівників: завідуючий, головний бібліограф, головний хранитель фондів, два редактори, архіваріус⁴². У 1982 р. посада хранителя фондів була ліквідована, і штат архіву відповідно зменшився до 5 осіб: завархівом, два молодші наукові співробітники, старший редактор і редактор⁴³.

Протягом 1968–1972 рр. ЦНА було здійснено перевірку 121 архіву установ, в тому числі перевірені всі іногородні установи; надано 1769 консультацій, погоджено 121 зведену номенклатуру справ установ і 81 номенклатуру МК. В архіві здійснювалися наглядові справи на всіх фондоутворювачів (145 справ), наглядова картотека діючих установ (156 карток), картотека ліквідованих установ, картотека з історії створення установ. За цей період ЦНА розробив ряд типових положень і методичних посібників – положення про Раду з організації комплектування і використання документальних матеріалів АН УРСР (1968); положення про постійну кваліфікаційну комісію службового апарату Президії АН УРСР (1969); форму плану роботи архіву інституту з методичними вказівками до складання (1969); положення про документальний фонд ученого (1970); приблизні номенклатури справ місцевого комітету профспілки і відділу з охорони праці та техніки безпеки (1970);

положення про Експертно-перевірну комісію ЦНА АН УРСР (1970); приблизну зведену номенклатуру справ місцевого комітету профспілкової організації (1971); приблизні номенклатури справ Ради з проблеми, Наукового центру АН УРСР, Редакції наукового журналу (1972); положення про ЦНА АН УРСР (1972); пам'ятку про порядок приймання, оформлення і обліковування документів особового походження, що надходять до ЦНА АН УРСР (1973)⁴⁴.

У 1970 р. Рада затвердила положення про архів наукової установи, згідно з яким він створювався для забезпечення збереження, обліку, наукового і практичного використання документальних матеріалів, які накопичуються в результаті діяльності наукової установи АН УРСР, а також зібраних нею для проведення наукових досліджень, до здавання їх у ЦНА АН УРСР. Правовий статус архіву прирівнювався до статусу допоміжних підрозділів наукової установи. На чолі архіву мав стояти завідуючий, кандидатура якого погоджувалася з Центральним науковим архівом, штат архіву визначався керівництвом установи відповідно до обсягів документообігу установи і використання документальних матеріалів архіву. Архів повинен працювати за планом, затвердженим ученою радою установи, і звітувати про виконання плану перед нею, але один примірник плану, звіту і паспорт архіву кожного року необхідно подавати до ЦНА. Архів наукової установи повинен мати своє спеціальне приміщення для зберігання документальних матеріалів. Науковим установам з підпорядкованими підприємствами дозволено було створювати об'єднані архіви.

Основними функціями архіву були: забезпечення збереження, обліковування, зберігання та використання документальних матеріалів та підготовка їх до передавання до ЦНА; контроль за зберіганням, правильністю формування та оформлення справ і обліком документації, яка знаходиться в структурних підрозділах установи; створення і поповнення науково-довідкового апарату; проведення експертизи цінності документальних матеріалів архіву та участь в роботі Експертної комісії установи; забезпечення всебічного використання документальних матеріалів архіву установи шляхом надання архівних довідок, копій документів, видавання матеріалів для тимчасового користування і до читального залу, організація виставок та ін.

Крім того, на архів установи покладалася відповідальність за науково-технічну обробку документальних фондів учених та інших

документальних матеріалів, зібраних або придбаних установою, створення страхового фонду документів установи та розроблення методичних посібників й інструкцій з головних питань роботи архіву установи.

Відповідно архів установи мав право контролювати дотримання співробітниками установи нормативних вимог у сфері діловодства та архівної справи; брати участь у нарадах, сесіях, що проводяться Радою АН УРСР, ЦНА, а також у всіх заходах, спрямованих на підвищення ділової кваліфікації архівних робітників.

У положенні також прописано, що зі структурних підрозділів наукової установи документальні матеріали постійного і тривалого термінів зберігання повинні надходити до архіву в упорядкованому стані. Терміни передавання документів із структурних підрозділів мали встановлюватися керівником установи за поданням завідуючого архівом, в разі необхідності, частина матеріалів могла бути залишена в структурному підрозділі для поточної роботи, але при цьому оформлялася архівом як видана в термінове користування. Термін зберігання документальних матеріалів в архіві наукової установи до передачі в Центральний науковий архів АН УРСР або інші архівосховища встановлювався Президією АН УРСР⁴⁵.

Згідно з постановою бюро Президії АН УРСР «Про порушення окремими установами АН УРСР положення про Державний архівний фонд СРСР» від 20.04.1972 № 133 б, керівники наукових установ і підприємств зобов'язані постійно приділяти увагу створенню повноцінної документальної бази установи та умов її збереження. Також заборонялося передавати будь-які документальні матеріали до інших установ без рішення Ради з організації комплектування та використання документальних матеріалів АН УРСР. Наголошувалося на персональній відповідальності керівників установ за порушення встановленого порядку знищення будь-яких документальних матеріалів – знищення дозволялося лише з письмового дозволу ЦНА. ЦНА, в свою чергу, зобов'язали посилити контроль за виконанням установами правил збереження та проведення експертизи документальних матеріалів⁴⁶.

У 1973 р. були затверджені перші варіанти списків № 1 і № 2, що істотно відрізнялися від сучасних. До списку № 1 увійшли установи, організації, підприємства (інститути, відділення, ради, дендропарки, товариства, госпрозрахункові підприємства та ін.), що були самостійними фондоутворювачами. Їхні документи, відпо-

відно до положення про Державний архівний фонд СРСР, повинні були надходити на державне зберігання. До списку № 2 ввійшли «...учереждения, организации, предприятия, не являющиеся самостоятельными фондообразователями (отделы, комиссии, комитеты, базы и др.), находящиеся при Президиуме АН УССР, управлениях АН УССР, институтах. Их основные документы будут поступать на государственное хранение в составе документов учреждений, организаций и предприятий, в чьем ведении они находятся...». Окремо в 1970 р. був затверджений список установ, документи яких не потраплятимуть до ЦНА⁴⁷.

У 1976 р. комісія з представників Архіву АН СРСР перевірила роботу Експертно-перевірної комісії (ЕПК) АН УРСР, в її роботі були відмічені значні недоліки, і комісія запропонувала, оскільки Рада і ЕПК при ЦНА АН УРСР мають ряд спільних завдань, правильно було б об'єднати ці два органи в один – Раду з комплектування і використання документів АН УРСР, а права ЕПК надати бюро цієї Ради, як в АН СРСР⁴⁸.

Академія наук УРСР відреагувала на зауваження союзної комісії, Раду і ЕПК не об'єднали, але розпорядженням Президії АН УРСР від 11.04.1977 р. № 555 ЕПК створювалася при Раді з організації комплектування та використання документів АН УРСР як дорадчий орган, її рішення вступали в силу після затвердження їх Радою, яка, в свою чергу, здійснювала загальне керівництво роботою ЕПК⁴⁹.

У цьому ж році ЦНА підготував проект положення – «Положення про науково-технічний архів установи АН УРСР». Рада погодила положення і представила на затвердження Президії АН УРСР. На відміну від попереднього, це Положення прописане більш чітко: згідно з ним, науково-технічний архів є самостійним структурним підрозділом установи, підпорядковується безпосередньо керівникові установи, а практичне керівництво здійснює заступник керівника з наукової частини і вчений секретар. Архів працює за планом, затвердженим керівником установи, на відміну від ученої ради в попередньому положенні. Розділ, в якому перераховані функції архіву, зазнав суттєвих доповнень, зокрема контроль за станом зберігання та правильністю оформлення справ у структурних підрозділах архіву мали здійснювати разом з канцеляріями. В положенні 1977 р. на архів покладено функцію науково-технічного опрацювання документів архіву, в положенні 1970 р. прописано, що документи зі струк-

турних підрозділів мають надходити в упорядкованому стані; разом з тим тут відсутня вимога науково-технічної обробки документальних фондів видатних учених установи. Щодо терміну передачі документів зі структурних підрозділів, на відміну від першого положення, де їх мав визначати керівник установи, в новому положенні визначався термін через 2 роки після закінчення діловодства для науково-організаційної документації і документів з особового складу, крім особових справ – через рік після звільнення. Науково-технічна та науково-дослідна документація передавалася до архіву після завершення або припинення роботи над темою чи проблемою. Відповідно розділ «Права архіву» доповнений пунктом – залучати до роботи в необхідних випадках як експертів і консультантів, так і спеціалістів, що працюють в установі⁵⁰.

На кінець 1977 р. стан роботи архівних підрозділів академічних установ мав ряд недоліків. Добре була налагоджена робота в архівах: Інституту проблем міцності (завархівом Н.З. Шпак), Інституту кібернетики (завархівом Л.І. Стрельська), СКБ Інституту кібернетики (завархівом Н.С. Дрималік), Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця (госпрозрахункова група), Інституту проблем онкології (завархівом А.Г. Нікуліна), Інституту органічної хімії (завархівом Г.В. Мендель), Інституту технічної теплофізики (завархівом А.С. Барабан), Інституту геофізики (завархівом Т.С. Рижій). В ряді інститутів були відсутні архівосховища. Значним недоліком в роботі був нечітко визначений організаційно-правовий статус архіву в установі. В багатьох інститутах введені штатні одиниці завархівами використовувалися не за призначенням, а для виконання інших робіт, і архівні документи залишалися не впорядкованими. Не був налагоджений облік документів, не відома їхня кількість, багато документів зберігалися у виконавців у шафах і робочих столах. Такий стан речей унеможлиблював забезпечення повноцінного збереження документів. У ряді установ посади завархівом були взагалі відсутні⁵¹.

Незважаючи на численні проблеми, пов'язані з нерозумінням, в першу чергу, з боку керівництва важливості архівного підрозділу в організації документаційного забезпечення управлінської, науково-організаційної і науково-дослідної діяльності установи, що виникали в роботі ЦНА, у 1960–1970-х роках в Академії наук була створена система з архівних підрозділів, взаємопов'язаних з Центральним науковим архівом, та закладена основа для формування

повноцінного Архівного фонду АН УРСР, його зберігання та всебічного використання.

¹ *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України/Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 143–146; *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України – національний архів української науки // Дванадцята Всеукраїнська конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: Матеріали конф., 20 трав. 2007 р., м. Київ. – К., 2007. – С. 237–242.; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства // Архівні установи України. Довідник. – К., 2010. – Т. 1 : Наукові установи, музеї, бібліотеки, кн. 1. – С. 11–19; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства НБУВ – науково-методичний центр формування і використання Архівного фонду НАН України // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 200 – 207; *Путро О.І.* Інститут архівознавства ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України // Бібл. вісн. – 1994. – № 4. – С. 5–8.; *Путро О.І.* Архівний фонд Національної академії наук України як складова частина НАФ: історія та сучасні проблеми // Українське архівознавство: історія, сучасний стан, перспективи : Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листоп. 1996). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 56–61; *Кучмаренко В.А.* До історії Архівного фонду Національної академії наук України (1918–1933): формування, склад, зміст // Історія Національної академії наук України (1918–1933): Науково-довідковий апарат. – К., 2002. – С. 7–53; *Кучмаренко В.А., Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України: історія, сучасний стан, зміст і склад документів // Арх. України. – 2000. – № 1/3. – С. 8–15.; *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 143–146; *Яременко Л.М.* Архівний фонд Національної академії наук України – національний архів української науки // Дванадцята Всеукр. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів : Матеріали конф., 20 трав. 2007 р., м. Київ. – К., 2007. – С. 237–242.; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства // Архівні установи України : Довідник. – К., 2010. – Т. 1 : Наукові установи, музеї, бібліотеки, кн. 1. – С. 11–19; *Яременко Л.М.* Інститут архівознавства НБУВ – науково-методичний центр формування і використання Архівного фонду НАН України // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 200–207.

² ІА НБУВ, ф. 277, оп.1, спр. 91 Довідка з питань історії АН УРСР та стану архівної справи в системі АН УРСР 19.10.1982. – Арк. 7

³ *Христова Н.* Основні етапи розвитку науково-довідкового апарату державних архівів в Україні за радянської доби // Арх. України. – 2008. – № 1/2. – С. 174.

⁴ Положение о Государственном архивном фонде Союза ССР от 13 августа 1958 г. № 914 - <http://www.consultant.ru/online/base>

⁵ ІА НБУВ, ф. 277, оп.1, спр. 10. – Документи Совета по организации комплектования и использования документов АН УССР (планы, протокол заседания). – Арк.. 21.

⁶ Там само, спр.1. – Постановления, распоряжения Президиума АН УССР (копии), относящиеся к деятельности ЦНА. – Арк.1

⁷ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту металофізики НАН України

⁸ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України

⁹ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту гідробіології НАН України

¹⁰ ІА НБУВ – Наглядова справа архіву Інституту органічної хімії НАН України

¹¹ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту математики НАН України

¹² Там само. – Наглядова справа архіву Інституту археології НАН України

¹³ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту мікробіології і вірусології ім.Д.К. Заболотного НАН України

¹⁴ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту фізики НАН України

¹⁵ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту історії України НАН України.

¹⁶ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України

¹⁷ Там само. – Наглядова справа архіву Інституту газу НАН України

¹⁸ Там само., ф. 277, оп.1, спр. 10, арк. 22

¹⁹ Там само, спр.11. – Переписка с институтами АН по вопросам основной деятельности, арк. 29, 35

²⁰ Там само, спр. 11, арк. 35

²¹ Там само, спр.1, арк. 1

²² История Архива Российской академии наук – <http://www.aran.ru>

²³ Там само, спр.13. – Копии постановления, распоряжений Президиума АН УССР за 1970 г., арк. 5; спр. 1, арк. 2

²⁴ Там само, спр. 30 – Копии распоряжений, приказов Президиума АН УССР за 1972 г., арк.4.

²⁵ Там само, спр. 5 – Документы о создании и строительстве ЦНА (постановления, плановое задание и др.), арк. 5

²⁶ Историческая справка к Фонду № 2026 Архива РАН «Центральная экспертно-проверочная комиссия по отбору документов на государственное хранение Российской академии наук» <http://www.aran.ru>

²⁷ ІА НБУВ, ф. 277, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

²⁸ Там само, арк. 8–10.

- ²⁹ Там само, арк. 3–4.
³⁰ Там само, арк. 8–10.
³¹ Там само, арк. 3–4.
³² Там само, спр. 10, арк. 6–7.
³³ Там само, спр. 10, 17, 23, 48, 59, 66, 74.
³⁴ Там само, спр. 10., арк. 10.
³⁵ Там само, спр. 42. – Акт о приеме-передаче ЦНА, арк. 14.
³⁶ Там само, арк. 10–11.
³⁷ Там само, спр. 17. – Документы заседания Бюро Совета по организации комплектования и использования документальных материалов АН УССР, арк. 27–47.
³⁸ Там само, спр. 74. – Протокол засідання Ради по комплектуванню і використанню документів, арк. 2.
³⁹ Там само, спр. 10, арк. 15.
⁴⁰ Там само, спр. 23. – Протокол заседания Бюро СКИДМ АН УССР, арк. 3–4 .
⁴¹ Там само, спр. 17, арк. 4–5.
⁴² Там само, спр. 13, арк. 5.
⁴³ Там само, спр. 42., арк. 1.
⁴⁴ Там само, спр. 91. – Довідка з питань історії АН УРСР та стану архівної служби в системі Академії наук, арк. 8.
⁴⁵ Там само, спр. 42, арк. 3–11.
⁴⁶ Там само, спр. 17, арк. 27–32 .
⁴⁷ Там само, спр. 30, арк. 10–11.
⁴⁸ Там само, спр. 39. – Протоколи засідань ЕПК, арк. 12.
⁴⁹ Там само, спр. 61. – Протоколи нарад співробітників архіву, арк. 6.
⁵⁰ Там само, спр. 69. – Документи з питань діяльності ЦНА (положення про ЕПК АН УРСР, постанова Президії АН УРСР, довідки про рукописну спадщину та стан роботи архівів установ АН УРСР), арк. 4.
⁵¹ Там само, спр. 66. – Протокол засідання Ради по комплектуванню та використанню документів, арк. 16, 18–19.
⁵² Там само, спр. 69, арк. 15–16.

Summary

The researcher describes the stage of history of the archival system of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR that is marked by creation of the all-Academy archival institutions – the Central Scientific Archive and the Council for organization of acquisition and use of documentary materials.

Key words: scientific archive, Academy of Sciences, history of archive, Archival Fond of Research Institute, archival system.

В. Б. Вовченко
канд. іст. наук
Київський економічний
інститут менеджменту

**НАУКОВІ СТУДІЇ М.В. ЛЕВИТСЬКОГО З ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДОКУМЕНТОЗНАВЧИЙ
АСПЕКТ (ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ
РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Архів піонера вітчизняної кооперації М.В. Левитського (1859–1936), що зберігається в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, складається з різних за видами та змістовним наповненням документів. Найвагомішим за фактографічним наповненням є комплекс наукових матеріалів (статей, нарисів) власне М.В. Левитського, присвячених історії кооперації. У даній статті висвітлено склад та зміст документів нормативно-регламентаційного характеру, теоретичних студій; публіцистики, статистичних викладів практичного досвіду М.В. Левитського.

Ключові слова: архівний комплекс, кооперація, М.В. Левитський, документознавчий аналіз.

У 80–90-х роках ХІХ ст. кооперативний рух привернув увагу дослідників як перспективна форма організації сільськогосподарського виробництва, що вже була успішно впроваджена на Заході, однак вимагала пристосування до вітчизняних умов. Теоретик та практик української кооперації М.В. Левитський був одним з них. Архівний фонд піонера української кооперації Миколи Васильовича Левитського (1859–1936), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, є складним та багатовекторним комплексом документів з історії кооперативного руху, культури, просвітництва, державотворення України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Найзмістовнішим за фактографічним наповненням у фонді

М.В. Левитського (ф. 327) є блок документів, що містить наукові матеріали (статті, нариси) власне фондоутворювача, присвячені сільськогосподарським артілям, просвітницькій діяльності серед селянства, побуту студентів, розвиткові споживчих товариств, квартирних та промислових артілей (зокрема, на залізничному транспорті), персоналіям (статті пам'яті видатних осіб у кооперативному русі та біографічні розвідки), а також документи, що стосуються підготовки хрестоматії з кооперації.

У групі документів нормативно-регламентаційного характеру в сфері артільного сільського господарства центральне місце займають артільні договори: “Артельный договор для земледельческих артелей” (1895) [тут та далі в квадратних дужках *курсивом* посилаємося на одиницю зберігання ф. 327: № 811–812]; “Артельный договор для земледельческих артелей” (Єлисаветград, 1914), 4-те видання з правками автора [№ 3]; “Договор арендной артели” (кін. ХІХ ст.); брошура, опублікована друкарнею НТШ, “Спілкова умова для хліборобських спілок” (Львів, 1901) [№ 157].

Суттєвого значення М.В. Левитський надавав науково-практичним розробкам артільного договору: результатом його роботи в цій галузі є документ “Головні моменти артільного договору” (1895). Машинописний текст на 6 арк. став методологічною основою, планом-проспектом для укладання наступних договорів [№ 814].

Виходячи з власного практичного досвіду, М.В. Левитський виокремлює та розгорнуто пояснює обов'язкові пункти, що повинні бути передбачені в тексті договору. Це принципові пункти, які визначали засади створення та функціонування артілей: мета створення; спільне господарство та внески; спільна праця; розподіл урожаю; плодозміна; допомога хворим членам; діти в артілях; фінанси; адміністрація; вступ і вихід членів; спілки; термін функціонування; моральні обов'язки членів. Отже, в ньому знайшли своє відображення як вирішення конкретних фінансово-економічних та організаційних питань, спірних майнових та агрономічних моментів, регламентації робочого часу членів артілі тощо, так і моральні аспекти поведінки артільників. Фактично цей проект майбутнього договору враховував, щоб документ виконував функції трудового кодексу.

Таким чином, метою тексту артільного договору було регламентувати та визначати можливі умови для успіху артільного господарювання. Підґрунтям для цього мали стати традиційні християнські добродієвості селянина, його любов до землі, працездатність, та,

водночас, у тексті декларувалися прагнення до оволодіння грамотою як одним з чинників порозуміння між членами спілки. До речі, в стилістиці договору М.В. Левитський, вірогідно, свідомо відійшов від суто офіційно-правничої термінології, властивій регламентаційній документації, не завжди зрозумілій селянству. Навпаки, він використовує спрощену та дохідливу лексику, адже слід було враховувати рівень сторін, тобто селян, які підписують договір.

Зауважимо, що зазначені вище пункти були практично включені М.В. Левитським до наступних текстів договорів, водночас додані та розвинуті нові, що підтверджує, зокрема, “Артельный договор (для земледельческих артелей)” (1895) [№ 812]. Ця праця М.В. Левитського на 8 арк. була опублікована в Єлисаветграді, в друкарні П.А. Зеленого, згідно з дозволом одеського цензора від 27 березня 1895 р. Крім назви, девізу “Что посеешь, то и пожнешь”, вихідних даних, на титульному аркуші було вміщено епіграф-сентенцію з п. № 55 Артільного договору: “Где любовь, там и Бог, там и счастье!” Власне текст договору був досить детальним, включав 80 пунктів – фактично конкретизував попередні аспекти документа. “Головні моменти артільного договору” (1895) повинні були бути скріпленими підписами селян і завірені членами волосного правління. Наприкінці внизу петитом додано, що розповсюдженням артільного договору займається видавець – присяжний повірений в м. Єлисаветграді М.В. Левитський. Очевидно, цей примірник походить саме з частини накладу друку, що зберігався в М.В. Левитського. Незабаром, у 1901 р., друкарнею НТШ у Львові був виданий невеличкий, форматом у 16°, зручний для розповсюдження договір “Спілкова умова для хліборобських спілок”. Друк побачив світ у постійній серії НТШ “Літературно-Наукова бібліотека”, відповідальним за редагування був В. Гнатюк. Текстові власне артільного договору, також з 80-ти пунктів, передувало “Передне слово”, де була висвітлена мета пропонованої публікації, її актуальність та необхідність втілення ідей автора серед тогочасного українського селянства. Передмова була підписана криптонімом “В. Г.” Ймовірно, так зашифрував себе В. Гнатюк (1876–1926) – визначний український фольклорист та етнограф, від 1899 р. – секретар НТШ у Львові, за редакцією котрого було підготовлене це видання¹.

Серед останніх редакцій договору М.В. Левитського, які від-

¹ Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 1. – С. 390.

клалися в особовому фонді, заслуговує на увагу 4-те видання “Артельный договор для земледельческих артелей”, підготовлене видавництвом “Кооператор” за № 1 в Єлисаветграді в 1914 [№ 3]. Ця праця була складена та відредагована М.В. Левитським у спеціфічних історико-соціальних умовах, що склалися напередодні Першої світової війни, і це, природно, отримало свій відбиток: замість 80-ти він уже містив 26 узагальнюючих пунктів, а його лаконічний текст був здебільшого пристосований до лексики державно-правничих документів. Таким чином, значні розбіжності в різних редакціях збережених текстів артельного договору в фонді яскраво ілюструють еволюцію розвитку наукових поглядів М.В. Левитського в галузі кооперативного господарювання та декларування економічних заходів у різних історико-політичних контекстах.

До групи проаналізованих вище хліборобських артельних договорів М.В. Левитського слід долучити конкретні розробки артельних договорів і статутів інших споживчих артелей різних профілів. У певних документах авторство М.В. Левитського не зазначене, однак наявність у текстах дописок та правок рукою фондоутворювача дає змогу стверджувати, що М.В. Левитський мав пряме відношення до укладання цих текстів. До них належать: друк з правками М.В. Левитського “Примерный устав трудовой артели” (1917) [№ 881]; чернетка “Договор по организации потребительской артели “Украинская кооперативная столовая” (24 вересня 1916 р.) [№ 880]; чернетка “Артельный договор для артелей по разработке леса” [поч. XX ст.] [№ 850]; чернетка “Артельный договор рабочих завода земледельческих орудий и машин Р. и Т. Эльворта в Елисаветграде” (1898) [№ 834].

Безумовно, навіть у рукописах, де автор артельних договорів не визначений, слід припускати авторство (або співавторство) М.В. Левитського в укладанні текстів артельних сільськогосподарських договорів селян південних губерній, адже власне в тих місцевостях були ним вперше засновані артілі в 80–90-х роках XX ст., наприклад, “Артельный договор крестьян пос. Новоандреевка Александрійского уезда Херсонской губернии” (листопад 1897 р.) [№ 826].

Інформаційно насиченими є документальні матеріали М.В. Левитського стосовно досвіду організації першої землеробської артілі в с. Федварь Херсонської губернії. До них належать: “О селе Федварь” [№ 807]; витяги з рукопису М.В. Левитського “Статистичні відомості про с. Федварь Олександрійського повіту” (1886 р.) [№ 808]; “Ста-

тистические сведения о первой земледельческой артели в с. Федварь Александрийского уезда Херсонской губернии” (1896) [№ 809].

Узагальнюючий аналітичний матеріал з практики створення перших хліборобських артілей на Півдні України репрезентований в дослідженні М.В. Левитського “Материалы к истории Херсонских земледельческих артелей”, де зафіксовані конкретні відомості – список артілей, їхніх членів, дані про позику, майновий стан, використання посівних площ тощо (1894–1898) [№ 809].

Результати облаштування артілей були систематизовані та оцінені в доповіді М.В. Левитського, підготовленій для Херсонського губернського земського зібрання про економічний стан сільськогосподарських артілей в губернії (1897) [№ 829]. Цього питання торкається також рукопис, що зберігається в архіві у вигляді чернетки на 41 арк. і містить точні відомості, передбачені для подання в Херсонське губернське земське зібрання – “Записка о состоянии с/х артелей в Херсонской губернии” (1897) [№ 830].

У деяких артільних документах атрибуція авторства М.В. Левитського видається проблематичною, адже рукописи не мають ані посилань на авторство, ані жодних поміток рукою фондоутворювача. В даній групі представлені, зокрема, статут Балашівського товариства “Трудовая копейка” (Єлисаветград, 1914) [№ 872]; статут молочної артілі з молочною при ній лавкою (кін. XIX – поч. XX ст.) [№ 847]; “Артельный договор шапочных мастеров Александрийского уезда Херсонской губернии” (1895) [№ 813]; “Артельный договор ремесленников мужского портняжества в г. Немирове Подольской губ.” (13 листопада 1901 р.) [№ 860] тощо.

До цієї групи регламентаційних документів невизначеного авторства можна долучити договори сільськогосподарських артілей: “Артельный договор крестьян села Аджамки Александрийского уезда Херсонской губернии” (1897–1898) [№ 844]; “Артельный договор крестьян пос. Новоандреевка Александрийского уезда Херсонской губернии” (листопад 1897 р.) [№ 826]; “Артельный договор крестьян Оситняжеской волости Чигиринского уезда Киевской губернии” (14 березня 1898 р.) [№ 835] тощо.

Практичний досвід і теоретико-економічні розробки М.В. Левитського наприкінці XIX ст. узагальнені в розвідках – нотатках і статтях: “Два слова к вопросу о земледельческих артелях” (1896) [№ 15]; “Два слова к истории об отношении местного земства к херсонским артелям” (11 грудня 1897 р.) [№ 18]. Аналіз діяльності

артілей репрезентують матеріали статті “Земледельческие артели Херсонской губернии (Александрийского и Елисаветградского уездов)”, артільний договір, а також протоколи та звіт засідань Вільного Економічного товариства за 1895–1896 рр. [№ 36]; полемічна стаття [“К вопросу о духовной жизни крестьянства в России”] (1897) [№ 46]; стаття в газету “Студенческая жизнь” [поч. XX ст.] [№ 47]; “К вопросу о главнейших моментах в сельском хозяйстве” (1902) [№ 48]; “К вопросу о кооперации среди сельского населения” (1897–1898) [№ 49]; “К договору для земледельческих артелей” [кін. XIX – поч. XX ст.] [№ 60]; “К истории общественных запашек” (Елисаветград, квітень 1900 р.) [№ 68].

Виходячи з наявності публікацій М.В. Левитського в матеріалах фонду, він активно співпрацював з редакціями відомих російських та українських газет і журналів. Намагаючись зробити власні проекти в різних галузях економіки доступними для широких суспільних кіл, він систематично публікував їх у пресі. Свідченням тому є, зокрема, серія публікацій для Санкт-Петербурзьких газет “Копейка” (“Интересный случай самопомощи”) (1908) [№ 101–102]; “Санкт-петербургские ведомости” [№ 101–102]; київських газет “Киевское Слово” (90-ті роки XIX ст.) [№ 1]; “Киевская мысль” (1916) [№ 96]; українських журналів “Українська кооперація” (1918) [№ 16]; у Москві: “Кооперативная жизнь” (1914) [№ 125] та “Украинская жизнь” (1915–1916) [№ 8; 106; 153].

Отже, статті М.В. Левитського друкувалися на шпальтах найзначніших українських та столичних видань громадсько-політичної та фахової кооперативної спрямованості. Об’єктивні дані щодо співпраці фондоутворювача з періодичними друківаними органами протягом усього життя доповнює бібліографічний покажчик О.П. Савича, укладений до ювілею з нагоди 50-річної діяльності видатного українського кооператора – “Огляд літератури про М[икола] В[асильовича] Левитського та артільний рух” (1928) [№ 1195]. За його інформацією, автор публікував власні праці у таких газетах і журналах (крім вже вказаних): Санкт-Петербурзьке “Артельное дело” (1916–1917)² [№ 1195, арк. 11–12], газети “Кустарь і артель” (1926–1927) [№ 1195, арк. 16], “Елисаветградский Вестник” (1889) [№ 1195, арк. 51–52, 59], “Елисаветградские новости” (1903) [№ 1195, арк. 58], “Днепровская Молва” (1899) [№ 1195, арк. 45], “Юг” (1900) [№ 1195, арк. 33], “Одесский Вестник” (1886) [№ 1195, арк. 59], “Новое Время” (1900) [№ 1195, арк. 48], “Слово” (1908) [№ 1195,

арк. 41], київська газета “Більшовик” (1923) [№ 1195, арк. 16], журнали “Село” (1909) [№ 1195, арк. 26], “Сільський Господар” (1918) [№ 1195, арк. 21], “Наша Кооперація” (1913) [№ 1195, арк. 8]. Як бачимо, ареал розповсюдження ідей М.В. Левитського дуже широкий – від центральних до місцевих періодичних органів, що мали авторитет та вагу в економічних колах.

Крім періодики, він публікував власні праці в фахових та наукових виданнях, зокрема, в “Выпуске сообщений Санкт-Петербургского отдела Комитета о сельских, ссудосберегательных и промышленных товариществах” (СПб., 1896) [№ 1195, арк. 13], “Трудах Императорского Вольно-Экономического Общества” (СПб., 1896) [№ 1195, арк. 18, 25], а також у збірниках доповідей з професійних з’їздів та конгресів – “Трудах III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности” (СПб., 1913) [№ 1195, арк. 26], “Трудах I-го Всероссийского Съезда” (Москва, 1908) [№ 1195, арк. 19, 23], “Сборнике Херсонского Земства” (1898) [№ 1195, арк. 20] тощо. Таким чином, в особовому архівному фонді М.В. Левитського репрезентований досить широкий діапазон російських та українських періодичних видань, які пропонували для фахової та популярної читацької аудиторії розвідки і твори видатного кооператора.

Протягом початку – 30-х років ХХ ст. в публіцистиці М.В. Левитського виокремлюється комплекс розвідок (оригінали і чернетки статей, нотаток), присвячених пошануванню пам’яті відомих діячів вітчизняної та зарубіжної кооперації, науки, культури, суспільного життя, вітчизняної авіації. Серед них – “Пам’яті Л.М. Мацієвича” (1910) [№ 135]; “Пам’яті Олександра Івановича Чупрова” (28 лютого 1906 р., Москва) [№ 136]; “Пам’яті професора кооператора Шарля Жіда” (1932) [№ 138], “Пам’яті Івана Карповича Карпенка-Карого (Тобілевича)” (1935) [№ 137]. Їхню джерелознавчу та бібліографічну значимість підвищує авторська коректура.

Власні економіко-політичні погляди та конкретні результати практичного досвіду щодо заснування артелей М.В. Левитський систематично аналізував та пропагував у доповідях, лекціях, промовах тощо. В архіві відклалися найзначніші з них. Це тексти доповідей: “Доклад херсонскому губернскому земскому собранию о работе с/х артелей” (1897) [№ 32]; “О положении земледельческих артелей в Херсонской губернии” – доповідь в Імператорському Вільному Економічному товаристві (кін. ХІХ ст.) [№ 806]; “К вопросу о лучшем способе использования пара” – доповідь на Агрономічному

з'їзді в Москві (1901) [№ 50]; “О кооперации” [без початку] (поч. XX ст.) [№ 116]; тези доповіді “С чего начинать?” (1908) [№ 151]; “До кооперативного конгресу” (1928) [№ 28]; [Про сільськогосподарські артїлі] – промова на Міжнародному кооперативному з'їзді в 1896 р. [№ 141]; “Загальний нарис артільної справи в Росії. Доповідь на I Всеросійському з'їзді представників кооперативних установ” (1900) [№ 841]; конспект лекцій 1903–1904 рр. [про кооперацію] [№ 117].

Оскільки М.В. Левитський продовжував розвивати ідеї виробничого кооперування не лише серед селянства, науковий інтерес становлять його розробки у цій сфері. У фонді репрезентовані статті кооператора з питань функціонування різнопрофільних артільних та кустарно-ремісницьких організацій в містах, де його спроби з облаштування міських артїлей були більш вдалим в порівнянні з хліборобським артільним рухом. Ці напрями артільної справи автор висвітлює в статтях: “Общество потребителей” (поч. XX ст.) [№ 132]; “К сведению официантов” (поч. XX ст.) [№ 71]; “Квартирные артели” (1897) [№ 74], “Артель в железнодорожно-строительном деле” (2 березня 1904 р.) (Єлисаветград) [№ 2]; “Артїлі вантажників в портах Чорного моря” (20-ті роки XX ст.) [№ 4].

Спробу осмислення закономірностей розвитку кооперативного руху в Україні висвітлює узагальнююча праця “Будьте стойки” – машинопис з правкою автора до п'ятидесятирічного ювілею кооперації в Україні. Стаття була опублікована в часописі “Украинская жизнь” (1915–1916) [№ 8].

Серед публікацій праць М.В. Левитського кінця 10 – початку 20-х років XX ст. у фонді зберігаються дві його брошури, що нині є бібліографічними раритетами: перше видання “Про хліборобські спілки-артїлі” (К., 1918) було присвячене 40-річчю його діяльності і містило його портрет [№ 144]. Інша брошура – друге видання цієї ж самої праці, але зі скороченою назвою “Про хліборобські спілки” – опубліковане в 1921 р. видавництвом ім. М. Драгоманова в Коломиї. Обидва друки відрізняються своїми власницькими ознаками, які свідчать про колишнє місце зберігання книжок. Перше має на титульному аркуші автограф М.В. Левитського, друге – штамп Всеукраїнського Центрального кооперативного музею [№ 145].

Фахові розвідки періоду 20-х років XX ст. відбивають особливості кооперативного будівництва в нових соціально-політичних умовах – і в Українській Народній Республіці, й пізніше – в Радянській Україні.

Серед них: “День і емблема кооперації та їх значення”, стаття з журналу “Українська кооперація” (1918) [№ 16]; “Товаровий голод, кооперація та безробіття” (20-ті роки ХХ ст.) [№ 158]; “Рештки військового комунізму руйнують житлоплощу, утворюючи анархію у цій справі” (20-ті роки ХХ ст.) [№ 148]; “Интегральное строительство сельской кооперации на Украине” (1924) [№ 41]; “К истории дня кооперации” (30-ті роки ХХ ст.) [№ 67].

Підгрунтям артільних ініціатив М.В. Левитського був багатий практичний досвід кооперативного руху в Англії, Франції, Німеччині, Росії. Підготовчі, підсумково-аналітичні матеріали, витяги з праць визначних вітчизняних і зарубіжних економістів – Пренса, Гіддінгса, Бертрана, Щеглова, Щербини, Вебба та інших репрезентовані в “Кооперативной хрестоматии”, укладеній М.В. Левитським [№ 166]. До “Кооперативной хрестоматии” додається “Исторический обзор деятельности Шотландского Союза оптовой торговли” на 60 арк. в перекладі О.Г. Амчиславської [№ 167].

Таким чином, за складом і тематикою в особовому архівному фонді М.В. Левитського провідне місце належить науково-творчим працям фондоутворювача, присвяченим історії артільно-кооперативного руху, нормативним документам, теоретичним розробкам й статистичним викладам практичного досвіду. Серед них, переважно, авторизовані рукописи та машинописні варіанти статей, нотаток, нарисів, доповідей. Копії іноді залишаються в архіві єдиними свідченнями певних аспектів діяльності М.В. Левитського, а деякі машинописні варіанти розвідок у чернетках рясніють авторськими правками М.В. Левитського: ці нотатки та дописки визначають хід авторської думки, переконливо свідчать про копіткий процес роботи вченого, його прагнення вдосконалити текст власних праць.

Summary

The archive of a pioneer of the native cooperation M.V. Levytskyi (1859-1936) kept in the Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine consists of documents of different types and content. A complex of scientific materials (articles, essays) by M.V. Levytskyi on the history of cooperation constitutes the most significant part of it as to its factographic content. In the article the types and contents of normative documents, theoretical studies, publicistic works, statistical presentation of practical experience of M.V. Levytskyi are given.

Key words: archival complex, cooperation, M.V. Levitskyi, document science analysis.

УДК 82.0(430)“14”:090.1

А. В. Бондарчук
Національна бібліотека України
мені В. І. Вернадського

РІДКІСНІ ВИДАННЯ-ПІДРОБКИ КАРЛА МАРІЇ ЗЕЙПЕЛЯ: ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Висвітлені проблему правильного бібліографічного описування псевдовидань на прикладі книг Карла Марії Зейпеля, складність атрибуції фальсифікатів за титульним аркушем та особливості внесення описів подібних видань до електронних баз даних.

Ключові слова: рідкісні видання, псевдовидання, атрибуція псевдовидань, Зейпель К. М., комікс.

Правильна атрибуція давніх книг – це надзвичайно важливий етап книгознавчої роботи: помилковий у будь-якій позиції бібліографічний опис у каталогах та електронних базах даних призводить до викривлення бібліографічної інформації про видання та ускладнює пошук книги. Особливо складним є бібліографічне опрацювання псевдовидань (видань-підробок, псевдотипів, фальсифікатів). Як відомо, основним джерелом інформації для бібліографічного опису є титульний аркуш, але у випадку з псевдовиданнями інформація на ньому часто не відповідає дійсності. Отож потрібно не тільки подати інформацію з титулу, а й з'ясувати реальні вихідні відомості видання.

Безперечно, видання-підробки є рідкісним явищем в історії книги. У спеціальній літературі термінологічні питання стосовно псевдовидань досі залишаються недостатньо розробленими. Найбільш розповсюдженими є терміни «псевдотип» або «псевдовидання» (від грец. *pseudos* – обман) – рукописна або друквана книга, титульні та вихідні дані якої навмисно не співпадають з дійсністю [4; 516].

Одним з перших, хто почав ґрунтовно займатися даною тематикою, був російський літературознавець, книгознавець та бібліо-

граф П.Н. Берков, який власне й виокремив поняття «книжкова містифікація» (книга, видана автором не для збагачення, а з метою жарту) та «підробка» (книги, видана, навпаки, з метою отримання матеріального зиску) [1; 29]. Подальшою розробкою термінологічних питань із зазначеної проблематики в 1990-х роках займався російський книгознавець О.О. Говоров. Наразі основним дослідником псевдовидань можна назвати московського фахівця Г.В. Холодних, яка поділяє їх на такі типи: 1) літературна містифікація – твори, авторство яких приписують певній особі (реальній або вигаданій) чи видають за народну творчість; 2) видавнича підробка – книга або рукопис, які видають за раніше невідомий твір або підробляють під певну книгу з дотриманням усіх зовнішніх ознак та особливостей [8].

Отже, основне завдання псевдовидань полягало у введенні користувача в оману, розігруванні сенсації, створенні ілюзії реальності або просто обдурюванні поціновувачів старовини задля отримання матеріального зиску. Щоправда, іноді такі підробки виникали з патріотичних міркувань, проте частіше – внаслідок безкорисного жарту та штукарства. Характерно, що їх найчастіше створювали саме в тій ділянці літератури, яка користувалася попитом в певний період часу або якою цікавився певний соціальний прошарок населення. Псевдовидання присутні майже у всіх жанрах літератури – прозі, поезії, епістолярії, памфлетах, народній творчості, мемуарах, хроніках тощо [5].

Втім, псевдовидання досить важко назвати звичайною підробкою. Навколо них завжди існує якась таємниця; у користувача виникає певний інтерес до подій, що спричинили їхнє створення, та до подальшої долі. Іноді псевдовидання, через свою незвичайність і рідкісність, мають більшу вагу для істориків та бібліофілів, аніж деякі оригінальні видання. Нерідко окрім літературної цінності вони мають власну легенду чи гучне викриття.

Літературна містифікація (від грец. *mýstēs* – посвячений в таємницю та від латин. *faciō* – робити) – літературний твір, авторство якого його творці приписують іншому реально існуючому або вигаданому автору. Вона також може видаватись за народну творчість. При цьому художнє оформлення подібних книг імітується під певну епоху, конкретне видання, літературний стиль реально існуючого автора, вказуються вигадані вихідні дані [4; 416].

У різні етапи світової історії ставлення до літературних міс-

тифікацій було різним. Наприклад, у Середньовіччі, коли не існувало поняття про авторське право, переробити, дописати чи присвоїти собі літературний твір було звичайною практикою. В епоху Відродження виник інтерес до античної літератури, що спричинило появу відповідних підробок та містифікацій; власне кажучи, існує багато теорій, що певну кількість античних творів почали підробляти ще з XIII ст., адже вже тоді відстежити їхню автентичність було досить складним завданням. Славнозвісні більш пізні містифікації Дж. Макферсона, П. Меріме, Т. Чатертон, В. Ганки та інших не тільки створили певний пласт в книгознавстві, але й, деякою мірою, вплинули на історію [3].

Автором декількох німецьких псевдовидань був Карл Марія Зейпфель (Carl Maria Seuppel; 28 липня 1847 р. – 20 листопада 1919 р.). Він народився в Дюссельдорфі, навчався в Дюссельдорфській художній академії, був талановитим художником-портретистом, карикатуристом та письменником. Член Спілки художників Malkasten («Палітра») у Дюссельдорфі, – з 1898 р. став її президентом. Малював, переважно, гумористичні сцени з народного життя [11]. Його твори – це, здебільшого, віршовані розповіді, тісно переплетені з малюнками, а матеріали, що застосовувались в оформленні видань, максимально доповнювали текст.

Однією з найвідоміших підробок К. М. Зейпфеля є так званий «Щоденник Колумба» [14]. На титулі німецькою мовою зазначено: «Щоденник Христофора Колумба, написаний власноруч, для сина мого Дієго, 3 серпня 1492» (день початку експедиції), на авантитулі міститься послання до того, хто знайде щоденник: «Незнайомцю! Коли ти знайдеш цю книгу, я благаю тебе на колінах, буде це вдень чи вночі, негайно привези її до короля іспанського і не заспокоюйся до тих пір, поки не передаси її особисто в руки. До цього не показуй її жодній людині та тримай її зміст у таємниці. Я обіцяю і клянуся тобі! Король осипле тебе і твій дім повагою. Але якщо ти цього не зробиш, нехай спіткає тебе страшна небесна кара. Написано на борту «Нінї». Четвер 14 лютого 1493. Христофор Колумб» [6].

Саме через книгу К.М. Зейпфеля «Щоденник Колумба» у російському місті Каргополі розгорнулася історія її викриття тривалістю в кілька десятків років. Отож у 1935 р. в місцевій газеті «Северный краевед» було опубліковане повідомлення про те, що в Каргопольському державному історико-архітектурному і

художньому музеї зберігається справжній щоденник Христофора Колумба, написаний на судні «Нінья» під час першого плавання 1492 р. Згодом газета «Вечерняя Москва» надрукувала на своїх шпальтах статтю на цю тему, посилаючись на попередню публікацію. Історія отримала широкий резонанс, темою зацікавились і почали її досліджувати.

Свого часу побутувала думка, що до появи цього експонату причетний Олександр Андрійович Баранов – купець, підприємець і перший головний правитель російських поселень в Америці. Згодом з'ясувалось, що експонат № 1268 надійшов під час створення музею у 1919 р. з зібрання місцевого колекціонера Капітона Колпакова, проте як саме книга, видана в німецькому місті Дюссельдорф, потрапила до зібрання російського колекціонера, встановити не вдалося.

Примірник видання, який зберігається у фондах відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), щоб не пошкодити обкладинку, вміщено в спеціальний футляр з картону, на якому вказані справжні вихідні дані книги. Очевидно, примірник Каргопольського музею не мав футляра, а прикріплений на титулі папірець з написом «Вилонив К.М. Зейпель. Видано Феліксом Багелем. Дюссельдорф» ніхто не сприйняв серйозно. Навіть запрошені до музею художники-поліграфісти довго не могли встановити, написана книга від руки чи надрукована. І лише згодом один із дослідників цієї загадки Дмитро Дьомін вирішив перевірити книгу в каталогах Всеросійської державної бібліотеки іноземної літератури в Москві і знайшов там не тільки «Щоденник Колумба», а й інші жартівливі містифікації К.М. Зейпеля [2].

«Щоденник Колумба» було створено на зумисно зістареному цупкому папері, з текстом, який імітує пергаментний рукопис. Обкладинка зроблена так, що виникає враження, ніби книга кілька століть перебувала на морському дні. Для цього на пергамент прикріпили пісок, морські мушлі та водорості. Ці матеріали ніби закривають собою назву щоденника. Обкладинка кожного примірника очевидно була створена вручну, адже з фотографій, знайдених у глобальній мережі Інтернет, можна помітити, що кількість та розташування матеріалів індивідуальне, і оформлення кожного примірника видання є унікальним. На сторінках також прикріплено пісок, штучно відтворено сліди затікання, місцями вони мають

зеленувате забарвлення. Текст написано німецькою мовою у віршованій формі. На кожній сторінці є ілюстрації, що супроводжують текст і доволі точно відображають події, пов'язані з першою експедицією Колумба: зображені кораблі, астрономічні явища, карти островів, моряки, аборигени, флора та фауна відкритих земель.

На нашу думку, К.М. Зейппеля спонукав до створення цієї фальсифікації той факт, що наприкінці ХІХ ст. на антикварних ринках Європи та Америки поціновувачі старовини активно вишукували рукописні документи Колумба, а насамперед – загублений щоденник мореплавця. Звичайно, через такий попит було створено багато підробок, зокрема й дане видання. Слід додати, що видавці не зупинились на німецькомовному виданні 1890 р. Книга була перевидана в 1893 р. англійською мовою з зазначенням того, що її було знайдено на узбережжі Пемброкширу (Англія). Можливо, що цю книгу перевидали до 400-ліття експедиції Колумба у 1492–1493 рр.

Найвідомішою підробкою К.М. Зейппеля стало видання давньоєгипетських гуморесок. Це була серія, яка складалася з трьох книг – «Хитрий, хитріший, найхитріший» [19], «Він, вона, воно» [13] та «Клопоти» [16]. Книги містять кумедні історії начебто з життя давніх єгиптян доби Ранняго царства. Історії передаються в намальованих сценах, де текст розміщений у вільній від зображення частині аркуша. Як правило, у видавничій справі ілюстрації – це доповнення до тексту, що дозволяють краще донести до користувача задум автора. У К.М. Зейппеля все навпаки: текст скоріше є додатком до ілюстрацій. Загалом ілюстрації та розміщення тексту до певної міри імітують єгипетські малюнки на стінах гробниць та папірусах, наприклад, як у «Книзі мертвих». Також спостерігаємо певну історичну достовірність у зображенні архітектурних споруд, одягу, соціальних відносин. Є відомості, що під час роботи над давньоєгипетськими гуморесками К.М. Зейппель звертався по допомогу до єгиптологів, зокрема до відомого німецького дослідника Георга Еберса (Georg Moritz Ebers; 1837–1898), який писав історичні романи, поєднуючи свої наукові знання з єгиптології та літературну фантазію [10]. Першу книгу з давньоєгипетських гуморесок «Хитрий, хитріший, найхитріший» К.М. Зейппель присвятив Генріху Шліману (Heinrich Julius Schliemann; 1822–1890) – німецькому підприємцю та всесвітньо відомому археологу-любителю, відкривачу давньої Трої. У передмові автор виклав

історію про те, як начебто було знайдено унікальний папірус з текстами гуморесок.

У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ знаходяться дві книги із названої серії: перевидання «Він, вона, воно; [1883 р.]» французькою мовою під назвою «Король, королева, принц; [1886 р.]» [18] та «Клопоти»; [1884 р.]». Очевидно, створюючи свої книги, К.М. Зейпфель прагнув певної художньої єдності змісту та форми. Оформлення видання має досить важливе значення для покупця, формує попит та демонструє індивідуальні особливості творчої манери автора. В оформленні видань К.М. Зейпфеля гармонійно співіснують всі зазначені елементи. Обтягнута мішковиною обкладинка з зображенням двох левів, квітів і жука скарабея, спеціально зістарений цупкий папір зі слідами затікання та потемніння, обламані та потерті береги сторінок, шкіряні зав'язки та залишки печатки – всі ці елементи створюють враження, наче книга пролежала у пісках пустелі кілька тисячоліть. Шрифт у книзі імітує рукописний почерк і надзвичайно подібний до того, який використовувався при друкуванні книги «Щоденник Колумба».

Скоріше за все, К.М. Зейпфель не так прагнув створити книжкову підробку, як бажав поглибити враження від прочитаного тексту, і саме тому на давньоєгипетських гуморесках він вказав своє справжнє ім'я, яке водночас прикрасив гарною легендою. Так, на його книзі «Король–Королева–Принц» зазначено, що дане видання «написане та змальоване з натури, в 1302 році до різдвя Христового К.М. Зейпфелем. Придворним художником та поетом його величності короля Рампсініта III». Також вказана адреса: «Мемфіс, вулиця Пірамід № 36. 1-й поверх. Звернутись до консьєржа, (він ввічливий, він привітний, він ... під драбиною)». Давньоєгипетські гуморески імітують мемуари, де автор досить вдало замаскував свою фантазію під дійсність. Свого часу цим прийомом користувались такі всесвітньо відомі письменники, як Джонатан Свіфт та Данієль Дефо.

Деякі дослідники історії німецьких коміксів відносять давньоєгипетські гуморески К.М. Зейпфеля до цього жанру. Комікс зародився в Європі XIX ст., а потім вже перейшов на сторінки американських видань. Але, на відміну від американців, європейці не вдавались до зображення героїчних історій. Вони орієнтувались на вибагливого читача, і їхні історії були більш реалістичні, авангардні, комічні. Окрім газетно-журнального варіанту, вони видавали

комікси у вигляді альбомів чи книг, у твердій обкладинці з досить дорогим оформленням.

Комікс (англ. comic – комічний, кумедний, або нім. Bilderzählung – ілюстрована розповідь) – серія малюнків з коротким текстом, які поєднуються у розповідь [4; 335]. Їхній обсяг може коливатися від коротких оповідань з двох малюнків до графічних романів і серій із значною кількістю сторінок, що виходять упродовж декількох років. Давньоєгипетські гуморески складаються з трьох книг, їх поєднує спільна ідея, подібність у зображенні персонажів та однаковий стиль оформлення, – отож їх можна сміливо назвати серією.

Історія коміксу, яким ми знаємо його нині, розпочалася в середині XIX століття з намальованих у європейських газетах карикатур: це були короткі історії сатиричного або політичного характеру для дорослих, що друкувались в недільних газетах. Найбільш відомий і популярний попередник авторів сучасного коміксу – німецький поет і графік Вільгельм Буш (Wilhelm Busch; 1832–1908) додавав до своїх віршів малюнки, що відображали основну ідею твору. Його мальовані поетичні розповіді про пригоди двох неслухняних хлопчиків Макса та Моріца навіть зараз залишаються цікавими та актуальними. Їхні сюжети декілька разів друкували на марках, а в Ганновері (Німеччина) існує музей В. Буша [7].

Тож з упевненістю можна сказати, що створення давньоєгипетських гуморесок К.М. Зейппеля припало на час зародження коміксу. Власне кажучи, давньоєгипетські гуморески К.М. Зейппеля та інші його книги, такі як «Раядар та Хеллмішу» [17], «Шмідт та Сміт у Людеріцланді» [20], «Погляд у потойбічний світ» [12] та навіть «Щоденник Колумба» наслідують стиль В. Буша, тобто становлять собою сцени з життя персонажів у віршах, прикрашені талановито намальованими ілюстраціями. В історіях В. Буша ілюстрації завжди переважають над текстом; відомо, що коли він видав свої вірші без ілюстрацій, реакція читачів була негативною. До речі, в 1851 р. Вільгельм Буш навчався в Дюссельдорфській художній академії, де пізніше навчався і К.М. Зейппель. Буш як справжній художник спочатку малював картинки, а потім вигадував для них вірші. Можливо так само робив і К.М. Зейппель.

В Інтернеті, на сайтах аукціонів та електронних каталогів бібліотек, нам вдалося знайти тринадцять видань, авторство яких приписують К.М. Зейппелю, вісім з яких видавались, а згодом

перевідавались у видавця та книготорговця Фелікса Багеля (Felix Bagel; 1854–?), який походив із відомої родини видавців. На момент, коли він у 1882 р. відкрив власний книжковий магазин, видавнича діяльність його родини в Німеччині налічувала майже сотню років. У 1878 р. видавництво Багелів остаточно переїхало в Дюссельдорф. Головним напрямом їхньої видавничої діяльності стали ілюстровані видання, дитяча література та підручники. Займаючись родинним бізнесом, Ф. Багель також видавав ілюстровані книги з художньо виконаними обкладинками [9]. Судячи з усього, Ф. Багель був основним видавцем, з яким співпрацював К.М. Зейппель, оскільки перший не лише видав більшу частину книг автора, але й декілька разів перевідавав їх німецькою, англійською та французькою мовами.

Про друкарню, яка займалась виготовленням книг К.М. Зейппеля, у виданнях «Клопоти» та «Він, вона, воно» вказані наступні вихідні дані: «Mumiendruck D. R. P. № 23615 v. Franz Rangette & Söhne, Hof-Lith. Düsseldorf» (Друк мумій Франс Рангетт та син, Дюссельдорф). Оскільки матеріали, які використовувались при виготовленні давньоєгипетських книг, надзвичайно схожі, то можна з великою долею ймовірності припустити, що видання «Хитрий, хитріший, найхитріший» також було створене в друкарні «Franz Rangette & Söhne». Дана друкарня займалась виготовленням поштових листівок, для друку яких застосовують папір, за текстурою надзвичайно подібний до того, що можна побачити у виданнях К.М. Зейппеля. Також друкарня Франца Рангетта вказана на виданні Зейппеля «Моя книга» [15] – щоденнику, матеріали виготовлення та зовнішнє оформлення якого подібні до давньоєгипетських гуморесок. Що стосується терміну «Mumiendruck» (друк мумій), – видання, обкладинка та аркуші якого мають вигляд зношеності від часу, під папірус, зі слідами штучного старіння та патини, – то його вперше було застосовано саме у виданнях К.М. Зейппеля. Що стосується інших видань, то в книзі «Шмідт та Сміт у Людеріцланді» на титульному аркуші вказано «Gedruckt bei August Bagel in Düsseldorf», тобто місце видання – це друкарня Августа Багеля (August Bagel; 1838–1916), брата Фелікса Багеля, а на передостанній сторінці можна побачити рекламу видавництва Ф. Багеля з переліком книг, «виявлених при розкопках», – типова ознака псевдовидання. Там же на два видання вказана ціна, зокрема «Клопоти» – 5 марок, «Моя книга» – 12 марок, що на кінець XIX ст. було до-

сить великою сумою, тож придбати ці видання міг собі дозволити далеко не кожен бажаючий.

Карл Зейпфель, напевно, дуже тонко відчував, які книги будуть користуватись попитом, тож створював саме те, що викликало зацікавлення. Але прагнення пожартувати з читачем, змусити його відчувти, що він тримає в руках справжній Щоденник Колумба чи унікальний єгипетський папірус, зіграло поганий жарт з його виданнями. Пройшло більше сотні років, і книги, створені на спеціально зістарених матеріалах, стали непридатними для частого читання, та подекуди й до читання взагалі. Декоративні елементи на обкладинці не тримаються та відпадають, кислий папір з часом все більше руйнується. Та, незважаючи на час, книги Карла Зейпфеля і досі викликають захоплення. Про це свідчить навіть той факт, що староегипетські гуморески передруковувались німецькими видавництвами в 1974 та 1982 рр.

Оскільки завданням бібліотек є забезпечення читача інформацією, то чи не єдиним вирішенням проблеми збереженості для подібних видань наразі є переведення їх в електронний вигляд. Оцифрування бібліотеками фондів останнім часом набуває все більшого розмаху. Для відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ це питання є дуже актуальним, адже пріоритетним завданням відділу є не лише використання фонду, а й максимальне його збереження. Особливо це важливо з огляду на те, що деякі книги збереглись в світі у кількох примірниках і є елементами культурної спадщини людства. Книги псує час, папір руйнується, окислюється, текст стає нечитабельним, обкладинки деформуються, після реставрації зовнішній вигляд книги змінюється, та й не кожна книга піддається реставрації. Тож наразі, лише електронна копія здатна зберегти достовірну інформацію про зовнішній вигляд книг.

Розвиток технологій у сучасному інформаційному суспільстві дозволяє розміщати у глобальній мережі електронні копії видань і дає можливість читачам у будь-якій точці світу та у будь-який час знаходити потрібні примірники та ознайомлюватися з текстом документів. За прийнятими бібліотечними правилами працювати з рідкісними виданнями можна лише у читальному залі, а робити ксерокопії з них заборонено, тож можливість працювати з електронними копіями є особливо важливою для тих читачів, які не можуть відвідати бібліотеку, не мають достатньо часу або доступу до оригіналів. Відтак створення цифрових копій вирішує одразу два

питання: дозволяє зберегти кращий фізичний стан книги та забезпечити читача необхідною йому літературою.

Підсумовуючи викладене підкреслюємо: початкова інформація на титулі не завжди відповідає дійсності. Опрацьовувати псевдовидання потрібно надзвичайно уважно та обережно. Робити бібліографічний опис якомога точним та вірним, розшукуючи справжні вихідні відомості, щоб не заплутати читача та мимоволі не створити нову сенсацію.

1. *Берков П.Н.* О людях и книгах: (Из записок книголюба) – М., 1965. – С. 27–50.

2. *Демин Д.* Судьба экспоната № 1268 [Электрон. ресурс] // Вокруг света. – 1987 – № 3 / Способ доступа: URL : <http://www.vokrugsveta.ru>.

3. *Жищенко Н.* Літературні розіграші: (Літературна містифікація)// Друг читача. – 2009. – № 8. – С. 5

4. Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – 796 с.

5. *Лани Е.* Литературная мистификация. – М.; Л., 1930. – 232 с.

6. *Ларин О.* «Дневник» Христофора Колумба [Электрон. ресурс] // Вокруг света. – 1982. – № 8 [Электрон. ресурс] / Способ доступа: URL : <http://www.vokrugsveta.ru>.

7. *Харитонов Е.В.* Девятое искусство: Зарубежный фантастический комикс. – М., 2004 – 95 с.

8. *Холодных Г.В.* Псевдоиздания: понятие, сущность, виды (на примере изданий на французском языке XVIII – начала XIX вв.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2007 – 26 с.

9. Bagel, Familie [Electronic resource] – 2011 / Mode of access: URL : <http://www.zeno.org>

10. *Trusky Tom.* Biblio Bullrushes, Biblio Briarpatch: The Search for Carl Maria Seyppel: An In-Progress Documentary in Ten Reels [Electronic resource] T. Trusky - 2009 // Mode of access: URL : <http://www.philobiblon.com>.

11. *Seyppel C.M.* [Electronic resource] - 2011 / Mode of access: URL : <http://www.de.wikipedia.org>.

12. *Seyppel, C.M.* Der Blick in's Jenseits : eine kitschliche Geschichte in 25 Bildern. – Düsseldorf, 1879. – 15 Bl.

13. *Seyppel C.M.* Er sie es. 2. aegyptische Humoreske. Nach der Natur abgemalt und niedergeschrieben 1302 Jahre vor Christi Geburt.– [Düsseldorf] : [Bagel], [1883]. – 42 S.

14. [Seyppel C.M.] Geheimes Tagebuch von Christoph Columbus : von ihm selbst geschrieben und mit Zeichnungen versehen auf der ersten Entdeckungsreise 1492 nach Westindien. Aufgefischt.– Düsseldorf, [1890]. – [4], 39, [5] S.

15. *Seyppel C.M.* Mein Buch.– Düsseldorf, [1885]. – 29 Bl.

16. *Seyppel C.M.* Die Plagen 3. Aegyptische Humoreske aufgeschrieben

und abgemalt bei dem Auszuge der Juden aus Agypten. – Düsseldorf, [1884]. – 42 S.

17. *Seypfel C.M.* Rajadar und Hellmischu : altägyptischer Gesang. – Berlin, [1889] – 20 Bl.

18. *Seypfel C.M.* Roi, reine, prince récit humoristique Égyptien peint et écrit d'après nature, l'an 1302 avant la naissance de J. C. – Düsseldorf, [1886]. – 41 S.

19. *Seypfel C.M.* Schlau, schläuer, am schläusten aegyptische Humoreske; niedergeschrieben und abgemalt 1315 Jahre vor Christi Geburt. – Düsseldorf, [1882]. – 40 S.

20. *Seypfel C.M.* Schmidt und Smith in Lüderitzland : hottentottisches Blaubuch mit 118 Kritzeleien. – Düsseldorf, [1887]. – 80 S.

Summary

The author brings up the issue of the correct bibliographical description of the pseudoeditions taking as the example the books of Karl Maria Zeppel. The difficulties of the attribution of false items by their title leaf and particularities of electronic cataloguing of similar publications are dealt with.

Key words: rare editions, pseudoeditions, attribution of pseudoeditions, Zeppel K. M., comics.

УДК 011/016 Ясинський М.І.

Л. О. Матвійчук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

МИХАЙЛО ІЛІЧ ЯСИНСЬКИЙ (1889–1967) ЯК ТЕОРЕТИК ІНДИВІДУАЛЬНОЇ БІОБІБЛІОГРАФІЇ

Висвітлено життєвий шлях М.І. Ясинського, його діяльність як фахівця-бібліографа та бібліотекознавця. Проаналізовано внесок ученого у розробку теоретичних та практичних питань бібліографії та бібліотечної справи. Детально розглянуто такий тип бібліографії, як індивідуальна бібліографія, та доробок М.І. Ясинського в цей напрям бібліографічних досліджень, зокрема його методичні положення та інструкції.

Питання об'єктивного вивчення історії вітчизняної бібліографії, передусім, пов'язаної з українським бібліографічним репертуаром та створенням національної бібліографії, впродовж значного історичного періоду у вітчизняній історіографії не ставилося загалом. Лише останнім часом почалося заповнення лакун в історії українського народу в площині опрацювання його книжкової спадщини, що відображала історичну долю та розвиток вітчизняної науки, культури, мови, освіти. Одним з таких питань, актуалізованих сьогодні в історичній науці, є історичний шлях бібліографії, зокрема, біобібліографії, яка персоналізує хід розвитку науки та культури. Здобутки вітчизняних істориків у цій галузі нині потребують особливого до себе ставлення. Лише через біобібліографію можна оцінити реальний внесок різних діячів у національну культуру. Науковий шлях М.І. Ясинського як ученого був тісно пов'язаний із розвитком української бібліографії та бібліотекознавства.

Народився М.І. Ясинський 1889 р. у м. Києві в родині вчителів. У 1914 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, після чого працював приватним учителем у рідному місті. Згодом він був помічником бібліотекаря (1919–1920), потім завідувачим бібліотекою (1920–1922) Кам'янець-Подільського українського університету, а також бібліотечним інструктором, консуль-

туючи різні бібліотеки Кам'янець-Подільщини (1920–1922) з організаційних питань бібліотечної справи. Український університет тоді очолював Іван Огієнко, і за його розпорядженням там було створено велику наукову бібліотеку, яка стала важливим осередком суспільно-політичної та громадської діяльності в УНР. Бібліотека створювалася відомими знавцями бібліотечної та книжкової справи, такими як С. Сірополко, Л. Биковський, Ю. Іванов-Меженко, І. Сливка, В. Значківський, О. Федорова, П. Клименко та ін. Тоді ж М.І. Ясинський почав займатися бібліографією, брав участь в роботі Бібліографічного гуртка, організованого М. Плевако при Кам'янці-Подільському університеті. У ті часи він опинився в колі відомих бібліографів та бібліотекознавців, що стали для молодого дослідника авторитетними вчителями. Значний вплив на його бібліографічні погляди мав М.А. Плевако, який був знаним бібліографом українського літературознавства, формував репертуар української національної бібліографії і вже тоді почав працювати над підготовкою біографічного словника українських письменників.

Одночасно М.І. Ясинський був членом Кам'янці-Подільського Бібліотечного товариства, до складу якого належали доценти М. Плевако, М. Драй-Хмара, професори І. Огієнко, П. Клименко, Л. Биковський та ін. Члени товариства проводили засідання лекторію, виголошували доповіді з питань бібліотекознавства та бібліографознавства, допомагали комплектувати бібліотеку, працювали з організацією абеткового та систематичного каталогів, каталогів рукописів, працювали в загальній читальні та читальнях при факультетах. Після переміщення Уряду УНР за кордон М.І. Ясинський повертається до Києва і з 17 квітня 1923 р. починає працювати у Всенародній бібліотеці України (далі ВБУ), очоливши відділ україніки після смерті П.Я. Стебницького на термін із 1923 до 1927 р.¹

З 1925 р. М.І. Ясинський входить до першого складу Науково-дослідного інституту бібліотекознавства, який надалі, в 1927 р., був перетворений на Науково-дослідну комісію з питань бібліотекознавства та бібліографії (далі НДКБ) на правах окремої кафедри ВУАН. Він був членом президії НДКБ та колеґії керівників аспірантів. Його наукова школа бібліографів, хоча й нетривала, здійснила суттєвий вплив на розвиток теорії та практики бібліографії, організацію фондів та бібліографічні методики роботи з українознавчою літературою ВБУ, організацію каталогів.

Основними завданням бібліографічної роботи, яку М.І. Ясин-

ський очолював в НДКБ, було визнано бібліографію бібліотекознавства, бібліографію України, бібліографію про Київ, бібліографію Шевченкіани, бібліографію продуктивних сил та народного господарства України, бібліографію краєзнавства в Україні, бібліографію періодики в Україні².

Важливе значення для розвитку його концепції бібліографії відіграло те, що М.І. Ясинський працював у колі самовідданих наукових співробітників ВБУ, серед яких були такі знані фахівці своєї справи, як С.П. Постернак, В.Ф. Іваницький, В.О. Козловський, М.І. Сагарда, П.Є. Горянський, Г.П. Житецький, Д.А. Балака, Ф.П. Максименко, С.І. Маслов та ін.³ Вони ініціювали скликання в кінці 1925 р. Першої конференції наукових бібліотек у Києві, де М.І. Ясинський активно брав участь в обговоренні питань теорії бібліографії⁴.

У вересні 1926 р. він (разом з М.І. Сагардою) брав участь в роботі 2-го Бібліографічного з'їзду РРФСР у Москві, на якому обговорювалися актуальні питання стосовно завдань та методичних засад бібліографічної роботи. Найбільш плідним періодом бібліографічної діяльності М.І. Ясинського стали 1926–1929 рр.

З 1930 р. починається період переслідувань українських бібліографів, які також підпали під сталінські репресії. В 1931 р., після розгрому на бібліографічній нараді української школи бібліографознавців, відділ україніки та українознавчих фондів було ліквідовано та засновано новий консультативно-бібліографічний відділ, який очолив М.І. Ясинський. В 1932–1934 рр. він разом з іншими бібліографами ВБУ почав працювати над створенням Радянської бібліотечної енциклопедії та радянської бібліографії, розробляючи теми “Соціалістична бібліографія: її визначення, принципи, роль і значення в соціалістичному будівництві” та “Українська бібліографічна термінологія”⁵.

Однак чергова хвиля репресій 1933 р. призвела до звільнення цілого колективу бібліотекознавців та бібліографів ВБУ, серед яких був і М.І. Ясинський. До улюбленої роботи він зміг повернутися лише після Великої Вітчизняної війни. Звільнившись, учений працював не за фахом – електромонтером на Київській АТС, економістом тощо. Лише в 1946 р. він повернувся до професійної діяльності – став завідувачим бібліографічним відділом, головним бібліографом у Науковій бібліотеці Київського університету. Згодом він працював бібліографом у Київському педагогічному інституті іноземних мов. У 1955–1960 рр. він був бібліографом у Держполіт-

видавці УРСР; до 1965 р. співробітничав з редакцією Української Радянської Енциклопедії.

Упродовж роботи у ВБУ М.І. Ясинський намагався вести поточну бібліографію україніки, складав бібліографію друкованих монографічних видань з україніки, виданих в Росії, тощо⁶. Низка його науково-методичних розробок з'являється в період 20-х років ХХ ст., зокрема Інструкції для "Бібліографії української бібліографії", "Шевченківська бібліографія та її завдання"⁷, "Індивідуальна бібліографія: спроба методики", питання укладання краєзнавчої бібліографії⁸ частково опубліковані як окремі статті⁹. Є також і неопублікований доробок М.І. Ясинського¹⁰. Він разом з В. Козловським вивчав зарубіжний досвід складання зведених каталогів для створення каталогу українознавчої літератури в наукових бібліотеках¹¹.

Особистість М.І. Ясинського привертала увагу багатьох учених, які всебічно вивчали його бібліографічну спадщину. М.І. Ясинський увійшов в історію вітчизняної бібліографії та бібліотекознавства як видатний бібліограф, перший історик української бібліографії, засновник синтетичного вивчення історії української бібліографії, про що йдеться в працях Н.Ф. Королевич, І.І. Корнейчика, М.В. Герашенка¹². Як історик бібліографії в Україні, він консультував написання нарисів І.І. Корнейчика – "Історія української бібліографії. Дожовтневий період" (Х., 1971), М.П. Гуменюка "Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ ст.", його наукову діяльність відзначено й у навчальному посібнику "Українська радянська бібліографія" за редакцією Ф.К. Сарани та Д.Д. Тараманова (К., 1980. – 257 с.). Ці роботи висвітлили також його розробки в Програмі для аспірантів ВБУ: Історія української бібліографії (1929)¹³.

М.І. Ясинського як провідного фахівця зі створення української бібліографії відзначали Ф.К. Сарана та Л.І. Гольденберг¹⁴. Про внесок М.І. Ясинського у розробку концепції Українського бібліографічного репертуару писав і Я.Р. Дашкевич¹⁵. Також у 2004 р. в біобібліографічному збірнику "Українські історики" вийшла друком узагальнена стаття О. Малютю, у якій М.І. Ясинський представлений як історик бібліографії¹⁶.

Останнім часом особистість вченого також привернула увагу бібліотекознавців, зокрема, у праці О.П. Степченко він розглядався як фундатор українських фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Дослідниця віддала належне також його внеску в розвиток бібліотечної справи та бібліотекознавства, зо-

крема, під час створення концепції фонду україніки, формування українознавчих фондів, організації бібліографічно-консультаційної роботи, коли він очолив відділ україніки, українознавчої літератури, а з 1930 р. – консультаційно-бібліографічний відділ¹⁷.

Робота М.І. Ясинського у складі Науково-дослідного інституту бібліотекознавства та Науково-дослідної комісії з бібліотекознавства та бібліографії НБУВ, Бібліографічної комісії ВУАН розглядалася в працях Л.А. Дубровіної, О.С. Онищенко, В.В. Матусевич¹⁸. У цих студіях відзначено, що М.І. Ясинський брав також активну участь в обговоренні та створенні концепції україніки, національної бібліографії та українського бібліографічного репертуару, а також опрацьовував питання ретроспективної бібліографії української книжки як в Україні¹⁹, так і в Білорусі та Росії²⁰, історію розвитку бібліографії в Україні. Питання теорії бібліографії, її видів та типів стало одним з найважливіших, – йому було присвячено спеціальне видання “Методологічного збірника ВУАН”, підготовленого Бібліографічною комісією ВУАН, та виданого в 1928 р. “Бібліотечного збірника”²¹.

Загальнометодичні розробки М.І. Ясинського довгий час не оприлюднювалися, а збірники ВБУ 20-х років ХХ ст. були відсутніми у відкритому доступі. Структура бібліографії, запропонована М.І. Ясинським, як вже зазначалося, увійшла до сучасних бібліографічних підручників.

Водночас, питання значення М.І. Ясинського як теоретика біобібліографії не знайшло спеціального висвітлення в історико-бібліотекознавчих дослідженнях. Серед його численних праць на особливу увагу заслуговує ґрунтовна стаття “Індивідуальна бібліографія”, що базувалася на доповіді, прочитаній на засіданні Бібліографічної секції НДКБ ВБУ 13 грудня 1929 р. і опублікованій на сторінках журналу “Бібліологічні вісті” у 1930 р.²² У цій роботі М.І. Ясинський торкається майже всіх питань історії, теорії та практики біобібліографії персоналій.

Характеризуючи загальний розвиток біобібліографії в Україні станом на 1929 р. і відмічаючи, що біобібліографія почала активно розвиватися, він пише: “Не можна не помітити, що більша частина індивідуальних бібліографій, що з’явилась протягом минулих 12-ти років, присвячена українським письменникам. Українське красне письменство ще в дореволюційні часи, порівнюючи краще, було обслуговуване з боку бібліографічного”²³. Він згадує бібліогра-

фічну роботу в галузі історії української літератури, що її здійснював М.Ф. Комаров, якого М.І. Ясинський вважав родоначальником української національної бібліографії, маючи на увазі фундаментальні покажчики, за нашим припущенням, видані М.Ф. Комаровим в кінці XIX – на початку XX ст., в тому числі біобібліографії, присвячені Т.Г. Шевченку, І.П. Котляревському, М.В. Лисенку²⁴.

Розглядаючи дві біобібліографічні праці В.Г. Тарнавського, присвячені Г.Ф. Квітці-Основ'яненку (1929)²⁵, та Є. Кирилюка, присвячені П.А. Кулішу (1929)²⁶, видані Бібліографічною Комісією ВУАН, та роботу О. Горецького, присвячену І.П. Котляревському²⁷, він підкреслює їхній безпосередній зв'язок з попередніми дослідженнями, підготовленими ще до революції, але ґрунтовно доопрацьованими з урахуванням останніх видань письменників²⁸.

Характеризуючи поживлення індивідуальної бібліографії, він зупиняється на питанні створення шевченківської бібліографії, що готувалася до друку в Бібліографічній комісії ВУАН і на 1 січня 1929 р. налічувала понад 200 тис. одиниць опису.

У зв'язку з цим М.І. Ясинський розглядає поняття наукового методу в бібліографії. Проаналізувавши стан методичного забезпечення бібліографії в цілому, зробивши огляд наукової бібліографічної роботи в різних напрямках та ділянках, М.І. Ясинський показав, що з'явилися праці, що стосуються окремих стадій роботи, незалежно від матеріалу, наприклад, про опис²⁹, про систематизацію³⁰ або про опис певної категорії матеріалу: аркушівок³¹, періодики³², бібліографічних покажчиків³³, про принципи відбору матеріалу в спеціальній бібліографії³⁴.

Він згадує інструкцію С.І. Маслова для опису українських стародруків, пристосовану до потреб історії й статистики української книги давніх часів³⁵, а також методичні праці Д.А. Балики про особливості рекомендаційної бібліографії³⁶. Водночас, він дійшов висновку про відсутність усталених методичних принципів у процесі створення бібліографічних посібників, поставив питання про необхідність опрацювання єдиних підходів та спеціальних методів у бібліографії в залежності від її призначення, окреслив завдання опрацювати її окремі методики, включив до її складу й такий вид, як бібліографію книжної торгівлі, яка також має свої особливості.

Створення загальної інструкції він пропонує готувати у декілька етапів: спочатку має бути унормовано лише описування, потім

інші процеси, зокрема систематизація, складання картотеки й покажчика. Ця інструкція має бути уніфікованою і надавати можливості використання її для різних завдань, типів та видів покажчиків.

Станом на кінець 30-х років ХХ ст. в українській бібліографії ще не була напрацьована узагальнююча методика, що включала б усі стадії, через які проходить у своїй праці бібліограф у процесі підготовки бібліографічного покажчика, а також різновиди методичної орієнтації бібліографії на потреби користувача. Єдиною методичною працею, що суттєво допомогла у цій роботі, на думку М.І. Ясинського, стала доповідь А.Г. Фоміна на Другому Всеросійському бібліографічному з'їзді на тему: "Методи складання бібліографічних покажчиків", яка розглядала принципи побудови структури бібліографічних покажчиків³⁷. Однак вона не стосувалася бібліографії спеціального призначення, до котрої належить й індивідуальна бібліографія.

Розглядаючи зарубіжну бібліографію, М.І. Ясинський вказує, що існує лише одна праця, що належить Г. Шнайдеру, переклад якої було зроблено у ВБУ В. Козловським³⁸. М.І. Ясинський схвально ставиться до праці і детально розглядає методику Г. Шнайдера, а також можливості її застосування в Україні та зупиняється на тих моментах, що не були розглянуті в праці, зокрема на структурі покажчиків (на це звернув увагу А.Г. Фомін).

М.І. Ясинський підкреслює, що в умовах активізації бібліографічної діяльності виникає і потреба в методиці індивідуальної бібліографії (ІБ), особливо в конкретній ділянці підготовки індивідуальних бібліографічних покажчиків, орієнтованих на потреби науки.

Він розглядає декілька методичних положень. Першим зазначено *мету й практичну доцільність* (тобто актуальність) у складанні конкретного індивідуального бібліографічного покажчика, його *цільове призначення* (орієнтування на наукове використання, освіту, книжкову торгівлю тощо) з урахуванням специфіки *галузі науки*. Він відзначає, що методика ІБ суттєво відрізняється від методики складання корпусу національної української бібліографії, оскільки остання має аспект історії та статистики української книги, а ІБ – розкриття внеску вченого в науку – працює зі *змістом* того матеріалу, який бібліографується.

Далі фахівець розглядає умову *повноти* бібліографії праць автора, незалежно від їхнього розміру, характеру тощо, а також необхідність перегляду *de visu*. До видання ІБ наукового змісту слід

включати максимальну кількість праць, враховуючи і праці про нього, та так звану “бібліографію ідей”, тобто бібліографування тих окремих місць в книжках і статтях, де принагідно подається те чи інше зауваження або згадка про нашого автора, також включати всі ювілейні газетні публікації, не забуваючи й провінційні. Однак, у разі значної кількості однотипних публікацій в провінційній пресі, він вважав за необхідне аналізувати доцільність включення всіх статей, можливо чимось і обмежуватися, з урахуванням цільового призначення покажчика. З іншого боку, неможливість перевірити *de visu*, як вважав М.І. Ясинський, не є приводом для усунення публікації, вона подається із посиланням на джерело. Важливою умовою є участь спеціаліста у цій галузі знань під час складання ІБ. Хоча принцип повноти і є непорушним, однак покажчик не може бути переобтяженим другорядним, а то й зайвим з погляду науки певного часу матеріалом, тому відбір все одно відбувається.

Основною методичною порадою під час відбору матеріалу, на думку М.І. Ясинського, є розуміння того, що бібліографія має стати науково-допоміжною у роботі вченого.

М.І. Ясинський розрізняє процес *складання картотеки й видання покажчика*. Картотеку можна складати максимально повну, зробити її базою для різноманітних студій, пов’язаних з потребами перевірки певних наукових висновків. Така картотека дозволить об’єктивно проаналізувати систему знань, провести аналіз видань та відобразити інтереси науки певного часу, її методи та критерії. Хоча покажчик максимально наближається до картотеки, він не повторює її, а є результатом аналізу картотеки в цілому.

Наступне методичне питання – це *відбір матеріалу* за видами продукції. Обов’язковими є книжки, брошури, статті, однак інші види, наприклад, ілюстрації та графічний матеріал, слід відбирати на основі певних принципів та поставлених завдань, показувати безпосередній зв’язок із особою.

Далі, згідно з М.І. Ясинським, слідує *методика опису*. Бібліографію називають документальною дисципліною, тому існують і виробляються нові інструкції, які підводять під роботу опису певні норми. Точність опису вважали за найхарактернішу ознаку справжньої бібліографічної роботи. Він згадує, що свого часу І.Я. Франко “немилосердно критикував” покажчик М.Ф. Комарова, присвячений Т.Г. Шевченку, за те, що цьому покажчикові можна багато зробити закидів з погляду точності поданих відомостей.

Однак для різних цілей може бути й різне поняття точності методики опису та формування заголовку в залежності від цільового призначення. Це питання, підкреслює М.І. Ясинський, й досі не з'ясовано в науці. Ведучи мову про точність опису, можна вимагати правдивості відомостей про книгу, яку описуємо, наприклад, іноді копіюють шрифт або титульну сторінку з дотриманням того порядку слів, в якому вони подані на титульному аркуші, не переміщуючи та не скорочуючи окремих частин, тощо. Для ІБ ці відомості не є важливими, тут увага звертається на бібліографічну точність змісту бібліографічного опису, *змісту наукової теми*, інформаційні можливості для розкриття теми тощо, наприклад, для наукової бібліографії неважлива графіка шрифту.

Для науки потрібні правдиві відомості щодо загального змісту книжки, наукової специфіки, що відрізняє певну книжку від інших їй подібних і тим допомагає відшукати те, що безпосередньо цікавить наукового співробітника.

М.І. Ясинський зупиняється на методиці складання *анотації* до ІБ, яка б логічно розкривала зміст книжок, або використанні методу критико-бібліографічного рецензування. Підкреслюючи важливість анотації та її бажаності, водночас він застерігає від перевантаження анотаціями у великих за обсягом бібліографіях (видання бібліографій П.О. Куліша, Г.Ф. Квітки, Т.Г. Шевченка), що викликає затримку їхнього видання, і пропонує критично ставитися до їхнього застосування у таких випадках, використання методу групових анотацій, зменшення обсягів або застосування лише в разі об'єктивної потреби.

Для полегшення систематизації праць, наприклад, за жанрами, потрібно забезпечити певними бібліографічними елементами власне опис та анотацію. Наприклад, вказує М.І. Ясинський, складно було б складати систематичний покажчик творів певного письменника за жанром, якби в описі не подавати відповідні відомості.

Розглядаючи *принцип систематизації* в ІБ в галузі науки, М.І. Ясинський підкреслює функціональний аспект бібліографії – вона має допомогти вивченню життя і творчості певного автора. Вибір хронологічного, предметного, тематичного, за науковими дисциплінами або бібліографічно-формальною ознакою принципів також залежить від змісту, мети та теми покажчика. Звідси цілком природно пов'язати систематизацію матеріалу з хронологічним принципом. Однак в ІБ доводиться використовувати, крім хроно-

логічного розподілу матеріалу ще й систематичний, а також застосувати міжнародну десятичальну (десятичну) систему, особливо в тих випадках, коли доводиться систематизувати літературу фахівця в декількох галузях.

Утворення груп за жанрами або формальними бібліографічними ознаками (поема, вірш, п'єса тощо) є характерним явищем для літературних покажчиків. Стосовно матеріалу про автора, то його найдоцільніше систематизувати за роками, а також за темами, для того, щоб, створивши систематичні групи, допомогти всебічному висвітленню життя й творчості автора. За таким принципом складено покажчики літератури про Т.Г. Шевченка – наприклад, А.В. Багрія³⁹, і М. Мордовченко⁴⁰ – про С.О. Єсеніна.

М.І. Ясинський акцентує увагу на *передмові*, де було б чітко визначено завдання, поставлене автором, і межі того предмету, який опрацьовується, принципів засади, які визначають характер трактування взятої теми.

Окремо ставиться питання про *біографію* вченого як про обов'язковий розділ, але обговорюється питання обсягу такого розділу, його зміст. Він наводить приклади праць Є. Кирилюка та В. Петрова, присвячені П. Кулішеві⁴¹. Того ж року окремо видано ще дві праці про П. Куліша: Є. Кирилюка й В. Петрова, та студії О. Дорошкевича, присвячені Маркові Вовчку⁴².

Такі фундаментальні бібліографічні покажчики він називає бібліографічними монографіями, підкреслює, що вони мають містити додаткові покажчики, які повніше розкрили б зміст бібліографічного матеріалу.

Понятійний апарат і термінологія, які використовують в індивідуальній бібліографії, повинні, з одного боку, відповідати власне суті цієї бібліографічної роботи, а з іншого, відрізнити її від інших бібліографій, пише М.І. Ясинський.

Міжнародний бібліографічний інститут у Брюсселі під індивідуальною бібліографією має на увазі покажчики творів окремих авторів. Під колективною – покажчики творів певної групи авторів за ознакою території, мови, часу, професії. Біобібліографія, згідно з розробками цього інституту, це підгрупа індивідуальної бібліографії, до якої входять праці про окремих авторів⁴³.

Доводиться визнати, вважає М.І. Ясинський, що окреслена схема є не зовсім чіткою. Виникає питання: чи не може мати біобібліографічну підгрупу також і колективна бібліографія. Крім того, ця

схема не завжди підходить, зокрема, до нашої практики, де ми часто маємо покажчики, які охоплюють поруч із творами автора ще й праці про нього. Виходять також покажчики творів групи авторів, у яких вказуються й праці про них. З огляду на це, ми змушені шукати таке загальне поняття й відповідний термін, які могли б охопити ті бібліографії, де названо лише твори певного автора, а також ті, в яких вказано й праці про автора, і нарешті ті, що охоплюють твори кількох авторів і праці про них. Чи не доцільно, вважає М.І. Ясинський, поняття „біобібліографія”, яке Міжнародний бібліографічний інститут надає лише покажчикам літератури про певного автора, поширити й на ті бібліографії, які охоплюють твори автора. Тоді з однаковим правом можна було б поняття “біобібліографія” застосовувати й для визначення тих покажчиків, які охоплюють продукцію групи авторів і праці про них. Виходячи з таких міркувань, М.І. Ясинський визначає місце індивідуальної бібліографії за такою схемою:

Біобібліографія

Індивідуальна бібліографія Колективна бібліографія

Слід також внести одноманітність термінології, яка використовується для визначення двох головних категорій матеріалу, який подається бібліографічними покажчиками. З одного боку, доводиться визначити матеріал, що написав певний автор; з іншого – матеріал, написаний про нього. Ми, звісно, не будемо наводити усі різноманітні терміни, що вживаються в різних випадках, але частково їх розглянемо. Здається, було б найдоцільніше для першої категорії, тобто для літературної продукції автора, зазначати рубрики: твори такого-то автора, коли автор – художник; праці такого-то – в інших випадках. Все, що написано про автора, можна було б підводити під рубрику: література про нього. Увесь попередній досвід пошуків у галузі книгознавства, а зокрема бібліографічної термінології, доводить, що термінологічна справа дуже складна й потребує систематичного студіювання колективними зусиллями.

Методологічні питання індивідуальної бібліографії були проаналізовані під час розгляду праць В. Тарнавського, присвячених Г. Квітці-Основ'яненку⁴⁴, Г. Вовк – Ф. Вовку⁴⁵, Б. Комарова – М. Максимовичу⁴⁶, Є. Кирилюка – П. Кулішу.

Підсумовуючи свої спостереження над головнішими ІБ, що

вийшли в 1929 р., М.І. Ясинський відзначає, що творчий процес характеризує й розвиток індивідуальної бібліографії. На його думку, “біобібліографічні праці набувають характеру монографій, в яких автори подають якнайповніший матеріал і помітно вдосконалюють методику. Чергове наше завдання – переглянути наші досягнення в бібліографії з погляду життєвої, тобто практичної доцільності. Друге завдання – звести окремі, перевірені з указанного погляду, методичні досягнення в певну систему, яку б визнали й запровадили до вжитку всі бібліографи України”⁴⁷

Отже, М.І. Ясинський наголошував на основних методичних положеннях індивідуальної бібліографії, яка надалі отримала назву персональної біобібліографії, і заклав ті засади, що пізніше були прийняті як на рівні методичних рекомендацій та інструкцій, так і на рівні державних стандартів. Він першим поставив питання про необхідність окремих методик для індивідуальної бібліографії, виявивши себе глибоким аналітиком-бібліографознавцем.

¹ *Степченко О.П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934). – К., 2008. – С. 153–165.

² *Іваницький В.Ф.* Науково-дослідна праця в галузі бібліотекознавства та бібліографознавства... // Бібл. зб. – 1926. – № 1. – С. 27–29.

³ *Постернак С.П.* О состоянии и развитии библиографической работы в библиотеках : [Выступление на 1-м Всерос. библиогр. съезде в Москве. 2–8 дек. 1924 г.] // Библиогр. изв. – 1926. – № 1/4. – С. 50.

⁴ *Ясинський М.І.* Питання теорії бібліографії на 1-й конференції наукових бібліотек УРСР // Бібл. журн. – 1926. – № 6/8. – С. 5–12.

⁵ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 238–240, 243.

⁶ *Ясинський М.І.* Основні книжки українською мовою і про Україну, що їх видано в БРСР і РРФСР 1927 р. // Україна. – 1928. – № 31. – С. 138–145.

⁷ *Ясинський М.І.* Шевченківська бібліографія та її завдання // Україна. – 1930. – № 40. – С. 113–132.

⁸ *Ясинський М.І.* Чергова красназвча робота бібліотек // Зоря. – 1925. – № 1. – С. 21–22; *Він же.* Реальні можливості бібліотек в краєзнавчій роботі // Зоря. – 1925. – № 5 – С. 20–21; *Він же.* Краєзнавча робота Всенародної бібліотеки // Зоря. – 1925. – № 5. – С. 23–25;

⁹ *Ясинський М.І.* Бібліографічна комісія Української Академії наук і проблеми бібліографії на Україні // Культура і побут. – 1928. – № 5. – С. 26–27; *Ясинський М.І.* Бібліографія української бібліографії // Українська бібліографія : Методол. зб. – К., 1928. – Вип. 1. – С. 107–123.

¹⁰ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 210–212, 217–221, 225, 231, 234–240; *Матусевич В.В.* Діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр. – К., 1998. – С. 98.

¹¹ *Матусевич В.В.* Вказ. пр. – С. 23–24.

¹² *Гуменюк М.П.* Українські бібліографи XIX – поч. XX ст. – Х., 1969. – С. 7; *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи XX століття : Навч. посібник для вузів. – К., 1998. – С. 48–71; *Корнейчик І.І.* Михайло Ілліч Ясинський // Бібліотекознавство та бібліографознавство. – 1971. – Вип. 11. – С. 151; *Королевич Н.Ф., Геращенко М.В.* Бібліограф М.І. Ясинський (1889–1967) : Біобібліогр. нарис. – К., 1995; *Королевич Н.Ф.* Бібліограф М.І. Ясинський (1889–1967): Біобібліографічний нарис. – К., 1995. – 32 с. – (Видатні діячі української книги ; Вип. 2).

¹³ *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи XX століття. – К., 1998. – С. 52.

¹⁴ *Сарана Ф.К.* Піввіку служіння книзі // Літ. Україна. – 1964. – 27 листоп.; *Сарана Ф.К.* Список праць [М. Ясинського] // Бібліотекознавство та бібліографознавство. – 1971. – Вип. 11. – С. 155–157; *Гольденберг Л.І.* Українська радянська літературна бібліографія. – К., 1971. – С. 19, 75.

¹⁵ *Дашкевич Я.* Репертуар української книжки 1798–1916 років – коли він буде? // Наука і культура. Україна : Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 163–173. – Про М. Ясинського на с. 165–168.

¹⁶ *Малюта О.* Ясинський Михайло Ілліч // Українські історики XX ст. : Біобібл. зб. – К., 2004. – С. 268.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк. 10; Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 313, арк. 10 зв., спр. 313, арк. 12–13 зв.

¹⁸ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998; *Матусевич В.В.* Діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр. – К., 1998.

¹⁹ Бібліографія бібліографічних покажчиків за 1926–1928 роки / Уклад. М.І. Ясинський // Журн. бібліотекознавства та бібліографії. – 1928. – № 1. – С. 72–97; Бібліографія бібліографічних покажчиків за 1926–1928 роки / Уклад. М.І. Ясинський // Журн. бібліотекознавства та бібліогр. – 1929. – № 1. – С. 72–97; № 3. – С. 83–106; 1930. – № 4. – С. 45–58.

²⁰ *Ясинський М.І.* Основні книжки українською мовою і про Україну, що їх видано в БРСР і РРФСР 1927 р. // Україна. – 1928. – № 31. – С. 138–145.

²¹ Журнал бібліотекознавства та бібліографії: “Бібліографія на Україні”. Т. 1 / Редкол.: В. Козловский та ін. – К. – 1927. – VIII. – 168 с.

²² *Ясинський М.І.* Індивідуальна бібліографія // Бібліолог. вісті. – 1930. – № 1. – С. 23–47.

²³ Там само. – С. 23.

²⁴ *Комаров М.Ф.* Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Г. Шевченка // Киев. старина. – 1886. – Т. 14., № 3. –

С. 570–582; № 4. – С. 778–786; *Он же*. Дополнение к библиографическому указателю материалов для изучения жизни и произведений Т.Г. Шевченко // Киев. старина. – 1871. – Т. 18, № 5. – С. 180–184; *Он же*. Т. Шевченко в литературе и искусстве: Библиогр. указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Г. Шевченка. – Одесса, 1903. – 144 с.; *Він же*. Бібліографічний покажчик видань творів Котляревського та писань про нього // На вічну пам'ять Котляревському: Літературний збірник. – К., 1904. – С. 467–494; *Он же*. Библиографический указатель музыкальной литературной деятельности Н.В. Лысенка (1868–1903 гг.) // Киев. старина. – Прил. – 1904. – Т. 84. – № 1. – С. 1–25; *Він же*. Бібліографічний покажчик нової української літератури // Рада: Укр. альманах за 1883 р. – 1883. – Ч. 1. – С. 397–470. – Відб.; *Він же*. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883). – К., 1883. – 74 с.

²⁵ *Тарнавський В. Г.Ф.* Квітка-Основ'яненко. Бібліогр. розвідки. – К., 1929. – XXVII, 354 с.

²⁶ *Кирилюк Є.* Бібліографія праць П. А. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – 119 с.

²⁷ *Горецький П.М.* Іван Котляревський. – Одеса, 1928, 18 с., [2].

²⁸ Тут, вочевидь, він має на увазі праці: *Айзеншток І.* Доповнення до покажчика літератури про Г. Х. Квітку та його твори // Зап. істор.- філол. від. УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 138–144; а також Бібліографічний покажчик писань П. Куліша // Дубове листя / Упоряд. М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. – К., 1903. – С. 247–276; Вказане видання М. Комарова “Бібліографічний покажчик видань творів Котляревського та писань про нього” (1904).

²⁹ *Ковалевський Ю.* Правила карткографії. – К., 1923. – 70 с.; *Козловський В.* Основні положення скороченого бібліографування // Методол. зб. / ВУАН, Бібліогр. комісія. – К., 1928. – С. 124–138.

³⁰ *Меженко Ю.* Міжнародна десятизна бібліографічна класифікація. – К., 1919. – 91 с.

³¹ *Боровий С.* Volancia в Одесі (1917–1921). До питання про бібліографування листівок-метеликів // Праці Одес. Центр. наук. б-ки. – Одеса, 1927. – С. 181–191; *Заглада Н.* До питання про бібліографічний опис аркушіткових друків // Методол. зб. / ВУАН, Бібліограф. комісія. – К., 1928. – С. 1–17.

³² *Сагарда М.* Завдання бібліографії української періодики // Методолог. зб. / ВУАН, Бібліогр. комісія. – К., 1928. – С. 87–106.

³³ *Ясинський М.* Бібліографія української бібліографії // Методол. зб. / ВУАН, Бібліогр. комісія. – К., 1928. – С. 107–113.

³⁴ *Бем А.* З теоретичних питань бібліографії // Книгарь. – К., 1919. – [№]10. – С. 25–26.

³⁵ *Маслов С.* Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. // Методол. зб. / ВУАН, Бібліогр. ком. – К., 1928. – С. 61–84.

³⁶ *Балика Д.* Рекомендаційна й критична бібліографія. Методол. зб. / ВУАН, Бібліогр. ком. – К., 1928. – С. 200–221.

³⁷ *Фомин А.Г.* Методы составления библиографических указателей. // Тр. II Всерос. библиогр. съезда. – М., 1929. – С. 162–171.

³⁸ *Шнайдер Г.* Курс бібліографії. Розділ IV. Складання бібліографічних покажчиків / З третього нім. вид. переклав В. Козловський. – К., 1929. – Машинопис в 5 прим. (ВБУ).

³⁹ *Багрій А.В.* Шевченковская студия. – Владикавказ, 1923. – 50 с.

⁴⁰ *Мордовченко Н.* К библиографии С.А. Есенина. – Рязань, 1927.

⁴¹ *Кирилюк Є.* Бібліографія праць П.А. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – 119 с.; *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки. Життя, ідеологія, творчість. – К., 1929. – Т. 1. – 571 с.

⁴² *Вовчок М.* Твори / За ред. із крит.-біогр. розвідкою Ол. Дорошкевича. – К., 1928. – Т. 4. – 675 с. – Бібліогр., с. 609–675.

⁴³ La classification decimal. – Bruxelles, 1929.

⁴⁴ *Тарнавський В. Г.Ф.* Квітка-Основ'яненко. Бібліографічна розвідка. З нагоди 150-х роковин народження письменника (1778–1928). – К., ВУАН, 1929. – XXVIII, 354 с. – (Зб. Іст.-філол. відділу, ; № 87).

⁴⁵ *Вовк Г.* Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918). – К., 1929. – 79 с.

⁴⁶ *Комаров Б.* Огляд природознавчих праць М. Максимовича. – Одеса, 1929. – 50 с. – (Зап. Одес. наук. при УАН т-ва. Секція природ.-математ. ; № 3., вип. 2).

⁴⁷ *Ясинський М.І.* Індивідуальна бібліографія // Бібліол. вісті. – 1930. – № 1. – С. 47.

Summary

In the submitted article the life of M. I. Yasynsky and his activities as a qualified specialist in the field of bibliography and library science are outlined, his contribution to the investigation of theoretical and practical issues of bibliography and library science is analyzed. The author studies a particular type of bibliography (individual bibliography) and subjects the achievements of the scientist in this area (his procedural descriptions and briefing aids) to a detailed analysis.

РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ ТА БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА У НАЦІОНАЛЬНІЙ (ВСЕНАРОДНІЙ) БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ (1918–1933)

Проаналізовано організаційний період становлення Національної (Все-народної) бібліотеки України, діяльність Тимчасового комітету з її заснування, теоретичний аспект концепції та організаційну структуру Бібліотеки. Здійснено спробу визначення доробку українських бібліотечних діячів у розвитку бібліотечної справи та бібліотекознавства, зокрема в організацію комплектування національного бібліотечного фонду, науково-довідкового апарату, визначення принципів систематизації та використання фондів.

Ключові слова: бібліотекознавство, бібліотечна справа, Тимчасовий Комітет по заснуванню Національної бібліотеки, діячі бібліотечної справи

Історія розвитку бібліотечної справи та бібліотекознавства у Всенародній бібліотеці України в 1918–1933 рр. має на сьогодні значну історіографію, яка переважно сформувалася впродовж останніх двадцяти років. Вона складається як із загальних праць, зокрема найбільш фундаментальними є монографії Л.А. Дубровіної та О.С. Онищенка¹, В.В. Матусевич², О.П. Степченко³, окремих публікацій щодо статутів Бібліотеки та обслуговування в ній, а також з окремих досліджень життя та діяльності відомих учених, які працювали в Бібліотеці.

У монографії Л.А. Дубровіної та О.С. Онищенка, спеціально присвяченій створенню та функціонуванню НБУВ, з історичної точки зору розглядалися загальні тенденції розвитку Бібліотеки по різних напрямках бібліотечної діяльності, в тому числі встановлені основні напрями розвитку бібліотекознавства, названі імена діячів бібліотечної справи, вперше показаний внесок учених у створення концепції, розгорнення наукових досліджень та організацію Бібліотеки, формування бібліотечних технологій. Однак основна мета

дослідження була спрямована на висвітлення історії Бібліотеки, яка до того часу не була об'єктивно проаналізована, тому багато бібліотекознавчих напрямів було лише окреслено.

Спеціальне дослідження В.В. Матусевич присвячене діяльності Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр., яка стала об'єктом вивчення вперше в бібліотекознавстві, проте основна увага авторки приділялася історичному та науково-організаційному аспекту, хоча загальний огляд розвитку бібліотекознавства на рівні звітів й був нею здійснений. Грунтовний аналіз внеску завідувачів спеціалізованих відділів ВБУ у формування фондів рукописів, стародруків, україніки, картографії, східних фондів, фондів колекцій церковної літератури представлений в монографії О.П. Степченко. В ній розкрито ту велику роботу перших завідувачів відділів, які заклали підвалини національного книжкового фонду; персоналізовано доробок кожного вченого стосовно створення спеціалізованих відділів. Діяльність вчених, які брали участь в організації основних фондів, дослідницею не розглядалася.

Н.Ю. Каліберда коротко розкрила формування системи обслуговування читачів Національної бібліотеки України у перше десятиріччя існування, згадала про відкриття читальних залів та первинні правила роботи з читачами⁴.

У 90-х роках ХХ – 10-х роках ХХІ ст. дослідженнями діяльності окремих діячів бібліотечної справи займалися Л.А. Гнатенко (Є.О. Ківлицький)⁵, Л.А. Дубровіна (М.В. Геппенер, П.М. Попов)⁶, В.Д. Шульгіна (О.Т. Дзбановський)⁷, О.П. Степченко (С.П. Постернак, В.Ф. Іваницький, Г.П. Житецький, Є.О. Ківлицький, В.О. Кордт, А.С. Криловський, С.І. Маслов, П.М. Попов, П.Я. Стебницький, М.І. Ясинський)⁸; Т.І. Ківшар (Л.Ю. Биковський)⁹, Г.І. Ковальчук (Я.І. Шешенко, М.М. Іванченко, К.А. Довгань, С.П. Постернак)¹⁰, Н.В. Стрішенець (Ю.О. Іванов-Меженко, С.П. Постернак)¹¹, І.А. Сергеева (Я.І. Ізраельсон)¹², Г.І. Солоїденко (П.Я. Стебницький)¹³, П.Т. Тронько (Л.Ю. Биковський)¹⁴, С.М. Кіржаєв (В.О. Кордт)¹⁵ та Т.І. Шовкопляс (В.О. Кордт)¹⁶, С.М. Косяк (Д.І. Балака)¹⁷, У. Яворська (І.І. Кревецький)¹⁸ та багато ін. Спеціальні дослідження, присвячені долі директорів ВБУ, здійснила Г.І. Ковальчук¹⁹. Значна кількість досліджень присвячена Л.Ю. Биковському²⁰, С.І. Маслову²¹, М.І. Ясинському та іншим. У 2011 р. вийшла стаття, присвячена В.О. Козловському²².

Разом з тим суто бібліотекознавчий доробок цих особистостей,

які свого часу працювали у ВБУ, не завжди був об'єктом спеціальної уваги (крім, наприклад, праць О.П. Степченко, У. Яворської, С.М. Косяк, Г.І. Ковальчук), водночас досить детально розглядався бібліографічний або книгознавчий внесок, оскільки він, як такий, що був пов'язаний з національною культурою, протягом багатьох років залишався неактуалізованим.

Відсутність опублікованих ґрунтовних праць в галузі бібліотекознавства при значному науково-методичному та практичному доробку, який дозволив сформуванню на наукових засадах багатомільйонний основний бібліотечний фонд Національної бібліотеки, організувати каталоги та картотеки, спричинила до того, що цей напрям не отримав достатнього висвітлення в історіографії бібліотечної справи. Якби політичні обставини були для Бібліотеки більш сприятливими, можливо й узагальнення цього досвіду стало б надбанням бібліотечної спільноти через, приміром, публікації на сторінках фахових журналів та збірників. Однак розгортання ідеологічної боротьби за радянської влади здійснило руйнівний вплив як на бібліотечних працівників, так і на спеціальні видання з бібліотекознавства, які лише тричі побачили світ в кінці 20-х років та відразу ж були заборонені. Багато імен й до останнього часу залишалося без достатньої уваги з боку істориків бібліотекознавства, зокрема таких, як В.О. Козловський, Н.В. Піскорська, Ю.П. Діяківський, О.З. Бродовська-Краковецька, Т.Г. Волобуєва, П.Ф. Іноземцев, О.Г. Кисіль, Є.К. Косинський, Н.Г. Козель, О.Є. Карпінська, Й.А. Мавєвський, Т.Й. Маляренко, Т.М. Марківська-Масленкова, К.М. Масляникова (дочка композитора Миколи Лисенка); В.П. Маяківська, Я.Л. Маяковський, О.А. Назаревський, П.А. Нестеровський, О.І. Полулях, Г.Г. Попович, Г.А. Пуляян, С.В. Рклицький (Рклицький), О.П. Сно (дочка академіка П. Тутківського), М.З. Суслопаров, П.Ф. Терлецький, Г.І. Холодний та ін.

Необхідно також підкреслити, що скрутне фінансове положення Бібліотеки пояснювало певні обмеження в штатному розкладі, через що багато співробітників працювало по різних напрямках діяльності: і в науково-організаційному плані, і в бібліотечній справі та бібліотекознавстві, і в галузі книгознавства, і в бібліографії. Іноді дуже важко відокремити ці три гілки бібліології, яка тоді була синкретичною дисципліною. На жаль, слід констатувати, що біографічні дослідження актуалізують найбільш яскраві особистості, тому багато імен залишаються невідомими науковій громадськості.

Джерельна база біографічних досліджень діячів української бібліотечної справи дуже обмежена. Багато з них були репресовані або звільнені під час політичних процесів 30-х років і працювали не за фахом, деякі працювали в період нацистської окупації, частина виїхала у різні часи за кордон. Кількість документів про цей період в архівах дуже незначна із зрозумілих причин. Багато документів, зокрема особові справи, було знищено напередодні або під час війни 1941–1945 рр. Відсутність особових справ співробітників та обмаль іншої інформації про них значно ускладнює реконструкцію їхнього життєвого шляху та внеску в бібліотечну справу. Однак необхідність заповнення лакун в історії формування, опрацювання, каталогізації фондів та їхнього використання надає такому спеціальному дослідженню значення актуального завдання українського бібліотекознавства.

Мета такої роботи полягає у встановленні кола та внеску українських бібліотечних діячів, які працювали в Національній бібліотеці України, аналізі їхнього комплексного доробку у розвиток поняття національного бібліотечного фонду, організації комплектування, науково-довідкового апарату, принципів систематизації та використання фондів.

Оцінка розвитку бібліотечної справи може бути об'єктивною лише внаслідок вивчення науково-організаційних та методичних документів з відомчого архіву НБУВ із залученням додаткових джерел. Бібліотекознавчий доробок фахівців Бібліотеки полягає в їхніх наукових рішеннях стосовно теоретичного аспекту концепції вибудовування Бібліотеки як національної та її специфічних характеристик стосовно інших національних бібліотек світу. Особливого значення ця оцінка має з огляду на те, що такий бібліотечний фонд формувався в Україні вперше, – до того часу тут не було національної бібліотеки, національні українські фонди існували лише в межах бібліотек “Просвіти”, наукових товариств (НТШ, УНТ) та приватних бібліотек української інтелігенції²³. Створення національної бібліотеки з бібліотекознавчої точки зору стало неординарним рішенням: інші національні бібліотеки світу започатковувалися з колекційного фонду і розвивалися десятки років, а іноді й декілька століть. НБУ ж починалася з нуля, не маючи ані базової бібліотеки в своїй основі, ані приміщення.

Іншою специфічною особливістю стало те, що Бібліотеку було підпорядковано Українській академії наук, що створювалася як

національний заклад одночасно з Бібліотекою. Її підпорядкування обумовлювалося низкою об'єктивних причин, серед яких найголовнішою номінувалася та, що лише Академія могла забезпечити наукові засади формування національних фондів відповідно до національно-державних засад України та забезпечити на першому етапі її функціонування. Створення такої книгозбірні – наукової бази підтримки діяльності самої Академії як великого наукового центру також стало аргументом на користь започаткування НБУ під егідою Академії²⁴. Отже, Бібліотека від самого початку була орієнтована на подвійні функції – як загальнонаціональної, так і головної наукової бібліотеки, що було закладено в усі основні документи, концепцію і Статут НБУ, де відзначалися її наукові, загальноосвітні та загальнокультурні завдання. Загальнонаукові функції підпорядковувались функціям загальнонаціональним. Перебуваючи у віданні Академії наук, Національна бібліотека визначалася як автономна установа з власними бюджетом, штатами, організацією, а її діяльність регулювалася окремим Статутом, що декларував її загальнонаціональне значення та загальнодержавні функції²⁵.

Наступна особливість НБУ була пов'язана з попереднім перебуванням України в складі Російської та Австро-Угорської імперій. Україна не лише не мала власної національної бібліотеки, на відміну від західних країн та, зокрема, імперій, у складі яких вона перебувала, а й не мала сформованого національного книжкового фонду. Тому як національна НБУ мала зібрати усе, що стосувалося України з найдавніших часів і розвивати фонд “україніки” – фонд національної книги, зібравши її в повному обсязі як окрему велику колекцію, а надалі власне фонд Бібліотеки, після фундації Книжкової палати та початку державної реєстрації друку, мав перетворитися на загальнонаціональний державний фонд друку.

Спочатку створення такого фонду передбачалося як планомірне збирання та формування книжкового фонду внаслідок надходження обов'язкового примірника. Однак на першому етапі роботи Бібліотеки так не сталося.

Тому наступною специфічною особливістю формування фонду НБУ стало те, що планомірне збирання фондів як “україніки”, так і інших основних та спеціалізованих фондів відбувалося в зовсім інших умовах, ніж замислювалося – через дуже незначний час, після дестабілізації, зміни урядів та фактично військового часу, від-

булася докорінна зміна політичної влади, зміна форм власності, зокрема націоналізація приватної власності на користь держави, через що бібліотеки в дуже короткий час поповнилися націоналізованими бібліотечним фондами різного походження.

Відсутність підготовлених бібліотечних кадрів на першому етапі лише частково могла бути замінена участю в створенні концепції НБУ вченого такого масштабу, як В.О. Кордт, завідувач бібліотеки Університету св. Володимира. Аналіз анкетних даних та заяв, поданих для влаштування на роботу до національної книгозбірні, показують, що формування кадрів здійснювалося за рахунок випускників вищих навчальних закладів та вищих жіночих курсів, професорів та доцентів університетів, духовних академій тощо. Крім того, руїна, в якій перебувала країна впродовж майже п'яти років, не дозволила укомплектуватися достатньою кількістю кадрів для опрацювання величезного масиву літератури.

Одночасно НБУ була центром бібліотечної діяльності, науково-методичним осередком наукових бібліотек України з питань бібліотекознавства та бібліографії, координатором бібліотечної справи наукових бібліотек, виконуючи й функції національної. Спеціально створена при ВБУ в 1925 р. Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії здійснювала як бібліотечну та наукову діяльність, так і підготовку кадрів²⁶.

У таких умовах розгорталася бібліотечна діяльність НБУ, яка мала стати лідером бібліотечної справи в складних обставинах суспільно-політичного життя, за короткий термін набути досвіду з бібліотекознавства, організуватися як національна книгозбірня. На сучасному етапі саме з цих позицій і необхідно оцінювати доробок українських учених того періоду та їхній внесок в бібліотекознавчу науку.

Джерельною базою дослідження є відомчий архів НБУВ, де зберігаються документи щодо створення Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, протоколи засідань та інші документи діяльності Тимчасового комітету Бібліотеки, плани, звіти, листування, науково-методичні розробки в галузі бібліотечної справи тощо. Окремий комплекс документів складають справи щодо діяльності Науково-дослідної комісії з бібліотекознавства та бібліографії при ВБУ (далі НДКБ) (з 1925 р.). Іншим важливим фондом є архів УАН-ВУАН, що зберігається в фондах Інституту рукопису НБУВ, оскільки діяльність Академії та Бібліотеки була тісно пов'язана між собою.

Інший важливий комплекс джерел – документи особових архівних фондів Інституту рукопису. Серед найінформативніших з цього питання: ф. 169 Миколи Володимировича Геппенера (1901–1971) – вченого-лінгвіста, філолога, завідувача відділу рукописів Бібліотеки АН УРСР (1934–1938); ф. 86 Гната Павловича Житецького (1866–1929) – першого завідувача відділу рукописів (1918–1929), редактора журналу «Книжний вісник» (1919), співробітника історичної секції і Археографічної комісії ВУАН; ф. 111 Бориса Івановича Зданевича (1886–1966) – бібліотекознавця, лінгвіста, книгознавця, наукового співробітника, завідувача відділу книгознавства, в.о. директора Бібліотеки АН УРСР (1941–1943); ф. 71 Євгена Олександровича Ківлицького (1861–1921) – історика, педагога, редактора «Киевской старины», голови Ради бібліотекарів ВБУ, першого старшого бібліотекаря (а фактично – директора) ВБУ; ф. 184 Амвросія Семеновича Криловського (1853–1930) – історика, бібліографа, бібліотекознавця, бібліотекаря Київської духовної академії (1886–1923), завідувача Подільської філії ВБУ (1923–1929); ф. 33 Сергія Івановича Маслова (1880–1957) – літературознавця, книгознавця, бібліографа стародруків, завідувача відділу стародруків ВБУ (1926–1941), в архіві якого міститься значна кількість документів про внутрішню бібліотечно-бібліографічну діяльність ВБУ; ф. 78 Олександра Андріяновича Назаревського (1887–1977) – українського літературознавця, заступника завідувача відділу рукописів (1935–1940); ф. 285 Павла Миколайовича Попова (1890–1971) – літературознавця, мистецтвознавця, книгознавця, славіста, мовознавця, члена-кореспондента АН УРСР (1939), завідувача відділу рукописів (1929–1933); ф. 52 Степана Пилиповича Постернака (1885–1938) – філолога, бібліотекознавця, організатора бібліотечної справи в Україні, першого офіційного директора ВБУ (з 26.03. 1923), члена Тимчасового комітету по заснуванню Національної бібліотеки України (1922), голови Науково-дослідної комісії бібліотекознавства, ученого секретаря Комісії енциклопедичного словника УАН, голови секції історії освіти в Україні при УАН. Архів останнього охоплює 1907–1929 рр. та складається з творчих матеріалів, автографів робіт, листування. Окрему групу складають службові документи Всенародної бібліотеки України, в розробці та редактуванні яких С.П. Постернак брав безпосередню участь (статути Бібліотеки, положення, інструкції, доповідні записки, плани, звіти відділів, матеріали аспірантури, курсів практикантів, НДКБ, офі-

ційне листування щодо діяльності Бібліотеки; матеріали з'їздів, нарад, конференцій з питань бібліографії, бібліотекознавства, книгознавства).

Важливе значення мали й періодичні наукові фахові видання ВБУ, де публікувалися студії співробітників Бібліотеки, що сприяло поширенню та науковому обговоренню теоретичних і науково-практичних проблем бібліотекознавства. Так, за доби військового комунізму з'явився перший періодичний орган, присвячений питанням бібліотекознавства, бібліотечної справи, бібліографії та книжної справи, – „Книжний Вістник“, два випуски якого побачили світ 1919 р. Видання стало «жертвою» військового часу, як і багато інших періодичних органів 1920–1923 рр. Для внутрішнього користування Бібліотека з червня 1920 р. видавала три часописи за редакцією Г. Житецького та Л. Биковського: “Хроніка щоденної праці”, “Хроніка тижневої праці” та “Хроніка місячної праці”, які інформували про поточне функціонування Бібліотеки: засідання Ради бібліотекарів та Тимчасового комітету, діяльність лабораторії, канцелярії, читального залу, господарства, офіційні накази, розпорядження тощо. За 1925–1926 рр. вийшло 18 номерів друкованого на машинці «Бібліотечного Журналу», де висвітлювалися теоретичні питання бібліотекознавства, обговорювалися практичні питання підготовки покажчиків, шляхи класифікації літератури, створення зведених каталогів тощо. Три тематичні випуски «Бібліотечного збірника» (1926–1927) були присвячені матеріалам Першої конференції наукових бібліотек, досвіду наукової та практичної діяльності ВБУ, розвитку бібліографії в Україні. На сторінках щорічника «Журнал бібліотекознавства і бібліографії» (1927–1930) друкувалися статті й реферати, присвячені теорії, методології й практиці бібліотекознавства та бібліографії, огляди й хроніки з життя бібліотек та бібліографічних установ УСРР, СРСР і закордону, бібліографія бібліотекознавства і бібліографії, рецензії, бібліографічні списки з анотаціями тощо. Останнім довоєнним періодичним виданням ВБУ був підготовлений до друку в 1932 р. науковцями НДКБ перший номер «Соціалістичного бібліотекознавства», але обставини політичного характеру стали на перешкоді його випуску так само, як і деяких інших вже підготовлених до друку видань²⁷.

Джерелами для вивчення історії бібліотечної справи є також документи фондів, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ: ф. 47 (УНІКУ, 1922–1936), ф. 48 (Головної книжкової палати, 1919–

1922), ф. 190 (Кабінету єврейської культури), ф. 301 (Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, 1871–1921), ф. 114 (Товариства «Просвіта» у Києві (1906–1910, 1917–1922), ф. 321 («Общества по распространению просвещения между евреями в России» (1863–1920, 1922–1929); особові фонди: ф. 199 (Саливона Григорія Дмитровича), ф. 70 (Середі Антона Фомича), ф. 225 (Петрова Миколи Івановича), ф. 318 (Дорошенка Дмитра Івановича), ф. 27 (Плевака Миколи Антоновича), ф. 42 (Полонської-Василенко Наталії Дмитрівни), ф. 95 (Доманицького Василя Миколайовича) та ін.

Період 1918–1933 рр. в історії НБУ має особливе значення. Формально його можна розподілити на три етапи: 1918–1923 рр. (період діяльності Тимчасового комітету), 1924–1928 рр. (становлення Бібліотеки як наукової установи); 1929–1934 рр. (спад та реорганізація, перетворення на Бібліотеку Академії наук)²⁸. На різних етапах зміст бібліотечної справи та бібліотекознавчих досліджень мав абсолютно різний аспект, який пояснювався змінами в суспільно-політичних обставинах в країні.

Перший період є визначальним. Він вважається організаційним, оскільки керівництво Бібліотекою здійснювалося Тимчасовим комітетом на чолі з академіками УАН, та має фундаментальне значення: саме тоді були розроблені концепція НБУ та її перший статут, вбудувана організаційна структура та започаткований книжковий фонд (спочатку за рахунок купівлі та дарів, надалі – за рахунок націоналізованих радянською владою фондів), створено систему каталогів.

Концепція такої бібліотеки формувалася великим колективом учених та запроваджувалася в життя спільною працею багатьох фахівців, серед яких були й знані діячі національно-культурного руху України.

Напрацювання концепції Національної бібліотеки належить Тимчасовому комітету по заснуванню Всенародної (Національної) бібліотеки України (далі – ТК), який розпочав свою діяльність 23 серпня (5 вересня) 1918 р. До його складу увійшли акад. В.І. Вернадський (голова), акад. А.Ю. Кримський, акад. С.О. Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт (на той час – завідувач бібліотеки Університету св. Володимира) та від початку 1919 р. – Д.І. Багалій та В.Ю. Данилевич²⁹.

Інструкція Тимчасового комітету була затверджена тодішнім міністром освіти та мистецтва М.П. Василенком 5 (18) жовтня 1918 р. Постійним секретарем з правами члена Комітету був призначений Є.Ю. Перфецький, введений до складу на першому засіданні ТК.

У 1918–1919 рр. всі питання розвитку Бібліотеки (кадрові, каталогізації, приміщень, комплектування фондів) розглядалися колегіально В.І. Вернадським, А.Ю. Кримським, С.О. Єфремовим, В.О. Кордтом та Г.П. Житецьким. Після введення посади старшого бібліотекаря, з 21 лютого 1919 р., до цих рішень долучився Є.О. Ківлицький, обраний на цю посаду. На першому етапі професійна підготовка питань внутрішньої організації Бібліотеки доручалася члену ТК В.О. Кордту (на той час – завідувачу бібліотеки Університету св. Володимира): “виробити план технічної організації бібліотеки, себто основи, які відтворюють характер записів, характер карток, характер розміщення бібліотеки, характер каталогізації”³⁰. У цей період створюється концепція національної бібліотеки, здійснюється формування основного фонду та закладаються перші структурні утворення, а саме – спеціалізовані фонди історико-культурного спрямування: відділи Українці, рукописів, стародруків, орієнталії, листівок (волянція), картографічний³¹.

Головним завданням ТК стало створення основних засад діяльності Бібліотеки: правового визначення Національної бібліотеки України (розробка Статуту), формування фонду, управління ним та забезпечення науково-методичної організації, обліку, фінансових, кадрових і технічних питань. За період діяльності ТК було розглянуто 1775 питань з організації фонду та основних бібліотечних процесів, з адміністративного забезпечення діяльності ВБУ та її правового положення³². Основним напрямом цього періоду було активне збирання матеріалів приватних, громадських, конфіскованих та націоналізованих бібліотек, налагодження систематичного комплектування фондами, розробка засад каталогізацій та класифікації фондів. У березні 1923 р. ТК склав свої повноваження та передав їх Раді Бібліотеки, а також першому офіційному директору – С.П. Постернаку³³.

Не можна не відзначити внесок кожного з членів ТК у науково-організаційні питання заснування першої української національної бібліотеки. Однак бібліотекознавчий напрям розроблявся лише тими, хто безпосередньо працював у книгозбірні – В.О. Кордтом, Г.П. Житецьким, П.Я. Стебницьким, Ю.О. Івановим-Меженком, В.В. Міяковським, Є.О. Ківлицьким, С.П. Постернаком, М.М. Марковським, І.М. Балінським, М.І. Сагардою, а також іншими працівникам Бібліотеки, які розпочинали свою трудову діяльність в ті часи й надалі удосконалювали та поглиблювали свої знання.

У період 1918–1923 рр. це – Волобуєва Тамара Григорівна, Маляренко Теодосій Йосипович, Кравченко-Максименко Неоніла Василівна, Піскорська Ніна Володимирівна, Піскорська Олена Володимирівна, Романенко-Араджіоні Ніна Михайлівна, Співачевська Ніна Євгеніївна, Стешенко Ярослав Іванович, Нестеровський Петро Артемович; Карпінська Ольга Євдокимівна, Шрамченко Олександр Миколайович, Ізраєльсон Яків Ізраїлевич, Іванець Наталя Григорівна, Бродовська Олена Захарівна, Вовк Галина Федорівна; Чолганська Ольга Іванівна, Карпінська Марія Павлівна, Сно Ольга Павлівна та ін. У цей період практичної роботи з фондом багато науково-методичних рішень не оформлювалися у спеціальні статті, а залишилися в методичних документах та інструкціях.

З точки зору оцінки розвитку бібліотекознавчих аспектів, перший етап 1918–1923 рр. також розподілявся на два підетапи: 1918–1920 рр. та 1921–1923 рр. У 1918–1920 рр. були сформовані теоретико-методологічні засади загальнонаціональної та головної наукової бібліотеки. У 1921–1923 рр. відбувалося науково-методичне відпрацювання бібліотечних технологій та засад наукової діяльності установи як бібліотекознавчого центру України.

Завідувачем бібліотеки Університету св. Володимира В.О. Кордтом були окреслені завдання бібліотеки як бібліотеки національної: “Національна бібліотека має задовольняти: а) загальнонаукові вимоги і б) спеціально-українські (Україніки), беручи останні в найширшому розумінні і як краєві (відомості про Україну як край з кожного погляду), і як національні (відомості про український народ за межами України (напр., в Америці)”. Загальнонауковий фонд національної бібліотеки “має складатися з книжок з усіх паростів людського знання, писаного геть усіма мовами”, а відділ Україніка – з “а) книжок українською мовою усякого змісту і б) з книжок про Україну всіма мовами”³⁴. Отже, перші концептуальні підходи були започатковані В.О. Кордтом, відомим вченим-картографом світового рівня, джерелознавцем, спеціалістом в галузі історико-топографічної бібліографії, бібліотекознавцем, який на той час мав понад 20 років бібліотечної праці з організації наукових та освітніх бібліотек, був обізнаний із західним досвідом фундації такого типу бібліотек³⁵. Біографія В.О. Кордта та його наукові здобутки у різних наукових напрямках ґрунтовно розглядалися в згаданих дослідженнях С.М. Кіржаєва, Т.І. Шовкопляс, О.П. Степченко та ін. Внесок В.О. Кордта в бібліотечну справу стисло охарактеризований дослідницею історії

бібліотеки Університету св. Володимира Т.Є. Мясковою, яка відзначила як важливе створення ним класифікаційної схеми розстановки нових надходжень під час завідування бібліотекою Університету св. Володимира та його внесок в евакуацію фондів і їхнє повернення до Києва після Першої світової війни³⁶. Найбільш ґрунтовно було розкрито внесок В.О. Кордта у створення ВБУ, в передавання фонду бібліотеки Університету до ВБУ, організацію та функціонування її картографічного відділу у працях О.П. Степченко та Т.І. Шовкопляс³⁷.

О.П. Степченко зазначила, що саме В.О. Кордт був основним розробником низки концептуальних документів, зокрема “Інструкції для Тимчасового комітету”, доповіді “Про Національну бібліотеку”, перших варіантів статуту Бібліотеки.

Г.П. Житецький, відомий філолог, син Павла Гнатовича Житецького, у перший період обґрунтував концепцію рукописної спадщини українського народу в складі національного фонду, долучився до створення рукописного відділу та до укладання методологічних засад розподілу рукописного матеріалу між бібліотеками, архівами, музеєм³⁸. Крім того, він на першому етапі запропонував зміст наукової діяльності бібліотек та коло науково-практичних питань бібліотекознавства, що було викладено ним у процесі створення першого друкованого органу, науково-практичного видання Національної бібліотеки – “Книжного Вісника” під його редагуванням. Він створив концепцію часопису з урахуванням наукових завдань ВБУ як національної. Ця концепція була узагальнена в основній меті часопису “Книжний Вісник”, де були розкриті напрями публікацій: 1) заяви, відозви, оголошення від ТК та Ради Національної бібліотеки; 2) відомості про діяльність ТК або Ради Бібліотеки; 3) відомості про придбані та подаровані книжки, рукописи, описи книжок, рідкісних видань і найцікавіших набутоків Бібліотеки; 4) закони, заяви, розпорядження уряду та різних установ у книжкових, бібліотечних та бібліографічних справах та споріднених з ними просвітніх, книжних, часописних, друкарських, бібліотечно-технічних питаннях тощо; 5) розвідки та відомості про книжки, бібліотеки, бібліографічні видання сучасного і минулого часу в Україні, слов'янських землях, в інших країнах; 6) статті та замітки з теоретичних та технічних питань бібліотекознавства й бібліографії; 7) розвідки, статті, замітки з книжкових, бібліотечних та бібліографічних питань культурно-просвітницького значення; 8) розвідки і відомості про стародруки,

рукописні і друковані матеріали з бібліографії, історії бібліотек, книжної мови та техніки; огляди спеціальних книжок і часописів з бібліотекознавства і бібліографії всіма мовами; 9) справоздання та описи старих і нових бібліотек, коштовних книгозбірень, книжкових палат, складів, археографічних, художніх та інших видань; 10) новини, повідомлення, заяви та інформація про книжкові та просвітні справи; хроніка бібліотечного руху та книжкового ринку³⁹. Отже, збірник мав науковий характер, розкривав концепцію розвитку бібліотечної діяльності в Україні, її нормативно-правове забезпечення, формування фонду Бібліотеки, розвиток книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії, здійснював науково-інформаційні функції за широким спектром завдань, що були поставлені перед національною бібліотечною справою, розглядав питання історії бібліотечної справи, книговидавання та бібліографії. Водночас, він був й практичним виданням – там планувалося розкрити різні аспекти бібліотечної справи. Л. Биковський, співробітник Національної бібліотеки, у цей період підкреслював її науковий статус – першого Бібліологічного інституту в Наддніпрянщині, проте в перші роки вона не змогла розгорнути цю роботу, що відбилось на бібліотечно-бібліографічній, виставковій діяльності тощо⁴⁰. Г.П. Житецький вдало поєднав завдання національної бібліотеки та головної наукової бібліотеки.

“Книжний Вісник” проіснував упродовж 1919 р. (вийшло два числа), а потім, за надзвичайно складної економічної ситуації та повної відсутності фінансування, фактично припинив своє існування. Але його внесок у розвиток наукового та практичного книгознавства того часу доволі вагомий. На його сторінках публікувалися офіційні матеріали про діяльність Національної бібліотеки, зокрема Закон про друковані видання, ухвалені Радою Народних Міністрів, затверджений 26 січня 1919 р., де за Бібліотекою закріплювалося право одержувати безкоштовні примірники друкованих видань України; звернення до книжкових видавництв і редакцій часописів про надсилання видань та комплектування фондів Бібліотеки; про нові надходження до Бібліотеки та її діяльність, про найбільші книгозбірні світу (статті Я. Колубовського про Бібліотеку Конгресу у Вашингтоні та Британський музей). Цей літопис книжкових та рукописних надходжень сприяв визнанню Національної бібліотеки, складавав шану та засвідчував вдячність жертводавцям, розкривав зміст і склад подарованих колекцій та зібрань, інформував про джерела комплектування фондів⁴¹.

Розробка науково-організаційних аспектів бібліотечної справи належить Євгену Олександровичу Ківлицькому (1861–1921) – історику, літератору, українському громадському діячу, педагогу, першому старшому бібліотекарю ВБУ, який фактично виконував обов'язки першого директора ВБУ в 1919–1920 рр., члену ТК. Почав працювати з 21 лютого 1919 р. Йому належить значний внесок у науково-організаційне керівництво Бібліотекою і всією бібліотечною роботою. Він розробив Положення та очолив Раду бібліотекарів, створену у вересні 1919 р. в складі І.М. Балинського, Г.П. Житецького, П.О. Нестеровського, О.З. Носова. М.В. Олександрівської, М.І. Сагарди, В.І. Щербини, а також особисто керував загальним відділом і відділом періодики⁴².

Після утвердження радянської влади відбулася зміна форм комплектування фондів, зокрема, за дуже короткий термін за рахунок поповнення приватними, конфіскованими та націоналізованими бібліотеками, основна увага була спрямована на упорядкування фондів, створення каталогів. Після Постанови Наркомосвіти УСРР “Про реквізицію бібліотек” від 1 березня 1919 р. бібліотеки переходили у підпорядкування позашкільних відділів відповідних міських або повітових відділів народної освіти, що забезпечували охорону бібліотек і розподіл книг. 3 березня 1919 р. відбулося засідання представників бібліотек Києва під головуванням В.І. Вернадського, на якому НБУ представляли Д.І. Багалій та Є.О. Ківлицький, де було прийнято рішення про створення постійної комісії з питань “уряткування та охорони книжок, котрі при сучасних обставинах почасти спалюються, знищуються і взагалі гинуть цінні книгозбірні”⁴³. Було створено план організації губернського бібліотечного центру в Києві і підготовлено декілька сот примірників “Звернення”, охоронні листи для Національної бібліотеки, складені Є.О. Ківлицьким.

Не менш значний внесок належить П.Я. Стебницькому (1862–1923), українському громадсько-політичному діячу, вченому, публіцисту, письменнику. П.Я. Стебницький був одним з авторів концепції фонду “україніка”, який надалі очолив І.І. Кревецький. Про це свідчать документи, що були підготовлені ним – доповідні записки про доцільність виокремлення фонду, підготовчі матеріали та інструкції, спеціальна програма, яка визначала основні принципи існування відділу, його стосунки з іншими підрозділами, тимчасовий та майбутній порядок праці⁴⁴.

Певний внесок у формування фонду стародруків вніс М.М. Марковський (1869–1947), відомий літературознавець, член Ради бібліотекарів ВБУ, старший бібліотекар з 1919 р., член колегії старших бібліотекарів разом з І.М. Балінським, Г.П. Житецьким, І.І. Кревецьким, спочатку завідувач каталожного та довідкового відділу, надалі – відділу стародруків. Глибокі знання з історії української літератури та книжкової культури дозволили започаткувати фонд стародруків, який надалі розвивався С.І. Масловим.

В.Ф. Іваницький (1881 – кінець 60-х) почав працювати у 1920 р. бібліотекарем у ВБУ. Після ліквідації духовних вищих та середніх шкіл в Україні він, як викладач КДА, залишився без роботи. В Бібліотеці пройшов усі посади від бібліотекаря до заступника директора. З липня 1921 р. завідував відділом орієнталії, в 1923 р. у зв'язку із скороченням штатів одночасно займав посади заступника директора ВБУ та заввідділом бібліотекознавства, орієнталії та стародруків. У 1921–1922 рр. створює інструкції з опрацювання цих фондів, відділу дублетів та довідкового відділу, ґрунтовно працює з науково-методичним забезпеченням бібліотечної діяльності в цілому, розвиває засади бібліотекознавчих досліджень Національної бібліотеки⁴⁵.

Збирання універсального наукового фонду, а також національного фонду України, вільний, безкоштовний доступ до фондів та до інформації про них не лише в Національній бібліотеці, а й в Україні – це принципи Бібліотеки світового рівня, які на тривалий час залишилися лише як зразок, до якого треба було прагнути. На жаль, за радянської влади впровадити ці принципи повністю та послідовно видалося неможливим.

У 1920 р. почалися обговорення класифікації фондів. Ю.О. Меженко, який з вересня 1919 р. очолював Архівно-бібліотечний відділ МНО і на той час завідувач Бібліотечної секції НКО, ініціював запровадження в Україні децимальної класифікації та зробив спеціальну доповідь на цю тему на засіданнях ТК та Ради бібліотекарів. Він запропонував складати картки на основі міжнародних правил опису, а систематизацію провадити за десятичною (децимальною) системою класифікації літератури, прийнятою Міжнародним бібліографічним інститутом як найзручнішу для універсальних бібліотек. Він спряв ґрунтовному зрушенню бібліотечної роботи з обліку, опрацювання та каталогізації фондів, впровадженню створених ним скорочених таблиць десяткової класифікації⁴⁶.

Передусім Рада бібліотекарів встановлює новий розподіл праці поміж старшими бібліотекарями: 1) відділом періодики завідував Іван Миколайович Балінський, 2) відділом рукописів – Гнат Павлович Житецький, 3) відділом стародруків – Євген Михайлович Марковський, 4) відділом Україніки – Іван Іванович Кревецький. Відділ періодики мав два підвідділи: а) газетно-графічний – на чолі з Ольгою Іванівною Чолганською; б) журнальний – з Іваном Миколайовичом Балінським. З липня 1921 р. відділом орієнталії завідує Віктор Федорович Іваницький⁴⁷. Вони опрацьовують конкретні питання організації фондів, каталогізації та обслуговування.

Специфікою ВБУ як наукової установи стало те, що наприкінці 1920 р. було відкрито абонемент для академіків, а через декілька років – для науковців з неакадемічних установ. Правило це існує й до сьогодні.

Організація фонду зробила можливим надати у користування читачам у читальних залах на 1 січня 1923 р. 80 тис. книжок, 18 тис. періодичних видань і 80 тис. газет. Там само, в читальних залах, розміщувалися підготовлені за цей час каталоги та картотеки: картковий систематичний, складений за децимальною системою; картковий алфавітний; так званий старий каталог, яким користувалися до впровадження децимальної системи при Ю. Меженкові (він перероблявся в той час у систематичний децимальний); картковий систематичний бібліотеки Колегії Павла Галагана, яка була передана до ВБУ; картотека газет; алфавітний перелік періодичних видань⁴⁸.

Науково-методичне забезпечення опрацювання основних фондів також розвивалося поступово. Загальний відділ складав 60 відсотків. Його формуванням в той період займалися Є.О. Ківлицький, П.А. Нестеровський, Л.Ю. Биковський, В.Ф. Іваницький, а з 1921 р. – постійний завідувач В.О. Козловський. Методична документація відділу була чітко продумана: уся процедура поділена на 13 технологічних ланок, кожна з яких була нормативно забезпечена: реєстрація надходжень, сортування книжок по фондах, штампування, інвентаризація, каталографія; індексація за децимальною системою; контроль індексів, контроль карток та перегляд з метою виділення фонду Україніки, форматизація, сигнатуризація, перевірка топографічного числа і запис до ревізійної книги, розмноження карток, коректування, остаточна перевірка. Загальний відділ опрацьовував продукцію друку з усіх галузей наукового та культурного життя і складав фундаментальний універсальний фонд ВБУ.

Масове сортування книжок проводилося за операційним планом найзручнішим способом. Фонд розбирали за мовою, далі – алфавітизація в межах цієї мови за децимальною системою, розстановка на полицях в алфавітному порядку, коли відразу можна було виокремлювати дублетний фонд та зекономити час на обробку кожного примірника й відразу донести ці книги до читача. ВБУ відмовляється на деякий час від інвентаризації (замість цього вона провадила тільки точний цифровий облік надходжень і проходження книги від реєстратури через відділи до полиць у книгосховищах), а також вирішила скоротити кількість каталогів до одного – систематичного. Такий план врятував значну кількість книжок, що зберегалися у непристосованих приміщеннях, без світла та повітря.

У цей період у ВБУ починає працювати В.О. Козловський (1877 – після 1934). Ім'я цього громадського і політичного діяча, педагога, видавця, редактора, перекладача, бібліотекознавця, книгознавця, бібліографознавця, сподвижника М.С. Грушевського у період діяльності в НТШ, донедавна було майже невідомим у бібліотекознавстві⁴⁹. Він зарекомендував себе як видатний представник цієї науки, який, разом з іншими співробітниками ВБУ, закладав головні засади національної бібліотекознавчої школи, зокрема у галузі каталогізації та системи каталогів наукових бібліотек. У цей період він завідував загальним відділом.

Загальний відділ створювався як універсальний книжковий фонд. Власне до нього увійшли колекції й зібрання, окремі поточні надходження з різних видавництв, Книжної палати, а також ті, що потрапляли за обміном з різними бібліотеками та з інших джерел.

Постало питання про опрацювання величезних масивів книжок, раціональну організацію фонду в найтяжчих умовах відсутності відповідних приміщень, а також проведення класифікації та систематизації значних книжкових надбань під час формування нової суспільної ідеології, коли почалася відмова від усталених попередніх схем класифікації та систематизації знань. Тому організація фонду Бібліотеки, яка впродовж лише декількох років зібрала мільйонний книжковий фонд, була надзвичайно складною проблемою в умовах соціальних катаклізмів, що деструктували старі відносини. Кадровий склад Бібліотеки того часу характеризувався високою професійністю: переважна більшість співробітників мала вищу освіту та ґрунтовний науковий або бібліотечний досвід, а серед керівників підрозділів працювали викладачі та професура старої школи. За-

вдяки свідомій кадровій політиці ТК у Бібліотеці було зібрано надзвичайно високий інтелектуальний потенціал видатних учених, діячів культури та освіти. Тому перші проекти організації Бібліотеки та її фонду відрізнялися ретельним розробленням професійних питань з огляду на нові умови та особливості формування Національної бібліотеки.

Поступово налагоджується нормальне функціонування Бібліотеки: передусім створюється науково-методична та нормативно-інструктивна база для опрацювання загального фонду і спеціалізованих фондів, топографічної класифікації, інвентаризації та каталогізації. Усі ці питання виносяться на Раду бібліотекарів.

У квітні–травні 1923 р. затверджуються інструкції стосовно опрацювання фондів довідкового відділу та стародруків, складені В.Ф. Іваницьким, “Правила для читачів” Бібліотеки, розроблені О.Є. Карпинською, інструкція топографізації рукописів, складена Г.П. Житецьким.

Отже, впродовж 1918–1923 рр. Бібліотека основну увагу спрямувала на підготовку нормативно-інструктивної бази для найпростішої бібліотечної технології, структурної організації діяльності, опису та каталогізації фондів, що існували в несприятливих умовах перевантаження сховищ неописаною літературою, обмеженої кількості кадрів, постійних переїздів та переміщень фондів. Складні соціально-політичні обставини, в котрих функціонували бібліотеки у ті часи, затримували в часі вирішення теоретичних питань бібліотечної науки та науки про книгу.

Перший етап науково-методичної діяльності в галузі створення бібліотечних технологій пов’язаний із періодом переїзду Бібліотеки в постійне приміщення в 1920 р., коли виникла й можливість розташування фондів та обслуговування читачів. Необхідність налагодження сталої організації фондів, їх опрацювання, розробки оптимальної структури Бібліотеки, засад функціонування відділів актуалізувала необхідність ґрунтовного аналізу світового та вітчизняного досвіду, дослідження специфіки бібліотечної справи України, організації національної бібліотеки.

Перші методичні розробки організації фондів, їх систематизації та каталогізації належали завідувачам відділів: загально-бібліотечного та газетного підвідділу – Є.О. Ківлицькому; Українки – І.І. Кривецькому (який власноруч написав не лише методичні пропозиції стосовно виокремлення фонду, а й розпочав каталог книг з україн-

ської тематики); відділу стародруків – М.М. Марковському; рукописів – Г.П. Житецькому; відділу періодики – І.М. Балінському, відділу орієнталії – В.Ф. Іваницькому. Ю.О. Меженко як прихильник децимальної (десятькової) системи класифікації бібліотечних фондів брав участь у складанні інструкції з обліку, опрацювання фондів та каталогізації для загального відділу.

З 1922 р. було розпочато організацію бібліотековіани, що полягала в збиранні спеціальної літератури, налагодженні контактів з бібліотечними осередками, науковими товариствами, книгознавчими та бібліографічними центрами. Листування із національними бібліотеками світу дозволило зібрати великий матеріал про діяльність цих бібліотек та особливості організації й функціонування закордонних бібліотек, досвід яких активно висвітлювався на сторінках бібліотечного журналу “Книжний Вісник” в 1919 р. Фонд бібліотековіани започаткував відділ бібліотекознавства, що був створений в 1924 р.⁵⁰

У 1923 р. бібліографічна підкомісія Інтелектуального співробітництва Ліги Націй запропонувала ВБУ встановлення наукових зв'язків, передусім у галузі бібліотекознавства та бібліографії, завдяки яким Бібліотека з часом стала отримувати всі її видання та науково-методичні матеріали в галузі зарубіжних досягнень у бібліотечній справі.

У середині 1923 р. Рада бібліотекарів обговорює питання про необхідність розвитку бібліографознавчих та бібліотекознавчих досліджень в Україні, розглядає пропозиції Ю.О. Меженка щодо проведення в Харкові в 1923 р. спеціальних книгознавчих зборів, організовуваних УНІКом та Книжковою палатою як нараду наукових фахівців з книги з метою обговорення бібліографічних питань впровадження децимальної системи та індексування книг. Питання теоретичних підстав бібліографічної класифікації, зокрема підтримка децимальної системи як провідної для наукових бібліотек, було позитивно вирішене у ВБУ як під час перебування Ю.О. Меженка на посаді голови Ради бібліотекарів в 1920–1922 рр., так і надалі, коли Бібліотека визнала за доцільне запровадити її в практику після обговорення спеціальної статті Ю. Ковалевського, де розглядалися теоретичні підстави бібліографічної класифікації у співставленні з різними існуючими системами класифікації. Було вирішено скликати нараду з більш широким діапазоном питань бібліотекознавчого характеру, обговорити не лише децимальну систему,

а й поставити ряд інших актуальних положень стосовно наукових досліджень книги, зокрема про необхідність формування національного бібліотечного фонду та концентрації у бібліотеках старовинних книжок; про видання українських та переклад іноземних підручників з питань книгознавства, бібліографії, бібліотекознавства; про відкриття бібліотечних курсів, школи чи відповідної кафедри в Київському інституті народної освіти. Рада бібліотекарів обгрунтовує потребу в створенні спеціального наукового журналу, де розглядалися б проблеми книгознавства, бібліографії та бібліотекознавства, розробляє концепцію бібліотечного журналу та форми участі ВБУ у всеукраїнському книгознавчому журналі⁵¹.

З метою розвитку бібліотечних та бібліографічних досліджень в Україні у кінці 1923 р. в ВБУ організуються два бібліотечно-бібліографічні семінари, на яких дискутується об'єднання зусиль відносно розвитку та вдосконалення бібліотечної та бібліографічної роботи в Україні тощо. Співробітники ВБУ організують власні курси підвищення кваліфікації в галузі бібліотекознавства для своїх співробітників, які не мали попереднього бібліотечного досвіду.

Лише в 1923 р. була визначена основна структура Бібліотеки, сформовано фонди, налагоджені комплектування, опрацювання фондів, обслуговування читачів, інформаційно-виставкова робота. Перші підсумки цих процесів містились в спеціальній брошурі С.П. Постернака «Всенародна бібліотека України при Українській Академії наук у м. Києві» (1923 р.)⁵².

Підводячи підсумок, маємо підстави охарактеризувати період 1918–1923 рр. як такий, що закладає засади діяльності Національної бібліотеки України і присвячений створенню теоретико-методологічних засад поняття національної бібліотеки щодо специфіки розвитку України та потреб українського народу в створенні книгозбірні, яка виконувала б функції збереження національної пам'яті українського народу в рукописах та виданнях друку з найдавніших часів та одночасно відображала б світовий розвиток науки та культури, мала б відкритий демократичний устрій, володіла багатоаспектними фондами універсального змісту, не мала б обмежень у користуванні фондами, а також взяла б на себе функції загальнонаціонального центру бібліотекознавства та бібліографії. Разом з тим, довелося поєднувати ці функції з науковими, як головної наукової бібліотеки, що відбулося й на специфіці організації доступу та комплектування фондів. Науково-методичні розробки цього періоду

стосувалися питань організації фондів (як загального, так і фонду “україніки”, рукописів, стародруків та інших спеціалізованих фондів, систематизації та класифікації фондів, обліку та каталогізації).

Кадровий склад співробітників був підібраний з висококваліфікованих фахівців та вчених, які не працювали в бібліотечній справі, однак змогли оволодіти нею за короткий час і сприяти виконанню бібліотекознавчих завдань.

¹ *Дубровіна Л.А., Опищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – 337 с.

² *Матусевич В.В.* Діяльність Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ в 1925–1933 рр. – К., 1998. – 121 с.

³ *Степченко О.П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934). – К., 2008. – 217 с.

⁴ *Калиберда Н.Ю.* Формування системи обслуговування читачів Національної бібліотеки України (перше десятиріччя існування) // *Бібл. вісн.* – 1997. – № 3. – С. 12–16.

⁵ *Гнатенко Л.А.* Є.О. Ківлицький – перший директор Всенародної бібліотеки України // *Бібл. вісн.* – 1996. – № 1. – С. 8–10; *Кучинський М.* Євген Ківлицький – редактор, педагог, бібліотекознавець // *Пам’ять століть.* – 1997. – № 4. – С. 134–139; *Гнатенко Л.А.* До історії заснування, становлення та керівництва Національної бібліотеки України 1918–1920 рр.: (у зв’язку з діяльністю Є.О. Ківлицького) // *Бібліотека. Наука. Культура.* Інформація: Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 22–25; *Вона ж.* Є.О. Ківлицький – подвижник Всенародної бібліотеки України // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 1998. – Вип. 4. – С. 39–49.

⁶ *Дубровіна Л.А.* Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1993. Вип. 2. – С. 32–37; *Вона ж.* Гнат Житецький як засновник та перший керівник відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (1918–1929) // *Вісн. Харк. держ. акад. культури.* – 1999. – Вип. 1 : *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика.* – С. 111–119; *Вона ж.* Гепенер Микола Володимирович // *Українські архівісти: Біобібліогр. довід.* – К., 1999. – Вип. 1 : (XIX ст. – 1930 рр.). – С. 82–84. *Вона ж.* Попов Павло Миколайович // *Українські архівісти: Біобібліогр. довід.* – К., 2002. – Вип. 2 : (1940–1960-ті рр.). – С. 161–163.

⁷ *Шульгіна В.* Олександр Дзбанівський – фундатор Музичного відділу НБУВ: (До 70-річчя відділу) // *Бібл. вісн.* – 1999. – № 3. – С. 14–17; *Вона ж.* Концепція Національної музичної бібліотеки України в дослідженнях О.Т. Дзбанівського // *Бібліотека. Наука. Культура.* Інформація: Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 64–68; *Вона ж.* О.Т. Дзбанів-

ський: організатор і дослідник фондів музичної україніки в Національній бібліотеці: (70-річчю муз. відділу присвячується) // Вісн. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 1999. – № 3. – С. 105–111.

⁸ *Степченко О.П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934). – К., 2008. – 217 с.

⁹ *Ківишар Т.І.* Левко Биковський як історик українського книжкового руху // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи : Тези доп. Міжнар. наук. конф., Київ, 10–12 жовт. 1995. – К., 1995. – С. 99–101.

¹⁰ *Ковальчук Г.І.* Співробітники УНІК – жертви політичних репресій // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 52–94.

¹¹ *Стрішенець Н.В.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. – К., 1997. – 144 с.; *Вона ж.* Степан Постернак // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 29–37.

¹² *Сергеева І.А.* З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібл. вісн. – 1996. – № 6. – С.13–15.

¹³ *Солоїденко Г.І.* Петро Стебницький – оборонець української книги та української мови // Бібл. вісник. – 2007. – № 2. – С. 29–33.

¹⁴ *Тронько П.Т.* Життя і діяльність Лева Биковського // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи: Тези доп. Міжнар.наук.конф., Київ, 10–12 жовт. 1995. – К., 1995. – С. 96–98; *Він же.* «У службах української книги...»: [Вступ.слово на Читаннях до 100-річчя з дня народж. Л.У. Биковського] // Бібл. вісн. – 1996. – № 1. – С. 31–32.

¹⁵ *Кіржаєв С.* Кордт Веніамін Олександрович // Українські архівісти: Біобібліогр. довід. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 168–171.

¹⁶ *Шовкопляс Т.І.* Кордт – історик, краєзнавець, бібліограф // Історія України : Маловідомі імена, події, факти : Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 284–288.

¹⁷ *Косяк С.М.* Дмитро Балика: [Доп. На «Баликівських читаннях»] // Бібл. вісн. – 1995. – № 2. – С. 35–37; *Вона ж* Книга, читач та соціологія читання в творчій спадщині Д.А. Балики // Книга в соціокультурному просторі : Доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. – Л., 1995. – С. 123–124; *Вона ж.* Проблема вивчення читача з погляду Д.А. Балики // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація : Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 156–163.

¹⁸ *Яворська У.* Бібліотечна діяльність Івана Кревецького (1905–1914) // Вісн. Книжкової палати. – 2005. – № 4. – С. 40–44; *Вона ж.* Бібліографічний доробок Івана Кревецького в «Літературно-науковому віснику» // Вісн. Книжк. палати. – 2006. – № 2. – С. 35–38.

¹⁹ *Ковальчук Г.І.* Репресовані директори ВБУ // Бібліотека. Наука.

Культура. Інформація: Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 314–317: (подано відомості про директорів Бібліотеки: С.П. Постернака, Н.М. Миколенка, В.М. Іванушкіна, В.Ф. Іваницького, М.К. Завального); *Вона ж.* Архівно-слідчі справи репресованих бібліологів як джерело вивчення історії книгознавства // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : Зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 82–84. – (Про справи репресованих співробітників ВБУ: М. Ясинського, М. Сагарду, Д. Балику, Ю. Меженка, С. Постернака, Н. Миколенка, С. Кондру); *Вона ж.* Доля репресованих директорів Всенародної бібліотеки України у 20–30-х роках // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 3–21. – (Про долю: С.П. Постернака, В.Ф. Іваницького, Н.М. Миколенка, А.М. Яременка, М.К. Завального, В.М. Іванушкіна); *Вона ж.* Керівники ВБУ – НБУВ (1918–1998) // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 18–28. – (Про директорів Є.О. Ківлицького, Ю.О. Меженка, С.П. Постернака, В.Ф. Іваницького, Н.М. Миколенка, А.М. Яременка, М.К. Завального, В.М. Іванушкіна та ін.); *Вона ж.* Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ. – К., 2000. – № 2/4. – С. 179–206. – (Є відомості про долю: С.П. Постернака, В.Ф. Іваницького, Н.М. Миколенка, А.М. Яременка, М.К. Завального, В.М. Іванушкіна); *Вона ж.* Історики і дослідники української книги // Вісн. Книжк. палати. – 2003. – № 4. – С. 43–46.

²⁰ *Голубуцький П.В.* Подвижник української культури: До 100-річчя з дня народж. Л. Биковського // Політика плюс. – 1995. – № 2. – С. 61–64; *Козакова Н.В.* Л. Биковський – кореспондент Українського наукового інституту книгознавства // Історія бібліотечної справи в Україні : Зб. наук. пр. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 67–74; *Леликова Н.К.* «Мой бог – украинская книга независимо от направлений и партий...»: (К 100-летию со дня рождения Льва Быковского) // Историко-библиографические исследования : Сб. науч. тр. – СПб., 1996. – Вып. 6. – С. 148–174; *Ольховик Н.М.* Читання до 100-річчя від дня народження Л. Биковського // Бібл. вісн. – 1996. – № 1. – С. 30–31; *Секунова Ю.В.* Діяльність Л.У. Биковського у Всенародній бібліотеці України // Вісн. Київ. нац. ун-ту культури і мистец. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 85–93; *Вона ж.* Праці з книгознавства Л. Биковського // Бібл. планета. – К., 2001. – № 3. – С. 20–23.

²¹ *Іванченко М.* Маслов С.І. (біографічний нарис) // Збірник на пошану Маслову. – К., 1927; *Ковальчук Г.І.* Неопублікована інструкція С.І. Маслова по опису українських стародруків // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 45–64; *Вона ж.* Про роботу С.І. Маслова над темою «П.П. Должиков та його бібліотека «Аптека для души» // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 146–185; *Матяш І.* Сергій Маслов і архівна справа // Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біогр. нариси. – К., 2001. – С. 198–216.

²² *Гарбар Л.В.* Всеволод Олександрович Козловський – життя та ді-

альність на бібліотечній ниві // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 126–132.

²³ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 2009. – С. 9–28.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 128–128 зв.

²⁵ *Вернадський В.І.* В справі законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві // Зб. праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1919. – С. 8.

²⁶ Див. вказану працю В.В. Матусевич.

²⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 384, арк. 13.

²⁸ Див. вказану працю: *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – С. 275–281.

²⁹ ІР НБУВ, ф. 52, № 22.

³⁰ Там само, № 22, арк.1–2

³¹ Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії Наук // Книжний вісн.. – 1919. – № 2. – С. 1–8.

³² *Слободяник М.С.* Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави: основні напрям і результати діяльності // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921). – К., 1998. – С. 108–118.

³³ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 50–53; *Каліберда Н.Ю.* Формування системи обслуговування читачів Національної бібліотеки України (перше десятиріччя існування) // Бібл. вісн.– 1997.– № 3. – С. 12–16.

³⁴ *Кордт В.О.* Про Національну Бібліотеку Української держави // Зб. праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві.– К., 1919.– С. 10–11; Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

³⁵ *Кіржаєв С.* Кордт Веніамін Олександрович. – С. 168–171.

³⁶ *Мяскова Т.Є.* Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834–1927 рр.). – К., 2005. – С. 128–130.

³⁷ *Степченко О.П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – С. 77–85; *Шовкоплас Т.І., Герус А.Л.* Кордт – історик, краєзнавець, бібліограф // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 284–288; *Герус А.Л., Шовкоплас Т.І.* Картографічний фонд НБУВ (історія створення, сучасний стан та перспектива роботи з ним) // Наук. пр. НБУВ. – 1998. – Вип. 1. – С. 85.

³⁸ *Дубровіна Л.А.* Житецький Гнат Павлович // Українські архівісти. – К., 1999. – Вип.1 : XIX ст. – 1930-ті рр. – С. 140–143.

³⁹ Книжний вісн. – 1919. – № 1.

⁴⁰ *Биковський Л.* Національна бібліотека Української держави. – Варшава ; Каліш, 1922. – С. 24.

⁴¹ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія. – С. 28

⁴² Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 171–172 зв., 175.; спр. 5, арк. 1–1, 4–5; спр. 62, арк. 146.

⁴³ Там само, арк. 44 зв. – 45.

⁴⁴ *Степченко О.П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – С. 140–152; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія. – С. 85–88.

⁴⁵ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія. – С. 35, 41, 43–44.

⁴⁶ Див. вказ. видання *Стрішенець Н.В.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка.

⁴⁷ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Вказ. праця. – С.35–36.

⁴⁸ Там само. – С. 35–36; *Каліберда Н.Ю.* Вказ. праця.

⁴⁹ *Гарбар Л.В.* Всеволод Олександрович Козловський – життя та діяльність на бібліотечній ниві // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 126–132.

⁵⁰ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія. – С. 103.

⁵¹ Там само. – С. 203.

⁵² *Постернак С.П.* Всенародна бібліотека України при Українській Академії наук у м. Києві. – К., 1923. – 64 с.

Summary

The initial period of the foundation of the National (All-National) library of Ukraine, the activities of the Temporary panel for foundation of the the National Library of the Ukrainian state, the theoretical side of the principal idea and the structure of the Library are analyzed in the article. The author tries to define the contribution of the Ukrainian library workers to development of library science and library practices, namely, to the advancement of techniques of acquisition to the national library holdings, the improvement of the reference apparatus and the specification of the principles of the arrangement and use of the holdings.

Key words: library science, library practices, Temporary panel for foundation of the the National Library of the Ukrainian state, library workers.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 82.0(051):94(477)“19”

І. В. Клименко

канд. іст. наук

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського

ЛІТЕРАТУРНІ ДИСПУТИ НА ШПАЛЬГАХ ЧАСОПISУ “ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ” (1925–1934 РР.)

Публікація присвячена історії громадського літературно-наукового щомісячника “Життя й революція”, який виходив в Києві у 1925–1934 рр і згуртував навколо себе письменників різних напрямів і поколінь. Під час редагування часопису О. Дорошкевичем він стає органом неокласиків і розгортає на своїх шпальгах диспут щодо літературної дискусії 1925–1928 рр.

Ключові слова: громадський та науково-літературний щомісячник, літературні диспути, літературна дискусія 1925–1928 рр.

Часопис “Життя й революція” видавався в Києві у 1925–1934 рр. спочатку як “журнал громадського життя, літератури й науки”. У перших п'яти номерах за 1925 р. переважали статті економічного та політичного характеру. Пізніше часопис почав декларувати себе як літературно-мистецький, громадсько-політичний, науково-популярний щомісячник, і центральне місце в ньому посіли відділи літератури, культури, мистецтва тощо.

Редакційну колегію складали і очолювали в різні періоди видання часопису Б. Червоний, О. Дорошкевич, М. Терещенко, Є. Черняк, І. Лакіза. Загалом вийшло 112 чисел журналу, у 92-х книгах, по 12 аркушевих сторінок кожний номер.

З 1925 по 1927 рр. редактором часопису був О. Дорошкевич – відомий український літературознавець і критик. Саме в цей період журнал “Життя й революція” стає органом українських неокласиків, які підтримували М. Хвильового в літературній дискусії (1925–1928 рр.), внаслідок чого редакція журналу була реорганізована, а видання почало позиціонувати себе позагруповим виданням радянських письменників.

Будучи позагруповим загальноукраїнським часописом, “Життя й революція” на своїх шпальтах репрезентував авторів різних літературних об’єднань, спілок, груп і вдало об’єднав письменників різних напрямів. Це “неокласики” (М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович та ін.), “ланківці” (Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник, Т. Осьмачка та ін.), “вуспівці” (С. Щупак, І. Лакиза та ін.) тощо. Часопис надавав слово і старшим за віком письменникам (С. Васильченко, М. Вороний, В. Мисик та ін.). В ньому друкувалися поетичні твори М. Бажана, О. Влизька, М. Вороного, М. Драй-Хмари, Д. Загула, В. Мисика, Є. Плужника, М. Рильського, В. Сосюри, Д. Фальківського, П. Филиповича; проза Б. Антоненка-Давидовича, М. Івченка, Г. Косинки, І. Ле, М. Черемшини, Ю. Яновського, Г. Шкурупія, В. Підмогильного. На сторінках часопису з’являлися статті О. Дорошкевича, М. Зерова, Є. Кирилюка, Ю. Меженка, М. Могиланського, Б. Якубського, І. Айзенштока, Б. Коваленка з теорії, історії та критики літератури, з питань революційного руху, мистецтва та театру, друкувались епістолярії та мемуаристика, хронікальні матеріали з культурного життя України, переклади визначних творів російської та світової літератури, рецензувалася поточна продукція.

У 1920-ті роки часопис був досить яскравим явищем і, наскільки дозволяли умови ідеологічного тиску, намагався тримати незалежну позицію, хоча на початку 1930-х років редакційна колегія, вкотре вже змінена партійним керівництвом, змушена була визнавати свої “помилки” і друкувати вульгарно-соціологічні матеріали. Але, незважаючи на трагічно часті зміни в редакційному складі часопису, кожен з його членів дбав про престиж видання, сприяв забезпеченню рівномірного, повноправного представництва в ньому письменників різних генерацій, літературних течій. В 1932 р. часопис став друкованим органом Федерації радянських письменників України, а з 1933 р. – органом оргкомітету Всеукраїнської спілки радянських письменників. У 1934 р., через розходження з “лінією партії”, часопис було закрито, а більшість постійних авторів репресовано. Часопис “Життя й революція” належить до тих періодичних видань, які сприяли розвитку української культури і внесли гідний вклад в літературний процес епохи, якою стали роки українського відродження¹.

У січні 1933 р. Київська філія науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка запропонувала директорові Всенародної бібліотеки

України прийняти до фондів відділу рукописів деякі матеріали, серед яких була й рукописна збірка часопису “Життя й революція”, що складалася з 2-х зв’язок. Зі свого боку Філія науково-дослідного інституту ім. Т.Шевченка висловила таке бажання: 1) мати право пріоритету щодо використання цих матеріалів, 2) в разі організації Літературного музею в Києві літературні матеріали найновішого часу повинні бути передані до Літературного музею². За наказом директора ВБУ в серпні 1933 р. збірка часопису була передана на постійне зберігання до відділу рукописів Бібліотеки, де сформувала окремих архівний фонд “Життя й революція”, що нині складається з 405 од. зб. і охоплює період від 1925 до 1933 р.

Предметом публікації є документи О. Дорошкевича – “Мистецька трибуна” і “Ще слово про Європу (До нової дискусії на стару тему)” (1925 р.), які відображають думки головного редактора часопису щодо літературної дискусії 1925–1928 рр. Приводом до дискусії стала стаття М. Хвильового “Про “сатану в бочці” або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян”, надрукована в журналі “Культура і побут” 30 квітня 1925 р., в якій він гостро розкритикував “червону графоманію” в літературі. Літературна дискусія виявила розходження серед українських письменників в розумінні природи і мети художньої творчості, загострила ідейну і політичну конкуренцію між літературними організаціями. В обговоренні ідей М. Хвильового активну участь взяли літературні організації “Гарт”, “Плуг”, ВАПЛІТЕ”, Всеукраїнська спілка пролетарських письменників. Літературна дискусія призвела до гострого публічного обговорення проблем ідейно-естетичної спрямованості, шляхів розвитку та завдань української літератури, місця і ролі письменника в суспільстві, що відбувалися в період встановлення контролю керівництва КП(б)У над процесами культурного розвитку в УРСР.

Подані нижче документи публікуються із збереженням стилістики та орфографії оригіналу.

№ 1

Мистецька трибуна.

Од редакції

У ч. 17 додатку до “Вістей ВУЦВК” “Культура і Побут” видруковано статтю М. Хвильового – “Про сатану в бочці” або про графо-

манів, спекулянтів та інших “просвітян”. Ця стаття ставить руба де-кілька найважливіших проблем сучасної української літератури, торкається найважливіших побутових рис, серед яких доводиться працювати молодому письменникові й критикові. Написана відомим письменником, ця стаття звернула на себе загальну увагу. З приводу неї відбуваються диспути в Харкові й Києві. Дискусію в нашому журналі розпочинає тов. Меженко в своїй замітці: “Європа чи просвіта?” Щоб читач, який не стежить за “Культурою і Побутом”, міг зрозуміти вихідні тези полеміки, ми подаємо тут уривки з статті М. Хвильового.

1. “ – Європа чи “просвіта”?”

Для кожного з нас ясно, що молоде мистецтво без технічної допомоги радянської інтелігенції ніколи не стане на ноги. Кожний з нас, доки він плутається в “універсалах”, “платформах” та “маніфестах”, почуває себе Господом богом; варто ж йому одійти від “логічних доводів” і доказати свою правоту “літературним фактом”, як він приходять у стан розгублености.

...В чому ж справа?

А справа в тому, що нас не озброєно тією мистецькою технікою, яку має кваліфікований митець. І зовсім не випадково, що в робітничо-селянських літературних організаціях завжди налічуємо чималий відсоток інтелігентів: тільки вкупі з останніми робітничо-селянський письменник творить нові мистецько-громадські цінності, тільки з ними, з їхньою безпосередньою допомогою, він врешт-решт і сам становиться інтелігентом в кращому розумінні цього слова, себ-то, в даному разі – справжнім письменником.

Отже, коли це так (а це безперечно так!), то знову фігуральне запитання: – Зеров чи Биковець?

Ми, “олімпійці”, з повною відповідальністю за майбутнє нового мистецтва, заявляємо:

– для пролетарської художньої літератури без всякого сумніву корисніш – гіперболично – в мільйон разів радянський інтелігент Зеров, озброєний вишою математикою мистецтва, ніж сотні “просвітян”, що розуміються в цьому мистецтві, як “свиня в апельсині”, що на 7-му році революції раптом зробилися революційніш самого Леніна і тепер виступають по різних радянських журналах з “червоними” фразами під призвищами то Биковця, то Яковенка, то ще якогось “ця” чи “енка”.

Таке кардинальне, воістину принципове запитання, ставимо ми

літературній “молоді”, і на нього вона мусить відповісти... Коли не нам, то самій собі.

Чому-ж ми так добиваємось цього? Чи нема тут якогось гартованського “підвоху”? Ми гадаємо, що в зв’язку з прискоренням т. з. українізації, пролетарське мистецтво попадає в тимчасову небезпеку:

– “сатана в бочці” з гопаківсько-шароваристої “просвіти” вилазить зі свого традиційного кубла і хмарою сунить на город. Було великою помилкою гадати, що це “піднявся чорнозем”, – той митець, до якого Тичина “посилав свої нерви”. Безграмотне міщанство – от хто. Це саме та “рідненька просвіта в вишиваній сорочці і з задрипанським світоглядом, що в свій час була ідеологом куркульні. Тепер, в силу своєї безпринципності, загубивши до того під собою ґрунт та намацавши несподівані для себе можливості (прискорена українізація), вона робиться “червоною” і йде “селозувати” (певніш – профанувати) міську пролетарську культуру.

От що треба завше пам’ятати “молоді, тоді між нами не буде розходжень...”

2. “Ахіллесовою п’ятою українського пролетарського письменства є не стільки відсутність відповідної літератури й критиків, стільки відсутність самої літератури, що її варто було б критикувати. Велику російську критичну плеяду – Белинського, Добролюбова, Чернишевського – в їх літературному розрізі – породила не менш велика плеяда письменників-художників. Коли б не було Островського, припустим, не було б і “Темного царства”. Теж саме й про Лесінга, Брандера і т. д.

Отже, зовсім не випадково, що навіть сьогоднішні критики-марксистки, соціологи і досі звертаються до минулого. Аналізуючи його, вони – в кращому разі – роблять ті чи інші загальні висновки, що так чи інакше і дуже непевно торкаються продукції пролетарських митців. Візьмемо на приклад Коряка? Хоч одну статтю написав він про твори сучасних революційних письменників?

– Жодної!

Де-кому здається, що тут відіграє ролю зайва обережність, сам Коряк, очевидно, з’ясовує тим, що він не критик, а історик літератури, а ми запевняємо:

– Тут глибші причини, і одною з них є пустельний стан молодого письменства.

І справді: про що писати? Десяток-два грамотних оповідання та 50–100 талановитих віршів? І все це на протязі кількох років?

Очевидно, скарги на те, що на мої, мовляв, твори не звертають уваги, є белькотіння того чи іншого гатунку. Думка в критика породжується, коли він в творові бачить теж думку, а не бездарні візерунки. Правда, з історії літератури ми знаємо й випадки, коли майбутніх корифеїв “замовчували”, але – теж правда – таких корифеїв ми налічуємо одиницями і вони – до речі – нічого не мають спільного з “просвітянською” графоманією...”

ІР НБУВ, ф. 245, № 110, арк. 4–5.

№ 2

“Ще слово про Європу”. (До нової дискусії на стару тему)

Дискусія, що її так вчасно і так влучно-талановито розпочав Хвильовий, зайшла на цей час у тісний кут. З “усього акту обвинувачення” Хвильового на початку було взято до обговорення лише його тезу: Європа – Просвіта, тезу врешті суто-теоретичну, абстрактну. Її абстрактність, перш за все, впливає з необмеженої широчини цього поняття Європа: минула – сучасна; буржуазна – пролетарська; “вічна” – мінлива, кожний опонент по-своєму розумів це поняття, тим самим не розуміючи свого супротивника (див. статтю т. Меженка – “Європа чи Просвіта?”). Ось чому розв’язати цю тезу було якимось спортсменським досягненням, ніби справу ставили про трисекцію кута чи про квадратуру кола: практично сама проблема мало б виграла-б що-до бажаних шляхів розвитку літератури.

Пізніше полеміка зійшла (в третьому листі – “К. і П.”, № 23) і з цієї теоретично-цікавої позиції. Хвильовий допустився методологічної помилки, коли обґрунтував свою теоретичну формулу персональними мотивами. Кожна “символіка” – туманна, кожне “представництво” – дискусійне, і тут ці персональні додаткові мотиви зазнали партизанських нападів “з тилу”, тільки врешті ускладнивши теоретично поставлену альтернативу. Тим часом само питання надзвичайно важливе й цікаве, тільки його треба повернути на інші рейки, вирвати з манівців *personalia* на шлях попередньої принциповості, не абстрактної, а ...соціальної, коли хочете.

Справді. Коли я перечитую три темпераментні статті Хвильового, повні мужнього обурення громадянина й патетичного піднесення поета-лірика, я бачу величезну заслугу автора вже тим, що

він ці болючі й важливі теми порушив. Остання постанова ЦК РКП(б) “Про політику партії в галузі художньої літератури” (“Правда”, ч.147) де-якими своїми пактами, як 10, 11, 12, 12, 14, ніби дає безпосередньо відповідь на сумніви нашого письменника. Хвильовий надзвичайно тонко відчув ситуацію й з меткістю здогадливого стратега накреслив певні бойові завдання. Але мені здається, що постанова питання в Хвильового більше в площі суто-етичній, ніж соціальній. Просвіта не тим негарна, що вона не Європа, а тим, що вона зарозуміла, що вона антигромадська, що вона не хоче йти в лікнеп і зловживає своїм “комчванством”. Навіть не так неучтво молодого письменника, не так його “хуторянство” (бо “азіатський ренесанс” чей-ж не мине “хуторянина” – китайського, монгольського, українського, однаково!), але його дешева пиха й загрозове самозадоволення. Ще в першому листі Хвильовий різко осуджував цю антиетичність молоді, що інколи утворює “ганебну свистопляску”. І мабуть чи не тим-же етичним критерієм одгонить та “психологічна категорія”, що так чарує Хвильового в Європі. От у цій “обличительной”, негативній частині (“Просвіта”) найсильніший бік статтів Хвильового, в цьому його велика громадська заслуга, і цим він значно розрідив нашу літературну атмосферу.

Я інакше не могу розуміти основної лінії Хвильового. Усі його заклики до психологічно-художнього та інтелектуального поняття Європи, Європи Шпенглера, Фрейда й Д’Анунціо. Я вважаю лише ілюстрацією, лише ліричним рефреном до цієї лінії, а тому й не надаю їм самостійного значення. Тому й всі його спроби накреслити дальші шляхи української літератури, проказати їх для масового письменника, як єдино можливі, як бажані, – ці спроби я вважаю аж надто дискусійні. Але що їх виголосив Хвильовий, ми не можемо їх проминути або як – надто-бо сама тема важлива.

Ми вже говорили про її теоретичність. І справді. Станьмо на одну хвилинку на “європейську” позицію Хвильового і спробуймо розшифрувати його загадкову Європу. В останньому листі він говорить: “...нове мистецтво мусить звернутися до зразків античної культури. Азіатський ренесанс це епоха європейського відродження (коли? як? О.Д.) плюс незрівняне, бадьоре і радісне греко-римське мистецтво. Недивно, що навіть в буржуазній Франції виник недавно неокласицизм. Для романтика вітаїзма неокласицизм так потрібний, як і сама віра в правду великого азіатського ренесансу”.

Цей програм Хвильового викликає низку сумнівів. І перший з них – це незрозуміле, широке захоплення “бадьорим і радісним” греко-римським мистецтвом не тільки для студій, а в інтересах практичної поради нашому масовому письменникові. Хай це мистецтво дійсно належить (на ті умови) творчій суспільній верстві, хай значно вище від мистецтва декадансу, занепаду, деградації. Але-ж чи може воно бути об’єктом наслідування для поета сучасної нам доби (я не кажу вже про белетриста...)? Невже-ж навіть у “буржуазній Франції” Хвильовий знайшов тільки неокласицизм, течію врешті політично й формально найконсервативніших письменників (неясно, кого з найвидатніших він тут має на увазі, крім “старих” неокласиків?), а не вказав тут, як на приклад, на тих, хто все-ж творить передову й опозиційну Францію, хто творить й теперішню літературну Францію (Барбюс, Дюамель та його товариші “унанімісти”, нарешті Ромен Ролан, а навіть і ненависний для де – кого Амп)? Хоч як це дивно й парадоксально говорити про Миколу Хвильового, проте мені здається, що автор тут, виставляючи такий “програм”, не проаналізував теоретично свого власного соціального оточення, не дочув, не дооцінив підземних джерел пореволюційного підґрунтя. Радити нашому селокові “греко-римське мистецтво”, укохане, до речі, в атмосфері рабства й насильства, – це значить іти всупереч з щоденними життєвими фактами. Бо наш письменник не може на минулих “бадьорих” і “радісних” зразках виховати, загострити своє сучасне мистецьке світоприймання; Шевченко колись на ці зразки відповів “Неофітами”, а сучасний письменник холодно повіз них пройде, хіба тільки використавши їх у студійно-формальних цілях.

Бо кому – кому, а Хвильовому найменше, мабуть, годиться забувати соціальну природу нашого масового письменника. Втискувати його в рядці “греко-римських зразків” або французького неокласицизму – це насувати на гарячого коня тісний хомут. І це легко довести на соціологічному аналізі нашої доби. Дозвольте невеличку паралель. Я вбачаю в нашій літературній ситуації тепер багато спільних рис з ситуацією в російській літературі в 60–70-х роках (я беру російську літературу для ясності думки, бо соціально там процес відбувався чіткіше, ніж в українській літературі тих-же часів). Тоді в дворянську літературу прийшов знаменитий “разночинец”, цей “выходец из мещанской и чиновничьей среды”. Прийшов одночасно й разом з руїною дворянсько-поміщицького феодалізму

й перспективною, казковою капіталізацією широких ланів Російської імперії. Прийшов – одразу, ніби в кіно-сцені, обмінив знайомий пейзаж дворянської літератури. Дозвольте, з цього приводу, нагадати класичні слова знаменитого народницького публіциста Михайлівського: “Что случилось? – Разночинец пришел. Больше ничего не случилось. Однако, это событие, как бы кто о нем не судил, как-бы кто ему сочувствовал или не сочувствовал, есть событие высокой важности, составившее эпоху в русской литературе. Да, и перво-степенную важность этого события должны признать решительно все стороны. Пусть одни утверждают, что идет падение русской литературы, пусть другие говорят, что с этих именно пор она стала достойна своего имени, – одно верно: явилось нечто, значительно изменившее характер литературы и имеющее будущность, пределы которой трудно даже предвидеть. Этого, по мнению одних, пятна на литературе – смыть никто не в силах; этого, по мнению других, светлого луча – погасить нельзя”³.

Я навмисне навів цю класичну цитату в російському контексті, з усіма стилістичними нюансами Михайловського: мені здається, вона цілком, на 100 %, пристосована до нашої теперішньої літературної дійсності. Да, пак, забувся: треба вставити одним-однісімський коректив. Що “случилось” у нас, після революції? Останні “разночинцы” зникли з нашого політичного обрію, поволі вони мусять зникнути і з культурного фронту. Натомість прийшов у літературу селянин, робітник, тільки трошечки помазаний культурою в якій-небудь профшколі чи рабфаку, інколи – то й двома курсами ІНО. Шестидесятник уже мав наприкінці століття свого сина, і цей молодий різночинець настільки добре європеїзувався, що прийняв не лише техніку, але й ідеологію войовничої буржуазії, позначеної вже тавром спаду, песимізму, декадансу. І тільки окремі одиниці зберігли визвольні традиції батьків, приставши в своїй художній творчості до революційного руху (і таких “окремих одиниць” було найбільше серед пригноблених націй колишньої Росії, і в першу чергу – в українській літературі). Перед революцією вже панували “онуки” колишніх різночинців. Але-ж вони вже нічим не нагадували Решетнікових, Левітиних, Златовратських, Б. Успенських. Це вже були Буніни (крім “різночинців”, в 60-х рр. були ще й “кающієся дворяне”; крім Решетнікова, ще й Некрасов...), Куприни, Сергєєви-Цєнські, Анни Ахматови (так, так, товариші!), Андрєї Белі та інші-інші... Така діалектика історично-культурного про-

цесу! Чи міг революційний російський письменник з пошаною схилити своє задержувате чоло перед авторитетами минулого? Ні, ні і ні! Він зробив те-ж саме, що в далекому минулому, за інших, але методологічно-подібних умовин зробив його дід: одразу він бунтарськи повстав проти цих авторитетів, але згодом, поволі, нишком почав переймати в них культурні традиції. Переймаючи він шукає власних шляхів, бо тільки нове в літературі може дійсно бути гідним нового в революційному суспільстві. Та й де ж тая “еволюція” літератури, де зміна генерацій, де зміна смаків нового суспільного шару, де нова форма, що мусить-же відповідати новому й діючому змісту?

Колись кидали нашим дідам-шестидесятникам таке-ж самісіньке обвинувачення в некультурності, неосвіченості, варварстві, як і тепер ми необережно це робимо, протиставляючи нашу хуторянську Просвіту далекій, теоретично-даній, а зблизька проніфікованій Європі. Класичну епоху в російській літературі склали саме письменники-дворяне, а не бідні різночинці. І звичайно, вони були культурні, вони були освічені – за них-же і на них-же працювали тисячі селян, – та й дворянство тоді ще своєї культурної ролі не позбавилось. Вони-ж та добре знали Європу, що не тільки француз Тургенев, але й Пушкін писали свою прозу коли не за французькими літературними зразками, то хоч за французькою синтаксою. До них ніяк не можна прирівняти не то якогось там Помяловського, висіченого в бурсі хориста разів, не то нещасного неука Решетнікова, але й самого Достоевського з його нашвидку писаними чернетками-оригіналами творів. І все-ж, не зважаючи ні на яку науку, Решетніков не міг зробитися Тургенивим, маючи цілком інше світовідчуття. І не зважаючи ні на яку “бадьору музу” гармонійних тілом і світоглядом (тільки не соціальним підґрунтям!) елінів, наш масовий письменник не може бути таким “європейцем”, “еліном”.

Ставити тепер нашому молодому письменникові такі абстрактно-європейські вимоги – вибачте, але це значить не дооцінювати соціально-побутових можливостей і вимог нашої доби. Наш письменник, що виходить з бідняцького й середняцького села (а звідки-ж йому ще можна виходити?) та інколи з міста, не кінчає класичної гімназії, не знайомиться з курсом історично-філологічного факультету в університеті св. Володимира і не служить потім учителем тієї-ж гімназії, тоб-то він не простує тим шляхом, яким пройшло в

масі своїй культурне покоління, напр., моє й Зерова. Чи можна й чи варто навертати його на цей пройдений і використаний, добре обслідований шлях, – запитаємо ми тепер, повертаючися до раніш поставленої тези. Чи така от Європа може дати пожиточну страву (ми не заперечуємо студійної ролі цього матеріялу) молодому письменникові? Боюсь, що ні, хіба тільки прищепить йому невластиві, чужі смаки й нахили, як це вже й було з де-якими нашими ліриками (Сосюра, Коляда).

Молодий письменник повинен шукати нових вузлів культурного наслідування, повинен розуміти, що стара гуманітарна спадщина тепер вимагає істотних корективів. Думаю, що й революціонер Хвильовий (а ми такого його тільки й любимо, тим-то, на мене, куди вище безпосередні “Сині етюди”, як розмислова, філософічна “Осінь”), усім нам дорогий письменник Микола Григорович Хвильовий не задовольниться лише “греко-римським мистецтвом”, хоч і потрібним для романтики вітаїзма, не задовольниться лише минулою спадщиною, лише навіть експресіоністами Едшмідом, Гаймом, а шукатиме десь істотних корективів. Де? Для мене ясно: у житті і потім у тій літературі, що сама перебуває в аналогічному з українською стані, – у російській (про російську революційну літературу Хвильовий не згадав іні слова!).

Отже, ми відкинули один із шляхів, що пощастило нам вилучити з цього туманного й сумного поняття. “Європа”. Дозвольте далі брати цей спосіб конкретизації теоретичної, абстрактної формули. Адже-ж Хвильовий під Європою розуміє взагалі освіту, культурні традиції, вічні мистецькі цінності: Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив “на закаті”, не та, що гніє, до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Н’ютона, Маркса і т.д. і т.п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азіатського ренесансу. Так, без цієї, правильно зазначеної (не “греко-римської” тільки і не “неокласичної”) Європи не обійдуться ці фаланги. Не обходилися без такої Європи і наші діди-шестидесятники, хоч і як в свій час зрозуміло й природно гвалтував проти неї Писарев в Росії. Я думаю, що навряд навіть хто з опонентів Хвильового серйозно (при всій видимій несерйозності виступів перейнявся Писаревським темпераментом і волав про “руйнацію культури”, про цілковиту ізольованість од Європи: всі бо знають, що Гете й Шекспіра любив не тільки Белінський під

час свого гегеліянства, але й Маркс, і Енгельс, і Плеханов, і Роза Люксембург, що Пушкін був одним із найукоханіших письменників Леніна. Проте в розумінні Європи можливі кілька нюансів: одно – розуміти Європу як певні культурні традиції і величезний інтелектуальний вантаж, друге – вимагати її не тільки технічного, але й “психологічного” наслідування і третє – приймати її як метод, форму, шлях роботи. І от у першій галузі ми повинні висунути гасло культурної перепідготовки сучасного письменника, гасло критичної перевірки минулого. Нове суспільство, на інших основах збудоване, повинно якимось переоцінити всю культурну Європу, як переоцінюємо тепер ми культурну (літературну) Україну. Хвильовий згадує Шекспіра, Гете, Сервантеса, “греко-римське мистецтво”, але він-же чудово знає, як ці всі “вічні цінності” здобували, скажімо, у російській критиці своєрідну оцінку і в залежності від доби і, звичайно, від світогляду критика.

Отже, можна сміло сказати, що ця “перепідготовка” сучасного письменника потягне його в бік не тільки від античної “бадьорости” гармонійних елінів, але й естетичної холодності й агромадськості французьких парнасців...

Певна річ, що-до техніки, “умілості”, то це найголовніше, чого ми чекаємо від Європи, тут Лекон-де-Ліль, Бодлер, Средія дадуть чимало нашої “просвіти”, але в порядку студійної роботи, не більше, пам’ятаючи про залежність форми від змісту, то тут нам небезпечно “перегинати кійка” в один бік – бо надто нам чужі тепер традиції суто-естетів, хоч вони і не зовсім були чужі для нашої літератури в минулому: М. Вороний, О.Кобилянська і молодомузці, критик М. Євшан і журнал “Українська Хата” (наддніпрянська “Будучність!”) – вони становили найповерховішу, з громадського боку найменш впливову плівку нашої літератури. А втім епігони цієї модернісько-естетичної Європи трапляються і тепер. Тільки навряд, щоб вони мали ширше літературно-громадське значіння, поза обмеженим версифікаційним. Більше їх за-кордоном тепер, у Галичині, але трапляються вони і в нас (українські Анни Ахматови і Ходасевичі, навіть не Анненські і В.Іванови). Це Європа холодна, “неутральна”, аемоційна й агромадська. Європа, що порожнім дощем проллється по нашій хуторянській Просвіті, ніколи її не зворушить, не заплоднить, не поведе за собою, ніколи з неї не зробить творчої, своєї Європи. Це Європа, що її в свій час так волів М. Вороний, пізніше – “Українська Хата”, а мені здається, що коли наш

хуторянський письменник – просвітянське міщанство, то ця версіфікаційна Європа – естетичне міщанство: невідомо, що краще, що об'єктивно корисніше.

Таким чином, припустивши тільки формальну науку в Європі, ми-бо безнадійно заплуталися: треба рахуватися з соціальним еством та історичною місією нашого молодого письменника. Недавно, риючися в архіві Карпенка-Карого, я надибав на дуже інтересну цидулу з його думками. Міркуючи про критику, Карпенко-Карий дає такий образ для порівняння: “Іжак любить виноград, іде в виноградник і качається по землі, причому на його голки наколюються ягоди; цим способом він візьме тільки ті ягоди, які наколяться на голки, а ...решта... решта останеться в винограднику, куди він вертається ще й ще... Виноградник – життя, іжаки – ми. Що нам по силам взять з життя, те й візьмемо”. Я думаю, що іжаки – й “молода молодь”: вона візьме в житті на початку те, що “по силам”, а потім – те, що відповідає її соціально-критичній оцінці минулого надбання Європи.

Нарешті, останнє в розумінні Європи: метод, форма, шлях роботи. Я прекрасно почуваю, що власне тут Хвильовий убачає порятунок від нашого рідного міщанства й некультурного “комчванства”, вбачає єдину панацею від культурного занепаду – від “харчовень” “Червоного Шляху” і “полных собраний сочинений” ДВУ. Перед нами тут чулий, культурний письменник, що шукає “нової правди” в житті, шукає того-ж знайомого нам етичного рівня в сім’ї молодших своїх товаришів. Перед нами людина, що боліє долею пролетарської культури на Україні, спостерігаючи незпешні її ухили в бік примітивізації, хуторянства. І цим Хвильовий, може, найбільше продовжує традиції наших українських “європейців”: не тільки Куліша (Європа чорна), але й Франка, Драгоманова, Лесі Українки (Європа червона). Колись Франко, підходячи до Європи з міркою борця й соціаліста, писав Павликові (1879 р.): Лихо якесь з тою Європою, що так її тяжко у нас приймитися. Видно, ми Монголії тай годі і потребуємо або свистунства Писаревих та Чернишевських або бесіди такої вже по-хлопськи зрозумілої як Гекелі та Лявле.⁴

Але таке гірке осудження питомого українського просвітництва зовсім не пошкодило Франкові бути під величезним впливом того-ж Писарева, а особливо Чернишевського. І його естетичною теорією, і врешті можна сказати, що саме утилітаризм у мистецьких поглядах російської “громадської” критики рятував Франка

від остаточного захоплення такими гегельмонами європейської думки, як Золя, Флобер, Шпільгаген (ми говоримо про 70–80-ті роки). Ось цікава його думка з того-ж листа до Павлика: ... пишучи що-небудь, я зовсім не хочу творити мейстерверків, не дбаю о винісненні форми і т.д. не тому, щоб це само собою не хороша річ, але тому, що на тепер головне діло в нас сама думка, головне завдання писателя – порушити, зацікавити, вткнути в руку книжку, збудити в голові думку. З того погляду я вважаю Флобера, сидячого 20 літ над одною повістю, дурнем або великим самолюбом.

Хіба в цій Франковій цитаті немає справжньої оцінки Європи з погляду актуальних інтересів, з погляду потреб історичної хвили? Хіба Ви тут не чуєте тремтіння громадської жилки в натурі письменника-селянина, що вже тоді дав не аби-які твори? І звідси – симпатія до соціально спорідненого, сучасного Золя і холодність до естета Флобера.

Я не можу в цій своїй статті зловживати цитатами, хоч мені аж надто хочеться згадати вже нестемного “європейця” і “западника” – Драгоманова. При всій своїй повазі до Європи й цілковитій культурній на неї орієнтації Драгоманов не забував соціального ґрунту української літератури – мужика. Звідки його ухил навіть у “простонародність”. Бо, каже він, напр., у “Листах на Наддніпр. Україну”, – приходиться іноді радити новим українським писателям, щоб оглядались на простий народ і не впадали в свого роду Третьяковщину, котра так часто кидається в очі у писателів галицьких, більше затягнутих в високу і широку літературу.

Європа не для Європи, за Драгомановим, а Європа виключно для збудження місцевих сил, для пристосування до місцевих умов. І це твердо треба пам’ятати тим, хто безоглядно, абсолютно виносяться з Європою, як з усебічним ідеалом. Мені здається, що й Леся Українка, вірна учениця свого дядька Драгоманова, продовжувала цю ідеологічну інерцію, хіба що виразно обмеживши Європу на користь України або інакше в європейські форми (та й чи так?) вклавши свій, визвольно-український зміст. Бо, як каже вона в надзвичайно інтересній своїй статті “Утопія в белетристиці”, “тільки белетрист і поет можуть нам розказати про терни та квітки нових шляхів, про світло й плями нових світачів”.

Отже, висновки з цих екскурсів: Європа в інтересах місцевих і для інтересів місцевих, Європа, як найдосконаліший спосіб громадсько-революційної й літературної роботи, а не Європа “вопче”.

Думаю, що прекрасна традиція цієї нашої соціалістичної активки тільки й може стати нам за приклад, тільки так ми й можемо розуміти Європу.

Я зайшов надто далеко в своїх запереченнях Хвильовому. Але то, мабуть, через те, що я навмисне, для чіткості тези, припустив де-які присади в розумінні окремих тверджень Хвильового. Не може бути й мови, що Хвильовий чудово розуміє ролю нового письменницького шару, який “пре” до нас із села: “первостепенную важность этого события должны признать решительно все стороны”. Він-бо й сам один із перших і один з найкращих в цьому цілощому джерелі, він-бо ідеологічно йде напереді, на чолі всього молодого загону. Розуміючи вагу явища, він надзвичайно влучно підніс питання про етику, про звичаї, про “політ” і “культроботу” в своєму заgonі. Але власні ліки, запропоновані ним для всього загону, не раз-у-раз можуть допомогти пацієнтові, а інколи загрожують спровадити його на шлях добре уторований, та й притаманний його соціальній природі. Мені хотілося цими своїми побіжними увагами нагадати добре нам відомий і випробований шлях “української Європи”, Європи, що мусить іти на службу нашим громадським завданням.

З-VII-925.

ІР НБУВ, ф. 245, № 111, 22 арк.

¹ Білокінь С.І. “Життя й революція” // Енциклопедія сучасної України. – К, 2009. – Т.9.– С. 609; Білокінь С.І., Панькова С. “Життя і революція” // Довідник з історії України. – К, 2001.– С. 243.

² Арх. ІР НБУВ, оп. I, спр. 43, арк. 92.

³ Полное собрание сочинений Н.К. Михайловского. Т. II, 623.

⁴ Переписка М. Драгоманова з м. Павликом, III, с. 92. Гекелі та Лявле – (Huxley, Laveleye) – відомі учені, перший – фізіолог, другий – економіст, що їхні твори перекладав тоді українською мовою й популяризував Франко.

Summary

The publication is devoted to history of social, literary – scientific monthly “Life and Revolution”, published in Kiev in 1925–1934 years and rallied writers from different areas and generations. While editing a magazine O. Doroshkevych body is neoclassical and deploys on its pages literary debates on literary discussions 1925–1928 years.

Key words: social and scientific-literary monthly, literary debates, literary discussions pp. 1925 1928 years.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВІ

УДК 027(477-25):044.738.5(4)

Ю. М. Половинчак

канд. іст. наук

Н. Г. Іванова

канд. іст. наук

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО НА ШЛЯХУ ІНТЕГРАЦІЇ В ЄДИНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР

Розглядаються проблеми включення України до глобального та європейського інформаційного й культурного простору, зокрема, через участь у проєктах Європейської бібліотеки та Європейської цифрової бібліотеки.

Ключові слова: електронна культура, Єдиний європейський дослідницький та культурний простір, Європейська бібліотека, Європейська цифрова бібліотека.

Розвиток будь-якої національної держави в сучасному світі неминує стикається з вирішенням суперечливого питання стосовно збереження автономії та суверенітету і, в той же час, активної участі в міжнародній кооперації, оскільки це одночасно є як кроком до глобалізації, так і певним інструментом більш ефективного відстоювання своїх національних та стратегічних інтересів.

Залучення України до глобальних та європейських інтеграційних процесів справило значний вплив на збільшення обсягів циркулюючої в соціумі інформації, інтенсивність інформаційних потоків та зростання значущості інтеграції культури народів України в європейський і світовий інформаційний простір зі зміцненням при цьому культурних зв'язків.

У цьому контексті постали такі важливі питання, як збереження колективної пам'яті української нації і забезпечення доступу до накопичених культурних багатств не тільки громадянами нашої держави, але й світовою спільнотою, адже на тлі глобалізації засо-

бом проти збіднення або обмеження культури однієї країни служить збереження і поширення різних національних культур. Таким чином, суверенні інформаційні ресурси – надбання нинішнього і всіх попередніх поколінь українського народу є основою його існування і розвитку, забезпечення національно-культурної самобутності в глобалізованому світі, орієнтиром розвитку сучасного національного інфотворення.

З огляду на зазначені тенденції, важливою складовою політики держави в сучасному глобальному світі є її адекватне інформаційне представлення, здатність до наповнення власного інформаційного поля, а також до продукування експортного інформаційного продукту.

Україна має необхідний історичний та сучасний досвід для активної участі в глобальних інформаційних процесах сьогодення: високий інтелектуальний потенціал, значну мережу академічних інститутів і науково-дослідних центрів (лише в системі НАНУ функціонує 174 науково-дослідних інститути, де працюють 28 тис. учених), понад 300 вищих навчальних закладів (з них 37 зі статусом національних), інших дослідницьких та академічних установ. Отже, науковий потенціал України нині здатний забезпечити інформаційний суверенітет в умовах зростаючих глобальних викликів, сприяти його розвитку, творенню, впорядкуванню та належному представленню в світовій мережі вітчизняних інформаційних ресурсів. До найефективніших механізмів їхнього представлення в глобальному інформаційному просторі зараз відносяться світові та регіональні електронні бібліотеки, що акумулюють електронні ресурси, поєднані загальною ідеологією структуризації і доступу.

З наповненням електронних бібліотек, поряд із створенням електронного контенту, пов'язані проекти із оцифрування фондів, що, з одного боку, створює умови для консервації оригіналу видання, а з іншого, – сприяє більш широкому запровадженню інформації в науковий, освітній та культурний обіг. Бібліотеки, музеї, архіви мають у своїх фондах велику кількість рідкісних і цінних документів, доступ користувачів до яких обмежено з низки причин, – створення цифрових копій таких видань є не лише одним з можливих варіантів їхнього збереження, але й елементом процесу формування електронної культури (Digital Culture, або E-culture), пов'язаної зі створенням та розповсюдженням електронних версій закладів колективної пам'яті (бібліотек, музеїв, архівів) та об'єктів культури і культурної спадщини¹.

Завдання включення України до глобального інфопростору та Єдиного європейського інформаційного (Single Information Space), освітнього, дослідницького (European Research Area) та культурного простору (European Cultural Area) актуалізує питання стосовно розвитку національної сфери інформаційно-комунікаційних технологій та культурно-освітньої сфери саме в руслі світових та європейських тенденцій.

Аналізуючи ці тенденції, слід відзначити активізацію процесів об'єднання музеїв, бібліотек, архівів як установ пам'яті (memory institutions) або установ спадщини (heritage institutions). Тенденція до розгляду бібліотек, музеїв, архівів як закладів пам'яті безпосередньо відобразилася на структурі інституцій ЄС: в Європейській комісії було створено Генеральний директорат з культури та культурної спадщини і Генеральний директорат з культури інформаційного суспільства.

Із зазначеною тенденцією пов'язана робота з організації спільних проєктів для оцифрування творів, що є культурною і науковою спадщиною, та створення систем управління оцифрованими ресурсами (Digital Assets Management Systems), що передбачають довгострокове збереження величезних обсягів мультимедійної інформації (текстів, статичних зображень, кіно і відео, звуку), захист і пошук інформації в інтегрованих і розподілених базах даних, управління правами на інтелектуальну власність, виробництво інформаційних блоків, орієнтованих на користувача тощо.

Важливим кроком у напрямі включення України до загальноєвропейського інформаційного та культурного простору стало її приєднання в 2008 р. до Європейської бібліотеки (The European Library, TEL). Ініціатором створення цього некомерційного проєкту виступила CENL (Конференція директорів національних бібліотек Європи). Базою для створення єдиного пошукового порталу The European Library (<http://www.theeuropeanlibrary.org>) стали колекції 48 європейських національних бібліотек – учасниць проєкту.

Філософією проєкту The European Library є надання вільного доступу як до цифрових ресурсів, що зберігаються на серверах окремих національних бібліотек як контенту (повних текстів документів, книг, плакатів, карт, звукозаписів, відеофільмів тощо), так і метаданих (електронних каталогів бібліотек, бібліографічних описів). Європейська бібліотека пропонує доступ до національних бібліотек через єдиний центральний інтерфейс і надає можливість по-

шуку в понад трьохстах каталогах та цифрових колекціях (понад 230 млн. записів) 35-ма мовами².

Для роботи з різноманітними ресурсами різних бібліотек Робочими групами Європейської бібліотеки розроблені єдині стандарти метаданих та описів колекцій. Інтеграція даних реалізується за допомогою протоколів z39.50 та OAI-PMH. Опис метаданих базується на ядрі Dublin Core та розширений додатковими наборами даних. Портал використовує стандартні протоколи OAI, Z39.50, SRU, OpenURL, засновані на єдиних стандартах метаданих (на базі Dublin Core) для забезпечення взаємодії, клієнтська сторона порталу – на базі open source (AJAX) та використовує багатомовний інтерфейс³.

Наступним етапом в напрямі інформаційної культурної інтеграції до Єдиного європейського інформаційного простору є участь України в проєкті Європейської цифрової бібліотеки Europeana, організація і підтримка запуску якої була здійснена під егідою TEL у травні 2005 р. Слід відзначити, що Europeana і The European Library є хоч і пов'язаними, але незалежними проєктами, які відрізняються не тільки за змістом, але й за принципом надання доступу до інформації. Європейська бібліотека – це сервіс, що пропонує доступ до каталогів 48-ми національних бібліотек Європи, а Europeana об'єднує відомості про цифрові ресурси бібліотек, музеїв та архівів. На сьогодні Europeana продовжує тісно співпрацювати з Європейською бібліотекою, яка надає їй доступ до цифрових колекцій національних бібліотек.

Мета створення Європейської цифрової бібліотеки – забезпечення доступу до оцифрованих сторінок книг, що відображають різні аспекти європейської культури. Europeana об'єднує в одну мережу та робить загальнодоступними цифрові ресурси бібліотек, архівів та музеїв європейських країн та, з використанням інформаційних технологій, надає можливості кожному долучитися до європейської колективної пам'яті.

2006 року Європейська комісія схвалила рекомендації з оцифрування та онлайн-доступності культурних матеріалів та цифрового контенту. Комісія закликала уряди країн – членів ЄС розробити систему дій, які б у даній сфері, починаючи з авторських прав до встановлення ліній по оцифровці, сприяли збереженню оцифрованого контенту систематичним способом.

Для формалізації співробітництва між бібліотеками, архівами,

музеями країн ЄС у 2008 р. був створено Фонд Європейської цифрової бібліотеки, покликаний вирішувати організаційні питання. Аналізує проведення робіт з оцифрування Експертна група високого рівня з цифрових бібліотек (High Level Expert Group on Digital Libraries), що включає експертів з різних культурних інституцій, видавництва та інших правовласників, представників індустрії ІКТ, наукових товариств.

Свій вклад до Європейської цифрової бібліотеки зробили близько 1500 установ, серед них – Британська бібліотека в Лондоні, Нідерландський національний музей – (Rijksmuseum in Amsterdam), паризький Лувр та ціла низка інших установ, чії колекції дають змогу досліджувати історію та культуру Європи від найдавніших часів до наших днів. Розмаїття культурної і наукової спадщини Європи представлене через понад 15 млн. одиниць зберігання цифрових об'єктів, що включають зображення – картини, малюнки, карти, фотографії і зображення музейних предметів; тексти – книги, газети, листи, щоденники та архівні документи; аудіо та відео⁴. Участь в даному проекті дає можливість включитися в соціокультурні процеси, що відбуваються в межах Європейського Союзу.

Станом на 2011 р. у Європейській бібліотеці представлені дві колекції НБУВ: реферативна база даних “Україніка наукова” та Електронна бібліотека авторефератів дисертацій. Фахівцями НБУВ розроблена та впроваджена українська локалізація інтерфейсу порталу Європейської бібліотеки.

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського є ініціатором створення єдиної інформаційної основи для збереження цифрових колекцій, що відображають шлях історичного розвитку України в культурній, науковій та соціальній сферах, та активним учасником міжнародних корпоративних проектів Європейської бібліотеки. Зокрема, НБУВ є ініціатором проекту національного масштабу “Пам'ять України в об'єктах національного надбання”⁵ (www.nbu.gov.ua/memory/index.html). Спостерігається поступ у співпраці Бібліотеки з цифровими сховищами світового культурного надбання. Станом на жовтень 2011 р. три об'єкти історико-культурної спадщини з фондів НБУВ (“Київські глаголичні листки” ІХ–Х ст., “Апостол” Івана Федорова 1574 р. та “Кобзар” Т.Г. Шевченка 1840 р.) увійшли до проекту “Золота колекція Євразії” Бібліотечної асамблеї Євразії.

Водночас перед Україною і, зокрема, її Національною бібліотекою стоїть завдання інтенсифікації роботи, спрямованої на представлення вітчизняного культурного надбання в європейському інформаційному просторі. Тут варто враховувати цілу низку технічних, правових та інших аспектів, що потребують осмислення та узагальнення вже сьогодні. Так, до партнерів – учасників наднаціональних цифрових бібліотек висуваються вимоги щодо відбору, переведення обраного ресурсу в електронну форму та передачі готового контенту на відповідний сервер і, нарешті, до оформлення матеріалів, які залучатимуться до проєктів. Важливо, що інституція-фондоутримувач повинна мати юридичні права на матеріал, який вона надає, і бути готовою зробити його об'єктом вільного доступу. Окрім цього, заслуговує на увагу європейський досвід, оформлений у вигляді Хартії суспільного надбання (Public Domain Charter), опублікованої у 2010 р. на сайті Europeana. Членами Європейської цифрової бібліотеки висловлюється занепокоєння тим, що суспільне надбання перебуває під загрозою: збережена протягом кількох поколінь інформація після оцифрування часто стає менш доступною, оскільки переходить у приватну власність. Іншими словами, в організації, що взяли на себе витрати зі створення електронної копії, з'являються права на цифрові копії об'єктів суспільного надбання і, як наслідок, можливість встановлювати умови для доступу до цих об'єктів. Хартія суспільного надбання стверджує, що Europeana належить суспільству і повинна служити його інтересам. На думку директора Національної бібліотеки Німеччини, голови організації Europeana Foundation Елізабет Ніггеманн, «об'єкти суспільного надбання життєво необхідні для освіти, науки, збереження культурної спадщини та інформаційного обслуговування. Не можна припиняти доступ до знань у сучасному інформаційному суспільстві».

Отже, важливо, щоб оцифрування об'єктів суспільного надбання не спричинило виникнення нових прав на цей матеріал, і вітчизняне законодавство в цьому питанні працює навіть на випередження тих проблем, з якими зіткнулися члени Europeana. Закон України «Про авторське право і суміжні права» визначає, що суспільне надбання – це твори і об'єкти суміжних прав, термін дії авторського права і (або) суміжних прав на які закінчився. Роботи, що є суспільним надбанням, продовжують бути частиною його, переходячи при цьому в цифрову форму.

Головним акцентом у справі розвитку міжнародних бібліотечних стандартів є вирішення проблеми вільного доступу до оцифрованих фондів національних бібліотек, які містять велику кількість рідкісних і цінних документів. З огляду на це, важливою є підтримка принципів відкритого ліцензування метаданих учасниками Конференції директорів національних бібліотек Європи (CENL) у вересні 2011 р., де йшлося фактично про відкриття широкого доступу і надання можливості кожному скористатися в своїх цілях бібліографічними даними, що описують мільйони видань, які коли-небудь публікувалися в Європі (назви творів та імена авторів, дати видання та вихідні дані, місце публікації й інша інформація, наявна в каталогах європейських бібліотек). Наприклад, Wikipedia зможе надавати посилання на ці метадані в своїх статтях, їх можна буде використовувати в програмах для мобільних пристроїв. Першим підсумком Угоди про відкрите ліцензування стане передача метаданих, що подаються національними бібліотеками на порталі Europeana.

Отже, на сьогодні для бібліотек України важливо активізувати діяльність, спрямовану на формування електронної культури, що сприятиме широкому розповсюдженню електронних версій об'єктів культури та культурної спадщини, суспільного надбання; інтеграції культури народів України в європейський і світовий інформаційний простір, зміцненню культурних зв'язків і формуванню позитивного іміджу України в світі.

Збільшення обсягу українського цифрового контенту внаслідок оцифрування національної культурної та наукової спадщини та представлення її в Інтернеті є фактором сприяння розвитку цифрової економіки та стимулювання інноваційної діяльності.

¹ Culture-The European perspective-cultural policy, creative industries, information lag. – Zagreb, 2005. – Mode of access: <http://www.culturelink.org/publics/joint/eculture01/eCultureProceedings.pdf>. - Title from the screen.

² What is The European Library? // Website The European Library.- Mode of access: http://www.theeuropeanlibrary.org/portal/organisation/about_us/aboutus_en.html# - Title from the screen.

³ *Пелагеша Н.* Європейська цифрова бібліотека: проект створення // Бібл. вісн. – 2008. – № 5. – С. 3–8; Європейська цифрова бібліотека / За матеріалами Представництва Європейської Комісії в Україні, підгот. Т. Ярошенко // Бібл. планета. – 2009. – № 1. – С. 41.

⁴ Europeana: think culture // Europeana Website. – Mode of access: <http://www.europeana.eu/portal/aboutus.html>. – Title from the screen.

⁵ Кузнецов А.В. Участь у міжнародних корпоративних проектах як засіб розкриття бібліотечних фондів // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики : Зб. матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 17–19 трав. 2011 р. — К., 2011. — С. 182–184.

Summary

The author speaks on some challenging points of integration of Ukraine to the global and European informational and cultural space, that is carried out in particular through the participation in the European library and European digital library projects.

Key words: electronic culture, Common European investigational and cultural space, European library, European digital library.

УДК 025.2(477-25):004.383.3

К. В. Лобузiна

канд. техн. наук

О. П. Бодак

канд. iст. наук

*Нацiональна бiблiотека України
iменi В. I. Вернадського*

СТВОРЕННЯ СТРАХОВОГО ФОНДУ ЦИФРОВИХ КОПІЙ УНІКАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Проаналізовано процес створення страхового фонду цифрових копій документів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Розглянуто історичні передумови збереження бібліотечних фондів в Україні. Висвітлено технологію виготовлення та збереження страхових і користувацьких копій.

Ключові слова: страховий фонд цифрових копій, цифрова копія, документ.

Одним із могутніх факторів розвитку суспільства в сучасних умовах стала його інформатизація. Інформація, що містить у собі весь світовий досвід людства та слугує історичною пам'яттю і основою подальшого економічного та духовного прогресу суспільства, зберігається в бібліотеках і архівах світу. Для того, щоб надати суспільству для користування безцінну інформацію, яку містять в собі пам'ятки писемності та друку, їх необхідно зберегти для сучасників та майбутніх поколінь. Проблема збереження бібліотечних фондів – не приватне питання бібліотечної галузі або культурного життя загалом, це глобальна проблема, від вирішення якої залежить збереження пам'яті нації, доступність суспільству нової інформації, ідей, знань. Тому збереження бібліотечних фондів стало глобальним завданням, яке вирішують всі цивілізовані країни та світове суспільство в цілому.

Збереження бібліотечних фондів, які мають надзвичайну матеріальну і духовну цінність, ставить за мету забезпечення цілісності

та незмінності фізичного стану документів. Це можливо за умов утримання їх у книгосховищах зі спеціальним обладнанням, в умовах оптимального режиму, необхідним також є дотримання правил використання та вжиття заходів з охорони.

Більшість документів, які складають основу фондів бібліотек, – це документи на паперових носіях. Їхній стан викликає тривогу в багатьох країнах світу. Папір, виготовлений з деревини, не призначений для тривалого зберігання. Внаслідок хімічних реакцій в структурі паперу відбуваються певні зміни, він втрачає еластичність, стає крихким, руйнується. Також погіршенню якості паперу сприяють підвищені температура та вологість, різке їх коливання в місцях зберігання фондів. Недбале ставлення та багаторазове використання також сприяють прискоренню зношуваності документів на паперових носіях. Особливо це стосується газет. У незадовільному стані перебувають і видання другої половини XIX – початку XX століть, надруковані на кислотному папері. Частина цих документів вже зараз є непридатною для використання.

Проекти забезпечення збереження бібліотечних фондів, які здійснює IFLA (Міжнародна федерація бібліотечних фондів), мають на меті розробку міжнародної стратегії збереження бібліотечних фондів у рамках центральної програми «Preservation and Conservation» (РАС) [15], головними принципами якої є:

- збереження фондів як основна умова виживання національної та світової культури і науки;
- збереження фондів тільки в кооперації на державному і міжнародному рівнях;
- відповідальність кожної держави за збереження власних документних фондів як національної частини загальносвітової духовної спадщини.

Усвідомлення важкого становища стосовно забезпечення збереженості і доступу до документальної спадщини різних країн стимулювало ЮНЕСКО створити в 1992 р. програму «Пам'ять світу», в рамках якої забезпечується визнання документальної спадщини, що має міжнародне, регіональне та національне значення, ведеться реєстр та ідентифікація цієї спадщини. Ця програма спрямована на спільну реалізацію проектів збереження бібліотечних та архівних фондів у різних країнах світу [13; 14].

За даними досліджень, які проводились в бібліотеках США, Західної Європи та Росії, від 30 до 60 % фондів знаходиться під

загрозою руйнування, близько 10 % видань на папері, що зберігаються в бібліотеках та архівах Європи, вже неможливо врятувати [7]. Тому в рамках програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» в різних країнах світу, зокрема Росії, Білорусі, Польщі, США, Великобританії, були прийняті національні програми збереження бібліотечних фондів, які визначили основні напрями з їхнього збереження як частини культурної спадщини та інформаційного ресурсу країн.

Збереження документів на папері є актуальним і для бібліотек України. На території нашої держави протягом століть вони гинули під час історичних катаклізмів, вивозилися за кордон. Особливо великих втрат зазнали книгозбірні під час Великої Вітчизняної війни. На сьогодні колекції рідкісних та цінних видань, рукописів, а також краєзнавчі фонди бібліотек України через різні обставини руйнуються і потребують спеціальних заходів зі збереження, в тому числі й в обмеженні використанні.

Діяльність бібліотек України із забезпечення зберігання фондів визначена завданнями, які витікають із Законів України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» [8] та «Про Національний архівний фонд і архівні установи» [9], а також інших законодавчих документів. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» визначив, що в основі державної політики в галузі бібліотечної справи лежить принцип створення умов для доступу до інформації і культурних цінностей, які зберігаються і надаються бібліотеками в користування всім верствам населення. Тому бібліотеки, з одного боку, намагаються надати користувачам можливість широкого доступу до бібліотечних фондів, а з іншого – забезпечити надійне їхнє зберігання. Актуальними ці питання є і для Книжкової палати України, зокрема, перенесення на електронні носії Державного архіву друку, в першу чергу, його історичного фонду. Реалізація проекту з переведення на електронні носії документів Державного архіву друку дасть змогу створити Депозитарну цифрову бібліотеку видань України і матиме значний соціальний ефект [2].

У середині 90-х років минулого століття Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (НБУВ) як науково-дослідна установа і найбільший в Україні фондоутримувач рукописів, стародруків, рідкісних і цінних видань займалася розробкою концепції Національної програми збереження документальних фондів України [4]. Головна мета цієї Програми – гарантувати довготривале збереження документальних фондів у доступній формі.

У межах Програми НБУВ разом з Інститутом проблем реєстрації інформації (ІПРІ) НАН України здійснила відповідні організаційні та науково-пошукові заходи, які дозволили співробітникам ІПРІ розробити принципово новий метод відтворення звуку з фонографічних валиків Едісона. На прецизійному обладнанні вперше було реалізовано оптико-механічний метод цифрового відтворення рельєфу звукової доріжки з подальшою конвертацією його в звук за допомогою комп'ютера [3].

У 1999 р. в Україні була прийнята «Національна програма збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 рр.», якою було передбачено укладання Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини загального Державного реєстру національного культурного надбання.

НБУВ, як один із основних учасників проекту складання Державного реєстру книжкових пам'яток України, впродовж останніх років здійснювала роботу з укладання наукових каталогів рукописних книг та стародруків. У результаті проведеної практичної роботи співробітниками НБУВ були підготовлені «Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки» [11], в яких була здійснена спроба уніфікувати описання кириличних рукописних книг і стародруків з метою об'єднання інформації в єдиному Державному реєстрі.

Українські пам'ятки декілька разів номінувалися на включення до міжнародного реєстру «Пам'ять світу». Зокрема, в 2005 р. на включення до реєстру були запропоновані пам'ятки, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, а саме Нікомедійське Євангеліє (кін. XII – поч. XIII ст.), Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.) та зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912–1947 рр.). З об'єктивних причин перші дві пропозиції були відхилені, а третя прийнята [13].

У межах «Національної програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр.» для збереження інтелектуального змісту документів і організації доступу до них в НБУВ було започатковано створення страхового фонду копій особливо цінних документів, тобто переведення інформації на інші носії, які мали більш тривалий термін зберігання, ніж папір, і дозволяли забезпечити зручний доступ до інформації. У тодішніх умовах це завдання реалізовувалося за рахунок створення мікрофільмів. Проте мікрофільмування документів мало ряд недоліків, а саме:

- апарати для читання мікрофільмів були незручними;
- для знаходження потрібного кадру необхідно було неодноразове перемотування катушки;
- при багаторазовому використанні плівка мікрофільму вкривалася подряпинами;
- при кожній наступній копії якість відбитків знижувалася на 10 %;

– важко контролювалося дотримання необхідних вимог процесу мікрофільмування: якість зображення можна було визначити лише після закінчення процесу мікрофільмування, а дефектні кадри перезнімали і вручну вклеювали у страховий негатив.

У межах «Державної програми розвитку діяльності Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського на 2006–2010 рр.» [6] в НБУВ було розпочато роботи зі створення страхового фонду цифрових копій (СФЦК) документів.

СФЦК – це упорядкована сукупність страхових цифрових копій документів, що є повнотекстовими копіями оригіналів рукописного, книжкового, архівного фондів та колекцій спеціалізованих видань НБУВ. Він створюється для збереження документної інформації та сприяє організації доступу до неї широкого кола користувачів.

Для виготовлення страхових цифрових копій використовується метод оцифрування – спосіб одержання зображень методом безпосереднього сканування або цифрового фотокопіювання документів. Слід зауважити, що в НБУВ вже була спроба застосувати технологію оцифрування для створення електронних копій документів. Зокрема, у 2000 р. фахівцями з Центру комп'ютерних технологій і співробітниками відділу стародруків та рідкісних видань була апробована одна з технологій оцифрування, в результаті чого було створено електронну копію одного з чотирьох примірників львівського Апостола 1574 р., які зберігаються у фондах НБУВ [1]. На жаль, відсутність на той момент практичного досвіду оцифрування, обмеження вибору технічних засобів та велика відстань між місцем проведення робіт та місцем зберігання раритету спричинили складнощі в робочому процесі, що, в свою чергу, відбилося на якості електронної копії та збільшило трудомісткість операції з виготовлення копій [1, с. 341]. На сьогодні в НБУВ зазначені проблеми успішно вирішені.

У 2010 р. в НБУВ було створено групу з оцифрування документів на традиційних носіях, перед якою було поставлено два основні завдання: створення страхового фонду документів із фон-

дів НБУВ та створення електронного фонду користування (переважно на основі упорядкування та організації цифрових колекцій). В НБУВ для цифрового опрацювання фондів створено два спеціалізованих комп'ютерних комплекси. Перший комплекс включає: сканер книжковий АТІЗ, сканер А4 Mustek (вузькоформатний), сканер А3 Mustek (багатокольоровий), мікрофільмуючу камеру «Senator»; другий комплекс має таке обладнання: сканер книжковий АТІЗ; книжковий скануючий комплект SMA21, сканер А2 Minolta (чорно-білий), сканер А4 Epson (вузькоформатний); установку «Докуматор», цифровий фотоапарат Olympus. Наявне обладнання дозволяє створювати цифрові копії документів з фондів НБУВ, але потребує значного постопрацювання цифрових зображень, особливо це стосується зображень, отриманих за допомогою цифрових фотокамер (книжкового сканера АТІЗ та фотоапарата Olympus). У спеціалізованих фондах НБУВ (Інституті рукопису, відділі стародруків та рідкісних видань, відділі історичних зібрань та бібліотечних колекцій) зберігаються унікальні документи, копії яких неможливо отримати іншим способом, ніж фотографування (широка та жорстка оправа, крихкий папір тощо), для цього використовуються модернізовані мікрофільмуючі установки («Senator» та «Докуматор»), пристосовані для цифрової фотографії (особливо важливими є система освітлення та позиціонування документів, книжкові опори різної конфігурації). Цифрове обладнання забезпечене програмно-апаратним комплексом комп'ютерної техніки, на базі якого створено автоматизовані робочі місця спеціалістів з оцифрування документів.

Ученою радою НБУВ у 2009 р. затверджено «Технологію підготовки цифрових копій документів спеціалізованих фондів та створення електронної бібліотеки (з урахуванням специфіки структурних підрозділів НБУВ)». Робочою групою з оцифрування документів підготовлені Положення та інструкція про створення, облік і використання страхового фонду цифрових копій документів НБУВ. Розроблені документи висвітлюють основні науково-методичні положення та етапи роботи зі створення СФЦК у вигляді електронних копій, а також питання організації його обліку, контролю наявності та технічного стану.

Основними виконавцями створення СФЦК НБУВ були визначені фондоутримувачі спеціалізованих фондів, Центр консервації та реставрації, відділ програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж.

Страхова копія документа створюється методом його безпосереднього сканування або фотографування. За допомогою сканера або цифрової камери текст і зображення на паперовому носії перетворюються на цифровий код. Одержані страхові (еталонні) копії спочатку зберігаються на файловому сервері, а після накопичення необхідної кількості переносяться на знімні оптичні диски UDO. Черговість страхового копіювання визначається історико-культурною цінністю, науковою актуальністю, фізичним станом та інтенсивністю використання документів.

З метою збереження фондів у відділах-фондоутримувачах виділяються такі категорії документів на традиційних носіях, які переводяться в електронний варіант: унікальні, цінні та рідкісні документи (1 категорія); облікові документи бібліотечного і архівного фонду (2 категорія); ветхі документи (3 категорія); документи підвищеного попиту (4 категорія); видання, наявні у відділах в обмеженій кількості (5 категорія).

Оцифровка документів 1 і 3 категорій дозволить припинити або обмежити використання оригіналу користувачами. Страховому копіюванню підлягають всі особливо цінні, в тому числі унікальні документи, незалежно від часу їхнього створення, матеріалу та техніки виготовлення, а також усі описи та інвентарні книги фондів, у яких є особливо цінні справи. Документи 4 категорії зношуються в процесі використання швидше, ніж інші, що призводить до їхньої постійної реставрації. Переведення їх в електронний варіант дозволить уникнути реставрації. За обмеженої кількості примірників видань (5 категорія) створення електронної копії дасть змогу задовольнити попит читачів у повному обсязі. Крім того, необхідно передбачити запити користувачів щодо створення електронних копій, бо ця послуга також потребує виготовлення цифрових копій. Під час відбору документів для оцифрування враховується коло користувачів читальних залів, тематичний, видовий, мовний та хронологічний склад колекцій.

Під час створення СФЦК одночасно виготовляється комплект, до якого входять: недоторканна страхова копія, яка зберігається окремо від оригіналів, та користувацька копія.

Страховою (еталонною) копією документа на паперовому носії є цифрова копія високої якості, виготовлена методом сканування або фотографування документів у форматі окремих зображень JPG (Joint Photography Expert Group) або TIFF (Tagged Image File

Format), що зберігається на оптичному диску UDO. Страховий фонд є недоторканим і зберігається окремо від оригіналів, з яких виготовлені страхові копії, в спеціалізованому сховищі. Фонд користування – це бібліотечно-бібліографічна база даних (ББД) електронних версій документів із зниженою роздільною здатністю. Він зберігається на сховищі даних (або жорсткому диску) на основі RAID-масивів (Redundant Array of Independent Disks – надлишковий масив незалежних жорстких дисків).

Сучасним оптимальним засобом збереження записів у страхових фондах тривалого зберігання вважаються оптичні диски UDO (Ultra Density Optical – оптичний диск надвисокої щільності для однократного запису), оскільки вони [12]:

- забезпечують найбільш тривале зберігання даних без пере-запису – не менше 50 років у порівнянні з 10 роками збереження даних на магнітних носіях;

- дозволяють записувати на один диск значну кількість документів, масивів і даних;

- рішення для створення роботизованих бібліотек на основі UDO дають змогу зручного керування створеним електронним архівом.

Облік страхового фонду та всіх процесів створення цифрових копій здійснюється в середовищі САБ «ІРБІС64» [10] відділом програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж. Записи спеціалізованої облікової бази даних включають: описові, технічні, адміністративні та правові метадані. З метою створення повноцінних описових метаданих залучаються експерти з відділів-фондоутримувачів, які доповнюють опис документів різноманітними додатковими характеристиками: оправа, папір, образотворчий матеріал, стан збереження, походження документа, провенієнції, предметні рубрики, анотація тощо. На основі цих записів формується опис UDO-дисків та записи фонду користування. Каталог електронного фонду цифрових копій, призначених для користувачів, публікується онлайн, записи наділяються рубриками, які визначають приналежність документа до певної електронної колекції. Можливість онлайн-перегляду документів визначається їхнім статусом: повний або обмежений доступ. Документи із статусом повного доступу можна переглянути в Інтернет-браузері в загальному доступі, а документи обмеженого доступу надаються користувачам тільки в читальних залах НБУВ.

Для встановлення фактичної наявності та відповідності кількості та збереженості страхових копій даним облікових документів періодично проводиться перевірка їхньої наявності. Водночас здійснюється контроль їхнього технічного стану, а в разі необхідності – консерваційно-профілактична обробка. Періодичний контроль технічного стану страхового фонду в обсязі 20 % від загальної кількості страхових копій здійснюється один раз на 3 роки.

Таким чином, існуюча інструктивно-методична база і перший практичний досвід дозволили визначити основні напрями роботи зі створення страхового фонду цифрових копій НБУВ. Актуальним залишається завдання уточнення і конкретизації методики визначення культурної цінності документів. Практичний досвід показав, що потрібно затвердити види робіт з підготовки документів до оцифрування, адже тут підготовчий процес відрізняється від звичайної підготовки справ до копіювання. Також потрібно чітко узгодити розподіл праці між основними виконавцями та визначити їхню відповідальність.

На сьогодні вже отримані певні результати: налагоджено облік та формування страхового фонду НБУВ, розпочато роботи зі створення користувацького електронного фонду цифрових копій видань на основі окремих електронних колекцій. Результат проведеної роботи можна переглянути на порталі НБУВ у рамках інформаційного ресурсу «Історико-культурні фонди» (irbis-nbuv.gov.ua/fond/). Розпочато формування електронних колекцій за такими основними напрямками: історія, держава і право, культура, наука, література, музика, мистецтво.

1. *Баркова О.* Перший досвід оцифрування раритетів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 337–345.

2. *Білоус Н.* Деякі питання теорії та практики збереження документних ресурсів (на прикладі Книжкової палати України) // Вісн. Книжкової палати. – 2010. – № 1. – С. 28–21.

3. *Бровкін А.Г.* Довгострокова програма створення страхового фонду унікальних колекцій на базі сучасного мікрофільмуючого комплексу [Електрон. ресурс]. – URL: <http://www.gpntb.ru/win/interevents/crimea98/doc2/doc49.html>

4. *Бровкін А.Г.* Концепція Національної програми збереження документальних фондів України // Бібл. вісн. – 1995. – № 3. – С. 9–11.

5. Використання у бібліотеках сучасних технологій копіювання

документів [Електрон. ресурс] : Метод. поради / Харк. держ. наук. б-ка; Укл.: М. М. Задорожнюк, О. Б. Стогній. – Х.: ХДНБ, 2004. – 27 с. – URL: <http://korolenko.kharkov.com/21.htm>.

6. Державна програма розвитку діяльності Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського на 2006–2010 рр. [Електрон. ресурс] : Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р., № 1085 / Кабінет Міністрів України. – URL: http://nbuv.gov.ua/law/04_dprnb.html.

7. Добрусина С. Обеспечение сохранности документов в век цифровых технологий // Бібл. вісн. – 2008. – № 3. – С. 11–15.

8. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 27.01.1995 р., № 32/95-ВР (із змінами, внесеними згідно із законами № 2120-III (2120-14) від 7.12.2000; № 2905-III (2905-14) від 20.12.2001; № 380-IV (380-15) від 26.12.2002; 594-IV (594-15) від 6.03.2003; № 1344-IV (1344-15) від 27.11.2003; № 107-VI (107-17) від 28.12.2007; № 1388-VI (1388-17) від 21.05.2009) (в редакції Закону № 1561-III (1561-14) від 16.03.2000) [Електрон. ресурс] / Верховна Рада України. – URL: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

9. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» від 24.12.1993 р., № 3815-XII (3815-12) (із змінами, внесеними згідно із Законами № 498/95-ВР від 22.12.1995; № 608/96-ВР від 17.12.1996; № 534-V (534-16) від 22.12.2006) (в редакції Закону N 2888-III (2888-14) від 13.12.2001) [Електрон. ресурс] / Верховна Рада України. – URL: <http://zakon.nau.ua>.

10. Лобузина Е.В., Лобузин И.В. Возможности системы автоматизации библиотек «ИРБИС64» для организации работы специализированных фондов научных библиотек// Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : Науч.-практ. и теорет. сб. – К., 2010. – Вып. 85. – С. 120–130.

11. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки / Укл. Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.А. Іванова. – К., 2007. – 134 с.

12. Петров І.В., Стеценко А.М., Солоніна Н.В. Обґрунтування вибору програмно-апаратних засобів архівів електронних документів довготермінового збереження // Реєстрація, зберігання і обробка даних. – 2010. – Т. 12, № 1. – С. 79 – 88.

13. Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу» [Електрон. ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – URL: <http://uk.wikipedia.org/>.

14. Программа ЮНЕСКО «Память мира»: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия : Материалы Междунар. конф., Минск, 30 нояб. – 1 дек. 2006 г. – Минск, 2007. – 176 с.

15. About the Preservation and Conservation Core Activity [Електрон. ресурс] / International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA). – URL: <http://www.ifla.org/about-pac>.

Summary

The process of creating a reserve fund of digital copies of documents of the Vernadsky National Library of Ukraine is analysed. The historical background for preserving the library collection in Ukraine is outlined. The technologies of preparation and preservation of reserve and user's copies are explained.

Key words: reserve fund of digital copies, digital copy, document.

Л. Г. Тупчієнко-Кадирова

канд. іст. наук

Кіровоградський факультет менеджменту та бізнесу

Київського національного університету

культури і мистецтв

**СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТІВ ТА ОПИСАНЬ
ДОКУМЕНТІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ОПЕРОЮ «МОЛОДА
ГВАРДІЯ» Ю. С. МЕЙТУСА (НА ПРИКЛАДІ КІЛЬКОХ
ДОКУМЕНТІВ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ КОМПОЗИТОРА)**

Введені в науковий обіг декілька документів з архівної спадщини відомого композитора Ю.С. Мейтуса, проведено їхній структурний аналіз на двох рівнях: документа і його тексту.

Ключові слова: структурний аналіз текстів, Ю.С. Мейтус, опера «Молода гвардія».

Спадщина композитора, звичайно, налічує багато різноманітних документів: музичні твори в рукописах та виданнях, чернетки, листи, фото тощо. Досліджувати подібні комплекси можна з різними науковими інтересами: музикознавчими («кухня» творчості завжди приваблює), культурологічними або історичними (події, зафіксовані в документах, несуть печатку часу, в т. ч. культурно-часові прояви свідомості людей, їхнього емоційного стану, що утворює своєрідну емоційну історію людства) та іншими. Архівна творча спадщина Ю.С. Мейтуса налічує багато подібних свідчень, які зберігаються в багатьох архівних установах та підрозділах. Завжди на часі, актуальним і важливим, є введення подібних документів в коло наукових інтересів.

Українським радянським композитором Ю.С. Мейтусом написано 16 опер, більшість з них йшла оперними сценами та була видана у вигляді клавірів та партитур. Об'єктом даного дослідження ми обрали деякі доступні нам документи, що пов'язані з оперою «Молода гвардія» – найуспішнішою оперою композитора у свій час, якщо

не враховувати оперу «Украдене щастя», музика якої й досі лунає на оперній сцені у Львові¹. Предметом дослідження у цій статті є визначення структури каталожних описань та текстів документів. Поза нашою увагою, однак, залишилося багато інших документів, у т.ч. фото. Метою статті стали пошуки відповіді на питання: чим в структурному відношенні розрізняється інформація в різних видах її представлення – в рукописах, каталожних описаннях, листах, списках тощо. Завдання, поставлені нами, деталізують окреслену мету: визначити структуру (структурні елементи (СЕ) каталожного описання, рукопису твору (партитури), листів, списків тощо, порівняти їх між собою.

Основні методи, використані в дослідженні: аналіз, синтез, порівняльний та структурний аналіз вербальних текстів.

У попередніх дослідженнях нами опрацьовані музичні документи (рукописи романсів²), деякі види листів³, біографічні документи⁴, подано їхній структурний аналіз. Але відображення оперної творчості Ю.С. Мейтуса в його архівній спадщині нами ще не розглядалось.

Перед поданням текстів та їх аналізом зробимо загальні зауваги для всіх текстів, що ми аналізуємо, (ці зауваження, однак, більшою мірою стосуються листів).

СЕ виділені жирним шрифтом. Структурний аналіз здійснюється послідовно, відповідно до тексту. Текстові фрагменти (ТФ) взяті в лапки, в межах лапок наводяться й відповідні синтаксичні знаки. В середині ТФ і поза ним розшифровка береться в квадратні дужки. Якщо ТФ ілюструє два і більше СЕ, назви останніх наводяться разом (через прийменник «та»), другий і наступні СЕ наводяться з великої літери. Наприкінці структури наводяться СЕ (Факти, Пропозиції [не висловлені]), ілюстрації для яких сформульовані, а не взяті з тексту.

Відмінки у ТФ зберігаються. В іменному відмінку можуть наводитись прізвище, ім'я, по батькові (ПІБ), назви колективів, установ, творів, жанрів тощо, тобто невеликі за обсягом ТФ, в яких ці предмети – ПІБ й назви – не пов'язані з іншими словами. Тоді ж вони наводяться українською мовою і без лапок. Повний текст і ТФ наводяться мовою оригіналу.

У ТФ порядок ПІБ не змінюється. Крім того, ПІБ може мати повну або скорочену форми, або інше ім'я (прийняте в колі родинних і/або особистісних відносин). Варіанти узагальнюємо аббревіатурою «ПІБ» у СЕ «Персона» (або «Адресат», або «Адресант»).

Документну інформацію конверта і листа розглядаємо як одне ціле, тобто інформацію на конверті доповнюємо ціле, причому порядок структуризації відповідає порядку нумерації: конверт, лист⁵.

У повних текстах збережені авторські помилки в написанні слів, виправлення беруться в квадратні дужки, як і дані, додані автором статті.

СЕ в підсумкових переліках до документів пишуться, для виділення, з великої літери.

Отже, перший документ – список власних творів⁶, в якому композитор зафіксував рукописи та видання творів. Серед них, звичайно, є й дані про оперу «Молода гвардія», які, до речі, займають більше місця в цьому списку, ніж дані про інші опери.

Цей список зроблено самим Ю.С. Мейтусом, на жаль, ми маємо лише ксерокопію, надіслану вдовою композитора – Олександрою Іванівною Васильєвою. Вона його дуже цінувала (хоча це була ксерокопія), про це свідчать її слова: «Дорогая Люция! Посылаю Вам список сочинений Юлия Сергеевича, написанный его рукой, – это очень ценный документ – надеюсь, что он Вам пригодится»⁷.

Перша дата в списку – 1924 рік, коли був написний твір «На смерть Ильича» – ритмодекламація, слова Іскренева⁸, остання дата – 1996 – рік написання партитури останньої опери композитора «Антоній і Клеопатра»⁹, лібрето до якої написала О.І. Васильєва.

Взагалі, в даному списку Ю.С. Мейтус зазначає такі дані (і відповідні СЕ): Рік написання твору, Жанр, Назва, Назви театру/ів, на сцені якого/их вперше поставлена/і, Дата першої постановки (число, місяць, рік), Видання опери в цілому з назвою виду Нотного запису музичного твору [назва СЕ «Нотний запис музичного твору» взята зі статті¹⁰ і для партитури, і для клавiра, адже клавiр – рос. «переложение партитуры»¹¹], Назви окремих уривків, частин (наприклад, арій) та Назва/и видавництва/а, Місце видання та Рік виходу.

Написаний список російською, але дані про структуру опери, авторів лібрето, перекладачів ми переклали на українську, інші ТФ російською подаються в лапках у вигляді низки цитат, після яких даємо посилання, розшифровки скорочених слів також подаються російською.

Наступний уривок зі списку (з даними про «Молоду гвардію») в цілому відповідає структурі, що наведена вище. Ці дані вміщені під номером **4. «Молодая гвардия»** в 4х актах, 7 карт.[инах]», 1946–1950, лібрето А. Малишка, переклад з укр.[аїнської] М. Іса-

ковського – «перевод исполнен 7.XI. [7 ноября] 1947 [года (далі це слово не позначається)]», «в Киевском театре оперы и балета» – [перше виконання]. [Видання]: «Клавир оперы изд.[ание] Музфонд [Музыкальный фонд СССР¹²]. Москва»; [знаки повторення слів «Клавир оперы»] изд.[ание] Музгиз [Музыкальное Государственное издательство]. Москва 195[?]; [знаки повторення слів «Клавир оперы изд.[ание] «Музыка» М.[осква] 1971»¹³.

«Отрывки: 1. Молодогвардейская песня 2. Солдатская песня. Для хора и ф[орте].-п[иано]. Изд.[ательство] Музфонд 194[8?9?] x [позначка автора] 3. Ария Ули Громовой x 4. Речитатив и ария Олега x [позначка автора] 5. Ария Валько x x [позначки автора] 6. Ариозо Любы Шевцовой 7. Клятва молодогвардейцев «Застольная...»;

[Напроти уривків перелічені видання з такими самими позначками, що й уривки, але, можливо, в оригіналі списку можуть бути використані кольорові позначки для з'єднання твору та його видання:]

«...x «Музыка» М.[осква] 1973»; «изд.[ательство] Музгиз [Музыкальное Государственное издательство] 1951»; «x Советский композитор Л-[енин]град. 1959»; «x Сов.[етский] комп.[озитор] М.[осква] 196[?]; «x «Музыка» М.[осква] 1971.». «Увертюра в 2 ризля[?] в 4 руки переложение М. Сечкина «Муз.[ична] Укр.[аїна]» К.[иїв] 1974». «Увертюра в переложении для духового оркестра Музгиз [Музыкальное Государственное издательство] М.[осква] 1956...»;

«...в новой редакции [опера] поставлена на сцене Сталинского [Донецкого] оперного театра 21.I.[января] 1950[;] Ленинградского малого оперного театра 22.IV.[апреля]1950»¹⁴. Мова йде саме про Сталінський театр, а не про театр в м. Сталіно (Донецьк), оскільки «у вересні 1947 року Донецький російський музичний театр був перейменований в Сталінський державний російський театр опери та балету»¹⁵. Ленінградський Малий театр опери та балету (сучасна назва) був організований у 1918 (у споруді колишнього Михайлівського театру). У 1920 названий Державним академічним театром комічної опери, у 1921 перейменований в Малий петроградський державний академічний театр, з 1926 – Державний академічний Малий оперний театр, в 1964 отримав сучасну назву¹⁶.

«Ария Любы из II акта. Изд.[ательство] «Радянськ.[ий] комп.[озитор]» К.[иїв] 1960»; «Изд.[ательство] Музгиз [Музыкальное Государственное издательство] К.[иїв] 1960»; «Изд.[ательство] «Музгиз»

[Музыкальное Государственное издательство] М.[осква]; «Изд.[ательство] Музыка М.[осква] 1971»; «Ария Фролова из I акта «Изд.[ательство] «Музыка» М.[осква] 1973»; «Ария комиссара Фролова «Сов.[етский] комп.[озитор] Киев. 1960»; «Муз.[ична] Укр.[аїна] К.[иїв] 1970»; «Додаток до журналу «Соц.[иалистическая] культура 1957 № 1[?]»; «Укр.[аїнський] Музфонд [Музыкальный? Музичний? фонд] 1957»¹⁷.

Ці дані свідчать про написання та постановки опер, про видання творів у вигляді клавірів або партитур. Крім того, в списку поєднані рукописи та їх видання. Використати список можна для пошуку рукописів творів, які не видані, та для уточнення видань. Остання монографія, присвячена життю та творчості Ю.С. Мейтуса, датована 1983 р., отже, крайні дати: 1924 – 1980 рр., остання дата – написання опери «Іван Грозний». Крайні дати списку – ширші, після опери «Іван Грозний» композитором створено багато камерних творів (романсів та пісень) та ще дві опери¹⁸.

Ще один список, надісланий разом зі списком, який ми тільки що розглянули, – список оперних постановок творів Ю.С. Мейтуса за кордоном СРСР¹⁹. Спочатку наведемо повний текст, потім зробимо частковий його структурний аналіз та перелічимо СЕ.

Текст. «Композитора Мейтуса Юлия Сергеевича оперы были поставлены за рубежом:

Венгрия в Будапеште опера «Молодая гвардия».

Чехословакия в Праге опера «Молодая гвардия».

Румыния в консерватории «Молодая гвардия».

Румыния в городе Клуже получила государственную премию Румынии.

Германия городе Дессау опера «Рихард Зорге»

Китай в Пекине опера «Молодая гвардия».

Вьетнам в Ханое опера «Молодая гвардия».

Во время войны с Американцами.

Спустя после войны через 10 лет была заново поставлена. Рецензии есть в газете «Комсомольская правда» и «Советская культура».

Структурний аналіз документної інформації

Персона та Автор творів (фах та ПІБ): «Композитора Мейтуса Юлия Сергеевича»

Подія: «оперы были поставлены за рубежом [за кордонами СРСР]»

Події та Особливості постановки: «Вьетнам в Ханое опера «Молодая гвардия». Во время войны с Американцами. Спустя после войны через 10 лет была заново поставлена.»

Наявність рецензій та Назви газет: «Рецензии есть в газете «Комсомольская правда» и «Советская культура».

Отже, у списку названі лише дві опери: «Молода гвардія» (6 постановок), «Ріхард Зорге» (1 постановка).

Список становить перелік Країн, Міст, Оперних театрів, Жанру (опера) та Назв самих опер (тут перелічені СЕ). Після більш детального (структурного) аналізу тексту додамо такі СЕ: Персона та Автор творів (фах та ПІБ); Подія; Особливості постановки; Наявність рецензій на постановки; Назви газет, де розміщені рецензії.

Стосовно змісту списку скажемо таке. Активні воєнні дії у В'єтнамі були з 1965 по 1973 рр.²⁰, це приблизна дата першої постановки. Щодо переліку місць постановок, слід сказати, що в монографії²¹, хоча й зазначені деякі інші міста та країни, ніж у списку, але дана постановка в Ханой не згадується. Відповідь на питання, чи мала на увазі автор списку постановку в Пхеньяні (Корея), чи постановки у В'єтнамі, – потребує додаткових розвідок, залишимо це на інші публікації.

Розглянемо ще один список²², надісланий О.І. Васильєвою. Скоріше за все, список створений після 1982 р., оскільки остання опера за датою написання це «Иван Грозный», закінчена у 1982 р.²³

В поданні тексту та ТФ зберігаємо відсутність деяких синтаксичних знаків та особливість написання цифри один «I».

Текст. «Список нотного материала оставленного на хранение в библиотеке комбината Музфонда СССР композитором Мейтусом

I. Анна Каренина – 2 клавира, I партитура [рукою Ю.С. Мейтуса далі приписано] 1 клавира получен ЮМ

2. Ярослав Мудрый – I клавира, I партитура

3. Рихард Зорге – I клавира, I партитура

4. Марьяна Пинедра – I клавира, I партитура

5. Заря над Двиной – I клавира

6. Братья Ульяновы – I партитура

7. Иван Грозный – I клавира

Изданные клавиры

1. Дочь ветра – I клавира

2. Братья Ульяновы – I клавира

3. Молодая гвардия – I клавир
4. Украденное счастье – I клавир
- 5.

Зав.[едующая] архивом нотного цеха [Подпись] Коробова».

Зробимо структурний аналіз початкового та прикінцевого записів списку та запису Ю.С. Мейтуса.

Назва списку та Подія: «Список нотного материала оставленного на хранение в библиотеке комбината Музфонда СССР композитором Мейтусом»

Назва виду документів: «нотного материала»

Характеристика та Процес: «оставленного на хранение»

Місце зберігання: «в библиотеке комбината Музфонда СССР»

Організація: комбінат Музичний фонд СРСР

Структурний підрозділ: бібліотека комбінату Музичний фонд СРСР

Персона (фах та прізвище): «композитором Мейтусом»»

Назва виду «нотного матеріалу»: «Изданные клавиры»

Персона (посада та прізвище): «Зав.[едующая] архивом нотного цеха [Подпись] Коробова»

Подія: «1 клавир получен ЮМ»

Персона (підпис): Ю[лій Сергійович] М[ейтус]

Отже, під номером 3 у списку виданих клавирів міститься запис про клавир опери «Молода гвардія». Список цікавий і тим, що дає інформацію про діяльність Музфонду, про допомогу композиторам у створенні чистовиків клавирів та партитур опер.

Сам список має такі СЕ: Назва опери, Нотний запис музичного твору та його кількість, Видані клавирі (Видання), кількість видань. Після аналізу додамо такі СЕ: Назва списку та Подія; Назва виду документів; Характеристика та Процес; Місце зберігання; Організація та Структурний підрозділ; Персона (фах, посада та прізвище).

Наступний об'єкт нашої уваги – записи у каталозі Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва (ЦДАМЛМ) м. Києва про «Молоду гвардію».

Запис у каталозі.

Мейтус Ю.С. Молода гвардія : опера на 4 акти, 7 картин : партитура / Мейтус Ю.С. ; лібрето А. Малишка за однойменним романом О. Фадеева. 1947 р. 112 арк.+80 арк.+68 арк.+49 арк. (номери справ 2–5).

Структурний аналіз каталожного запису.

Автор твору (Прізвище, ініціали): Мейтус Ю.С.

Назва твору: Молода гвардія

Жанр твору та Особливості структури: «опера на 4 акти, 7 картин»

Нотний запис музичного твору: партитура

Літературний текст опери [назва СЕ взята зі статті²⁴] **або Словесно-звукова частина музичного твору:** лібрето

Автор лібрето: А.[ндрій] Малишко

Назва літературного твору – основи лібрето: «за однойменним романом» – [Молода гвардія]

Жанр літературного твору: роман

Автор літературного твору: О.[лександр] Фадеєв

Рік: 1947 р.

Обсяг (кількість аркушів): 112 арк.+80 арк.+68 арк.+49 арк.

Номери справ: 2–5

СЕ вже перелічені в структурному аналізі, тому не будемо повторювати.

Рукопис партитури опери зберігається в чотирьох справах²⁵. Розглянемо детально одну справу²⁶, решта мають схожу структуру.

Мейтус Ю.С. Молода гвардія : опера на 4 акти, 7 картин. Акт другий, картина перша, картина друга : партитура. 1947 р. Літ. текст укр. мовою, назви частин твору написані укр., рос. мовами. Рукопис. Розміри: 38,7 x 23, 8 см; арк.. 49: 36,3 x 12,3 см / Мейтус Ю. С. ; лібрето А. Малишка за однойменним романом О. Фадеєва // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 3. – 82 арк.

Нумерація. Усі аркуші пронумеровано простим олівцем в правому верхньому куті від 1 до 82, в т.ч. і вставлені аркуші, які в палітурку не увійшли. Авторська нумерація розташовується посередині у верхній частині аркуша, від 153 по 286 аркуш. Аркуші, вставлені після палітурних робіт, автором не пронумеровані.

Описання засобів фіксації. Нотний текст написано простим гострим олівцем, кілька аркушів – чорним чорнилом [переписувачем?], деякі позначки зроблені червоним, синім, рожевим, зеленим олівцем на нотному папері з чорними лініями.

Описання матеріального носія. Папір нотний, лінії чорні. Краї прим'яті. В правому нижньому куті папір місцями стертий, вірогідно від перелистування руками, текст змазано. Деякі краї та інші частини аркушів проклеєні папіросним і більш щільним папером. Па-

літурка коричневого кольору, матеріали: картон, матерія синього кольору.

Структура вербального тексту по аркушах (без літературного тексту лібрето):

Обкладинка, перша сторінка: «Акт второй», блакитним олівцем

Арк. 1/1 «Акт другий», червоним олівцем

Арк.. 1/2 «Картина перша», синім олівцем

арк. 1/2 – 49/1 – нотний текст із словами лібрето

Арк. 50/1 – «Акт другий. Картина друга», синім олівцем

Арк. 50/1 – 82/2 – нотний текст із словами лібрето

Характеристики текстів. На останьому аркуші обкладинки – позначки (не нотні) Ю.С. Мейтуса рожевим олівцем.

Нотний текст – без виправлень, додаткові позначки стосуються темпу тощо.

У бібліографічному описанні використані СЕ (відповідно): Автор; Назва твору; Жанр; Структура твору; Назва частини твору; Нотний запис музичного твору; Рік створення; Мова; Вид документа; Розміри; Літературний текст твору; Автор лібрето; Назва, Жанр, Автор літературного твору (основи лібрето); Місце зберігання документа (архів, фонд, опис, справа); Кількість аркушів.

До СЕ бібліографічного описання додаємо СЕ архівного описання: Нумерація аркушів; Описання засобів фіксації; Описання матеріального носія; Структура вербального тексту; Характеристики текстів.

Далі наведемо результати структурного аналізу каталожних описань та документної інформації листів, в яких також йдеться про «Молоду гвардію».

Лист № 1.

Моральов О.[лег] Лист композитору Мейтусу О. від режисера вистави «Молода гвардія» О. Моральова, Білоруський театр опери та балету, від [16] жовтня 1953 р. Рос. мовою, машинопис. Розміри: 29,5 x 20,3 см; конверта: 11,3 x 15,6 см // КММКШ. – Ф. Мейтуса Ю. – Док. №. 806. – 1 арк., конверт²⁷.

Текст конверта. Текст на конверті: «гор.[од] Киев, 2, Владимирская, д.[ом] 14 кв.[артира] 8 Мейтусу Ю. С.»

На штемпелях: «Минск 161053 [дата відправлення: 16 жовтня 1953 р.] Киев 181053 [дата надходження: 18 жовтня 1953 р.]».

Описання матеріальних носіїв конверта та листа. Папір кон-

верта пожовклий, марка червоного кольору, конверт відрізаний з лівого боку, краї потерті, з розривами. Лист написаний на папері блакитного кольору – на бланку установи, краї пожовклі.

Описання засобів фіксації. Тексти конверта, листа надруковані на машинці. Підпис зроблено рукою фіолетовим чорнилом. Рукою Ю.С. Мейтуса в правому верхньому куті написано «24 XI 53 Ю.М.» [авторучкою зі стержнем? чорнилом?] синього кольору.

Структурний аналіз документної інформації

Звернення та прізвище: «Уважаемый товарищ Мейтус!»

Подія: «Коллектив Белорусского Государственного ордена Ленина Большого театра оперы и балета приступил к работе над постановкой Вашей оперы «Молодая гвардия».

Заклад: Білоруський Державний ордена Леніна Большой театр опери і балету

[Нині – Національний академічний Большой театр опери і балету Республіки Беларусь, був створений у 1933 р. як Державний театр опери і балету Беларусі на базі Білоруської студії опери і балету, з 1940 р. – Большой, з 1964 р. – академічний²⁸].

Твір та жанр: Молода гвардія, опера

Подія: «В нашей постановке партия Олега Кошевого поручена баритону заслуженному артисту БССР Ворвулеву Н.Д. В своем письме Вы любезно предложили прислать пунктировку партии Олега для баритона».

Персона: (герой твору): Кошовий Олег

Персона (виконавець ролі, голос та звання): «Ворвулев Н.Д.», баритон, заслужений артист БРСР

Прохання: «Дирекция театра очень просит Вас выслать нам пунктировку партии Олега для баритона, которую мы после переписки вышлем Вам обратно в полной сохранности».

Посада та Професія автора: «Режиссер спектакля «Молодая гвардия»

Підпис: «О.[лег] Моралев»

Отже, на відміну від попередніх бібліографічних описів, в даному є такі СЕ: Кореспондент, Посада автора, Заклад. Так само додаються й СЕ архівного описування.

Спільні для обох листів СЕ документної інформації (див. нижче): Звернення та Ім'я й по батькові; Подія; Твір та Жанр. СЕ, яких немає в попередніх та нижченаведених переліках СЕ: Заклад; Персона: (герой твору); Персона (виконавець ролі, голос та звання); Про-

ханья; Посада та Професія автора листа. В тексті листа вони виконують роль прохання та обґрунтування його причини.

Лист № 2.

Мейтус Ю.С. Лист композитора [режисеру?] Борису Олександровичу [прізвище поки що не встановлене] з приводу постановки «Молодої гвардії», від 31 жовтня 1974 р. Рукопис. Рос. мовою. Розміри: 28,7 x 20,2 см // КММКШ. – Ф. Мейтуса Ю.С. – Док. № 1915. – 1 арк.

Описання матеріального носія. Лист написаний на білому, трохи пожовклому папері, синім чорнилом. Кути, краї паперу прим'яті.

Структурний аналіз документної інформації

Місце та Дата написання листа: «Київ 31 окт[ября]. 1974 г.»

Звернення та Ім'я й по батькові: «Дорогой Борис Александрович!»

Подія комунікації: «Ал-[ексан]дра Ивановна передала мне, что Вы вчера звонили.»

Персона (ім'я й по батькові): Ол-[ексан]дра Іванівна Васильєва, дружина Ю.С. Мейтуса

Подія: «В связи с этим дополняю свое еще не отправленное письмо некоторыми интересующими Вас вопросами, связанными с оперой «Молодая гвардия».

Поради щодо виконання твору: «1. Лучше, чтобы Олега пел баритон. Хотя в Клавире указано «тенор», но творческая практика показала, что у баритона партия Олега звучит рельефнее. К тому же в клавири высокие ноты имеют всюду варианты для баритона. Тем более, что у Вас есть хорошие исполнители.»

Пояснення (ймовірно у відповідь на попередній лист кореспондента) та Цитати-висловлювання автора роману: «2. Относительно Стаховича: Привожу две выписки из примечаний ко II тому собрания сочинений А. Фадеева. (Госуд.[арственное] Изд-[ательств]о худож.[ественной] л-[итерату]ры. М.[осква] 1959 [год], стр. 564) из которых видно, что фамилия Стаховича является вымышленной.

«...Многие образы романа также вымышлены, например, образы Матвея Шульги, Ивана Федоровича Проценко, бойца Каюткина, ... а также Стаховича, Фомина и других. «Но во всех случаях, – писал Фадеев, – материал, из которых я лепил эти образы, почерпнут из живих фактов жизни».

Создавая образ Стаховича, Фадеев не ставил своей целью повторить действительную историю определенного лица (как из-

вестно, нікто из арестованных молодогвардейцев не выдал членов своей организации). Индивидуализм, себязлюбие и малодушне роднят Стаховича с Мечиком. «С детских лет он привык считать себя незаурядным человеком, для котрого не обязательны обычные правила человеческого общежития».

«Стахович мог совершить героический поступок на глазах у людей близких или обладающих моральным весом, – говорит Фадеев, – но при встрече с опасностью или трудностью один на один был трус.»

Бібліографічні дані до цитат: «примечаний ко II тому собрания сочинений А. Фадеева. (Госуд.[арственное] Изд-[ательст]во худож.[ественной] л-[итерату]ры. М.[осква] 1959 [год], стр.[аница] 564.»

Персона (герої твору): Стахович; Шульга Матвій; Проценко Іван Федорович; Каюткін; Фомін; Мечик

Персона (автор роману – літературної основи опери): Фадеєв О[лександр]

Подія: «З.Посылаю в подарок театру два клавира.»

Обіцянка: «Постараюсь приехать на премьеру.»

Оцінка події та подія: «Рад, дорогой Борис Александрович, что Вы решили работать над «Молодой гвардией».

Оцінка відношення: «Крепко жму руку.»; «Ваш»

Підпис: «Юл.[ий] Мейтус»

Отже, SE документної інформації, спільні для листів: Місце та Дата написання листа; Звернення та Ім'я й по батькові; Подія; Персона (ім'я й по батькові). SE, яких немає в попередніх переліках: Поради щодо виконання твору; Пояснення; Цитати автора роману; Персона (герої твору); Персона (автор роману – літературної основи опери); Обіцянка; Оцінка події; Оцінка відношення.

Отже, нами розглянуто списки, описання, листи. Звичайно, документів, речей, пов'язаних з цією оперою, набагато більше, ніж ми тут представили. Залишимо їхній розгляд на майбутнє.

У нашому дослідженні ми використали два рівні. Перший – нижній – рівень Тексту документа. Другий – рівень Документа, описання його змістовних ознак, матеріального носія, засобів та способів фіксації інформації. На рівні тексту не застосовуються ознаки, які відносяться до групи документів: назва архіву, номер фонду, опису, справи. Саме ці ознаки визначають місце даного Документа в групі документів, об'єднують його з групою документів,

з певним закладом зберігання, який є суспільним інститутом навколишнього культурного середовища.

Спільність СЕ в текстах та описаннях документів пояснюється так. Бібліографічний опис часто залучає додаткові уточнюючі дані, взяті не з даного документа, а з інших. Але, в першу чергу, використовує дані з тексту документа. Адже текст містить значну і важливу інформацію щодо ідентифікації документа: Автор, Кореспондент, Дата, Місце, Мета створення документа тощо. Але текст містить і інформацію, яка не входить до бібліографічного опису і яка становить інтерес для істориків, джерелознавців.

Найголовніший висновок, що можна зробити, – інформаційний потенціал записів різних рівнів (від узагальнених в каталожних записах до детальних у текстах самих документів) є різний. В текстах і описаннях Документів є спільні СЕ, оскільки текст є першим джерелом інформації для описання. Але текст має специфічні СЕ, потенціал яких в нинішніх інформаційно-пошукових системах поки що, на жаль, не використовується. Для навколишнього культурного середовища документ репрезентує себе багатьма ознаками (СЕ): Персона (автор, кореспондент тощо), Назва твору, Заклад тощо. Але для того, щоб текст конкретного документа ввести в певне культурне середовище, ввести текст документа не тільки в науковий обіг, але й культурний, слід позначати фрагменти тексту потенційно привабливими пошуковими ознаками. Ними можуть бути Події, Персона, Оцінки, Прохання тощо.

У майбутньому нами планується розглянути інші види архівних документів спадщини Ю.С. Мейтуса, інші види музичних творів або різні аспекти документної інформації.

¹ Львівський національний академічний театр опери та балету ім. Соломії Крушельницької. В репертуарі на жовтень 2011 р. – «Украдене Щастя», Ю. Мейтус, лібрето М. Рильського за драмою І. Франка [Львівський національний академічний театр опери та балету ім. Соломії Крушельницької. Репертуар на жовтень 2011 р. – Режим доступу: <http://kultura.lviv.ua/teatr/repertuary-teatriv/7444-lvivskyj-natsionalnyj-akademichnyj-teatr-opery-ta-baletu-im-solomiji-krushelnytskoji-%E2%80%93-repertuar-nazhovten-2011-roku.html> – Назва з екрану. – С. 1.]

² *Тутчієнко-Кадирова Л.Г.* Описання музичних та інших документів на основі інтегрованого формату описування // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2009. – № 2. – С. 14–23.

³ *Тутчієнко-Кадирова Л.Г.* Структурний аналіз інформаційної складо-

вої офіційних листів // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 358–376; *Тупчієнко-Кадирова Л.Г.* Структурний аналіз інформаційної складової особистих листів // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 31. – У друці; *Тупчієнко-Кадирова Л.Г.* Листи та листівки Д.Д. Шостаковича до Ю.С. Мейтуса // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2011. – Чис. 18 : Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Перші (міжнародні) Ястребовські читання», (Кіровоград, 20–22 жовт. 2011 р.). – С. 197–202.

⁴ *Тупчієнко-Кадирова Л.Г.* Структурний аналіз біографічних документів (на прикладі навчання Ю.С. Мейтуса) // Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 71–73.

⁵ *Бєсянська Г.В.* Діловодство : навч. посіб. для дистанційного навчання. – К., 2007. – С. 346.

⁶ *Мейтус Ю.* Список творів. – Ксерокопія рукопису. – Рос. мовою. Розміри: 29,7 x 21,1 см // Особистий архів Тупчієнко-Кадирової Люції Георгіївни [автора статті] (далі ОАТКЛГ. – Док. № 4. – 15 арк. (21 с.).

⁷ Васильєва Олександра Іванівна. Лист до Тупчієнко-Кадирової Л.Г. від 10 березня 2004 р. – Рос. мовою. Розміри: 29,5 x 21,5 см // ОАТКЛГ. – Док. № 3. – Арк. 2.

⁸ *Мейтус Ю.* Список творів / Ю. Мейтус. – Ксерокопія рукопису. – Рос. мовою – Розміри: 29,7 x 21,1 см // ОАТКЛГ. – Док. № 4. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Арк. 15/2.

¹⁰ Партитура : [стаття] // Сов. энциклопедический словарь. – 3-е изд. – М., 1985. – С. 969.

¹¹ Клавир : [стаття] // Там же. – С. 584.

¹² Музичний фонд СРСР – громадська організація, створена при Спілці композиторів СРСР у 1939 р. Основна мета – «сприяти композиторам та музикознавцям в розвитку їх творчої діяльності, в підвищенні кваліфікації і зростанні майстерності». Для цього фінансувались «поїздки для збирання фольклорного матеріалу», надавались «позики, які повертаються, на період роботи над новими творами», організовувались «прослуховування творів», «переписування та розмножування нотних матеріалів», «медична допомога та санаторне-курортне лікування». Він мав власні будинки творчості та відпочинку, будинки композиторів тощо [Муз. енциклопедія : [в 6 т.]. – М., 1976. – Т. 3. – Ст. 804–805].

¹³ *Мейтус Ю.* Список творів / Ю. Мейтус. – Ксерокопія рукопису. – Рос. мовою – Розміри: 29,7 x 21,1 см // ОАТКЛГ. – Док. № 4. – Арк. 6.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Донецький академічний державний театр опери та балету ім. А. Солов'яненка : стисла історична довідка // Інформаційний портал Донеччини. – Режим доступу: <http://www.info.dn.ua/culture/solov.shtml>. – Назва з екрану. – С. 1.

¹⁶ Ленинградский Малый театр оперы и балета. – Режим доступа: http://vseslova.com.ua/word/Ленинградский_Малый_театр_оперы_и_балета-56863. – Заглавие с экрана.

¹⁷ *Мейтус Ю.* Список творів. – Ксерокопія рукопису. – Рос. мовою – Розміри: 29,7 x 21,1 см // ОАТКЛГ. – Док. № 4. – Арк. 9.

¹⁸ Там само. – Док. № 3. – Арк. 14–15.

¹⁹ Васильєва-Мейтус Олександра Іванівна. Лист до Тупчієнко-Кадирової Люції Георгіївни [автора статті] від 10 березня 2004 р. – Рос. мовою. Розміри: 29,5 x 21,5 см; конверт: 23 x 32,3 см // ОАТКЛГ. – Док. № 3. – 1 арк., 1 конверт.

²⁰ Война во Вьетнаме. Американское вмешательство (1965–1973) // Википедия : Свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wik>. – Заглавие с экрана.

²¹ *Архимович Л., Мамчур И.* Юлій Мейтус : очерк жизни и творчества. – М., 1983. – С. 52–54.

²² Список нотного матеріалу, що залишений на зберігання в бібліотеці Комбінату Музфонду СРСР композитором Мейтусом, за підписом зав.[іду-ючої] архівом нотного цеху Коробової. – Ксерокопія машинопису та автографу. – Рос. мовою. Розміри: 29,7 x 21,5 см // ОАТКЛГ. – Док. № 2. – 1 арк.

²³ *Мейтус Ю.* Список творів / Ю. Мейтус. – Ксерокопія рукопису. – Рос. мовою – Розміри: 29,7 x 21,1 см // ОАТКЛГ. – Док. № 4. – Арк. 14/1.

²⁴ Либретто : [статья] // Сов. энциклопедический словарь. – 3-е изд. – М., 1985. – С. 707.

²⁵ *Мейтус Ю.С.* Молода гвардія : опера на 4 акти, 7 картин. Акт перший : партитура / Лібрето А. Малишка за однойменним романом О. Фадєєва. 1947 р. Рукопис. Літ. текст укр. мовою // ЦДАМЛМ, ф. 182., оп. 1, спр. 2, 114 арк.; *Мейтус Ю.С.* Молода гвардія : опера на 4 акти, 7 картин. Акт другий, картина перша, картина друга : партитура. / Мейтус Ю.С. ; лібрето А. Малишка за однойменним романом О. Фадєєва. 1947 р. Літ. текст укр. мовою. Рукопис. Розміри: 38,7 x 23, 8 см; арк.. 49: 36,3 x 12,3 см // Там само, спр. 3, 82 арк.; *Мейтус Ю.С.* Молода гвардія : опера на 4 акти, 7 картин. Акти третій і четвертий : партитура / Мейтус Ю. С. ; лібрето А. Малишка за однойменним романом О. Фадєєва. 1947 р. Рукопис // Там само, спр. 4, 68 арк.; *Мейтус Ю.С.* Молода гвардія : опера на 4 акти, 7 картин. Акт четвертий : партитура. 1947 р. Мова укр., рос. Рукопис. Розміри: 38,7 x 24,4 см; арк. 29–30 (папір Музфонду): 34,8 x 24,9 см / Мейтус Ю.С. ; лібрето А. Малишка за однойменним романом О. Фадєєва // Там само, спр. 5, 50 арк.

²⁶ Мейтус Ю.С. Молода гвардія : опера на 4 акти, 7 картин. Акт другий, картина перша, картина друга : партитура. 1947 р. Літ. текст укр. мовою. Рукопис. Розміри: 38,7 x 23, 8 см; арк.. 49: 36,3 x 12,3 см / Лібрето А. Малишка за однойменним романом О. Фадєєва. // ЦДАМЛМ, ф. 182, оп. 1, спр. 3, 82 арк.

²⁷ Моральов О.[лез] Лист композитору Мейтусу О. від режисера вистави «Молода гвардія» О. Моральова, Білоруський театр опери та балету, від [16] жовтня 1953 р. Рос. мовою, машинопис. Розміри: 29,5 x 20,3 см; конверта: 11,3 x 15,6 см // КММКШ. – Ф. Мейтуса Ю. – Док. №. 806. – 1 арк., конверт.

²⁸ История Национального академического Большого театра оперы и балета Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://belarusopera.by/teatr/istoriya/istoriya-natsionalnogo-akademicheskogo-bolshogo-teatra-operi-i-baleta-respubliki-belarus>. - Заглавие с экрана.

Summary

Several documents and private letters from the heritage of the Ukrainian soviet composer U.S. Meytus are introduced into the sphere of sciendific investigation. Their structural analysis on the levels of document and text is carried out.

Keywords: structural analysis of texts, U.S. Meytus, opera «Moloda hvardiia».

К. В. Лобузiна
канд. техн. наук
Нацiональна бiблiотека України
iменi В. I. Вернадського

ОНЛАЙНОВИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ФОНДИ»

Розглянуто технологічні підходи та науково-методичні засади формування комплексного онлайн-ресурсу «Історико-культурні фонди», на якому комплексно представлена інформація про структуру спеціалізованих підрозділів, наукових співробітників та їхніх публікації, напрями науково-дослідної та науково-методичної роботи, фонди, специфіку роботи читальних залів та послуги користувачам, інформаційні ресурси (онлайн-каталоги і бази даних, електронні колекції і виставки). На сторінках інформаційного ресурсу також надано доступ до імідж-каталогів (скановані каталожні картки) спеціалізованих підрозділів, подано інформацію про архівні фонди НБУВ (рукописний фонд і архів Національної академії наук України).

Ключові слова: історико-культурні фонди, комплексні інформаційні сервіси, бібліотечні каталоги і бази даних, електронні колекції, електронні виставки.

Аналіз найважливіших інформаційних завдань бібліотек у сучасному суспільстві свідчить про те, що перед ними постали складні багатоаспектні завдання, пов'язані з формуванням, збереженням та керуванням електронними інформаційними ресурсами. Для вирішення цих завдань сучасний інформаційний ринок пропонує різноманітні програмно-технологічні засоби. Кожна бібліотека має визначити пріоритети і обрати з цього розмаїття найбільш оптимальні моделі та засоби інтеграції власних інформаційних ресурсів у світове інформаційне середовище. Як показує світова практика, тут є два основних підходи: використовувати вже готові рішення провідних світових дистриб'юторів бібліотечних сервісів (WorldCat, Ex Libris) або адаптувати доступні програмні рішення (в тому числі,

безкоштовні) для вирішення проблем автоматизації та розвитку інформаційних сервісів. У кожному з цих рішень є свої недоліки та переваги.

У першому випадку – бібліотека може не утримувати професійний штат розробників програмно-технологічного забезпечення, може навіть не мати власних серверів для підтримки інформаційних сервісів та сховища даних для розміщення електронних колекцій, – бібліотечним працівникам постачається інтерфейс, який вони можуть налагодити власними силами. Але бібліотека виявляється повністю залежною від готових рішень, які пропонують гіганти інформаційного ринку, вона має пристосовувати свою технологію до вимог заданих стандартів, крім того, ці готові рішення коштують дуже дорого, будь-які зміни в програмному забезпеченні вимагають звернення до сторонніх спеціалістів та відповідної грошової компенсації консультацій.

У другому випадку – проблеми розробки та адаптації програмного забезпечення лягають на професійних програмістів та технологів бібліотеки. Але бібліотека може сама керувати власними електронними колекціями і гнучко планувати розробку та впровадження необхідних інформаційних сервісів. Крім того, безкоштовні доступні програмні продукти розвиваються більш швидко і гнучко, що дає змогу приймати оперативні і мобільні рішення. Єдине, чого необхідно притримуватись у цьому випадку, – це суворе дотримання міжнародних стандартів та форматів даних, що забезпечить входження бібліотечних інформаційних ресурсів в інтегровані корпоративні державні та міжнародні проекти. Цей варіант вбачається на сьогодні більш бюджетним та доступним для бібліотек України.

У НБУВ протягом 2009–2011 рр. відділом програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж, у тісній співпраці з фахівцями структурних підрозділів, було проведено поетапну технологічну адаптацію програмного забезпечення на платформі системи автоматизації бібліотек «ІРБІС64» до сучасних інформаційних потреб і завдань бібліотеки [4, 5]. Основним досягненням прийнятих програмно-технологічних рішень, завдяки єдиній платформі реалізації, стала можливість впровадження та формування комплексних інформаційно-бібліотечних сервісів НБУВ.

Фонд Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського є унікальним зібранням джерел інформації, що включає книги, журнали, продовжувані видання, карти, ноти, образотворчі матеріали,

рукописи, стародруки, газети, документи на нетрадиційних носіях інформації, має найповніше в державі зібрання пам'яток слов'янської писемності та рукописних книг, архіви та книжкові колекції видатних діячів української та світової науки і культури. Різними є стандарти опису та упорядкування документів спеціалізованих фондів: архівні документи, рукописи, стародруки, листівки, картографічні документи, ноти, образотворчі матеріали, газети, преса, музейні експонати тощо викликають певні труднощі під час визначення описових метаданих. Кожен з цих видів документів має свої особливості опису (специфічну зону, де відображаються характеристики документа) [4, 2]: карти (масштаб, колір, розмір, спосіб виготовлення, географічна рубрика), ноти (форма подання нотного тексту, тональність, засоби виконання, музичні жанри), стародруки (індивідуальні особливості примірника, печатки, автографи, засоби виготовлення, папір, філіграні, оправка), образотворчі матеріали (спосіб виготовлення, розмір, живописна техніка, образотворчі жанри, колір, папір, видавничі знаки, монограми художників, фізичний стан документів), листівки (гасла, лозунги, підписи, печатки, політичні партії), газети (наявність випусків за роками, зміна назви видання, періодичні додатки, спец. випуски), преса (джерело публікації, анотація, дата виходу, тема публікації), рукописи (фонд, опис, заголовок документа, види поштових відправлень, текстологічна та зовнішня характеристика документа), архівні документи (фонд, опис, номер справи, заголовок справи, вид та спосіб відтворення документа). Для створення повноцінних описів документів і матеріалів електронних колекцій в НБУВ застосовуються засоби каталогізації на платформі САБ «ІРБІС64» з клієнт-серверною архітектурою [9], що дає змогу організувати спільну роботу великого колективу кваліфікованих фондоутримувачів. Разом з фахівцями спеціалізованих підрозділів НБУВ спеціалістами відділу програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж [4, 5] (2010) була здійснена копітка робота з адаптації стандартних бібліографічних описів до вимог міжнародних стандартів метаданих і специфіки опису кожного з видів документів, деякі з яких можуть бути прирівняні до музейних експонатів і можуть бути атрибутовані тільки експертом.

Одна з нових тенденцій в області створення метаданих – погляд на опис (каталогізацію) як на спільний процес, а не на діяльність, яка здійснюється винятково одним відділом в установі (у

бібліотеках, як правило, відділом каталогізації). Формування метаданих в епоху електронних ресурсів може і має бути спільною роботою, в ході якої різноманітні метадані (технічний опис, адміністративні записи, записи про права тощо) додаються поетапно спеціально навченим персоналом у різних відділах: підрозділи з оцифрування зображень і управління електронними ресурсами, відділи консервації та фондоутримувачі спеціалізованих фондів. Як показує досвід Бібліотеки-Музею Моргана (США) [9], участь фондоутримувачів може бути вирішальним фактором під час опису унікальних документів та матеріалів. Така участь експертів може підвищити інтелектуальну цінність записів і скоротити час та витрати на створення описових метаданих високої якості. Внесок науковців та інших експертів – це сфера, яку установи повинні активно розвивати, якщо вони хочуть отримати повний та точний опис творів у своїх колекціях. Інформація, отримана від експертів, які не є каталогізаторами, може досить просто фіксуватися, якщо існують ефективні методи комунікації і співпраці між каталогізатором і фондоутримувачем. Спільне експертне тегування (expert social tagging) – додавання ключових слів, імен і тематичних кодів (subject designators) експертами, які не входять до офіційного підрозділу каталогізації даної установи, – також може бути ефективним методом підвищення якості описів. Але щоб це стало можливим, необхідними є наявність технічної інфраструктури (відповідного програмного забезпечення для тегування, що дозволяє нашаровувати метадані, створені користувачами, на основну структуру записів) та організаційні і психологічні зміни (розуміння того, що багато людей можуть брати участь в каталогізації).

Опрацьовані та підготовлені фаховими спеціалістами записи в електронному вигляді надалі можуть багатократно використовуватись для службових та інформаційних цілей: як пошуковий апарат для описової частини метаданих електронних колекцій, з метою ідентифікації документів у процесах реставрування та консервації.

Онлайнкову публікацію підготовлених баз даних було здійснено в рамках інформаційного ресурсу «Історико-культурні фонди НБУВ» (<http://irbis-nbu.gov.ua/fond/>). Кожен з комплексів бібліографічних баз даних представлено на сторінках відповідного спеціалізованого підрозділу. Для повноцінного представлення інформації про історико-культурні фонди НБУВ був розроблений і впроваджений онлайнвий інформаційний ресурс, на якому комплексно пред-

ставлена інформація про структуру спеціалізованих підрозділів, наукових співробітників та їхні публікації, напрями науководослідної та науково-методичної роботи, фонди, специфіку роботи читальних залів та послуги користувачам, інформаційні ресурси (онлайнві каталоги і бази даних, електронні колекції і виставки), новини. На сторінках інформаційного ресурсу також надано доступ до імідж-каталогів (скановані каталожні картки) спеціалізованих підрозділів НБУВ, подано інформацію про архівні фонди НБУВ (рукописний фонд і архів Національної академії наук України).

Інформацію про особові архівні фонди Інституту рукопису супроводжують портрети фондоутворювачів, їхні дати життя, стисла інформація про особу, номер фонду, а також посилання на відповідний розділ карткового фондового каталогу, в якому можна переглянути опис документів. Опрацювання імідж-каталогів спеціалізованих фондів було здійснено на основі розробки спеціальних програмно-технологічних рішень, які включали пакетну цифрову обробку зображень каталожних карток, автоматизоване опрацювання роздільників сканованих каталожних карток, введення інформації про місце зберігання документів, назву каталогу, розробку оригінального пошукового web-інтерфейсу для онлайнного представлення сканованих каталожних карток.

Представлення в глобальному інформаційному просторі інформації про наявність раритетних та ексклюзивних матеріалів у фондах значно розширює коло користувачів бібліотечних ресурсів. Так, після завершення в 2005 р. конверсії так званого «*Quatro Catalogue*» Бібліотеки землі Баварія, що містить описи колекцій з 1841 по 1952 рр., попит на книги цих колекцій всередині бібліотеки і через службу доставки документів збільшився більш ніж на 20 %. Якщо в майбутньому можна буде отримати доступ до дедалі зростаючого числа повнотекстових книг безпосередньо з каталожних записів, можна очікувати значного збільшення використання цих книг у порівнянні з їх використанням в аналоговій формі. В цьому випадку пропозиція породжує попит. Унікальні документи Бібліотеки, завжди затребувані на міжнародному рівні, нарешті стануть доступні користувачам, які живуть в різних країнах і яким раніше було не просто дізнатися про ці документи [11].

Інформація представлена в двох основних площинах: враховано як індивідуальні особливості кожного з історико-культурних фондів, так і надана можливість комплексного перегляду інформа-

ційних ресурсів. Для полегшення пошуку в розрізних інформаційних ресурсах НБУВ на платформі САБ «ІРБІС64» створено інтегрований інтерфейс для пошуку у всіх базах даних НБУВ одночасно з відповідними навігаційними інструментами (результати пошуку супроводжують посилання на місце зберігання документа, структурний підрозділ та читальний зал, в якому його можна отримати).

У кожному із спеціалізованих профілів «картографічні документи», «стародруки та рідкісні видання», «ночні матеріали», «образотворчі документи та матеріали», «газети» підключено професійний скрипт «Google Translate», який реалізує можливості швидкого перекладу змісту web-сторінки 52-ма мовами світу з відображенням лінгвістичних знаків у стандарті UNICODE. Перекладаються не тільки назви сервісних меню, а також і зміст бібліографічних описів і заголовки предметних рубрик. Сучасні засоби лінгвістичної сумісності надають можливості більш комфортного спілкування іноземних користувачів з українським інтерфейсом сайту. Це є важливим за умов певної зацікавленості іноземних користувачів у змісті представлених ресурсів, яка виявилась вже в перші місяці тестування представленого контенту інформаційного ресурсу «Історико-культурні фонди НБУВ». Переважна більшість інформації в базах даних Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського створюється державною мовою, яка не відноситься до найрозповсюдженіших мов світу. Отже, користувач, який вводить свій запит англійською або російською мовами, відновить тільки частину інформації із фондів НБУВ. Наявність тематичної рубрики, перекладеної на знайому йому мову, дає змогу одним натисканням відновити всі інформаційні джерела, що відповідають запиту, незалежно від мови каталогізації. Так, за запитом російською мовою «Библия» або англійською «Bible» у полі «Назва» користувач отримує також посилання на тематичну рубрику «Тексти Біблії» (рос. «Тексты Библии», англ. «Bible Texts»), натиснувши це посилання на знайомій йому мові, він отримує добірку всіх біблейних текстів усіма мовам, що зберігаються у фонді НБУВ (українською, російською, англійською, німецькою, польською, французькою тощо). Аналогічно реалізовано пошук за географічними рубриками відповідно до таблиць територіальних типових поділів Рубрикатора НБУВ, електронний варіант яких підключено для здійснення пошуку в онлайн-ному каталозі. Для того, щоб знайти документи, які стосуються Австрії, наприклад, користувачам Австрійської бібліо-

теки, достатньо натиснути рубрику «Австрія» (у перекладі на німецьку мову «Österreich») і автоматично отримати добірку необхідної літератури всіма мовами із фонду НБУВ, надалі є можливість уточнити запит – шукати в знайденому.

У рамках інформаційного ресурсу «Історико-культурні фонди» представлено електронний архів науково-довідкових видань (про дослідження архівних та спеціалізованих бібліотечних фондів НБУВ), електронний фонд цифрових копій видань НБУВ, ілюстровані електронні версії наукових каталогів. Розпочато формування тематичних електронних колекцій: історія, держава і право, етнографія, релігія, філософія, література, музика, живопис.

Завдяки інтегрованому на єдиній платформі пошуковому інтерфейсу користувач ресурсу отримує комплексну інформацію щодо представлених інформаційних джерел: може переглянути цифровий варіант документа, отримати інформаційну довідку про колекцію, прочитати публікації наукових співробітників з приводу дослідження унікального документа, побачити куди і до кого можна звернутись щодо консультації або вивчення потрібного документа із фондів НБУВ.

Так, наприклад, за запитом «євангеліє» у полі «Ключові слова», користувач одразу отримує довідку про такі інформаційні джерела:

- Електронний фонд:
 - *Євангеліє атракос повний (Оришанське Євангеліє)*, др. пол. XIII ст. (повний текст)
 - *Євангеліє тетр (Київське Євангеліє)*, сер. XV ст. (повний текст)
 - *Євангеліє тетр (Пересопницьке Євангеліє)*, 1556–1561 рр.
 - Збірник наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України»:
 - Бондар Н.П. *З досвіду атрибуції кириличних видань НБУВ: міфічне львівське Євангеліє 1683 р. друкарні Львівського братства* / Н.П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2002. – Вип. 7. – С. 42–51. (повний текст)
 - Гнатенко Л.А. *Радивилівський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм)* / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2004. – Вип. 9. – С. 174–187. (повний текст)
- Електронний архів науково-довідкових видань:

– *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик* / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд; підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; наук. ред. В.В. Німчук; ред. кол.: О.С. Онищенко, (голова), Л.А. Дубровіна (заступник голови), Г. В. Боряк, Н.М. Зубкова, В.В. Німчук, М.М. Пешак, Р. Процик, В.М. Русанівський, В.А. Широков. – К.: [б.в.], 2001. – 703 с.: 36 іл. (повний текст)

За гіперпосиланням від назв підрозділів НБУВ можна перейти на відповідні інформаційні ресурси, для авторів можна переглянути їхні персональні сторінки, за посиланням на повний текст видання скачати його для перегляду, читання і вивчення.

На платформі САБ «ІРБІС64» в НБУВ організовано також традиційну бібліографічну роботу Бібліотеки – формування бібліографічних баз даних відповідно до наукової тематики спеціалізованих підрозділів НБУВ: аналітичні огляди преси Фонду Президентів України, бібліографічні покажчики і каталоги відділу національної бібліографії (біобібліографічний покажчик творів В.І. Вернадського, покажчик видань НАН України), каталоги українських газет відділу газетних фондів, ілюстровані обкладинками видань нотні каталоги відділу формування музичного фонду, образотворчі та бібліографічні каталоги відділу образотворчих мистецтв, каталоги книжкових і періодичних видань відділу зарубіжної україніки, бібліографічні покажчики національної бібліографії відділу стародруків і рідкісних видань, каталоги колекцій з фондів відділу бібліотечних збірань та історичних колекцій.

Упроваджені рішення дали змогу значно оптимізувати зусилля і витрати часу на підготовку бібліографічної та інформаційної продукції структурних підрозділів НБУВ. Під час введення і опрацювання записів бібліотекар одночасно формує як друкований варіант видання, так і його електронну версію.

Для кожного із видів каталогів (газет, нот, аркушевих видань, біобібліографії) було розроблено спеціалізовані вихідні формати, завдяки яким на кінцевому етапі опрацювання каталогу автоматично отримується основна частина каталогу (бібліографічні описи розташовані у необхідному порядку: за алфавітом, хронологією, предметними рубриками) і необхідний комплект спеціалізованих покажчиків до каталогу (іменний, назв, видавництва і друкарень, хронологічний, місць видання, персоналій, автографів тощо). За

умов такої організації роботи відбувається значна економія часу з форматкування і оформлення бібліографічних описів, підготовки відповідних покажчиків до видання. Крім того, відредаговані бібліографічні записи автоматично поповнюють пошуковий апарат електронних каталогів і баз даних, можуть бути опубліковані для читачів / користувачів бібліотеки у локальному або онлайн-режимі.

Структурована у вигляді записів основа підготовки покажчиків і каталогів також дає змогу розмістити на сайті бібліотеки електронні версії видань у зручному для перегляду і пошуку HTML-форматі, створити на основі каталогів електронні колекції. Розміщення онлайн-версій наукових каталогів спеціалізованих відділів НБУВ сприяє інформуванню міжнародної спільноти колег і спеціалістів про оригінальні унікальні дослідження українських фахівців. Як показала практика, відкрита онлайн-публікація електронних версій нотних та образотворчих каталогів («Українські нотні видання 1917–1923 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/vfmf/cat/music_1917_1923.html; «Радянський лубок із фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1923–1958)», <http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/vom/cat/lubok.html>) привернула увагу спеціалістів до друкованого тиражу видань, які були придбані незалежно від наявності електронного варіанту, в тому числі закордонними колегами [3, 6, 7].

Опрацювання електронного фонду цифрових копій видань НБУВ, розміщеного на сторінках інформаційного ресурсу «Історико-культурні фонди», у тісній співпраці із фахівцями відділів-фондоутримувачів дало змогу розпочати формування тематичних електронних колекцій, а інтерактивно поповнювана база даних електронного фонду надала ресурсу динамічності. Атрибутована цифрова копія видання, наділена відповідними метаданими, обов'язковим елементом яких є приналежність до визначеної колекції, автоматично поповнює фонд тематичних колекцій і може бути переглянута користувачами в зручному інтерфейсі WEB-ІРБІС.

На основі цифрових інформаційних ресурсів для повноти розкриття змісту особливо цінних та популярних фондів НБУВ формуються окремі електронні повнотекстові колекції (<http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/ires.htm>): «Почаївські видання», «Колекція інкунабулів», «Золота колекція Євразії: стародруки, рукописи, прижиттєві видання класиків української літератури», «Історичний Київ», «Інститут президентства України» [7].

Оцифровані матеріали використовуються для укладання ілюстрованого фонду електронних виставок, присвячених важливим подіям, видатним особистостям, знаменним і пам'ятним датам (<http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/show.html>). Популярність електронних виставок полягає також у тому, що, як відомо, ілюстративний матеріал ефективніше впливає на почуття людини. Швидкість сприйняття ілюстративної інформації також у багато разів вища, ніж швидкість сприйняття тексту. Це пов'язано з особливостями візуального сприйняття інформації людиною. Зорові образи у вигляді графічних об'єктів сприймаються в цілому і безпосередньо заносяться в довготривалу пам'ять, без проміжного перетворення в поняття, як це відбувається з текстом [1].

У НБУВ на сторінках інформаційного ресурсу «Історико-культурні фонди НБУВ» (<http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/show.html>) започатковано створення архіву електронних виставок тематичного та фактографічного характеру. Всі електронні виставки поєднані єдиним дизайном, мають зручну навігаційну структуру для перегляду представлених експонатів.

Документи супроводжують описові метадані, посилання до імідж-каталогів або фондів, у яких зберігається відібрана документальна інформація. До виставок налагоджено доступ як із сторінок окремих фондоутримувачів спеціалізованих фондів, так і з окремої сторінки «Електронні виставки» в хронологічному порядку. Виставки супроводжує стисла візуальна та текстова інформація про зміст події або теми, яким присвячена віртуальна добірка документів. Надалі створений електронний архів може бути також оформлений у вигляді динамічного пошукового сервісу, що перетворить його з часом на справжню «базу знань» про фонди найбільшої книгозбірні та інформаційного центру України.

Візуальне і текстове представлення інформації на сторінках електронних виставок має сприяти інформуванню користувачів світової мережі про найцікавіші та найважливіші історичні, культурні та наукові події України, яким присвячено тематичні добірки інформації з фондів НБУВ, незалежно від місця знаходження, національності або мови користувачів.

Ресурс знаходиться в постійному розвитку, поповнюється новими матеріалами і пошуковими можливостями. Сьогодні на сторінках «Історико-культурних фондів» подано інформацію про такі структурні підрозділи НБУВ:

Інститут рукопису
Інститут архівознавства
Фонд Президентів України
Відділ стародруків та рідкісних видань
Відділ зарубіжної україніки
Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Відділ образотворчих мистецтв
Відділ формування музичного фонду
Відділ газетних фондів
Сектор картографічних видань

Планується також розмістити тут інформацію про Іранську бібліотеку, Австрійську бібліотеку і Фонд публікацій ООН. Тривають роботи з конвертування даних у єдиний бібліотечний інтерфейс та підготовки матеріалів до онлайнової публікації.

Про зацікавленість у представлених матеріалах європейських користувачів свідчить статистика сайту, яка показала значну кількість відвідувань ресурсу користувачами з європейських країн, які складають приблизно 50 % від загальної кількості відвідувань із іноземних країн і 20 % від загальної кількості відвідувань з України. Це такі країни, як Австрія, Бельгія, Білорусія, Болгарія, Великобританія, Греція, Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Російська Федерація, Румунія, Сербія, Словакія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція.

1. *Вуль В.А.* Электронные издания : Учебник. – М. ; СПб., 2001. – 308 с.
2. *Дубровіна Л., Мяскова Т.* Архівні та рукописні фонди бібліотек у формуванні суспільства знань // *Бібл. вісн.* – 2009. – № 6. – С. 22–25.
3. *Івченко Л.В., Лобузін К.В.* Музичний фонд НБУВ: створення електронного каталогу // *Там само.* – 2007. – № 4. – С. 12–22.
4. *Лобузін Е.В., Лобузін І.В.* Возможности системы автоматизации библиотек «ИРБИС64» для организации работы специализированных фондов научных библиотек // *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: научно-практический и теоретический сборник.* – 2010. – Вып. 85. – С. 120–130.
5. *Лобузін К., Клочок А.Г.* Електронний каталог НБУВ: проблеми адаптації до умов сучасного інформаційного середовища // *Бібл. вісн.* – 2011. – № 4. – С. 3–10.
6. *Лобузін К.В., Донець О.М.* Ілюстрований електронний каталог “Радянський лубок із фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” // *Бібл. вісн.* – 2009. – № 1. – С. 16–20.

7. Лобузiна К., Ковальчук Г., Заболотна Н. Створення електронних колекцій книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (на прикладі почаївських стародруків) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – 2009. – Вип. 24. – С. 145–153.

8. Российские правила каталогизации [Электронный ресурс]: в 2 ч. / авт. коллектив: Н.Н. Каспарова (рук.) и др. – М., 2005. Ч. 2 : Специальные правила каталогизации отдельных видов документов. – 2005. – URL: <http://www.nilc.ru>.

9. Система автоматизации библиотек ИРБИС64. Общее описание системы. – М.: ГПНТБ России, 2004. – 259 с.

10. Совместное использование стандартов и специальных знаний в начале 21 века: На пути к созданию единой модели метаданных для разных сообществ [Электронный ресурс] / Мурта Бака (Murtha Baca), Институт Гетти (США); Элизабет О'Киф (Elizabeth O'Keefe), Библиотека и Музей Моргана (США) // World library and information congress: 74th IFLA general conference and council. 10-14 August 2008, Quebec, Canada. – 2008. – P. 1 – 17. – URL: http://www.archive.ifla.org/IV/ifla74/papers/156-Baca_OKeefe-trans-ru.pdf.

11. Цейнова К. Массовая оцифровка для поддержки исследований и обучения [Электронный ресурс]: стратегия оцифровки Библиотеки земли Бавария // World library and information congress: 74th IFLA general conference and council, 10-14 August 2008, Qu_bec, Canada. – URL: <http://archive.ifla.org/IV/ifla74/papers/139-Ceynowa-trans-ru.pdf>.

Summary

This publication deals with the technological approaches and scientific principles of creation of an integrated online resource “Historical and Cultural Collections” that provides information on the structure of specialized departments, researchers and their publications, areas of research and methodological work, collections, the rules of the reading rooms and the services rendered to users, informational resources (online catalogues and databases, digital collections and exhibitions), news. The pages of the informational resource provide access to the image-directories (scanned catalogue cards) of the specialized departments and contain information on the archival collections of the VNLU (manuscript collection and Archives of the National Academy of Sciences of Ukraine).

Key words: historical and cultural collections, integrated informational services, library catalogues and databases, digital collections, electronic exhibitions.

БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО

УДК 027.54(477):01:011.89"1965/1991"

Д. В. Устиновський

канд. іст. наук

Національна бібліотека України

імені В.І. Вернадського

РОЗВИТОК НАУКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР І ОРГАНІЗАЦІЯ СУПРОВОДУ АКАДЕМІЧНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (1965–1991)

Досліджується діяльність Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР в галузі підготовки та видання бібліографічних посібників у 1965–1991 рр.

Ключові слова: Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР, бібліографічна діяльність, бібліографічні посібники.

22 червня 1965 р. Державна публічна бібліотека УРСР, згідно з Постановою Президії Академії наук УРСР, була перейменована на Центральну наукову бібліотеку Академії наук УРСР (ЦНБ). Бібліотека повертається до виконання функцій головної наукової бібліотеки України, що орієнтована на всебічну підтримку науки [11, с. 13]. Перед нею поставлені завдання розвитку ретроспективної і поточної науково-допоміжної бібліографії, створення бібліографічних покажчиків на забезпечення розвитку науки та культури. Рекомендаційна бібліографія перестає бути основним напрямом науково-бібліографічної роботи [44].

Період 1965 – середини 1970-х років пов'язаний зі спробами економічного та науково-технічного реформування радянської держави та її економіки. Велика увага приділяється розвитку системи науково-технічної інформації, що безпосередньо впливало на бібліографічну діяльність Бібліотеки, тематику її бібліографічної продукції. Ці процеси супроводжуються централізацією управління соціально-економічною сферою держави, подальшим посиленням ідеологічного контролю в галузі науки та культури.

На ЦНБ покладені постійні обов'язки інформування про нові надходження до своїх фондів, наявність в них друкованої продукції окремих тематичних напрямів, ведення міжнародного книгообміну, налагодження системи міжбібліотечного абонементу.

До колективу укладачів бібліографічних посібників, що інформували про нові надходження, залучались співробітники відділу іноземного комплектування. Було засновано кілька поточних покажчиків: «Нові іноземні книги, що надійшли до ЦНБ та бібліотек наукових установ АН УРСР», – він почав виходити з 1966 р., а потім був продовжений як «Нові надходження зарубіжної наукової літератури», що друкувались на сторінках «Вісника АН УРСР», та «Довідкові та бібліографічні зарубіжні книжкові видання у фондах ЦНБ і бібліотек наукових установ АН УРСР: систематичний покажчик: (Надходження за ...)», що почав виходити з 1967 р. та продовжувався до 1991 р. Перший випуск включав надходження за 1955–1965 рр., а надалі – в поточному режимі [22].

Участь фахівців Бібліотеки у загальносоюзних бібліографічних проектах та комісіях з питань розроблення основних засад каталогізації і бібліографічного опису іноземних видань завершилась підготовкою багатотомного «Общесоюзного сводного каталога зарубіжних периодических изданий» за кожен рік, починаючи з 1973 р. [24]. Практика участі в підготовці зведених каталогів продовжувалась і надалі. Спільно було створено «Сводный каталог книг на иностранных языках, изданных в России в XVIII в., 1701–1800» та «Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.», що видавався за ініціативою Археографічної комісії АН СРСР, яка впродовж 70-х років провела значну роботу з реєстрації, створення методичних засад, атрибуції та наукового опису найціннішого фонду кириличної книги. Серед авторського колективу були й співробітники відділу рукописів ЦНБ [36].

Економічні реформи, що проводились в СРСР, вимагали відповідного бібліографічного забезпечення. Для їхнього супроводження почалася підготовка ретроспективних та поточних покажчиків з різних питань економіки. Серед них виділявся бібліографічний покажчик «Історія економічної думки на Україні (IX – початок XX ст.)», підготовлений С.В. Сороковською у 1968 р. і високо оцінений фахівцями [15].

У другій половині 60-х років стали завершуватись теми науково-бібліографічних досліджень, що розпочалися в попередні роки,

зокрема, в галузі розвитку астрономії в Україні в 1918–1962 рр., розвитку фізичної науки в Україні в 1917–1967 рр. [1]. Оперативне інформування виконувалось й у вигляді бібліографічних оглядів нових робіт з окремих тем, наприклад, огляд робіт українських учених з теорії металів [13].

Розвиток хімічних наук був відображений в серії ретроспективних бібліографічних покажчиків: «Библиографический очерк развития отечественной коллоидной химии 1953–1966 гг.», «Хімічна мінеральна сировина Української РСР (1917–1963 рр.)», «Мінеральні добрива Української РСР, 1918–1965 рр.». Результатом спільної діяльності ЦНБ та Інституту колоїдної хімії та хімії води став покажчик «Библиографический очерк развития отечественной коллоидной химии» (1942–1966) [3].

Внаслідок виконання планів роботи ЦНБ другої половини 60-х років з'явилися три випуски фундаментальних ретроспективних покажчиків, що відобразили науковий доробок української академічної науки 1919–1967 рр.: «Суспільні науки»; «Науки про землю і космос. Хіміко-технологічні та біологічні науки»; «Фізико-технічні та математичні науки», де була здійснена спроба систематизованого бібліографічного обліку видань АН УРСР. До 50-річного ювілею Академії наук був зроблений, по можливості вичерпний бібліографічний опис її основних наукових видань. До бібліографічного покажчика включені монографії, науково-інформаційні видання, збірники, журнали, довідники, підготовлені установами АН УРСР і протягом 1919–1967 рр. опубліковані академічним видавництвом чи іншими видавництвами країни. У покажчику розкрито зміст численних наукових збірників. У кінці кожного розділу, присвяченого певній галузі, подано список авторефератів докторських і кандидатських дисертацій. У виданні зазначені зміни назв академічних установ, які мали місце з моменту їхнього створення [5].

Біобібліографії академічних учених, академіків АН УРСР також знаходились в центрі уваги бібліографів, зокрема, вийшли окремі персональні бібліографічні покажчики, присвячені Є.О. Патону, П.А. Тутковському, К.Г. Воблomu, В.І. Лучицькому, Ю.О. Митропольському, М.Т. Рильському. Матеріали до бібліографії наукових праць М.Т. Рильського були опубліковані також у журналі «Народна творчість та етнографія» за 1965 р.

У 1969–1972 рр. було підготовлено бібліографічні видання: «Развитие прудового рыбного хозяйства Украинский ССР, 1944–

1959» (спільно з НДІ рибного господарства) [33] та «Розвиток металургії в Українській РСР (спільно з Інститутом історії) [35]. З 1975 р. почав виходити щорічний поточний показник реферативного огляду літератури «Органические полупроводники» [26].

Продовжувалась активна праця в галузі українського літературознавства та мовознавства, зокрема, систематично, з номера в номер, виходив у 1959–1988 рр. в журналі «Радянське літературознавство» показник «Книги з українського літературознавства». Було підготовлено та видано І.З. Бойком бібліографічне дослідження «Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст.», яке й на сьогодні залишається актуальним джерелом інформації про українські альманахи і збірники, що виходили українською та російською мовами в Україні і Росії [42].

Продовжувались шевченкознавчі дослідження. Ф.К. Сарана публікує підсумовуючий показник ювілейної літератури – «Т.Г. Шевченко: бібліографія ювілейної літератури за 1960–1964 рр.» та бібліографічний огляд «Фототипні перевидання творів Т.Г. Шевченка». До 175-ї річниці від дня народження Т.Г. Шевченка Бібліотека готує ретроспективний показник «Т.Г. Шевченко, 1965–1988» [47].

Співпраця академій наук Радянського Союзу в галузі науково-бібліографічної роботи завершилась двома великими проектами, в яких взяли активну участь фахівці ЦНБ. Вони зібрали українські матеріали для видань «Общее языкознание: библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1962 г.» та «Структурное и прикладное языкознание: библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1962 г.» [23].

Бібліографічна інформація у вигляді бібліографічних оглядів була представлена «Дослідженнями з історії української радянської культури», «Оглядом радянських і зарубіжних бібліографій з української мови (1917–1963 рр.)» [17].

З 1970 р. почалась підготовка щорічника «Інформаційний показник бібліографічних праць, виконаних бібліотеками системи АН УРСР у ... році», що виходив до 1989 р. [14]. Публікації співробітників ЦНБ, зокрема, в галузі бібліотекознавства і бібліографії за 1919–1969 рр. знайшли відображення в показнику «Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР» [46].

Досвід і авторитет, набутий Бібліотекою в сфері наукової роботи, дозволив змінити її науковий статус. Згідно з Постановою Держкомітету Ради Міністрів СРСР з науки і техніки від 4 травня

1971 р., вона стає науково-дослідною установою. З липня 1971 р. розпорядженням Президії АН УРСР № 737 Бібліотеці підтверджено цей статус [11, с. 85].

Перетворення центральних наукових бібліотек академій наук союзних республік на науково-дослідні установи було наслідком пошуків нових резервів для виконання ними функцій інформаційного забезпечення розвитку провідних галузей науки та перспективних напрямів, пов'язаних, в першу чергу, з військово-промисловим комплексом та науковими розробками загальнодержавного значення. Бібліотеки були включені в загальнодержавну систему науково-технічної інформації, що на той час відіграло для Бібліотеки як науково-дослідної інституції важливу роль у формуванні системи пріоритетів її діяльності. Усі структурні підрозділи Бібліотеки зобов'язувалися брати участь в науково-бібліографічній роботі, розвитку її методичних засад та створенні науково-інформаційної продукції.

Активний розвиток інформаційно-бібліографічного супроводу досліджень в різних галузях науки та техніки позитивно позначався на результатах розвитку української науки та культури. На провідні позиції вийшла науково-допоміжна бібліографія, без якої був неможливим ефективний розвиток науки та техніки.

Окремо було виділено завдання підготовки важливих бібліографічних робіт, зокрема зведеного каталогу іноземної літератури, що надходить до бібліотек мережі АН УРСР. ЦНБ бере участь у створенні зведених каталогів (УРСР та СРСР), готує та видає поточні й ретроспективні науково-допоміжні покажчики літератури з комплексних та міжгалузевих проблем у відповідності до напрямів наукових досліджень АН УРСР, каталоги найцінніших фондів та колекцій рукописних матеріалів [11, с. 86].

Характерною ознакою 70-х років є активізація боротьби за ідеологічну чистоту радянської культури, боротьби з дисидентським рухом та проявами «буржуазного націоналізму». У 1972–1974 рр. посилювався ідеологічний контроль: до розряду буржуазних націоналістів і, відповідно, до опали потрапляють провідні українські вчені та письменники. Не обійшло це явище й бібліотеки, зокрема наукові, які одним із своїх завдань мали забезпечення науки, культури, освіти, політичної та економічної діяльності країни якісними, ідеологічно вивіреними бібліографічними покажчиками та посібниками. Починаючи з весни 1971 р., коли Політбюро ЦК КПУ

ухвалило Постанову «Про стан книговидавничої справи в республіці і заходи по поліпшенню видавничої продукції», в якій визнано цей стан незадовільним, а також після Постанови ЦК КПРС у січні 1972 р. «Про літературно-художню критику», де рекомендувалось посилити ідейно-теоретичний рівень стосовно викриття «чужих поглядів і концепцій», розгорнулася широка цензурна кампанія з перевірки виданих та підготовлених до друку наукових праць і творів художньої літератури.

Різкій критиці був підданий покажчик «Леся Українка» [18]. У ньому згадувались прізвища І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса та інших шістдесятників, заборонені радянськими контролюючими і цензурними органами як ворожі радянській ідеології. Так само негативно були оцінені й бібліографічні покажчики «Українське радянське літературознавство і критика» (залишився в машинописі), «Видання АН УРСР (1919–1967). Суспільні науки» [5], «Розвиток радянської археологічної науки на Україні (1917–1966)» [48], «П. Тичина». Друкарський набір деяких з них був «розсипаний», а накладі інших – передані на спеціальне зберігання [10, с. 432-433].

У зв'язку з рішенням щодо відзначення 400-річчя українського книгодрукування, при Президії АН УРСР у 1972 р. було створено Оргкомітет. Урочисті заходи приурочувались до виходу на українських землях першої друкованої книги, виданої Іваном Федоровим. Значною подією стало видання в 1976 р. каталогу інкунабулів, підготовленого Б.І. Зданевичем, робота над яким розпочалась ще у 1930-ті роки [12].

Політичні завдання обумовлювали тематику бібліографічної продукції. Вийшли друком бібліографічні покажчики: «Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы», «Вопросы совершенствования идеологической политико-воспитательной работы: указатель литературы». На вирішення ідеологічних завдань і розвиток суспільних наук був спрямований поточний бібліографічний покажчик «Социалистический образ жизни и формирование нового человека», який виходив до 1988 р. У 1973–1985 рр. – «Українська РСР в братній сім'ї радянських народів» [39, 42].

Згідно з розпорядженням Президії АН УРСР від 24 квітня 1976 р. та 8 вересня 1977 р., на ЦНБ покладалось завдання розробити та впровадити ефективну систему інформаційно-бібліографічного забезпечення комплексних наукових досліджень, підготу-

вати бібліографічні показники для забезпечення основних наукових напрямів діяльності АН УРСР. Значну увагу слід було приділити вдосконаленню системи бібліографічних посібників, плануванню та опрацюванню нових методів довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування. Наголошувалось на необхідності підвищення якості бібліографічної продукції, з цією метою Президія АН УРСР зобов'язала ЦНБ проводити їх підготовку спільно з відповідними академічними установами.

Розвиток співробітництва з науково-дослідними інститутами сприяв підготовці та виходу друком фундаментальних показників, зокрема «Слов'янська філологія на Україні 1968–1976» [38]. У показниках розкривались питання мовознавства, фольклористики, загального літературознавства, слов'янського літературознавства. Значне місце займала українська література, життя і творчість окремих українських письменників, російська, білоруська та інші слов'янські літератури. Як правило, вони готувалися до міжнародних з'їздів славистів. Великим попитом користувався поточний показник «Філологічні науки на Україні», десять випусків якого вийшли в 1980–1989 рр. [45]. Рекомендаційна бібліографія була представлена лише поодинокими публікаціями.

У 70–80-х роках ХХ ст. перед бібліографічною наукою постає завдання розвитку системи бібліографічних посібників. Вона розглядалася в різних напрямках: співвідношення поточного і ретроспективного, універсального, міжгалузевого, галузевого і проблемно-тематичного, загальносоюзного та регіонального, формального (за видами видань) і змістового, відомчого та міжвідомчого рівнів системи. Багато уваги приділялось галузевим системам забезпечення науки та виробництва, їхньому співвідношенню з універсальними бібліографічними виданнями [2, с. 64].

Початок 80-х років відзначився появою низки методичних рекомендацій в галузі підготовки бібліографічних показників, бібліографічного апарату та уніфікації бібліографічного опису, забезпечення бібліографічного редагування алфавітних каталогів тощо. У 1981 р. вийшли рекомендації «Библиографические указатели: рекомендации по составлению и оформлению» (2-е вид. К., 1986), підготовлене колективом бібліографів ЦНБ, у 1984 р. – «Методические рекомендации по библиографическому обеспечению «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР» [4].

Значною мірою науковій пропаганді фондів Бібліотеки сприяла підготовка таких поточних покажчиків, як: «Українська РСР в братній сім'ї радянських народів»; «Социалистический образ жизни и формирование нового человека»; «Покажчик бібліографічних посібників з суспільних наук за 1973–1983 рр.», який змінив з 1984 р. свою назву на «Общественные науки: указатель библиографических пособий», що створювались на основі видань з фондів ЦНБ [39, 42].

Продовжувалась робота з підготовки покажчиків різних видів документів. Вийшли друком: Демченко Е.П. «Политическая графика Киева периода революции, 1905–1907 гг.», каталог «Сатирические журналы России периода революции 1905–1907 гг.» [8].

У 1970-х роках в різних наукових періодичних виданнях та збірниках було надруковано низку тематичних бібліографічних списків та оглядів Л.І. Гольденберга в галузі українського та слов'янського літературознавства і мовознавства, зокрема: «Бібліографічна інформація на сторінках українських літературно-художніх та літературознавчих журналів», «Взаємозв'язки і взаємодія мов народів СРСР», «Автореферати дисертацій з мовознавства, видані в Українській РСР (1972–1973)», «Проблеми українського мовознавства у дослідженнях 1972–1973 рр.» і як підсумкова – путівник Л.І. Гольденберга «Бібліографічні джерела українського літературознавства» (2-е вид. – К., 1990) [6].

Після затвердження в АН УРСР нових перспективних планів зі створення бібліографічної інформації, бібліографічна діяльність сконцентрувалась навколо декількох головних напрямів, що забезпечувались виходом поточних покажчиків. Один з них був пов'язаний із забезпеченням економічних питань науково-технічного прогресу і був представлений поточним покажчиком «Соціально-економічні проблеми науково-технічного прогресу в Українській РСР». Протягом 1977–1988 рр. вийшло 43 випуски [40].

Активного розвитку в 70–80-х роках набуває біобібліографічний напрям. З 1968 р. серія «Ученые Украинской ССР» змінює назву на «Біобібліографія вчених Української РСР» (в російськомовному варіанті «Биобиблиография ученых Украинской ССР»). Покажчики присвячувались життю та діяльності таких вчених, як К.Г. Гуслистый (К., 1972), А.Ю. Кримський (К., 1972), Л.А. Кульський (К., 1974), І.Г. Підоплічко (К., 1976), Є.С. Шаблювський (К., 1976), І.М. Поляков (К., 1982), Є.П. Кирилюк (К., 1983), І.К. Походня (К., 1987), Г.С. Писаренко (К., 1990). У журналі «Радянське

літературознавство» друкувались бібліографічні покажчики: «Наукові праці члена-кореспондента АН УРСР Л.М. Новиченка» (1984), «Основні праці академіка АН УРСР М.З. Шамоти» (1986).

Персоналії, яким присвячувалися покажчики, затверджувались на Президії АН УРСР, всі випуски цієї серії, що готувались в інших організаціях, проходили перед випуском рецензування в ЦНБ. Підготовка покажчиків здійснювалась на основі методичних рекомендацій, створених у Бібліотеці в 1981–1986 рр. [4].

У 80-х роках розпочалися спроби запровадити нові механізми управління народним господарством, Бібліотека видала декілька тематичних покажчиків: «Системы управления промышленным транспортом (1961–1976)», «Подготовка и повышение квалификации кадров народного хозяйства (1985–1988)», «Хозяйственный расчет и самофинансирование в народном хозяйстве (1986–1988)» [37] тощо.

Орієнтація на нові інформаційні технології у 80-х роках визначила широке розповсюдження проблематики використання математичних методів у науці та викликала потребу у відповідній бібліографічній продукції на допомогу ефективному впровадженню цих методів у біологічні, хіміко-технологічні науки, а також в техніку, виробництво, транспорт [30].

Тематика поточних бібліографічних покажчиків стосувалась багатьох актуальних питань розвитку науки. У 1980 р. було започатковане видання, присвячене порошковій металургії [29]. Протягом п'ятнадцяти років щоквартально виходило видання «Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів Української РСР» [27]. Фундаментальний щорічний бібліографічний покажчик «Наука на Україні» містив інформацію про публікації за 1980–1988 рр. і дозволив з максимальною повнотою створити джерелознавчу бібліографічну базу для комплексного розвитку науки [21].

Біологічний напрям був представлений покажчиком з актуальних проблем розвитку біології та біотехнології, в двох випусках [31]. Хімічний – питаннями розвитку колоїдної хімії та хімії води. Вийшло два випуски: «Опреснение и обессоливание воды» за 1956–1975 і 1976–1983 рр.» [25]; «Развитие отечественной коллоидной химии (1967–1978) [3]; «Развитие топливно-энергетического комплекса Украинской ССР» [34]. Відгукуючись на Чорнобильську катастрофу 1986 р., Бібліотека готує покажчик інформаційно-бібліографічних видань «Методы защиты окружающей среды от радиоактивных загрязнений» [19].

Значний розвиток отримали бібліографічні дослідження історії історичних та суспільних наук в Україні. Стан розвитку суспільних наук відображався в міжгалузевому поточному покажчику «Развитие общественных наук в СССР, 1967–1979 гг.» [32]. Інформація про бібліографію в галузі суспільних наук концентрувалась у поточному покажчику бібліографії другого ступеня «Показчик библиографических пособников з суспільних наук» [28].

Під керівництвом І.Г. Шовкопляса підготували фундаментальні бібліографічні покажчики: «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966)», «Радянська література з археології України, 1967–1975 рр.», «Археология Украинской ССР, 1918–1980», «Археология України, 1981–1990», «Советская литература по истории древнего Киева, 1918–1983 рр.» [48].

У кінці 70-х – на початку 80-х років активно розвивається бібліографія газетних видань. Виходить низка покажчиків, що розкриває газетні фонди ЦНБ і присвячена газетам України: «Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні [1822–1916]», «Газети Радянської України, 1917–1920», «Газети Радянської України, 1921–1925», «Газети Радянської України, 1926–1929» [16].

У 80-х роках видаються бібліографічні покажчики, створені на основі документів рукописного фонду, фонду стародруків та рідкісних видань ЦНБ. Починається опрацювання іншомовних рукописів, зокрема грецьких та арабських [7]. Відділ стародруків та рідкісних видань готує каталоги виставок, присвячених І. Федорову та Д. Тупталові [20].

1989 р. Бібліотека розпочинає масштабний бібліографічний проект у галузі національної бібліографії України «Створення державного фундаментального реєстру друкованої продукції України та бібліографія літератури про Україну за 1574–1923 рр.». Б.В. Грановський виступає з концепцією створення репертуару української книги «Україніка», запропонованою ЦНБ ім. В.І. Вернадського на засіданні Бюро Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР 13 липня 1989 р. Концептуальні положення передбачали створення бібліографічного репертуару української книги за 350 років. В обговоренні взяли участь В.В. Німчук, О.В. Мишанич, В.М. Русанівський. 16 листопада 1989 р. Бюро Відділення постановило надати цьому проекту статус відомчої теми АН УРСР, а у жовтні 1989 р. тему було затверджено Президією АН УРСР.

Першим було підготовлено покажчик «Джерела українознав-

ства. 1574–1924. Вип. 1: Вітчизняні бібліографічні джерела», упорядковані колективом бібліографів. Видання було приурочено до першого Конгресу Міжнародної асоціації українців, що відбувся у Києві, 27 серпня – 3 вересня 1990 р. [9].

У 1991 р. на засіданнях Вченої ради та дирекції ЦНБ відбувалось обговорення питань подальшого розвитку національної бібліографії України. Відділ наукової бібліографії (Н.В. Танатар, Р.С. Жданова, В.І. Костира) пропонує проект «Ретроспективна українська національна бібліографія» з розподілом хронологічно на два розділи: 1574–1916 та 1917–2000 рр. (національний друк та українська екстеріорика). Було вирішено створити цілісну концепцію ретроспективної національної бібліографії, методичні рекомендації та систему показників: джерел, книг, статей з періодичних видань, видань, що продовжуються, та збірників. В обговоренні взяли участь: М.І. Сенченко, Б.В. Грановський, В.В. Васильєв, Л.А. Дубровіна, М.С. Слободяник, Є.П. Демченко, В.І. Костира [49].

Здобуття Україною незалежності, проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., акт проголошення незалежності України, затверджений 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України, започаткували новий етап розвитку країни та новий період у діяльності Бібліотеки. Одним з основних напрямів науково-бібліографічної діяльності стає робота над створенням ретроспективної національної бібліографії України [43].

Таким чином, у 1965–1991 рр. в Бібліотеці продовжувала активно розвиватись науково-бібліографічна діяльність. Основним напрямом стало створення науково-допоміжної бібліографії різної тематики, значна увага приділялась біобібліографії, бібліографії другого ступеня. В кінці 1970 – у 1980-х роках активізувалась робота зі створення поточних науково-допоміжних бібліографічних показників. Сформувався і набув досвіду колектив бібліографів, що був спроможний вирішувати найскладніші завдання.

1. Астрономія на Україні (1918–1962 рр.): Бібліогр. показч. / Уклад.: Т.А. Азарнова, Н.А. Земець. – К., 1965. – 164 с.; Розвиток фізичної науки на Україні: бібліогр. показч., 1917–1967: [в 3 ч.] / Уклад.: Є.О. Ігнат'єв, Н.К. Білокін, Г.П. Рибак. – К., 1969. – Ч. 1: Загальні питання. Теоретична фізика. Акустика. Електрика і магнетизм. Оптика. Молекулярна фізика. – 356 с.; Ч. 2: Фізика твердого тіла. Кристалографія. – 419 с.; Ч. 3: Ядерна фізика. Радіофізика. – 256 с.

2. Барсук А.И., Коршунов О.П. Советское библиографоведение: состояние, проблемы, перспективы. – М., 1977. – 108 с.

3. Библиографический очерк развития отечественной коллоидной химии / Сост.: А.В. Думанский, З.М. Ващенко. – К., 1970. – Вып. 3: (1942–1952); Вып. 4: (1953–1966 гг.). – 506 с.; Хімічна мінеральна сировина Української РСР (1917–1963 рр.): Бібліогр. покажч. літ. / Уклад. З.М. Ващенко. – К., 1965. – 160 с.; Мінеральні добрива Української РСР: бібліогр. покажч. 1918–1965 рр. / Уклад.: О.В. Бистряков, З.М. Ващенко, М.К. Звіглянич. – К., 1968. – Ч. 1. – 216 с.; Ч. 2. – 258 с.

4. Биобиблиографические указатели: рекомендации по составлению и оформлению / Сост.: Ю.В. Альберт, Н.Н. Деркач, Н.Г. Дмитриенко. – К., 1981. – 50 с.; Методические рекомендации по библиографическому обеспечению «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР / Сост. И.Г. Шовкопляс. – К., 1984. – 106 с.

5. Видання Академії наук УРСР (1919–1967) : Суспільні науки : Бібліогр. покажч. / Уклад.: П.Ю. Висоцька, О.А. Євдокименко, К.Є. Коваленко [та ін.]. – К., 1969. – 652 с.; Видання Академії наук УРСР (1919–1967) : Фізико-технічні та математичні науки : [Бібліогр. покажч.] / Уклад.: П.Ю. Висоцька, О.В. Бистряков, О.А. Євдокименко [та ін.]. – К., 1970. – 783 с.; Видання Академії наук УРСР (1919–1967): Науки про землю і космос. Хіміко-технологічні та біологічні науки : Бібліогр. покажч. / Уклад.: П.Ю. Висоцька, О.В. Бистряков, О.А. Євдокименко [та ін.]. – К., 1971. – 792 с.

6. Гольденберг Л.І. Бібліографічні джерела українського літературознавства : Путівник. – К., 1977. – 198 с.; Гольденберг Л.І. Бібліографічна інформація на сторінках українських літературно-художніх та літературознавчих журналів // Інформ. матеріали наук. ради з пробл. «Закономірності розвитку світової літератури в сучасну епоху». – К., 1971. – Вип. 5. – С. 57–63.; Гольденберг Л.І. Взаємозв'язки і взаємодія мов народів СРСР: (інформ.-бібліогр. огляд праць, опубл. в СРСР у 1972–1973 рр.) // Мовознавство. – 1974. – № 1. – С. 92–96; Автореферати дисертацій з мовознавства, видані в Українській РСР (1972–1973) / Уклад. Л.І. Гольденберг // Інформ. матеріали наук. ради з пробл. «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». – К., 1975. – Вип. 19. – С. 37–44; Гольденберг Л.І. Проблеми українського мовознавства у дослідженнях 1972–1973 рр.: інформ.-бібліогр. огляд // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 89–94; № 2. – С. 89–93.

7. Греческие рукописи из фондов ЦНБ АН УССР в Киеве: кат. выставки / Сост.: Л.А. Дубровина, Е.М. Гальченко. – Афины, 1988. – 23 с.; Грецькі актові документи і листи з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН УРСР: кат. рукописів XVI–XIX ст. / Уклад. Є.К. Чернухін. – К., 1991. – 54 с.; Каталог арабских рукописей из ЦНБ им. В.И. Вернадского АН УССР / Сост. А.В. Савченко. – К., 1988. – 63 с.

8. Демченко Е.П. Политическая графика Киева периода революции

1905–1907 гг. – К., 1976. – 188 с.; Сатирические журналы России периода революции 1905–1907 гг.: кат. коллекции ЦНБ АН УССР / Сост. Е.П. Демченко. – К., 1976. – 47 с.

9. Джерела українознавства, 1574–1924. Вип. 1. Вітчизняні бібліографічні джерела / Упоряд.: Б.В. Грановський [та ін.]. – К., 1990. – 338 с.

10. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. – К., 2009. – 530 с.

11. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1965–1991. – К., 2008. – 373 с.

12. Зданевич Б.І. Каталог інкунабул / Упоряд. Г.І. Ломонос-Рівна. – К., 1974. – 252 с.

13. Ігнат'єв Є.О. За письмовим столом і в лабораторії: (огляд робіт укр. вчених з теорії металів) // Нові книги УРСР. – 1968. – № 24. – С. 15–16.

14. Інформаційний покажчик бібліографічних праць, виконаних бібліотеками системи АН УРСР у ... році / Уклад.: О.Я. Лук'яненко, Р.С. Жданова, З.О. Врублевська [та ін.]. – К., 1971–1989. – Вип. 1–19.

15. Історія економічної думки в Україні. ІХ – початок ХХ ст.: бібліогр. покажч. вид. за 1917–1966 рр. / Уклад. С.В. Сороковська. – К., 1968. – 190 с.

16. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні [1822–1916]: публ. фонду ЦНБ / Уклад.: О.М. Пузирьова, О.О. Дмитрієв, Ю.М. Довгаленко. – К., 1971. – 183 с.; Газети Радянської України, 1917–1920 рр.: (за матеріалами газ. фондів ЦНБ АН УРСР: [Каталог] / Уклад.: Л.В. Пахуча, О.С. Лук'ячук, І.В. Сіра. – К., 1979. – 111 с.; Газети Радянської України, 1921–1925 рр. : Каталог: (за матеріалами газ. фондів ЦНБ АН УРСР) / Уклад.: Л.В. Пахуча, О.С. Лук'ячук, І.В. Сіра. – К., 1981. – 228 с.; Газети Радянської України, 1926–1929 рр. у фондах ЦНБ АН УРСР: каталог / Уклад.: Л.В. Пахуча, О.С. Лук'ячук, І.В. Сіра.; – К., 1985. – 306 с.

17. Кугот А.А. Дослідження з історії української радянської культури: (огляд літ.) // Укр. іст. журн. – 1968. – № 1. – С. 25–31.; Огляд радянських і зарубіжних бібліографій з української мови (1917–1963 рр.) / Уклад. Н.Ф. Королевич // Інформ. матеріали наук. ради з пробл. «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». – К., 1966. – С. 89–94.

18. Леся Українка: бібліогр. покажч., 1884–1970 / Уклад.: М.В. Булавинська, М.О. Мороз. – К., 1972. – 391 с.

19. Методы защиты окружающей среды от радиоактивных загрязнений: списки информ. и библиогр. изд. / Сост.: М.А. Маева, Н.М. Исаева. – К., 1986. – 18 с.

20. Наследие Ивана Федорова: кат. выставки, приурочен. к дню славян. письменности в Киеве и 425-летию выхода в свет первой книги рус. и укр. первопечатника / Сост.: Ю.А. Лабынцев, Н.А. Лудина. – К., 1989. – 44 с.; Последний общеславянский писатель Дмитрий Савич Туптало и

главная книга его жизни: кат. выст., посвящ. 300-летию напечатания в Киеве первой части знаменитых «Четих-Миней» и 280-летию со дня кончины их автора / Сост. Ю.А. Лабинцев. – К., 1989. – 82 с.

21. Наука на Украине : Библиогр. указ. / Сост.: Н.И. Олейник, Л.Н. Касаткина, Г.Н. Мартыненко [и др.]. – К., 1982–1988. – 8 вып.

22. Нові іноземні книги, то надійшли до ЦНБ та бібліотек наукових установ . – К., 1966–1968. – 1966. – Вип. 1–6; 1967. – Вип. 1–12; 1968. – Вип. 1–11; Нові надходження зарубіжної наукової літератури // Вісн. АН УРСР. – 1973. – № 1. – С. 109; № 3. – С. 110–111; № 6. – С. 110; № 7. – С. 109–110; № 10. – С. 109–110; № 12. – С. 96–98; 1979. – № 1. – С. 93–94.; Довідкові та бібліографічні зарубіжні книжкові видання у фондах ЦНБ і бібліотек наукових установ АН УРСР: сист. покажч.: (надходження за ...) /. – К., 1967–1991. – Вип. 1–22.

23. Общее языкознание: библиогр. указ. лит., изд. в СССР с 1918 по 1962 г. – М., 1965. – 276 с.; Структурное и прикладное языкознание: библиогр. указ. лит., изд. в СССР с 1918 по 1962 г. – М., 1965. – 194 с.

24. Общесоюзный сводный каталог зарубежных периодических изданий: Естественные науки. Техника, сельское хозяйство, медицина. – М., 1975–1978.

25. Опреснение и обессоливание воды: указ. лит. (1956–1975 гг.) / Сост.: З.М. Ващенко, В.Д. Гребенюк, В.Н. Копасов, М.К. Погребняк. – К., 1978. – 464 с.; (1976–1983 гг.). – 1987. – 491 с.; (1976–1983 гг.). – 1987. – 491 с.

26. Органические полупроводники: реф. обзор. лит. за ... / Сост.: М.В. Курик, Н.И. Оноприенко. – К., 1975–1976; ... 1970–1971 гг. – 1975. – 56 с.; ... 1971–1972 гг. – 1976. – 88 с.

27. Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів Української РСР: поточ. бібліогр. покажч. / Н.М. Гончаренко, П.М. Кавицька, М.А. Ковальова [та ін.]. – К., 1977–1992. – Вип. 1–64.

28. Покажчик бібліографічних посібників з суспільних наук за ... р. / Уклад. С.В. Сороковська. – К., 1973–1984.

29. Порошковая металлургия: указ. лит. ... / Сост.: Н.А. Шемец, И.П. Бочкалова, Н.А. Воробей [та ін.]. – К., 1980–1988.

30. Применение математических методов в биологических науках, в химии и химической технологии: указ. отеч. и заруб. лит. (1958–1969) / Сост.: М.К. Погребняк, Н.А. Шемец. – К., 1975. – 344 с.; Применение математических методов в технике, основы промышленного производства: Металловедение, металлургия, машиностроение: указ. отеч. и иностр. лит. за 1958–1970 гг. / Сост.: Е.А. Игнатъев, З.А. Врублевская, Н.А. Шемец. – К., 1976. – 388 с.

31. Проблемы биотехнологии: техн. использование микроорганизмов: библиогр. указ. / Сост.: Н.В. Танатар, В.Г. Шишкина. – К., 1987–1988. – Вып. 1. – 1987. – 360 с.; Вып. 2. – 1988. – 538 с.

32. Развитие общественных наук в СССР: библиогр. указ., 1967–

1979 г. / Сост.: Н.И. Олейник, Р.С. Жданова, Л.Н. Касаткина, Т.Н. Кольяк. – К., 1982. – 567 с.

33. Развитие прудового рыбного хозяйства Украинский ССР: библиогр. указ. (1944–1959 гг.) / Сост. А.В. Быстряков. – К., 1971. – 342 с.

34. Развитие топливно-энергетического комплекса Украинской ССР: указ. лит. за ... / Сост.: Г.Н. Бубновская, Н.А. Воробей, Л.А. Овчаренко. – К., 1984–1988. – Вып. 1–5.

35. Розвиток металургії в Українській РСР: покажч. літ. / Уклад.: Ю.О. Анісімов, В.Т. Тищенко, А.П. Щербань [та ін.]. – К., 1972. – 288 с.

36. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI–XIII вв.) / Сост.: Е.В. Афанасьева, М.В. Бражников, Н.П. Визирь. – М., 1984. – 405 с.; Сводный каталог книг на иностранных языках, изданных в России в XVIII веке, 1701–1800 / Сост.: Т.П. Золотарь, Е.А. Савельева, Т.П. Щербакова [и др.]. – Л., 1984. – Т.1: А–G. – 372 с.; Т.2: H–R. – 390 с.; Т.3: S–Z. – 376 с.

37. Системы управления промышленным транспортом: библиогр. указ. (1961–1976 гг.) / Сост.: З.А. Врублевская, В.С. Петрова, Н.А. Шемяц. – К., 1981. – 344 с.; Подготовка и повышение квалификации кадров народного хозяйства: библиогр. указ., 1985–май 1988 г. / Сост.: А.А. Чекмарев, П.М. Кавицкая, В.В. Вещицкая, Л.Л. Горячая. – К., 1988. – 81 с.; Хозяйственный расчет и самофинансирование в народном хозяйстве: библиогр. указ., 1986–1988 / Сост.: П.М. Кавицкая, П.А. Марценюк, А.А. Чекмарев. – К., 1989. – 130 с.

38. Слов'янська філологія на Україні: бібліогр. покажч. (1968–1976 рр.) / Уклад.: Л.В. Беляева, Н.М. Деркач, А.І. Невольниченко. – К., 1978–1979 – Вып. 1–3.

39. Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы: указ лит., 1971–1976 / Сост.: Н.Н. Гончаренко, М.П. Богатырева, В.Л. Денисов [и др.]. – К., 1977. – 520 с.; Вопросы совершенствования идеологической политико-воспитательной работы: указ. лит., 1976–1982 г. / Сост.: Н.Н. Гончаренко, Н.Г. Дмитренко, В.С. Кабкова. – К., 1982. – 725 с.; Социалистический образ жизни и формирование нового человека: библиогр. указ. – К., 1978–1988. – Вып. 1–43.

40. Соціально-економічні проблеми науково-технічного прогресу в Українській РСР: поточ. бібліогр. покажч. / Уклад.: Н.П. Богатирьова, М.А. Воробей, И.О. Доброштан [та ін.]. – К., 1977–1988. – 43 вип.

41. Українська РСР в братній сім'ї радянських народів: поточ. бібліогр. покажч. / Уклад.: Т.А. Балабушевич, Л.С. Білан, Л.І. Гольденберг [та ін.]. – К., 1973–1985. – Вып. 1–50.

42. Українські літературні альманахи і збірники XIX–початку XX ст.: бібліогр. покажч. / Уклад. І.З. Бойко. – К., 1967. – 372 с.

43. *Ульяновский В.І., Дубровіна Л.А., Новохатский К.Є.* Архівна та рукописна україніка: програма виявлення, обліку, опису архівних документів,

рукописних книг // Архівна та рукописна україніка: матеріали міжвід. наради по обговоренню держ. програми «Архівна та рукописна україніка», Київ, 17 жовт. 1991 р. – К., 1992. – С. 51–62.; *Омельчук В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісн. – 1995. – № 5. – С. 3–7.

44. *Устиновський Д.В.* Підготовка рекомендаційних бібліографічних покажчиків Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського в 1948–1964 роках // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2011. – № 1. – С. 64–72.

45. Філологічні науки на Україні: покажч. літ. за .../ Уклад.: Л.В. Бе-ляєва, Ю.Л. Гунченко, Н.М. Деркач, А.І. Невольниченко, О.М. Устінні-кова, Н.Н. Мислович; АН УССР, ЦНБ. – К., 1980–1989. – 10 вип.

46. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР: бібліогр. покажч., 1919–1969 рр. / Уклад.: К.О. Коваленко, Л.І. Битюцька, В.В. Пав-лова, Н.О. Шеμεць. – К., 1970. – 295 с.

47. Т.Г. Шевченко: бібліогр. ювіл. л-ри, 1960–1964 / Склад Ф.К. Сарана. – К., 1968. – 624 с.; *Сарана Ф.К.* Фототипні перевидання творів Т.Г. Шевченка: (бібліогр. огляд) // Арх. України. – 1966. – № 2. – С. 72–73.; Т.Г. Шевченко: бібліогр. покажч., 1965–1988 / Уклад.: Л.В. Беляєва, Н.М. Мислович. – К., 1989. – 402 с.

48. *Шовкопляс І.Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): бібліографія. – К., 1969. – 344 с.; Радянська література з археології України, 1967–1975 рр. / Уклад.: І.Г. Шовкопляс, Н.Г. Дмитренко. – К., 1978. – 346 с.; Археология Украинской ССР: библиогр. указ., 1918–1980 / Сост.: И.Г. Шовкопляс, Н.Г. Дмитренко. – К., 1989. – 560 с.; Археологія України: бібліогр. покажч., 1981–1990 / Уклад. І.Г. Шовкопляс. – К., 1999. – 460 с.; Советская литература по истории древнего Киева, 1918–1983 / Сост.: И.Г. Шовкопляс, Н.Г. Дмитренко. – К., 1984. – 211 с.

49. Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 2410, арк. 1–12.

Summary

The activities of the Vernadsky National Library of Ukraine in the field of preparation and publication of bibliographic tools in 1965–1991 are studied.

Key words: the Vernadsky National Library of Ukraine, bibliographic activities, bibliographic tools.

УДК 070.1(043.3/5):94(477)

О. В. Пастушенко
канд. філол. наук
Департамент атестації кадрів
Міністерства освіти і науки,
молоді та спорту України

**РОЗВИТОК ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ
ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ В УКРАЇНІ У 90-х РОКАХ ХХ ст. –
НА ПОЧАТКУ 10-х РОКІВ ХХІ ст.: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ
АСПЕКТ**

Розглядаються дисертаційні дослідження періоду незалежності України за хронологічним, предметно-географічним, предметно-тематичним принципами та науковими галузями, показана специфіка дисертацій як виду наукової продукції та одного з джерел бібліографічної інформації.

Ключові слова: дисертаційне дослідження, історія преси в Україні, бібліографічна інформація.

Дисертація є особливим видом наукової продукції, яка найбільш тісно пов'язана із розробкою нових актуальних напрямів, аспектів та тем у науці. Дисертаційні роботи засвідчують рівень та інтенсивність вивчення певної проблематики, є показниками її загальної затребуваності суспільством, фіксують завершеність опрацювання теми або проблеми, доведення достовірності наукових результатів, їхню апробацію в практиці та визнання в науковому співтоваристві, перспективи подальших досліджень.

Оскільки дисертації є результатом підготовки кадрів вищої кваліфікації та мають притримуватися всіх вимог до наукової праці, починаючи від методичних засад дослідження до оформлення, – вони є об'єктивним показником загального рівня розвою науки. Тому аналіз розвитку дисертаційних досліджень, хоча й не вичерпує всіх питань студіювання проблеми, однак дозволяє об'єктивно оцінити ступінь досліджуваності та глибину напрацювань певних наукових напрямів, актуальність подальших розробок усталених або нових і перспективних проблем.

Дисертація узагальнює попередню роботу її автора і ті статті, що їх пошукувач опублікував у попередні роки, а для докторських робіт – і монографії, тому їхнє залучення до історіографії питання або огляду літератури може бути цілком заміненим аналізом тексту дисертації. Разом з тим бібліографічний аналіз дисертаційних досліджень в цьому аспекті як метод пізнання рівня розвитку основних наукових напрямів поки ще не знайшов відповідної уваги з боку вчених, тому такий аналіз дисертацій, присвячених пресі за задекларований період, здійснюється вперше.

Гуманітарний напрям у науці вирізняється своєю специфікою, яка полягає в його тісному зв'язку зі станом ідеології, культури та демократичних засад суспільства, які й визначають характер та об'єктивність досліджень. В цьому контексті особливо цікавим є вивчення їхнього розвитку за незалежності України, коли суспільство звільнилося від “прокрустова ложа” радянської ідеології і почалося заповнення білих плям та лакун в історичному минулому українського народу, його культурі, науці, освіті, мові, національній свідомості, політичному стані. Серед таких проблематик опинилася й історія української преси та періодики, в якій більше за інших зосереджувалися найгостріші питання суспільно-політичного, наукового та культурного стану України. Саме цим визначається й обраний для нашого дослідження період – 90-ті роки ХХ ст. – початок 10-х років ХХІ ст. – час, коли дослідження історії та теорії преси почали привертати значну увагу філологів, істориків, філософів, етнологів, журналістів, педагогів.

Історія української преси та періодики є одним із найбільш популярних для дисертаційних досліджень різного профілю напрямом. Як синтезований об'єкт дослідження преса може вивчатися фахівцями різних наук і в різних аспектах, що надають комплексне уявлення про загальні тенденції та конкретний зміст її розвитку в конкретно-історичних умовах, а також можливість розкриття теоретичних засад преси як соціогуманітарного явища. Питання історії преси тісно пов'язане з журналістикою, студіювання якої у запропонованій статті ми залишаємо поза увагою, так само, як і літературно-критичну діяльність певних осіб, редакційно-видавничу працю відомих українських діячів, що є окремим предметом дослідження.

Джерельна база дослідження історії преси дуже широка: нині існують понад 110 бібліографічних покажчиків, історико-бібліографічних досліджень, понад 42 спеціалізованих бази даних, що містять таку

інформацію. Що стосується даної статті, то вона спирається на відповідну документацію ВАК України, яка діяла у період 1992–2011 р., бази даних, фонди та бібліографічні покажчики провідних бібліотек України, передусім Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Національної парламентської бібліотеки України, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка тощо.

У зв'язку з попередніми ідеологічними заборонами дослідження історії національної преси, відчутним стало прагнення науковців актуалізувати найбільш складні періоди історичного розвитку України в ХХ ст.

У 90-х роках ця проблематика лише почала розвиватися. Перші глибокі дисертаційні дослідження з'явилися в 1994 р., через три роки після проголошення незалежності України¹, і присвячувалися науково-просвітницькій пресі України ХІХ – першої третини ХХ ст. (О.Ф. Кононець, д-ра іст. наук)² та періодичній пресі як джерелу вивчення національно-культурної політики української держави (1918 р.) (Г.Я. Рудий, канд. іст. наук)³. У 1996 р. з'явилася дисертація стосовно преси як джерела досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) (І.В. Крупський, д-ра іст. наук)⁴, а також дві кандидатські – “Літературно-науковий вістник” як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20-40-ві роки ХХ ст.) (М.П. Леськова, канд. філол. наук: 10.01.08)⁵ та “Державотворчі функції сучасної української преси” (І.І. Паславський, канд. політ. наук: 23.00.02)⁶.

У 1997 р. з'явилося вже більше праць, які також висвітлювали теми, що раніше були “неактуальними”, переважно філологічного профілю, зокрема відносно: закарпатської україномовної преси 20–30-х років ХХ ст. в контексті національного відродження краю (В.В. Габор, канд. філол. наук)⁷; української таборової преси першої половини ХХ ст.; національного духовного самоствердження (Н.М. Сидоренко, д-ра філол. наук)⁸; української преси Галичини і становлення шкільного книговидання кінця ХІХ – початку ХХ ст.) (Л.М. Шеремет, канд. філол. наук)⁹; становлення та розвитку системи періодичної преси Катеринославської губернії у 1838–1917 рр. (О.Д. Школьна, канд. філол. наук)¹⁰; проблема народної школи і виховання в педагогічній пресі (за матеріалами західноукраїнських видань II половини ХІХ – початку ХХ століття) (І.М. Мель-

ник, канд. пед. наук: 13.00.01)¹¹; “Бібліологічні вісті” як явище української книгознавчої думки 20 – початку 30-х років ХХ століття (Н.Г. Солонська, канд. іст. наук: 07.00.08)¹².

Тоді ж вперше прозвучала тематика української еміграції: преса українців північноамериканського континенту як чинник збереження їхньої етнічної ідентичності (1990-ті роки) (О.М. Гриценко, канд. іст. наук, 07.00.02)¹³. В 90-х роках з’явилися дослідження й періодичних видань, які в радянський період мали обмежене використання, через що були недоступними широкому загалові, зокрема журналів України за 1917–1928 рр. (Т.В. Коваль, канд. іст. наук, 07.00.08)¹⁴.

Розглядалися й питання теорії та практики формування типів видань, зокрема військового, в процесі українського державотворення 1917–1920 рр. за матеріалами часопису “Стрілець” (С.П. Сегеда, канд. філол. наук, 10.01.08)¹⁵, роль журналу “Червоний шлях” в літературному процесі 20–30-х років в Україні (Н.В. Лоцинська, канд. філ. наук: 10.01.01)¹⁶, а також часопис “Университетские известия” (1861–1919) та його роль у розгортанні наукових досліджень в галузі історії в Київському університеті (В.М. Щербатюк, канд. іст. наук, 07.00.06)¹⁷; актуальною виявилися теми регіональної преси в демократичному суспільстві (М.А. Карась, канд. філол. наук, 10.01.08)¹⁸ та літературно-естетичної еволюції журналу “Слово і час” (К.Г. Олійникова, канд. філол. наук: 10.01.01)¹⁹.

У 2000 р. було захищено дисертацію, присвячену українській пресі Північної Буковини як джерелу вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.) (М.М. Романюк, д-ра іст. наук, 07.00.06)²⁰, а в 2001 р. – першу працю, що розглядала пресу нового часу – пресу національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992–1999 рр.) (Ю.В. Колесник, канд. філол. наук, 10.01.08)²¹.

Історичні періодичні видання також стали об’єктом вивчення, зокрема журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920–1930-х років (В.В. Бездрабко, канд. іст. наук: 07.00.06.)²² та журнал “Український історик” в українській історіографії другої половини ХХ ст. (Л.Д. Сакада)²³. Питання ролі української преси як фактора впливу на міжнародну діяльність України (проблеми становлення і розвитку відносин України та НАТО у 90-х роках) досліджувалося в контексті основних газетних видань (В.В. Власенко, канд. філол. наук: 10.01.08)²⁴.

Міжнародний аспект представлений дослідженням сучасних питань трансформації преси в Польщі і Україні в контексті суспільних змін (1989–1999 рр.) (В. Цісак, д-ра філол. наук, 10.01.08)²⁵.

Справжній дисертаційний сплеск починається з 2002 р., коли захистилася низка робіт, в яких був репрезентований дореволюційний період підросійської України, зокрема праці, присвячені пресі православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. (Бойко А.А., д-ра філол. наук: 10.01.08)²⁶ та журналу “Труды Киевской духовной академии” та проблем історії церкви (С.М. Гузенко, канд. іст. наук, 09.00.11)²⁷; періодична преса в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (1820–1865) (І.С. Гребцова, д-ра іст. наук: 07.00.02)²⁸. Висвітлювалась українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.) (В.В. Гутковський, канд. іст. наук: 07.00.01)²⁹; національно-культурний рух 1907–1914 рр. і українська преса (О.Я. Яцина, канд. іст. наук: 07.00.01)³⁰.

Західні регіони України представляли праці, що розкривали українську пресу повітових міст Галичини 20–30-х років XX ст. (О.Р. Дроздовська, канд. філол. наук: 10.01.08)³¹; українську сатирично-гумористичну пресу Галичини 20–30-х років XX ст. (Л.В. Снісарчук, канд. філол. наук: 10.01.08)³²; становлення і розвиток західноукраїнської молодіжної преси 1900–1939 рр. (О.І. Тимчишин, канд. філол. наук: 10.01.08)³³.

Актуальним залишався період Української революції 1917–1920 рр. Так, цей період висвітлювали дисертації, присвячені інформаційно-пресовій діяльності Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. (О.В. Богуславський, канд. філол. наук: 10.01.08)³⁴ та українській військовій пресі як складовій інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917–1921 рр.) (О.П. Позняков, канд. філол. наук: 10.01.08)³⁵.

У цьому ж році була захищена тема, пов’язана з пресою періоду нацистської окупації Східної України (Д.М. Титаренко, канд. іст. наук : 07.00.06)³⁶. Сучасний період представлений дослідженням архітекτονіки сучасного українського газетного видання (системної організації та закономірностей розподілу елементів) (В.В. Шевченко, канд. філол. наук: 10.01.08)³⁷.

У 2003–2004 рр. досліджувалися запорізька преса 20–40-х років XX ст. (І.С. Герман, канд. філол. наук: 10.01.08)³⁸; архіви українських часописів кінця XIX – початку XX ст. (І.В. Клименко, канд.

іст. наук: 07.00.08)³⁹; преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.) (О.А. Коляструк, канд. іст. наук: 07.00.01)⁴⁰.

Досліджувалися також дореволюційна преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.) (Т.В. Антонченко, канд. іст. наук: 07.00.06)⁴¹; газета “Киевлянин” та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900–1914 рр. (Р.В. Гула, канд. іст. наук, 07.00.01)⁴²; роль “Літературно-наукового вістника” в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.) (Н.В. Кузіна, іст. наук: 07.00.01)⁴³.

Вивчалась українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905–1907 рр.) (О.М. Березовський, канд. іст. наук: 07.00.01)⁴⁴; періодика України як об’єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) (Г.Я. Рудий)⁴⁵.

Західноукраїнський регіональний аспект був представлений темою української преси Покуття як джерела дослідження суспільно-політичного життя краю 20–30-х років XX ст. (В.П. Глаголюк)⁴⁶; розглядалися літературні періодичні видання 20–30-х років XX ст. на західноукраїнських землях (М.С. Гдакович, канд. філол. наук, 10.01.08)⁴⁷; роль газети “Буковина” в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX – початку XX ст. (А.П. Гречанюк канд. філол. наук, 10.01.01)⁴⁸.

Новітня проблематика була представлена єдиною дисертацією, яка розкривала становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації сучасної України (друга половина 80-х – 90-ті роки XX ст.) (С.В. Костишева, д-ра іст. наук: 07.00.01)⁴⁹ та тематичну модель сучасного регіонального видання (на матеріалі друкованої газетної періодики Кіровоградщини за 1991–2003 рр.) (І.В. Белінська, канд. філол. наук, 10.01.08)⁵⁰.

У 2005 р. преса півдня України репрезентувалася в дослідженнях питань культурного життя цього регіону на сторінках періодичної преси (90-ті роки XX ст.) (О.О. Баковецька, канд. іст. наук, 07.00.01)⁵¹; висвітлювалася також періодична преса періоду визвольних змагань (О.В. Пархитько, канд. філол. наук, 10.01.08)⁵². Серед досліджень, присвячених конкретним виданням – дослідження газети “Громадська думка” / “Рада” (1905–1914 рр.) як першої щоденної українськомовної газети Наддніпрянської України (А.В. Кобинець, канд. філол. наук, 10.01.08)⁵³, газети “Волинь” (1941–1944 рр.): організаційний і проблемно-тематичний аспекти (Р.В. Радчик, канд. філол. наук, 10.01.08)⁵⁴.

Продовжилося дослідження періодичних видань для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості (О.М. Сушкова, канд. філол. наук: 10.01.08)⁵⁵. Єдина дисертація була присвячена мистецьким періодичним виданням, зокрема мистецькій періодиці Одеси другого десятиріччя ХХ ст. (О.І. Хобта, канд. філол. наук: 10.01.08)⁵⁶.

У наступному 2006 р. було захищено десять кандидатських дисертацій із задекларованої нами теми. Серед них – перша теоретична праця, присвячена типології сучасної преси Східної України (С.А. Гурьева, канд. філол. наук: 10.01.08)⁵⁷, а також преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. (А.А. Завадовський, канд. іст. наук: 07.00.01)⁵⁸.

У дисертаційних дослідженнях продовжувалася також проблематика преси української діаспори: розкривалася еміграційна преса у Франції 20–30-х років ХХ ст.: її становлення, розвиток та проблематика (О.І. Дейнека, канд. філол. наук: 10.01.08)⁵⁹; було вперше розглянуто питання кримськотатарської преси в 1917–1928 рр.: тенденції її розвитку й національна своєрідність (Г.З. Юксель, канд. філол. наук: 10.01.08)⁶⁰.

Три дисертаційних дослідження розглядали питання історії преси в Західній Україні та зв'язок її із Східною Україною, зокрема українську пресу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини (О.М. Хімяк, канд. іст. наук: 07.00.01)⁶¹; національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українську пресу Наддніпрянської України (Н.П. Олешко, канд. іст. наук: 07.00.01)⁶²; коломийський журнал “Жіноча доля” (1925–1939) в літературному процесі Галичини початку ХХ ст. (Л.І. Кліщ, канд. філол. наук: 10.01.01)⁶³.

Розглядалася й сучасна українська бібліотечна періодика (Л.І. Бейліс, канд. іст. наук, 07.00.08)⁶⁴, становлення якісної преси у посткомуністичному світі (В.Й. Жугай, канд. філол. наук: 10.01.08)⁶⁵.

У 2007 р. продовжувалася тематика стосовно ролі преси як джерела дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. (П.І. Губа, д-ра іст. наук: 07.00.06)⁶⁶; боротьби газети “Киевлянин” з українством наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (Ю.М. Половинчак, канд. іст. наук: 07.00.01)⁶⁷. Українське пресознавство поповнилося дисертацією, присвяченою спортивній періодиці Галичини 20–30-х років ХХ ст. в історико-функціональному аспекті і проблемно-тематичних домінантах (В.О. Ковпак, канд. філол. наук: 10.01.08)⁶⁸.

Новітній період представлений дослідженням журналу “Молода Україна” (Н.В. Антипчук, канд. філол. наук, 10.01.01)⁶⁹, проблем національного виховання в педагогічній пресі сучасності (за період з 1991 до 2004 рр.) (Л.А. Кулішенко, канд. філол. наук, 10.01.08)⁷⁰, тенденцій та перспектив євроінтеграційних процесів в газетній періодиці України та Польщі (В.В. Поплавська, канд. філол. наук. 10.01.08)⁷¹, динаміки розвитку інформаційних та аналітичних жанрів в українській пресі (М.К. Василенко, д-ра філол. наук, 10.01.08)⁷²; структурно-функціональних особливостей преси для дітей періоду незалежності України (Т.С. Давидченко, канд. наук із соц. комунікацій, 27.00.01)⁷³. Теоретичні питання висвітлені в дисертації, присвяченій електронним журналам в системі інформаційних ресурсів бібліотеки: друга половина ХХ – початок ХХІ ст.(Т.О. Ярошенко, канд. іст. наук, 07.00.08)⁷⁴, а також дослідженням всеукраїнської загальнополітичної газети 1998–2006 рр. (в контексті утвердження суспільної моралі в Україні) (О.І. Ільченко, канд. філол. наук, 10.01.08)⁷⁵.

Розроблялися аспекти ролі преси як джерела в суспільно-політичних процесах в еміграції, зокрема політичної еміграції як джерела вивчення гетьманського руху (міжвоєнний період) (Д.В. Колісник, канд. іст. наук: 07.00.06)⁷⁶; а також вивчення української преси США та Канади (1945–1994 рр.), зокрема особливості висвітлення україно-американських взаємин (В.В. Губарець, канд. філол. наук: 10.01.08)⁷⁷. В наступному 2008 р. остання тема знайшла доповнення в розробці питання преси діаспори США як комунікативного чинника формування ідентичності українців (1939–2005 рр.) (В.В. Чекалюк, канд. наук із соц. комунікацій 27.00.01)⁷⁸, а також преси міжвоєнної української еміграції в Європі 1919–1939 рр.: національно-патріотична дискусія (О.В. Богуславський, д-ра наук із соц. комунікацій)⁷⁹. У 2009 р. була захищена чергова дисертація з історії преси в українській еміграції – відносно української преси Австралії (1949–2007) як чинника збереження національно-духовних цінностей (Т.О. Моїсеева, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04)⁸⁰.

У 2008 р. були захищені дисертації, які представляли великий хронологічний відрізок часу, зокрема, на тему становлення і розвитку преси Києва (1835–1917): її типології, проблематики, національної спрямованості (А.М. Волобуєва, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04)⁸¹. Період Української революції представлений працею,

присвяченою часопису “Книгарь” як осередку вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.) (Т.С. Гринівський, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05)⁸². Сучасний період розкрито в дослідженні сучасної релігійної преси України: її типології, характеристики, домінанти (І.М. Скленар, канд. наук із соц. комунікацій)⁸³.

Дві кандидатські дисертації розкривають період нацистської окупації в темах, що стосуються україномовної легальної періодики часів нацистської окупації (1939–1944) (К.М. Курилишин, канд. іст. наук: 07.00.01)⁸⁴ та політики німецького окупаційного режиму стосовно преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 рр.) (В.М. Яременко, канд. іст. наук: 07.00.02)⁸⁵. У 2009 р. вивчалися газети “Українське слово” та “Нове українське слово” як джерела з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.) (В.А. Гедз, канд. іст. наук: 07.00.06)⁸⁶.

Сучасні дослідження преси характеризують такі теми, як двомовна преса в умовах білінгвізму в Україні: її історія, практика, тенденції розвитку (М.В. Варич, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04)⁸⁷; тижневик “Освіта” як чинник християнського виховання молоді: соціально-комунікативний аспект (1992–2005 рр.) (В.П. Перехейда, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01)⁸⁸; домінантні мотиви у християнських дитячих журналах сучасної України (У.О. Колесніченко, канд. наук із соц. комунікацій, 27.00.04)⁸⁹.

Історична ретроспекція характеризує проблематику історії становлення та розвитку рекламно-довідкової преси на території Східної України XIX – початку XX ст. (В.В. Георгієвська, ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04)⁹⁰; журнал “Украинская жизнь” і літературний процес початку XX ст. (О.О. Полумисна, канд. філол. наук, 10.01.01)⁹¹; роль газети “Рада” в національному відродженні українського народу (1906–1914 рр.) (П.В. Опанащук)⁹²; україномовна легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–2000 рр. як структурна частина загальнонаціонального інформаційного простору (І.З. Павлюк, д-ра наук із соц. комунікацій: 27.00.04)⁹³; преса Луганщини 1917–1938 рр.: становлення та основні тенденції розвитку (К.М. Ульянова, канд. з соц. комунікацій : 27.00.04)⁹⁴.

За останні роки помітного розвитку набули дисертації, присвячені регіональній пресі різних хронологічних періодів у теоретичному аспекті, зокрема запорізькому регіону другої половини XX – початку XXI ст.: його типології, характеристики, жанрові

домінанти (М.Д. Дяченко, канд. наук із соц. комунікацій, 27.00.04)⁹⁵; Галичини (1919–1939 рр.) – стосовно політико-правових умов функціонування, тенденції розвитку, організаційно-журналістської практики (Л.В. Сніцарчук, д-ра з соц. комунікацій, 27.00.04)⁹⁶, Ворошиловградської області 1938–1956 рр. та історико-типологічних та структурно-функціональних аспектів її преси (О.В. Корчагіна, наук із соц. комунікацій, 27.00.04)⁹⁷, Станіславівського воєводства (1921–1939 рр.) (Р.С. Лецишин, канд. іст. наук : 07.00.01)⁹⁸.

Історія становлення преси знайшла прояв у дослідженні часопису “Українська книга” (1937–1943) в контексті становлення української книгознавчої періодики першої половини ХХ ст. (І.Д. Плехова, канд. наук із соц. комунікацій, 27.00.05)⁹⁹.

Педагогічна проблематика знайшла висвітлення в загальних темах стосовно ролі преси в педагогічній діяльності, яка, хоча й не прямо стосується предмету дослідження, але за змістом дуже близька до історії преси та періодики, зокрема роль преси у розвитку сільської школи (Г.П. Щука, канд. пед. наук: 13.00.01)¹⁰⁰, питання ролі професійної періодики в підготовці вчителя до професійної діяльності (А.В. Пугач, канд. пед. наук: 13.00.01)¹⁰¹. У 2011 р. розроблялася тема педагогічної преси як чинника формування педагогічної творчості вчителя в історії розвитку української освіти (ХХ ст.) (С.М. Лобода, д-ра пед. наук, 13.00.01)¹⁰², педагогічній просвіті батьків (О.В. Курчий, канд. пед. наук, 13.00.01)¹⁰³ тощо.

Деякі дисертації були дотичні до історії преси та періодики, хоча безпосередньо не стосувалися преси як об’єкта дослідження, а в центрі уваги знаходилася діяльність редакторів та видавців періодичних видань та газет. Серед них – дисертації, присвячені Євгену Чикаленку та газеті “Рада” у формуванні мови преси на початку ХХ ст. (Н.М. Фіголь, канд. філол. наук: 10.01.08)¹⁰⁴; Михайлу Тараньку – редактору і видавцю українських часописів та книжкових серій для дітей і молоді (1919–1939 рр.) (Л.М. Кусій, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05)¹⁰⁵; Микиті Шаповалу (С.Ф. Привалова, канд. наук із соц. комунікацій, 27.00.04)¹⁰⁶, Дмитру Донцову і “Літературно-Науковому Вістнику” (С.М. Квіт, д-ра філол. наук: 10.01.08)¹⁰⁷.

Окрема увага приділялася історії сатиричної публіцистики Наддніпрянщини періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. (О.І. Почапська, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04)¹⁰⁸ та дискурсу публіцистики Наддніпрянської України 1905–1920 рр. (В.В. Стадник, канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04)¹⁰⁹.

Певні аспекти з історії преси періоду визвольних змагань висвітлені в дисертації, присвяченій міжнародно-інформаційній діяльності Української держави у 1917–1923 рр. (Д.В.Будков, канд. іст. наук: 07.00.01)¹¹⁰.

Слід підкреслити важливу особливість дисертаційних досліджень з історії та сучасного стану преси, що безпосередньо стосується питання створення бібліографії сучасної преси, – вони є цінними бібліографічними джерелами з історії преси, оскільки здійснюють джерельну бібліографічну реконструкцію всіх випусків, а іноді й складу періодичного видання або газети. Іноді дослідженню передують фундаментальні історико-бібліографічні дослідження, як, наприклад, К. Курилишина “Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944)”¹¹¹, підготовка котрого передувала захисту.

Інші приклади – бібліографічний покажчик Г.Я. Рудого “Преса України: газети 1917–1920 рр.”¹¹², який вийшов за результатами дисертаційного дослідження, так само як і ситуація з дослідженнями В. Габора, який захистив дисертацію в 1997 р., а в 2003 – видав бібліографічний покажчик “Українські часописи Ужгорода (1867–1944)”¹¹³.

Дисертаційне дослідження М.М. Романюка започаткувало розвиток пресознавчих досліджень у ЛННБ, створення спеціального Науково-дослідного центру періодики, який відзначився плідним розвитком історико-бібліографічних досліджень та серіальних публікацій в Західній Україні. Стосовно нашої проблематики слід підкреслити створення фундаментального історико-бібліографічного дослідження української преси в Україні та світі починаючи з 1812 р.¹¹⁴, періодики Західної України 20–30-х років ХХ ст.¹¹⁵, а також бібліографії преси Львова¹¹⁶.

Бібліографічний аналіз показав, що в цілому розглянуто 102 дисертації, захищені у 1994–2011 рр., з них 17 – на здобуття доктора наук, 85 – кандидата наук. Вони охопили галузі історичних, філологічних, педагогічних наук, а також нововідкритої з 2007 р. галузі соціальних комунікацій, куди перейшли деякі попередні спеціальності, по яких захищалися у попередні роки, зокрема журналістика, видавнича справа, книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, документознавство, архівознавство.

Найбільша кількість дисертацій присвячена пресі як джерелу вивчення національно-культурної політики та національно-куль-

турного руху в період останньої чверті XIX – початку XX ст.; періоду 1905–1914 рр., періоду Української революції (національно-визвольних змагань за українську державу) 1917–1920 рр.; 1920–1930-х років XX ст.; періоду нацистської окупації; 50–60-х років, а також у сучасний період (релігійна преса, преса політичних партій, засобів масової інформації новітньої України).

Предметно-географічна ознака також була одним з чинників наших студій – вивчалися як загальноукраїнський, так і регіональний аспект, зокрема преса Західної України (Північної Буковини, Галичини, Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя), Луганщини, Катеринославщини, Кіровоградщини, Наддніпрянщини, Південного степового регіону Російської імперії, Ворошиловградської області, Запоріжжя, півдня України тощо.

Низка дисертаційних досліджень зосереджувалася на конкретних часописах – коломийському журналі “Жіноча доля”, журналах “Киевлянин”, “Украинская жизнь”, “Українська книга”, “Стрілець”, “Українська хата”, “Нова Україна”, “Буковина”, “Літературно-науковий вістник”, “Бібліологічні вісті”, “Университетские известия”, “Слово і час”, “Труды Киевской духовной академии”, “Краєзнавство”, “Український історик”, “Громадська думка” / “Рада”, “Волинь”, “Червоний шлях”, “Українське слово” та “Нове українське слово”, “Молода Україна” тощо.

Щодо предметно-тематичного критерію як об’єкт дисертаційного дослідження розглядалася не лише роль преси у національно-культурному русі України, а й такі теми, як: теоретичні дослідження типології сучасної преси, таборова преса першої половини XX ст., преса української еміграції (Австралія, Франція, США, Канада, Європа), газетна періодика України та Польщі, преса національних меншин України (кримськотатарська), преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст., становлення західноукраїнської молодіжної преси та спортивної періодики, мистецькі періодичні видання, жіноча та дитяча преса.

¹ З метою притримання обсягів статті посилання на дисертаційні дослідження обмежуються вказівкою на автореферати дисертацій.

² *Коновець Олександр Федорович*. Науково-просвітницька преса України XIX – перша третина XX ст. Історія. Теорія. Практика: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.10 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка; Інститут журналістики – К., 1994. – 39 с.

³ *Рудий Григорій Якович*. Періодична преса-джерело вивчення національно-культурної політики української держави (1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського . – К., 1995. – 22 с.

⁴ *Крупський Іван Васильович*. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського – К., 1996. – 29с.

⁵ *Леськова Майя Петрівна*. “Літературно-науковий вісник” як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20-40-і роки ХХ ст.) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Леськова Майя Петрівна, 1996. – 18 с.

⁶ *Паславський Ігор Іванович*. Державотворчі функції сучасної української преси [Текст] : Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Паславський Ігор Іванович, 1996. – 23 с.

⁷ *Габор Василь Васильович*. Закарпатська україномовна преса 20-30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка; Інститут журналістики. – К., 1997. – 20 с.

⁸ *Сидоренко Наталія Миколаївна*. Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 34с.

⁹ *Шеремет, Любов Миколаївна*. Українська преса Галичини і становлення шкільного книговидання (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Шеремет Любов Миколаївна, 1997. – 16 с

¹⁰ *Школьна Олена Дмитрівна*. Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838-1917 рр.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 1997. – 17с.

¹¹ *Мельник Ірина Миколаївна*. Проблеми народної школи і виховання в педагогічній пресі (за матеріалами західноукраїнських видань II половини ХІХ- початку ХХ століття) [Текст] : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Мельник Ірина Миколаївна, 1997. - 18 с.

¹² *Солонська Наталія Гаврилівна*. “Бібліологічні вісті” як явище української книгознавчої думки 20-початку 30-х років ХХ століття [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Солонська Наталія Гаврилівна, 1997. – 23 с.

¹³ *Гриценко Олена Миколаївна*. Преса українців північноамериканського континенту як чинник збереження їхньої етнічної ідентичності (1990-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України;

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1997. – 22 с.

¹⁴ *Коваль Тетяна Володимирівна*. Журнали України 1917–1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як історико-книгознавче джерело [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Коваль Тетяна Володимирівна, 1998. – 16 с.

¹⁵ *Сегеда Сергій Павлович*. Формування типу військового видання в процесі Українського державотворення 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису “Стрілець”) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Сегеда Сергій Павлович, 1999. – 19 с.

¹⁶ *Лоциньська Наталія Василівна*. Журнал “Червоний шлях” та літературний процес 20-30-х рр. в Україні [Текст] : Автореф. дис... канд. філ. наук: 10.01.01 / Лоциньська Наталія Василівна, 1999. – 18 с.

¹⁷ *Щербатюк Володимир Михайлович*. “Университетские известия” (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Щербатюк Володимир Михайлович, 1998. – 16 с.

¹⁸ *Карась Максим Анатолійович*. Регіональна преса в демократичному суспільстві (на прикладі періодики США) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Карась Максим Анатолійович, 1999. – 17 с.

¹⁹ *Олійникова Катерина Григорівна*. Літературно-естетична еволюція журналу “Слово і час” [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Олійникова Катерина Григорівна, 1999. – 18 с.

²⁰ *Ромашко Мирослав Миколайович*. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільнополітичного життя краю (1870–1940 рр.) [Текст] : Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Ромашко Мирослав Миколайович, 2000. – 36 с.

²¹ *Колісник Юрій Вікторович*. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992–1999 рр.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2001. – 19 с.

²² *Бездрабко В.В.* Журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930 рр. [Текст]: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06./ Бездрабко Валентина Василівна. – К., 2000. – 20 с.

²³ *Сакада Л.Д.* Журнал “Український історик” в українській історіографії другої половини ХХ ст. [Текст]: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06./ Бездрабко Валентина Василівна. – К., 2000. – 20 с.

²⁴ *Власенко Вікторія Іванівна*. Українська преса як фактор впливу на міжнародну діяльність держави (проблеми становлення і розвитку відносин України та НАТО у 90-х роках) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Власенко Вікторія Іванівна, 2000. – 24 с.

²⁵ Цісак Войцех. Трансформація преси в Польщі і Україні в контексті

суспільних змін (1989–1999 рр.) [Текст] : Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Цісак Войцех, 2001. – 42 с.

²⁶ *Бойко Алла Анатоліївна*. Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX століття: тематика і проблематика: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 31 с.

²⁷ *Гузенко, Світлана Михайлівна*. Висвітлення проблем історії церкви України-Русі (Православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу “Труди Киевской духовной академии” [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Гузенко Світлана Михайлівна, 2002. – 20 с.

²⁸ *Гребцова Ірена Світозарівна*. Періодична преса в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (1820–1865): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2002. – 32 с.

²⁹ *Гутковський Василь Васильович*. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – 18 с.

³⁰ *Яцина Олег Анатолійович*. Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 16 с.

³¹ *Дроздовська Олеся Романівна*. Українська преса повітових міст Галичини 20–30-х рр. XX ст.: особливості становлення та розвитку, система текстових публікацій: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2002. – 20 с.

³² *Сніцарчук Лідія Віталіївна*. Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30-х рр. XX ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут журналістики. – К., 2002. – 20 с.

³³ *Тимчишин Олександра Іванівна*. Становлення і розвиток західноукраїнської молодіжної преси 1900–1939 рр. : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Тимчишин Олександра Іванівна, 2002. – 18 с.

³⁴ *Богуславський Олег Вікторович*. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр.: Автореф. дис... канд.філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут журналістики. – К., 2002. – 20 с.

³⁵ *Позняков Олексій Павлович*. Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917–1921 рр.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 20 с.

³⁶ *Титаренко Дмитро Миколайович*. Преса Східної України періоду

німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 19 с.

³⁷ *Шевченко Вікторія Едуардівна*. Архітектоніка сучасного українського газетного видання (системна організація та закономірності розподілу елементів) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Шевченко Вікторія Едуардівна, 2002. – 19 с.: рис.

³⁸ *Герман Ірина Станіславівна*. Запорізька преса 20–40-х рр. XX ст.: жанрово-стильові особливості: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2003. – 20 с.

³⁹ *Клименко Ірина Валентинівна*. Архіви українських часописів кінця XIX – початку XX ст. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Клименко Ірина Валентинівна, 2003. – 20 с.

⁴⁰ *Коляструк Ольга Анатоліївна*. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Коляструк Ольга Анатоліївна, 2003. – 20 с.

⁴¹ *Антонченко Тетяна Вікторівна*. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 15с.

⁴² *Гула Руслан Володимирович*. “Киевлянин” та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900–1914 роки [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гула Руслан Володимирович, 2003. – 20 с.

⁴³ *Кузіна Наталія Вікторівна*. Роль “Літературно-наукового вісника” в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.) [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кузіна Наталія Вікторівна, 2003. – 18 с.

⁴⁴ *Березовський Олег Миколайович*. Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905–1907 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 16 с.

⁴⁵ *Рудий Григорій Якович*. Періодика України як об’єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) [Текст] : Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Рудий Григорій Якович, 2004. – 33 с.

⁴⁶ *Глаголюк Василь Петрович*. Українська преса Покуття як джерело дослідження суспільно-політичного життя краю 20–30-х рр. XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 20 с.

⁴⁷ *Гдакович Мар’яна Степанівна*. Літературні періодичні видання 20–30-х рр. XX ст. на західноукраїнських землях у суспільно-політичному і

духовному контексті доби [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Гдакович Мар'яна Степанівна, 2003. – 20 с.

⁴⁸ *Гречанюк Андрій Юрійович*. Роль газети “Буковина” в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX - початку XX століття [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Гречанюк Андрій Юрійович, 2003. - 20 с.

⁴⁹ *Костилева Світлана Олександрівна*. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х – 90-ті рр. XX ст.) [Текст] : Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Костилева Світлана Олександрівна, 2004. – 36 с.

⁵⁰ *Белінська, Інна Володимирівна*. Тематична модель сучасного регіонального видання (на матеріалі друкованої газетної періодики Кіровоградщини за 1991–2003 роки) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Белінська Інна Володимирівна, 2004. - 19 с.

⁵¹ *Баковецька Ольга Олександрівна*. Проблеми культурного життя півдня України на сторінках періодичної преси (90-ті роки XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005. – 21 с.

⁵² *Пархитько Олег Володимирович*. Одеська періодична преса періоду визвольних змагань: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.

⁵³ *Кобинець Алла Володимирівна*. “Громадська думка” /”Рада” (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Кобинець Алла Володимирівна, 2005. – 20 с.

⁵⁴ *Радчик Раїса Віталіївна*. Газета “Волинь” та однойменне видавництво (1941-1944рр.): організаційний і проблемно-тематичний аспекти [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Радчик Раїса Віталіївна, 2005. – 20 с.

⁵⁵ *Сушкова Олена Миколаївна*. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Сушкова Олена Миколаївна, 2005. – 17 с.

⁵⁶ *Хобта, Олена Ігорівна*. Мистецька періодика Одеси другого десятиріччя XX століття: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Хобта Олена Ігорівна, 2005. - 18 с.

⁵⁷ *Гурьєва Сніжана Анатоліївна*. Типологія сучасної преси Східної України: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2006. – 18 с.

⁵⁸ *Заводовський Анатолій Анатолійович*. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2006. – 20 с.

⁵⁹ *Денека Олександра Іванівна*. Українська еміграційна преса у Франції 20–30-х рр. XX ст.: становлення, розвиток, проблематика: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 20 с.

⁶⁰ *Юксель Гаяна Заїрівна*. Кримськотатарська преса в 1917–1928 рр.: тенденції розвитку й національна своєрідність: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2006. – 17 с.

⁶¹ *Хімяк Оксана Михайлівна*. Українська преса другої половини XIX – початку XX ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 18 с.

⁶² *Олешко Наталія Петрівна*. Український національно-визвольний рух у Галичині на початку XX ст. та українська преса Наддніпрянської України: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2006. – 16 с.

⁶³ *Кліщ Любомир Іванович*. Коломийський журнал “Жіноча доля” (1925–1939) в літературному процесі Галичини початку XX ст. [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Кліщ Любомир Іванович, 2006. – 16 с.

⁶⁴ Бейліс, Леонід Ілліч. Українська бібліотечна періодика 1991–2005 років: основні тенденції розвитку [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Бейліс Леонід Ілліч, 2006. - 18 с.

⁶⁵ Жугай, Віталій Йосипович. Становлення якісної преси у посткомуністичному світі [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Жугай Віталій Йосипович, 2006. - 20 с.

⁶⁶ *Губа Павло Іванович*. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. [Текст] : Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / П.І. Губа, 2007. – 39 с.

⁶⁷ *Половинчак Юлія Миколаївна*. Боротьба газети “Киевлянин” з українством наприкінці XIX – на початку XX століття [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Половинчак Юлія Миколаївна, 2007. – 23 с.

⁶⁸ *Ковпак Вадим Олегович*. Українська спортивна періодика Галичини 20–30-х рр. XX ст.: історико-функціональний аспект і проблемно-тематичні домінанти [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Ковпак Вадим Олегович, 2007. – 20 с.

⁶⁹ *Антипчук Надія Василівна*. Журнал “Молода Україна”: місце і роль у розвитку української дитячої літератури [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Антипчук Надія Василівна, 2007. – 20 с.

⁷⁰ *Кулішенко Людмила Анатоліївна*. Проблема національного виховання в педагогічній пресі сучасності (за період з 1991 до 2004 рр.) [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Кулішенко Людмила Анатоліївна, 2007. – 20 с.

⁷¹ *Поплавська Вікторія Віталіївна*. Тенденції та перспективи євроінтеграційних процесів в газетній періодиці України та Польщі [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Поплавська Вікторія Віталіївна, 2007. – 20 с.

⁷² *Василенко Микита Кімович*. Динаміка розвитку інформаційних та аналітичних жанрів в українській пресі [Текст] : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Василенко Микита Кімович, 2007. – 36 с.

⁷³ *Давидченко Тетяна Станіславівна*. Структурно-функціональні особливості преси для дітей періоду незалежності України [Текст] : автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Давидченко Тетяна Станіславівна, 2008. – 16 с.

⁷⁴ *Ярошенко Тетяна Олександрівна*. Електронний журнал в системі інформаційних ресурсів бібліотеки: друга половина XX- початок XXI ст. [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08 / Ярошенко Тетяна Олександрівна, 2008.– 20 с.

⁷⁵ *Льченко Олена Ігорівна*. Всеукраїнська загальнополітична газета 1998-2006 рр. (в контексті утвердження суспільної моралі в Україні) [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Льченко Олена Ігорівна, 2007. – 19 с

⁷⁶ *Колісник Дмитро Вікторович*. Преса української політичної еміграції як джерело вивчення гетьманського руху (міжвоєнний період): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2007. – 20 с.

⁷⁷ *Губарець Василь Васильович*. Українська етнічна преса США та Канади (1945–1994 рр.): особливості висвітлення україно-американських взаємин: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

⁷⁸ *Чекалюк Вероніка Васиївна*. Преса діаспори США як комунікативний чинник формування ідентичності українців (1939–2005 рр.): Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 . – К., 2008. – 20 с.

⁷⁹ *Богуславський Олег Вікторович*. Преса міжвоєнної української еміграції в Європі 1919–1939 рр.: національно-патріотична дискусія: Автореф. дис... д-ра наук із соц. комунікацій / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут журналістики. – К., 2008. – 38 с.

⁸⁰ *Моїсєєва Тетяна Олександрівна*. Українська преса Австралії (1949–2007) як чинник збереження національно-духовних цінностей: Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2009. – 19 с.

⁸¹ *Волобуєва Анастасія Михайлівна*. Становлення і розвиток преси Києва (1835–1917): типологія, проблематика, національна спрямованість: Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2008. – 20 с.

⁸² *Гринівський Тарас Степанович*. Часопис “Книгарь” як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.) [Текст] : Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05 / Т.С. Гринівський, 2008. – 20 с.

⁸³ *Скленар Ігор Михайлович*. Сучасна релігійна преса України: типологія, характеристика, доміанти: Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут журналістики. – К., 2008. – 16 с.

⁸⁴ *Курилишин Костянтин Михайлович*. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944) [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Курилишин Костянтин Михайлович, 2008. – 18 с.

⁸⁵ *Яременко Вікторія Миколаївна*. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 17 с.

⁸⁶ *Гедз Віталій Анатолійович*. Газети – “Українське слово” та “Нове українське слово” як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.) [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Гедз Віталій Анатолійович, 2009. – 16 с.

⁸⁷ *Варич Марина Валеріївна*. Двомовна преса в умовах білінгвізму в Україні: історія, практика, тенденції розвитку: Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут журналістики. – К., 2009. – 17 с.

⁸⁸ *Перехейда Валентин Вікторович*. Тижневик “Освіта” як чинник християнського виховання молоді: соціально-комунікативний аспект (1992–2005 рр.) [Текст] : Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Перехейда Валентин Вікторович, 2009. – 20 с.

⁸⁹ *Колесніченко Уляна Орестівна*. Домінантні мотиви у християнських дитячих журналах сучасної України [Текст] : автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Колесніченко Уляна Орестівна, 2009. – 19 с.

⁹⁰ *Георгієвська Вікторія Володимирівна*. Становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України XIX – початку XX століть: Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2009. – 18 с.

⁹¹ *Полумисна Ольга Олексіївна*. Журнал “Украинская жизнь” і літературний процес початку XX століття [Текст] : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Полумисна Ольга Олексіївна, 2009. – 19 с.

⁹² *Опанашук Петро Володимирович*. Роль газети “Рада” в національному відродженні українського народу (1906–1914 рр.) [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Опанашук Петро Володимирович, 2009. – 16 с.

⁹³ *Павлюк Ігор Зиновійович*. Україномовна легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшся 1917–2000 років як структурна частина

загальнонаціонального інформаційного простору [Текст] : Автореф. дис... д-ра наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Павлюк Ігор Зиновійович, 2009. – 40 с.

⁹⁴ *Ульянова Катерина Миколаївна*. Преса Луганщини 1917–1938.: становлення та основні тенденції розвитку: Автореф. дис. ... канд. з соц. комунікацій : 27.00.04 / К. М. Ульянова; Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

⁹⁵ *Дяченко Марія Дмитрівна*. Преса запорізького регіону другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: типологія, характеристика, жанрові доміканти: Автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 / Дяченко Марія Дмитрівна; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

⁹⁶ *Сніцарчук Лідія Віталіївна*. Українська преса Галичини (1919–1939): політико-правові умови функціонування, тенденції розвитку, організаційно-журналістська практика: Автореф. дис. ... д-ра з соц. комунікацій : 27.00.04 / Сніцарчук Лідія Віталіївна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2010. – 32 с.

⁹⁷ *Корчагіна Оксана Володимирівна*. Преса Ворошиловградської області 1938–1956 рр.: історико-типологічні та структурно-функціональні аспекти [Текст] : Автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 / Корчагіна Оксана Володимирівна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 16 с.

⁹⁸ *Лецишин Ростислав Сергійович*. Розвиток української преси Станіславівського воеводства (1921–1939 рр.) [Текст] : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лецишин Ростислав Сергійович ; ДВНЗ “Ужгород. нац. ун-т”. – Ужгород, 2011. – 20 с.

⁹⁹ *Плехова Ірина Дмитрівна*. Часопис “Українська книга” (1937–1943) у контексті становлення української книгознавчої періодики першої половини ХХ століття [Текст] : Автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05 / Плехова Ірина Дмитрівна, 2010. – 19 с.

¹⁰⁰ *Щука Галина Петрівна*. Проблеми розвитку сільської школи в українській педагогічній пресі в 50–80-ті роки ХХ століття [Текст] : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Щука Галина Петрівна, 2007. – 20 с.

¹⁰¹ *Пугач Анжеліна Володимирівна*. Проблеми підготовки вчителя до професійної діяльності в українській педагогічній періодиці (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) [Текст] : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.В.Пугач, 2008. – 20 с.

¹⁰² *Лобода Світлана Миколаївна*. Педагогічна преса як чинник формування педагогічної творчості вчителя в історії розвитку української освіти (ХХ століття) [Текст] : Автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Лобода Світлана Миколаївна, 2011. – 44 с.

¹⁰³ *Курчій Оксана Володимирівна*. Проблеми педагогічної просвіти батьків у вітчизняній педагогічній періодичній пресі (50–80-ті роки ХХ

століття) [Текст] : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Курчій Оксана Володимирівна, 2011. – 20 с.

¹⁰⁴ *Фіголь Надія Миколаївна*. Євген Чикаленко та газета “Рада” у формуванні мови преси на початку ХХ століття: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2006. – 20 с.

¹⁰⁵ *Кусий Леся Михайлівна*. Михайло Таранько – редактор і видавець українських часописів та книжкових серій для дітей і молоді (1919–1939 рр.) [Текст] : Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05 / Кусий Леся Михайлівна, 2009. – 18 с.

¹⁰⁶ *Привалова Світлана Федорівна*. Журнали “Українська хата” (Київ, 1909–1914) та “Нова Україна” (Прага, 1922–1928) як головні репрезентанти ідейного наповнення та особливостей публіцистики Микити Шаповала [Текст] : Автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 / Привалова Світлана Федорівна, 2011. – 17 с.

¹⁰⁷ *Квіт Сергій Миронович*. Дмитро Донцов і “Літературно-Науковий Вістник” (“Вістник”) на тлі розвитку української літератури і журналістики 20–30-х років. Ідеологічні, естетичні та організаційні принципи [Текст] : Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Квіт Сергій Миронович, 2000. – 36 с.

¹⁰⁸ *Почапська Оксана Іванівна*. Українська сатирична публіцистика Наддніпрянщини періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [Текст] : Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Почапська Оксана Іванівна, 2009. – 15 с.

¹⁰⁹ *Стадник Вадим Володимирович*. Сатиричний дискурс публіцистики Наддніпрянської України 1905–1920 рр.: особливості творення і тематичні аспекти [Текст] : Автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Стадник Вадим Володимирович, 2009. – 16 с.

¹¹⁰ *Будков Дмитро Валентинович*. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр. [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Будков Дмитро Валентинович, 2003. – 17 с.

¹¹¹ *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Іст.-бібліогр. дослідж.: У 2 т. / ЛНБ ім. В. Стефаника. – Л., 2007. – Т. 1–2.

¹¹² Преса України: газети 1917–1920 рр. [Текст] : Бібліогр. покажчик / уклад. Г. Я. Рудий, 1997. – 97 с.

¹¹³ Українські часописи Ужгорода (1867–1944) [Текст] : Історико-бібліографічне дослідження / В. Габор, 2003. – 564 с.

¹¹⁴ Українська преса в Україні та світі, ХІХ–ХХ ст. : іст.-бібліогр. дослідж. Т. 1: 1812–1890 рр. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; [уклад. : М. М. Романюк (кер. проекту), М. В. Галушко, Л. В. Сніцарчук]. – Л. : Оріяна-Нова, 2007. – 560 с.; Т. 2: 1891–1905 рр. / [уклад.: М. М. Романюк (кер. проекту) та ін.]. – 2009. – 479 с.

¹¹⁵ Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст. [Текст] : Матеріали до бібліогр. / ред. М. М. Романюк ; НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики. Т. 1 / Н.В. Антонюк [та ін.], 1998. – 319 с.

¹¹⁶ *Романюк Мирослав Миколайович*. Українські часописи Львова. 1848–1939 [Текст] : Історико-бібліографічне дослідження. Т. 2 : 1901–1919 / уклад. М. М. Романюк, М. В. Галушко, 2002. – 692 с.; Т. 3, Кн. 1 : 1920–1939. 1920–1928, 2003. – 909 с.

Summary

The author of the paper investigates the thesis works submitted in the period of Ukrainian independence according to chronological, geographical and subject principles and with regard to branches of sciences. Specific features of theses as a kind of scientific outcome and one of the sources of bibliographical information are singled out.

Key words: thesis, history of press of Ukraine, bibliographical information.

РЕЦЕНЗІЇ. КРИТИКА

Н. П. Бондар

канд. іст. наук

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського

**Новий каталог кириличних видань XV–XVI ст. Бібліотеки РАН:
(рецензія на видання «Кириллические издания отдела редкой
книги БАН: 1493–1600: каталог / Библиотека РАН; Сост.
М.Ю. Гордеева. А.А. Романова. – СПб.: БАН, 2010. – 170 с.»)**

Як відомо, бібліографічні попримірникові каталоги стародруків є запорукою введення відомостей про особливості примірників у широкий обіг та, врешті-решт, їхнього наукового використання. Однак подібна робота є складною для виконання, особливо коли йдеться про великі збірки зі значною репрезентацією видань та примірників, тому знайдеться небагато таких зібрань, сучасний стан яких, хоча б частково, вже вдалося відобразити в детальних попримірникових друкованих каталогах. Здебільшого подібні видання виходять невеликими тиражами, із зрозумілих причин не відзначаються якістю поліграфії, відтак, на жаль, не відразу набувають широкого оприлюднення. До певної міри втрачено й традиції рецензування каталогів стародруків, навіть не задля критичного аналізу їхнього складу та змісту, випрацювання напрямів змін, подекуди й широкого обговорення дискусійних особливостей опису, а іноді й похибок та недоречностей, а просто як засіб популяризації подібних публікацій та інформування про них фахівців.

Відтак попримірниковий каталог видань XV–XVI ст. Бібліотеки РАН (далі скорочено БАН), який нещодавно вийшов друком, є значним досягненням у бібліографуванні кириличних стародруків.

Каталог складається із короткого вступного слова «Від редактора» О.О. Савельєвої, передмови М.Ю. Гордєєвої, основної частини з описом видань і примірників, допоміжних покажчиків, укладених М.Ю. Гордєєвою та А.А. Романовою. Довідковий апарат каталогу складають покажчики видань за місцем друку та друкарнями, ав-

торів та назв видань, географічних назв, вказаних в описах осіб та установ-власників, печаток, літератури. Загалом каталог вміщує описи 148 примірників 75 видань. Варто відмітити, що каталог російської академічної бібліотеки виконаний на високому фаховому «академічному» рівні – відзначається добротністю, лаконічністю, продуманістю, чіткістю та логікою подачі матеріалу.

У передмові вміщено огляд колекції, виділено унікальні та рідкісні видання, охарактеризовано майже трьохсотлітню історію комплектування збірки та відображення її в друкованих каталогах, історію надходження до БАН збірок книг та окремих примірників. Тут вказано походження примірників зі збірок А.С. Ширяєва, С.П. Алексєєва, Ф.А. Толстого, Павла Доброхова, Н.М. Михайловського, П.А. Сирку, М.А. Єпифанова, М.І. Чуванова та інших бібліофілів, зазначено книжки, набуті внаслідок археографічних експедицій БАН переважно в північних регіонах Росії, зафіксовано внесок у роботу із комплектування, дослідження та бібліографування кирилических видань А.І. Богданова, Й. Бакмейстера, П.І. Соколова, В.І. Срезневського, А.І. Копанєва, М.Ю. Бубнова, О.О. Амосова та інших фахівців.

Попримірниковий каталог організований за хронологічним принципом розміщення матеріалу, здебільшого традиційним для каталогів кирилических стародруків. Бібліографічний опис примірника складається із таких основних позицій, як «збереження», «записи», «штампи», «обкладинка», «старий шифр», «бібліографія примірника», «шифр» та ін. Зручною в користуванні є структура, в якій є опис видань, із окремою нумерацією, і опис примірників. Однак цей принцип не завжди витримується при описі видання, представленого одним примірником. До поля «сохранность», тобто «збереження», включено і опис відсутніх аркушів, і замінені рукописними, і дефектів – підклеюєк, втрат фрагментів, механічних ушкоджень тощо. Можливо, варто було б розділити цю позицію опису на кілька окремих полів, наприклад, «формула примірника», «дефектність» та «стан збереження».

Заслуговує на увагу те, що записи на примірниках передані зі збереженням оригінальної графіки та орфографії, що підвищує інформативність такого матеріалу та його наукову вартісність. Гідне високої фахової оцінки і намагання укладачів каталогу детально охарактеризувати особливості примірників, зокрема, такі, як штампи, печатки, наліпки, рукописні помітки, давні шифри, оскільки подекуди лише за ними можна встановити історію походження та

побутування примірника. Адже зараз намітилася тенденція випуску каталогів фондів збірок без фіксації цих позицій¹.

До каталогу додано 13 ілюстрацій, і, попри їхню невелику кількість, укладачі намагалися якомога детальніше візуально продемонструвати особливості описаних примірників. Так, тут є зображення штампів і печаток різного часу збірки БАН, автографи – Строганових, Петра Могили, А.П. Богданова, есклібрис бібліотеки Радзивілів тощо.

Укладачі каталогу в передмові наголосили, що «не претендували» на детальний опис особливостей видань, оскільки збірка не дає достатнього для цього матеріалу, а намагалися якнайдетальніше відзначити особливості примірників (с. 20). Попри це їм вдалося внести й окремі вартісні зауваження щодо особливостей опису деяких стародруків XVI ст. Наприклад, внесено корективи в сигнатурну і аркушеву формулу вільнюського Псалтиря бл. 1600 р. друкарні Мамоничів (с. 20–21, 139) порівняно із тією, яка відображена в більшості каталогів, зокрема, зведеному каталозі кирилических книг XVI ст. О.О. Гусевої [1, с. 1097, № 171]. Дещо видозмінено формулу видання вільнюської Граматики Лаврентія Зизанія 1596 р. (№ 47, с. 119).

Відтак, у каталозі описані дуже цікаві науко вовартісні примірники, в тому числі й надзвичайно важливі для дослідників стародрукованої спадщини. На наш подив, у збірці БАН виявилось дуже багато видань, побутування яких пов'язане з Україною і дуже тісно кореспондується із примірниками з фондів НБУВ. Далі за текстом наведено лише декілька найяскравіших прикладів.

У збірці БАН містяться примірники, вже давно введені в історичний контекст, зокрема, такі, що стосуються спадщини Івана Федорова. Наприклад, у збірці БАН є львівський Апостол 1574 р., вкладений в храм Успіння Богородиці в Заблудові вдовою заблудівського службеника Сака Улитою 26 квітня 1578 р. (с. 53, № 18.1).

¹ Зокрема, тенденція до спрощеного попримірникового опису помітна в низці каталогів Російської державної бібліотеки – наприклад, *Немировский Е.Л.* Книги кирилловской печати: 1491–1550 : Каталог. – М., 2009. – 272 с. : ил.; *Немировский Е.Л., Емельянова Е.А.* Книги кирилловской печати, 1551–1600 : Каталог. – М., 2009. – 320 с. – (Книжные памятники РГБ); *Емельянова Е.А.* Старообрядческие издания кирилловского шрифта конца XVII – начала XIX в.: Каталог. – М., 2010. – 500 с.: ил.

Як відомо, саме в Заблудові, в маєтності гетьмана Григорія Ходкевича, у відкритій ним друкарні розпочалася післямосковська видавнича діяльність друкарів Івана Федорова та Петра Мстиславця. Вклад здійснений будівничим того ж храму, добрим приятелем Івана Федорова, названим у тексті «протопопом ілієнорієм подляським», Нестором Козменичем. Велика вірогідність того, що Апостол 1574 р. Улита Сакова отримала безпосередньо від Івана Федорова, можливо, за посередництва того ж протопопа Нестора. Традиційно цей примірник Апостола 1574 р. згадується в монографічних виданнях, присвячених Івану Федорову, оскільки засвідчує вірогідні подальші його контакти зі своїми заблудівськими соратниками. З цим примірником кореспондується примірник Апостола 1574 р. зі збірки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) із записом від 11 грудня 1575 р. дружини вже покійного на той час гетьмана Григорія Ходкевича Катерини Ходкевичевої, уродженої Вишневецької. Запис засвідчує вклад Апостола вдовою Г. Ходкевича до Благовіщенського храму Супрасльського монастиря неподалік від Заблудова в пам'ять померлих чоловіка та двох синів. Вірогідно, що примірник Апостола, де було вміщено посвяту її чоловікові Г. Ходкевичу, К. Ходкевичева-Вишневецька також отримала безпосередньо від Івана Федорова. Існування двох Апостолів 1574 р., які побутували в Заблудові і в сусідньому Супраслі в колі людей, добре знайомих з Іваном Федоровим, робить гіпотезу про те, що саме Іван Федоров надіслав туди примірники свого львівського дітища, ще більш переконливою. Цікаво, що обидва примірники – і з БАН, і з НБУВ походять з бібліотеки М.М. Михайловського. Фактографічні відомості цікаві для українських бібліографів, зокрема, й для нас особисто через те, що у фондах НБУВ зберігається декілька примірників з цієї ж збірки. Микола Матвійович Михайловський (1815–1877) – статський радник, з 1836 по 1870-ті роки служив у Комітеті правління Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі, бібліофіл, збирач книг і рукописів. У 1908 р. більша частина його рукописної колекції була закуплена Імператорською Публічною бібліотекою (зараз РНБ), у тому ж році БАН придбала його збірку стародруків. Частину стародруків цієї збірки перевіз із Петербурга до Ніжина і близько 1918 р. передав до Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька Іван Миколайович Михайловський, уроженець Петербурга, син М.М. Михайловського, викладач російської сло-

весності Ніжинського історико-філологічного інституту та міської класичної гімназії. Пізніше, 1934 р., стародруки М.М. Михайловського в складі збірки Ніжинського історико-філологічного інституту були передані до Києва. Відтак шляхом публікації попримірникових каталогів БАН, РНБ, НБУВ можна у віртуальному вигляді відтворити цінну збірку стародруків М.М. Михайловського. В каталозі БАН загалом зафіксовано 13 примірників видань XVI ст. зі збірки М.М. Михайловського.

Інший примірник львівського Апостола 1574 р. збірки БАН (с. 55, № 18.4) цікавий тим, що в нього вкладений аркуш з екслібрисом визначного джерелознавця, філігранолога та історика паперу Миколи Петровича Лихачова (1862–1936), де розміщено машинописний текст із нотатками про герб, яким користувався Іван Федоров, що є гербом роду Рогоз. Текст підписаний Владиславом Крескентійовичем Лукомським (1882–1946), відомим генеалогом та геральдистом.

Збірка стародруків БАН надзвичайно цікава своїм українським пластом, якщо мати на увазі окрім видань, надрукованих в Україні, й видання з українським побутуванням, записами, що свідчать про приналежність примірників відомим українським діячам. Заслужує на увагу те, що в збірці БАН великою кількістю примірників представлені українські видання. Подекуди тут зберігається більше примірників українських видань, аніж у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Наведемо декілька прикладів: Новий Завіт із Псалтирем (Острог, 1580) – 4 примірники у БАН (№ 24.1–24.4, с. 66–68) та 1 – у НБУВ; Граматика (Львів, 1591) – 5 примірників у БАН (№ 6.1–6.5, с. 96–98) та 3 примірники в НБУВ.

Окремі зафіксовані в каталозі примірники відзначаються значною науковою вартісністю завдяки цінним провенієнціям. З каталогу дізнаємося, що Євангеліє учительне (Заблудів, 1569) містить запис від 17 березня 1580 р. представників родини Строганових – Семена Анікейовича (1540–1586) та Максима Яковича (1557–1624) (с. 50, № 16.1) про вклад книжки на Силву, в храм живоначальної Трійці. Походить цей примірник зі збірки того ж М.М. Михайловського. Загалом багато Строганових були книжниками. Відомо багато книжок, вкладених до різних церков та монастирів численними представниками родини Строганових. У записі йдеться про село Силву Пермського району Пермського краю. Церква під назвою

Свято-Троїцька, єдиновірча, фундована, безперечно, тими ж Строгановими, існує в Силві й донині. Джерела свідчать, що у великій бібліотеці Анікея Федоровича Строганова (1497–1569) було 27 Євангелій учительних, надрукованих у Заблудові Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем, 18 з них за заповітом відійшли його синові Семену та онуку Максиму. Вірогідно, така кількість примірників Строгановим потрібна була для забезпечення книгами своїх численних фундацій. Загалом до наукового обігу введено відомості про те, що Строганови закупили велику кількість книжок починаючи від початку їх друку в Москві. Зокрема, у власності Анікея Федоровича Строганова було 48 примірників московського Часовника 1565 р. друку І. Федорова та П. Мстиславця [3, с. 30].

На деяких примірниках містяться записи, що належать видатним українським церковним ієрархам. Так, примірник острозького видання «Апокрисису» Христофора Філалета 1597–1599 рр. (с. 126, № 54.1) має власницький запис на титульному аркуші київського митрополита Петра Могили. Цікаво, що у власності П. Могили було кілька примірників «Апокрисису» – ще один примірник з його автографом зберігається в РДАДА в Москві [1, с. 1079]. Окрім того, варто згадати і стародруковані й рукописні пам'ятки у фондах НБУВ із власницькими записами Петра Могили (1596–1647). Наприклад, такий запис має острозьке видання «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» 1607 р. (Кир.795), яке походить з бібліотеки Києво-Софійського собору.

На примірнику «Книги о посництві» Василя Великого 1595 р. (с. 107, № 40.2) міститься ранній вкладний запис 1596 р. архімандрита Жидичинського монастиря Гедеона Юрійовича Балабана про надання книжки до цього монастиря. Запис дуже інформативний, оскільки тут згадано всіх світських та церковних ієрархів, так чи інакше причетних до життєдіяльності монастиря – польського короля Сигізмунда III, луцького старосту Михайла Олександровича Семашка, «відступників від православ'я» Київського митрополита Михайла Рагозу, єпископів володимирського Іпатія Потія, луцького Кирила Збируйського, холмського Йосифа Пельчицького, полоцького Германа Протопоповича, князя Костянтина Костянтиновича Острозького, Київського воеводу, маршалка землі Волинської, Володимирського старосту, екзарха трону Константинопольського; далі перераховано владик, які залишилися в православ'ї, в тому числі й родичів – Львівського владика Гедеона Марковича Балабана, ек-

зарха трону Константинопольського, та Унівського архімандрита Ісайю Євстахійовича Балабана, окрім того, Києво-Печерського архімандрита Єлисея Плетенецького, архімандрита Овруцького Павшу (його ім'я Богухвал випущено або через складність для засвоєння, або через некалендарність). Цікаво, що у фондах НБУВ зберігається рукописний збірник полемічного характеру, створений наприкінці XVI ст., що містить ідентичний вкладний запис жидичинського архімандрита Гедеона Балабана [с. 203–205, № 104]. Загалом подібні записи, передані у відповідності до оригіналу, слугують цінними джерелами достовірної історичної інформації.

У рідкісному примірнику видання «Справедливое описание Брестского собора» Іпатія Потія (Вільнюс, 1592), що походить зі збірки Жировицького монастиря, в поаркушному записі згадано тодішніх церковних владик Михайла Копистенського, Михайла Рогозу та [Гедеона] Балабана (с. 127–128, № 53). На деяких описаних у каталозі стародруках збірки відчитуються провенієнції визначних російських державних та церковних діячів – так, на примірнику вільнюського Євангелія без сигнатур 1600 р. є ранній вкладний запис російського патріарха Іова у Вяжетський монастир у Новгороді 1604 р. (с. 132–133, № 58.1). На примірнику вільнюського Євангелія учительного друкарні Мамоничів 1595 р. є запис 1599 р. про його придбання в Москві на кошти великого князя Бориса Федоровича, тобто російського царя Бориса Годунова (1552–1605), для Покровського Ємецького монастиря.

До складу колекції входять примірники із ранніми вкладними записами. Наприклад, Євангеліє «вужькошрифтне», надруковане приблизно 1556–1556 рр. (за датуванням, яким скористалися укладачі каталогу) (с. 42, № 8.3) із записом 1569 р. про вклад до Введенського Корнил'євого монастиря боярином вологодського владики Макарія Дмитром Яковичем Беляєвим та братом його старцем Макарієм. Цікаво, що примірник містить рукописні вставки, датовані початком 60-х років XVI ст., на що вказує датування за філігранями (1564 р.).

Окремі примірники є визначними історико-культурними пам'ятками завдяки своїм індивідуальним особливостям. Серед включених до каталогу є примірник «Артикулу християнської віри» Філіпа Меланхтона (ймовірно, Тюбінген, 1562) (с. 44, № 12), у власницькій видавничій оправі, на якій відтиснений портрет перекладу твору на церковнослов'янську мову Примуса Трубера із датою «1563».

Варте уваги й те, що примірник походить із Несвізької бібліотеки Радзивілів, про що свідчить відповідний екслібрис на верхньому форзаці. Як відомо, багато представників цієї родини були пристрасними бібліофілами.

Як зазначено у передмові (с. 6), у фонді зберігається унікальний примірник видання «Справедливое описание Брестского собора» Іпатія Потія (Вільнюс, бл. 1597; № 53) та рідкісна «Унія» Іпатія Потія (Вільнюс, 1595, № 44; відомо 2 примірники²). У складі збірки фіксуються й інші рідкісні видання – Тріодь пісна (Себеш, 1588; № 23; відомо 10 примірників), Євангеліє (Монастир Іоанна Предтечі біля Бухареста, 1582; № 27, відомо 10 примірників), «Пандекти» Никона Черногорця (Вільнюс, бл. 1592; № 39 а, відомо 6 примірників), «О христианском благочестии» М. Пігаса (Львів, 1593, № 38, відомо 3 примірники), «Молитви повседневные» (Вільнюс, 1596; № 48, відомо 7 примірників). М.Ю. Гордеева зазначає, що в процесі роботи над каталогом серед кириличних стародруків було виявлено ще 5 додаткових примірників, серед яких є й рідкісні (с. 6).

Збірку кириличних стародруків БАН можна класифікувати як збірку із багаторічною «історичною» пам'яттю. До її складу входять примірники, які надійшли до БАН ще за часів Андрія Івановича Богданова (1692–1766), одного із перших російських книгознавців та бібліографів, що обіймав посаду помічника бібліотекаря та хранителя російського відділу, укладача першого друкованого каталогу академічної бібліотеки, відомого під назвою «камерного».

У каталозі БАН описані примірники, що походять з бібліотек представників російської царської / імператорської родини. Так, один з примірників «Книги о посництві» Василя Великого (Острог, 1594) (с. 110, № 40.5) належав царевичу Олексію Петровичу (1690–1718), синові Петра I, і містить його власноручні записи. Примірник був подарований Олексію Петровичу Д.М. Голіциним. Дмитро Михайловичем Голіцин (1665–1737) – князь, російський державний і політичний діяч, київський генерал-губернатор у 1711–1718 рр., з 1718 рр. – сенатор, 1726–1730 рр. – член Верховної таємної ради. Він

² Відомості про кількість збережених до сьогодні рідкісних примірників збірки БАН подано відповідно до каталогу: *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. : Св. кат. : В 2-х кн. – М., 2003. – 1356 с.: ил.

був відомим знавцем книжок та бібліофілом, власником великої книгозбірні, що зберігалася в його маєтку Архангельське. Цікаво, що в збірці НБУВ є примірник іншого острозького видання – Біблії 1581 р., подарований тим само Д.М. Голіциним у 1704 р. ченцеві Київського Пустинно-Микільського монастиря Маркіяну Белевичу.

Примірники Мінеї загальної (Москва: А. Невежа, 1599) (с. 131, № 57.1) та «Сумми» Петра Канізія (Рим, 1583) (с. 84, № 29) перебували в збірці царівни Наталії Олексіївни (1674–1716), сестри Петра I.

Вартими уваги є й багато інших примірників, описи яких включено до каталогу. Можна було б дорікнути укладачам за відсутність детальної характеристики збірки в передмові, але маємо надію на те, що вони розкриватимуть особливості примірників у своїх подальших публікаціях. Відтак каталог є високоякісним зразком петербурзької академічної школи і загалом гідно представляє російську бібліографію стародруків. Окрім того, хочеться побажати науковцям БАН плідного продовження роботи з бібліографування та дослідження кириличних стародрукованих пам'яток, оскільки в передмові сказано, що каталог відкриває нову серію, тому чекаємо наступних його випусків.

1. *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. : Св. кат. : В 2 кн. – М. 1356 с.: ил.

2. *Иванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А.* Слов'янська рукописна кирилична книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : наук. кат. : палеограф. альбом . – К., 2010. – 793 с.: іл.

3. Род Строгановых: культурно-исторические очерки. – Екатеринбург, 2007. – 256 с.: ил.

Л. Д. Настенко-Капалет
краєзнавець

**НАЙДАВНІШІ ГРАФІТИ В СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: 1019 Р.
ЧИ XIII СТОРІЧЧЯ? (ДЕЯКІ НОТАТКИ ДО НОВОЇ
КОНЦЕПЦІЇ Н. НІКІТЕНКО ТА В. КОРНІЄНКА
СТОСОВНО ДАТИ СТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОГО
СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ)**

Останнім часом у низці наукових праць, підготовлених ученими Національного заповідника «Софія Київська» Н. Нікітенко та В. Корнієнком, які докладно вивчали комплекс графіті Києво-Софійського собору, було репрезентовано велику кількість нових написів. На основі новознайдених графіті дослідники переглянули встановлену в історіографії дату заснування собору, зведення котрого, на думку авторів, відбулося в 1011–1018 рр. Відкриті найдавніші гріфіті датувалися В. Корнієнком 1018/1021, а також 1022, 1028, 1033, 1036 рр.¹ На північних хорах ними були також віднайдені графіті, котрі, на підставі згадуваних у тексті осіб, можна віднести до 1019 р.² Всі написи, за формою каналів прорізів, виконані на сухому тиньку, що однозначно вказує, на думку авторів, що храм до 1019 р. вже був розписаний. Це, стверджує В. Корнієнко, підтверджує висловлену раніше Н. Нікітенко концепцію, що «собор був зведений в 1011–1018 рр., а його засновником справедливо називається Володимир Святославич, а не його син Ярослав, що лише завершив розпочате батьком»³.

В інтерв'ю газеті «Факти» В. Корнієнко та Н. Нікітенко повідомили, що графіті «найдені на фреске с изображением св. Пантелеймона в центральном нефе Софийского собора» і означають дату «сфкз» – «1019». Згідно з припущенням В. Корнієнка, «Володимир учредил Софию 4 ноября 1011 г. и почти завершил создание; ... закончил это дело Ярослав, освящение состоялось 11 мая 1018 г.». Дату 1019 р. В. Корнієнко пов'язує з важливим приводом – захопленням влади в Києві Ярославом Мудрим⁴.

Ця точка зору щодо датування чотирьох літер-графіті, знайде-

них на стіні Софійського собору, була оприлюднена в інтерв'ю, на кругих столах, на конференціях⁵, а також стала підставою для оголошення ЮНЕСКО 2011 року роком Софії в зв'язку із тисячоліттям пам'ятки. Безумовно, це сприяло підвищенню іміджу України в світі як країни давньої історії та культури, однак трактування факту авторами викликає деякі сумніви.

Звернемо увагу на певні факти, що потребують пояснення: на передачу літер у запису та їхні палеографічні особливості; на необхідність уточнення місця розташування знахідки (в центральному нефі чи в притворі св. Пантелеймона), а також на те, що вона написана по сухому тиньку.

Що стосується технологічного процесу при створенні фрескового розпису, відомо, що фреска – це розпис рослинними фарбами по свіжому вологому тиньку, інакше фарба не буде всмоктуватись верхнім шаром тиньку.

Звернемо увагу на те, що запис було зроблено не по фресці, а на місці, що було облуплене. Якщо б напис «1019» було зроблено по фресці, то це б засвідчувало про завершення художнього оформлення церкви до 1019 р. Але напис було зроблено «по сухому тиньку», а це зовсім інша ситуація – дряпанку цілком можливо було зробити за десятиріччя після завершення будівництва Софії, коли фреска на зовнішній стіні собору (стіна з фрескою св. Пантелеймона на зовнішній стіні собору була частиною відкритої внутрішньої галереї, яка оточувала новий храм з трьох сторін) через кліматичні умови місцями облупилася, залишивши стіни оголеними. Лише за таких умов, на нашу думку, міг з'явитися напис по сухому тиньку, зроблений його автором, який навряд чи наважився б порушити святий живописний образ фрески, тому заповнив “вільне” місце датою «1019».

Тож напис «1019» по сухому тиньку, відповідно до технологічного процесу, не може переконливо свідчити про початок або кінець періоду будівництва Софії. Показовим є те, що графіті «1019» зроблено в галереї, на стінах старого храму, які на час створення запису були назовні, а не всередині храму.

Слід звернути увагу й на палеографічні особливості написання дати. Дата передається кириличною нумерацією – **сфкз**, тобто 6527 р. від Створення Світу, 1091 р. від Різдва Христового. Три перші літери позначені вгорі титлами, четверта літера стоїть осторонь.

Тож число 6527 могло бути записане як **сфкз**.

Над ним начебто крапка, припустимо, що це залишок титла. Будемо вважати, що число складається не з трьох, а чотирьох цифр, де S («зелo», тут S у значенні 6000), Ф («ферт», Ф=500), на третьому місці чи то К (К=20), четверта літера – чи то S («зелo», S=6), чи то З («земля», З=7).

Можливі варіанти років SФК=6520 (1012), SФКС=6526 (1018), SФКЗ=6527 (1019), тобто знахідка може означати 1012, 1018, 1019 рік від Різдва Христового.

Хоча В. Корнієнко добре обізнаний з працями С. Висоцького, як, власне, і з усією попередньою історіографією, він не звернув уваги на важливу деталь у дослідженнях свого попередника. С. Висоцький не лише знайшов 292 тексти графіті, створив «Словник слів Софійських графіті» (1000 слів) та «Зведену палеографічну таблицю Софійських графіті XI ...XVII сторіч», він зафіксував як змінювалась графіка кожної з 43 літер протягом семи сторіч⁶.

У відповідності до його досліджень, порівнюємо графіку літери «зелo» у XI та XIII ст. Відзначимо: в XI та XII ст. голівка літери «зелo» повернута праворуч; у 1257, 1259, 1285 – ліворуч. «Надо полагать, – писав С. Висоцький, – что поворотным пунктом в написании буквы с головкой влево был, вероятно, конец XII – начало XIII вв.»⁷, хоча факти стверджують, що це друга половина XIII ст.

Четверта літера графічно подібна до першої. Це може свідчити про те, що четверта літера, як і перша, є «зелo» (6), а не «земля» (7), адже вона не має «большого горизонтального навеса и длинного хвоста, как в кириллице XI в.»⁸. У такому разі маємо дату не 6527 (1019), а 6526 (**1018**).

Літера К («с уголом, примыкающим к середине вертикали») найбільше графічно співпадає зі словом «касожичь» (XII ст.). В XIII–XIV ст. подібні начерки є в словах «Ксѣянтин», «коли», «кузовѣ», «дияку», «никѣто»⁹.

Для датування за допомогою палеографічного аналізу особливо цінним є «запис Андроніка» (XIII–XIV ст.), де одночасно дві літери (К та «зелo») схожі за манерою письма з датою, яку досліджуємо. С. Висоцький відзначив, що літери в графіті «запису Андроніка» схожі на літери в «Пролозі» від 1283 р., писаного у Володимирі на Клязьмі¹⁰.

Тобто сенсаційний напис, про який, власне, йдеться у цій статті, зроблено в традиції графіки XIII століття (S – у софійських запи-

сах 1257, 1259, 1285 рр. та в стилі «Пролога» 1283 р.), точніше, не «в кінці XII – на початку XIII ст.», а в другій половині XIII ст. Якщо накласти на історичне тло чотири дати з нехарактерним дзеркальним відтворенням літери «зелю» для решти софійських графіті за XI, XII, XIII ст., то потрапимо в часи, коли Київ вже був зруйнований військом Батия в грудні 1240 р.

З огляду на це, запис на Пантелеймонівській стіні зафіксував не 1019, а 1018 рік, і було його зроблено в традиції графіки, поширеної в другій половині XIII ст.

Такий факт свідчить про те, що, незважаючи на припущення Н. Нікітенко стосовно того, що графіті не писалися заднім числом, дата цілком могла бути написана саме так і пов'язана з літописно вказаною перемогою Ярослава в 1018, а не 1019 р.; вона могла бути записана на стіні недоглянутої старої Софії, коли Ярослав вже давно лежав у саркофазі за стіною із фрескою св. Пантелеймона.

Чи може дата, надряпана анонімом «сама по собі» в 1250-х роках, бути найвірогіднішим свідченням завершення Софії в 1019 році (рівно як у 1037 і у 1044 рр.)?

Автори нового датування заснування Києва вважали, що дата «1019 р.» з'явилася, коли стіни храму вже стояли, і пов'язана з тим, що Ярослав остаточно захопив владу в 1019 р., і тому знахідка графіті підтвердила, що в знаменитій «Повісті минулих літ» викривлена історія створення Софійського собору.

Однак, за літописними даними, Ярослав переміг Болеслава і Святополка, які зайняли Київ у 1018 р., і сів на отчому столі не в 1019 р., а ще у 1018 р., 26 листопада, в день перемоги Ярослава, було свято Юрія (Георгія) Побідоносця, християнського патрона Ярослава. Святополк, хоча ще раз приходив до Києва в 1019 р., та знову «одолів Ярослав Святополка» на р. Альга, а з 1018 до 1054 р. Ярослав був незмінним київським князем¹¹. Отже, між літописними свідченнями та датою «1018 р.», яка, на нашу думку, пов'язана зі сходженням Ярослава на київський престол, немає протиріччя, незалежно від того, коли вона була надряпана. Згідно з палеографією, вона була створена не раніше середини XIII ст., отже, з «викривленням» Нестором історії створення Софійського собору не пов'язана.

Виходячи із запропонованої дати «1019 р.», В. Корнієнко стверджує, що «однозначно в это время Софийский собор уже действовал как храм» і що «к началу 20-х годов XI в. Софийский собор

был расписан и функционировал как митрополичий» (В. Корнієнко). Але, згідно з Літописом, тільки в 1051 р. «поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі і святої Софії, зібравши єпископів». На нашу думку, занадто тривалий час пройшов між 1019 та 1051 р., коли вперше був поставлений митрополит Іларіон.

Однак слід звернути увагу на те, у зв'язку з чим і як з'являється письмо в Києві з характерним північним начерком літери «зело». Як згадувалося, С. Висоцький відзначив, що літери «зело» в датах, які відповідають 1257, 1259, 1285 рр., за рисунком подібні до літер, якими користувались при написанні «Прологу» 1283 р. та нашого «сенсаційного» графіті. На нашу думку, це тісно пов'язано із 30-річним перебуванням у цей час в Києві (1250–1280) славнозвісного митрополита Кирила, – другою половиною XIII ст. М. Закревський пише, що «спустя десять лет после татарского погрома прибыл на пепелище старого Киева русский (Киевский и всяя Руси) митрополит Кирилл III (1250–1280), посвященный в 1250 г. в Суздале; но видя город в розвалинах и не имея в нем пристанища, удалися во Владимир на Клязьме, куда перенесли престол и великие князья. Однако же, спустя 24 года, в 1274 г. приходил и потом по завещанию погребен в Киевском соборе¹². Про це також пише й Л. Махновець, «що Курило – Кирил II – печатник (канцлер) Данила Романовича, митрополит в Києві осінь 1246 – зима 1247 р. З осені 1250 сидів в Суздалі»¹³.

В. Белінський в книзі «Країна Моксель, або Московія» підкреслював, що «після підкорення Ростово-Суздальської землі ханом Батием вона входила до складу Золотої Орди (1239–1502 рр.), управління відбувалось із столиці – Сараю. Однак там діяв звід законів, так звана Яса Чингісхана, що приписував: «щадити країни і міста, яка підкорюються добровільно, звільняти від усякого податку і шанувати храми, присвячені Богові, і служителів його», за що «Батий отримав від святих отців Богословського монастиря (неподалік від Старої Рязані) благословення на завоювання країни Моксель...»¹⁴. На цей складний період припала діяльність митрополита Кирила.

Митрополит Кирило займав церковну кафедру довгих 30 років, з 1250 до 1280 року. Саме йому довелося встановлювати стосунки з ханами (царями) нової держави. Митрополит із своїм завданням справився блискуче. Він мав авторитет у всіх ханів Золотої Орди: Батия, Сартака, Берке і Менту Тимура... Йому дозволено було три-

мати свою кафедру при ставці хана в столиці держави – Сараї. Там у 1247 р. було споруджено величний православний храм, він володів ярликом (охоронна грамота) тощо¹⁵. У цей період ніякої руїни в Києві не було. Не випадково, Кирило заповідав поховати його в київському соборі, збудованому Ярославом.

За часів митрополита Кирила можливим було й проникнення в письмо в Києві північного варіанту напису літер «зело», що відзначено С. Висоцьким на графіті 1257, 1259, 1285 рр., а також у «Пролозі», завершеному в 1283 р.

Треба відзначити таке. Якщо в Літописі написано: «В літо 6545 [1037] заклав Ярослав ... і церкву митрополичу на честь святої Софії, премудростей Божої...», то в «Пролозі» точніше: «4 листопада 1037 була освячена». Одні розуміють, що це ознака завершення будівництва, інші – що будівництво тільки розпочиналося, і от останній варіант з ХХІ ст. – «учредили Софию 4 ноября 1011 г.»¹⁶.

Інше важливе питання виникає в зв'язку з тим, як трактувати місце розташування досліджуваного графіті і чому саркофаг Ярослава розміщений не біля фрески св. Георгія, а біля фрески св. Пантелеймона?

За літописними відомостями, Ярослав охрестився в церкві святої Софії в Корсуні в 988 р., а напередодні хрещення киян в р. Почайні, у Хрещатицькому ручаї, де «священный кладезь», на схилах Дніпра були одночасно охрещені всі одинадцятьоро синів Володимира (і дванадцятий Святополк Ярополкович, майбутній Окаянний). Тільки після того в кожного з'явився свій небесний покровитель: Ярослав отримав християнське ім'я Георгій (а «не молитвенное имя Пантелеймон»), Мстислав став Константином, Борис – Романом, Гліб – Давидом, Святополк – Петром. На честь свого патрона Ярослав-Георгій (Юрій) збудував місто Юр'єв (Гюргів) на р. Рось (тепер – Біла Церква) та Юр'їв (тепер – м. Дерпт), а в Києві – Георгіївську церкву в Георгіївському монастирі¹⁷.

У Софійському соборі Ярослав присвятив вітвар св. Георгію. Він добре зберігся і свідчить про особливе ставлення до фрески: Георгій Побідоносець зображений людиною молодого віку, з гарним овалом обличчя та пишною чуприною, хоча сцени з життя великомученика Георгія збереглися дуже погано¹⁸.

Але зараз саркофаг Ярослава, як зазначалося, стоїть у суміжному приділі, де на стіні є дві фрески, що віділили з ХІ ст. – св. Гервасія

та св. Пантелеймона¹⁹. Фреска св. Пантелеймона Цілителя зараз знаходиться також в гарному стані. «Дуже добре збереглося погруддя св. Пантелеймона, – писав Г. Логвин. – Складається таке враження, що воно, либонь, відполіроване із застосуванням воску»²⁰.

Н. Нікітенко висловила припущення, на жаль, не підтвержені історичними джерелами, стосовно того, що напис був зроблений тому, що при хрещенні «Ярослав, вероятно, отримав таке називане молитвенное имя Пантелеймон. Особое отношение князя к святителю Пантелеймону проявилось, например, в том, что когда Ярослав скончался, над его саркофагом на стене написали изображение святого Пантелеймона, счистив предыдущую фреску»²¹. Іншими словами, начебто, коли в 1054 р. помер кн. Ярослав-Георгій, то поховали його не перед вівтарем його ангела-охоронця св. Георгія всередині храму, а як Ярослава-Пантелеймона, – в північній внутрішній відкритій галереї. Автори цієї гіпотези не враховують, що згідно з дослідженнями попередніх істориків, які простежили історію перебудов собору, в 1054 р. в галереї з трьох сторін не було стін, а тільки арочні прорізи. Тому чи можливо було поховання Ярослава у відкритій галереї?

Крім того, важко повірити, що в 1054 р., відразу після смерті князя, очистили частину стіни від фарбованого шару попередньої фрески (зробленої, за твердженнями науковців, після 1019 р.) над саркофагом, в який тільки-но поклали тіло великого князя, намалювали (по сухому тиньку) іншу фреску – св. Пантелеймона (нагадаємо, що сухим тиньком рослинні фарби не всмоктуються), залишивши незамальованою ту частину одягу святого, де було виконане це спірне графіті «**sfkz**». Незрозуміло й те, чому це припущення є вагомим аргументом науковців проти літописця на користь того, що Ярослав Мудрий не є будівничим «храму сього» (як написав літописець), а лише добудовувачем у 1018 р. храму, розпочатого батьком.

Вважаємо, що історію саркофагу слід ув'язати з історією храму та його перебудовою.

Н. Закревський вказує, що преосвященний Євгеній (Болховітін) зазначає: «По окрошившимся краям мраморных камней, из которых составлен надгробный памятник Ярославов, и по недревной между камнями известковой замазке, можно заключить, что он когда-нибудь был взломан и вновь составлен и может быть на нынешнее место пренесен... Из этого явствует, что в смутные вре-

мена был пренесен из одного места на другое. При том же он составлен из двух неравных частей»²².

Отже, є свідoctва, що до 1674 р. саркофаг відкривали і, «может быть», переставляли «в смутные времена», тобто на початку XVII ст.

Історію пограбування храму Софії Київської досліджував історик старожитностей Андрій Муравйов (1804–1874) – брат декабристів, друг О. Пушкіна, мандрівник, який оселився на Андріївському узвозі, керував роботами по укріпленню гори, придбав «княжу садибу» біля Десятинної церкви, займався археологічними розкопками і був похований в склепі внизу Андріївської церкви²³. У своїй книзі «Киев и его святыни» (1862) А. Муравйов писав про Софію таке: «Не только внешние, но и единокровные дерзали подымать на нее руку: в 1169 г. Мстислав Андрея Боголюбского ограбил сокровища собора, в 1199 г. страшный пожар опустошил митрополию, в 1204 г. – Рюрик Ростиславович с одиннадцатью Ольговичами, в 1240 г. – орды Батыея, в 1482 г. Менгли-Гирей очистил Софию, а золотую чашу и дискос²⁴ послал в дар своему союзнику, князю московскому Ивану III»²⁵.

Аби з'ясувати, чи був Ярослав від початку похований в Георгіївському притворі, чи в Пантелеймонівському (якщо такий існував), прослідкуємо, як саме з часом змінювались призначення вівтарів у Софії (від головного, ліворуч).

Протоієрей Кафедрального собору Іван Михайлович Скворцов в своїй праці «Описание Киево-Софийского собора» (К., 1854) пише: «Восточная сторона нашего собора имеет древних пять полукружий, за исключением четырех новых (перероблених із двох північних і двох південних галерей. – *Л. Н-К.*)»²⁶, а Сементовський стверджує, що «все девять алтарных полукружий древние, что доказывается тем, что в крайней юго-восточной выпуклости, образующей ныне алтарь Успения Богоматери, открыты древние фрески на дуге арки с левой стороны». Останнє підтверджують й «Киевские Епархиальные Ведомости» (1862 г., с. 211)²⁷.

Призначення вівтарів за часів Ярослава (нумерація притворів від головного вівтаря на північ) було таким:

1-й пр. – вівтар св. Петра і Павла;

2-й пр. – вівтар св. Георгія, «тут же пророк Даниил в багатой одежде с серьгами»²⁸;

3-й пр. – внутрішня північна галерея (В. Корнієнко назвав її

центральною нефом) з фрескою св. Пантелеймона та Гервасія²⁹, св. Андріана та св. Наталії³⁰, які, як вважає М. Закревський, були виконані одночасно з фресками головного масиву храму, та висловлює думку, що «в древности, вероятно, престол не существовал»³¹. Це означає, що в 1054 р. ніхто не переписував невідомого святого на св. Пантелеймона. Цілитель Пантелеймон був на тому місці від часів загального художнього оформлення Софії. Якщо Софію було освячено у 1018 р., а напис зроблено у 1019 р. (якщо визнати думку Нікітіної, що графіті заднім числом не писали), то напис мав би бути зробленим вже по фресці, а не по сухому тиньку. Як могла з'явитись недомальована ділянка на стіні тільки що освяченого храму?

За свідченням протоієрея Софії І.М. Скворцова в його брошурі «Описание Киево-Софийского собора» (1854), «на дуге арки внешней южной галереи в 1859 г. открыта фреска»³², отже собор був розписаний не тільки всередині, а й зовні – і стіни, і арки.

Призначення вівтарів у притворах станом на 1848 р. (за М. Закревським, надруковано у 1868 р. – *Л. Н-К.*):

«– 2-й пр. с полукруглым выступом во имя трех российских святителей Петра, Алексея и Ионы»³³, а прежде был во имя святителя Григория Богослова, но, судя по фрескам, прежде был посвящен святому Георгию;

– 3-й пр. вдоль восточной стены (за часів Ярослава це була внутрішня північна відкрита галерея – *Л. Н-К.*) следующий придел с полукружием посвящен памяти св. Владимира. В алтаре этого придела по правой стороне стоит мраморный гроб Ярослава I, по другую сторону погребено тело митрополита Гедеоны, князя Святополк-Четвертинского;

– 4-й пр. в северо-западном углу храма (за часів Ярослава зовнішня північна галерея – *Л. Н-К.*) с 1689 г. до 1816 г. – придел во имя св. Иоана Предтечи, бывший прежде во имя Благовещения»³⁴.

Після «смутних часів» і «в 1631 р. при Владиславе IV, короле Польском, София возвращена «православным от Востока» і, починаючи з 1634 р., Петро Могила як митрополит Київський і вся Русі починає його оновлювати»³⁵:

– 3-й пр. – «для предохранения древних стен от разрушения над нижними галереями вровень с первобытной церковью... надстроен был верхний ярус на древних широких папертях»³⁶ (хоча, судячи із малюнків А. Ван-Вестерфельда 1651 р., другий поверх існував від

часів Ярослава). Тож Петру Могилі треба було відреставрувати також стіни і зробити перекриття другого поверху. – *Л. Н-К.*);

– 4-й пр. «[надстроены] еще две двухъярусные галереи (зовнішні північна і південна. – *Л. Н-К.*) и подведены каменные наружные опоры. Пристроены еще два притвора (точніше, із зовнішніх галерей, замурувавши арки, утворено два притвори – *Л. Н-К.*) с северной и южной стороны, уже при прочности обветшавших стен, и в сих притворах, внизу и наверху, устроены также престолы...»³⁷.

Отже, саркофаг Ярослава Мудрого опинився поза стінами старої Софії, в колишній внутрішній галереї, а на той час – в новому притворі. Коли саме це могло відбутися, можна уявити також, спираючись на працю М. Закревського, який використав багато джерел і іноді критично ставився до текстів істориків-попередників:

– «Захарий Копыстенский, писавший свою Палинодию в 1621 г., свидетельствует, что Ярослав погребен в приделе (в каком? – *Н. Зак.*) выше дверей самой великой церкви»;

– «Гизель, поверив Стрыйковскому, написал, что Ярослав погребен в притворе св. Григория (вместо Георгия. – *М. Зак.*) в гробе мрамуровом, а тепер (в 1848 р. – *Л. Н-К.*) его надгробие, как мы видим, находится в приделе св. Владимира»³⁸.

Володіючи інформацією з джерел XVII–XIX ст., маємо можливість розвіяти сумніви М. Закревського щодо місця поховання Ярослава Мудрого:

– «Ярослав погребен в приделе самой великой церкви...»;

– у 1621 р. уподовж північної стіни «самой великой церкви» Софії проходила ще відкрита (до 1634 р.) внутрішня галерея. Якщо з тієї галереї заходили до церкви через північні двері, то зразу за порогом ліворуч стояв саркофаг Ярослава;

– «...погребен в притворе св. Григорія» – цитує М. Закревський І. Гізеля, виправляючи: «вместо св. Георгия», хоча сам перед тим написав: «придел Петра, Алексея, Ионы, а прежде был святителя Григория Богослова, судя по фрескам был посвящен св. Георгию»³⁹.

Тож, згідно з Копистенським, у 1621 р. саркофаг ще був всередині старої Софії, а у відповідності до І. Гізеля, який «повірів Стрыйковському», у 1674 р. цей притвор був присвячений вже не св. Георгію, а св. Григорію Богослову, але саркофаг залишався на тому самому місці. Щоправда, І. Гізель сумнівався, що саркофаг стояв тут від самого початку – «может быть пренесен в смутные

времена», тобто на початку XVII ст. З цієї інформації з'ясували такі обставини станом на 1674 р.

Якщо саркофаг Ярослава-Георгія стояв у вівтарі його ангела-охоронця св. Георгія у 1674 р., то цілком можна припустити, що стояв він тут від початку (з 1054 р.) і на той час (до 1674 р.) ще нікуди не переносився від вівтаря, що був вже присвячений св. Григорію, але ще не Петру, Олексію чи Іоні.

«Новое устройство монастыря Софийского началось при Гедоне, митрополите киевском, галицком и всея России (1685–1690)⁴⁰, когда древняя сия кафедра подчинилась навсегда патриархии московской. Он совершенно обновил собор Софийский и все прилежавшее к нему здание»⁴¹:

– 4-й пр. – в северо-западном углу нижнего яруса Гедоном в 1689 г. был устроен придел в честь Иоана Предтечи, обращен тепер (по состоянию на 1862 г.) в теплую церковь Рождества Христова»⁴².

Гедон завещал положить себя в своей кафедральной церкви и даже в том приделе, где покоился предок его, великий Ярослав, ибо от племени храмоздателя происходит древний род князей Святополк-Четвертинских»⁴³.

Як відшукати, в якому саме притворі покоївся предок Гедона у 1690 р.?

Зберемо всі свідчення від різних авторів XVII–XIX ст., необхідні для з'ясування дати перепоховання Ярослава Мудрого.

Отже, від М. Закревського – у внутрішній північній галереї від початку вівтаря не існувало;

від І. Гізеля – до 1674 р. саркофаг Ярослава стояв ще в Георгіївському притворі;

від А. Муравйова – Гедон із роду «храмоздателя», митрополит (1685–1690 р.р.) від московського патріарха, займався «новим обустройством монастыря и завещал положить себя в том приделе, что и «храмоздатель». В якому саме?

– від М. Закревського – саркофаг Ярослава в притворі св. Володимира, «следующем за приделом св. Георгия», праворуч, а ліворуч – тіло Гедона (похований в 1690 р.).

Для з'ясування того, коли саркофаг Ярослава із Георгіївського притвору потрапив до притвору, де на фресці зображено св. Пантелеймона, прослідкуємо історію перепризначень північних притворів.

Від початку притворів було п'ять і по дві відкриті галереї з півночі і з півдня, які теж пізніше стали притворами) і до 1862 р.:

– 2-й пр. – вівтар св. Георгія з фресками св. Георгія та пророка Даниїла (XI ст.), потім він же притвор Григорія Богослова (у 1674 р. саркофаг Ярослава знаходився ще тут); потім він же притвор Петра, Олексія, Іони (у 1848 р. саркофага вже тут немає);

– 3-й пр. – внутрішня північна крита галерея із фресками св. Пантелеймона, Гервасія, Адріана та Наталії (XI ст.); після 1634 р. відреставровано другий ярус галереї, на першому і другому поверсі за часів Петра Могили влаштовано престоли; у 1690 р. митрополита Гедеона поклали в тому притворі, де на той час уже «покоился предок его ... в приделе, посвященном св. князю Владимиру, в алтаре при южной стене одного и прислонен к углу стены и выступу заднюю и боковую стороною. Это было причиною, что восточная и южная сторона гробницы были закрыты стеною и выступом оной»⁴⁴;

– 4-й пр. – в зовнішній північній галереї митрополит Гедеон у 1685 р. влаштував вівтар на честь Іоана Предтечі, а з 1689 р. тут облаштована тепла церква Різдва Христова.

Рамки пошуку дати перепоховання звузились:

у 1674 р. саркофаг Ярослава ще знаходився в Георгіївському (на той час св. Григорія) притворі;

– після 1685 р. (до 1690 р.) за митрополита Гедеона (з 1685 р., помер у 1690 р.) саркофаг було перенесено до внутрішньої північної галереї, облаштованої як притвор св. Володимира (в Расписном списке 1695 г.: «В Софии 7 приделов», але притвор св. Володимира названо «престолом Николая Чудотворца»)⁴⁵.

Тож після 1685 р., але не пізніше 1690 р., Гедеон, облаштувавши притвор св. Володимира, перепоховав «храмоздателя» Ярослава-Георгія із притвора св. Георгія до притвора св. Володимира і поклав «в алтаре при южной стене», на якій була фреска св. Пантелеймона. Так в Софійському соборі, збудованому Ярославом, з'явився притвор св. Володимира із саркофагом Ярослава.

Перебудови в Софії були безумовно пов'язані з новим періодом у житті України і розгортанням будівництвом Києва, який після Переяславської ради 1654 р. перетворився на форпост Московського царства, і саме тут почали зводитися фортифікаційні укріплення його острога на території Верхнього міста, що приликав до стін Софії. Вони були завершені в тому ж 1654 р. – для захисту «от опасности со стороны турецкого султана и правобережного гетмана Петра Дорошенка»⁴⁶.

Софійський монастир, в якому, за свідченням сучасників, від часів Петра Могили почали жити ченці (в кількості близько 100 чоловік), мав дерев'яну огорожу, а «в нем церковь каменна, ... и башни поставлены»⁴⁷. Сам собор, за свідченням львівського купця Мартина Груневича, у 1584 р. – «с виду такой новый в середине, как будто бы сделан сегодня»⁴⁸. Найближче до монастиря жили полки московських стрільців та рейтарів (пам'ять про це сьогодні – вул. Стрілецька та Рейтарська).

Вівтар св. Георгія у північному нефі після того, як з нього вивезли до притвору св. Володимира саркофаг Ярослава Мудрого (Рюриковича), в нові часи Петра Першого отримав нову присвяту – «трем російским святителям Петру, Алексею, Иоану»⁴⁹.

За 300 років після цього так звикли до того, що саркофаг Ярослава стоїть біля фрески св. Пантелеймона, що забули хрещене ім'я Ярослава (св. Великомученика Георгія), «охрестили» «молитовним ім'ям» св. Пантелеймона, а разом позбавили звання Премудрого і «храмоздателя» Софії. І це усе – на засадах відкритого нині графіті, якому приписали сенсаційне значення без належних доказів.

На кінець хотілося б підкреслити, що коли науковій громадськості пропонуються нові відкриття, що спростовують встановлені в історіографії концепції, обов'язком тих, хто переписує історію, є встановлення всіх доказів, пояснення всіх протиріч та врахування деталей в історичному контексті. Якщо залишаються незрозумілі місця та протиріччя фактів, висунута концепція є лише гіпотезою.

Що стосується дати «1011 р.», то в літописних джерелах вона відзначена як дата, коли «преставилась цариця Володимирова», мачуха Ярославова, і похована була в Десятинній церкві, а Володимир взяв собі за жінку Адель, праправнучку імператора Німецького Отто I Великого.

¹ Корнієнко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь : Матеріали IV Міжнар. наук. конф. «Софійські читання». Київ, 25–26 жовт. 2007 р. – К., 2009. – С. 444–445.

² Нікітенко Н., Корнієнко В. Графіті «групи Олісави» на північних хорах Софії Київської // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 1. – С. 19–29.

³ *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської. – К., 2010. – Ч. 1 : Приділ св. Георгія Великомученика. – С. 420.

⁴ *Никитенко Н., Корнієнко В.* В Софійському соборі виявили найдавніше граффіті з будь-якого знайденого на стінах цього храму, датоване 1019 роком : Інтерв'ю // Факти. – 2010. – 19 червня. – С. 9.

⁵ Там же. *Див. бібліографію* праць Н. Нікітенко та В. Корнієнка. – С. 426–428.

⁶ *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XV вв.). – К., 1976.

⁷ Там же. – С. 172, 196.

⁸ Там само. – С. 13.

⁹ Там же. – С. 325, 349, 351, 353, 355, 371.

¹⁰ Там же. – С. 371.

¹¹ *Махновець Л.* Літопис руський. – К., 1976. – С. 82–84, 99.

¹² *Закревський Н.* Описание Киева. – М., 1868. – С. 779.

¹³ *Махновець Л.* – С. 491.

¹⁴ *Белинский В.* Країна Моксель, або Московія, – К., 2012. – Кн. 3. – С. 132, 141, 145, 146.

¹⁵ Див. детальніше: *Белинский В.* – С. 157, 168–170.

¹⁶ *Нікітенко Н.* 1000-річчя Софії Київської: pro et contra. // Світогляд. – К., 2010. – № 2. – С. 46–51.

¹⁷ *Махновець Л.* – С. 89.

¹⁸ *Логвін Г.Н.* Софія Київська. Державний архітектурно-історичний заповідник. – К., 1994. – С. 33.

¹⁹ *Закревський Н.* Описание Киева. – М., 1868. – С. 815.

²⁰ *Логвін Г.Н.* Софія Київська. – С. 34.

²¹ *Нікітенко Н.* 1000-річчя Софії Київської: pro et contra. // Світогляд. – К., 2010. – № 2. – С. 46–51. Див. також вказане раніше інтерв'ю Н. Нікітенко та В. Корнієнко.

²² *Закревський Н.* Описание Киева. – М., 1968. – С. 820.

²³ *Проценко А.* Київський некрополь. – К., 1994. – С. 221.

²⁴ Там само. – С. [З., с. 781]

²⁵ *Муравьев А.Н.* Киев и его святыня. – Нью-Йорк, 1985. – С. 76, 77; *Закревський Н.* – С. 781.

²⁶ *Закревський Н.* – С. 767.

²⁷ Там же. – С. 814.

²⁸ Там же. – С. 814.

²⁹ Там же. – С. 815.

³⁰ *Логвін Г.Н.* Софія Київська. – С. 13, 14.

³¹ *Закревський Н.* – С. 772.

³² Там же. – С. 767.

³³ Там же. – С. 76.

³⁴ Там же. – С. 77.

-
- ³⁵ *Муравьев А.Н.* – С. 78.
³⁶ *Закревский Н.* – С. 783.
³⁷ *Муравьев А.Н.* – С. 205.
³⁸ *Закревский Н.* – С. 820.
³⁹ Там же. – С. 771.
⁴⁰ Там же. – С. 890.
⁴¹ *Муравьев А.Н.* – С. 79.
⁴² Там же. – С. 75.
⁴³ Там же. – С. 80.
⁴⁴ *Закревський Н.* – С. 819.
⁴⁵ *Алферова .Ф., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII в. – К., 1982. – С. 473.
⁴⁶ Там же. – С. 3–11.
⁴⁷ Там же. – С. 47, 49.
⁴⁸ Там же. – С. 97.
⁴⁹ *Закревський Н.* – С. 767.